

**ДЕПОРТАЦІЯ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ
У ВІДДАЛЕНІ РАЙОНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ**

ДЕПОРТАЦІЯ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ У ВІДДАЛЕНІ РАЙОНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ:

До 80-річчя трагедії

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»
ГЕТТІНГЕНСЬКИЙ ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ЦЕНТР
РАДА НІМЦІВ УКРАЇНИ
ГО «МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО НІМЦІВ УКРАЇНИ-ВІДЕРГЕБУРТ»

ДЕПОРТАЦІЯ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ У ВІДДАЛЕНІ РАЙОНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ: ДО 80-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ

Збірник наукових праць

*За загальною редакцією члена-кореспондента НАН України,
доктора історичних наук, професора
А.І. Кудряченка*

Київ 2021

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
протокол № 9 від 30.12.2021 р.*

Рецензенти:

Мартинов А.Ю. – доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;
Чекаленко Л.Д. – доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., член-кор. НАН України, д.і.н., проф. (загальна редакція);
Солошенко В.В., к.і.н., доцент (наукова редакція);
Метельова Т.О., к.філос.н., доцент;
Мудрієвська І.І., к.і.н.;
Лушак В.В., м.н.с.

Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії. Збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Кудряченко А.І., наукова редакція Солошенко В.В.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 352 с.

ISBN 978-966-02-9914-6

У збірнику наукових праць представлені статті учасників Міжнародної наукової конференції «Без права повернення...» до 80-річчя депортації етнічних німців у віддалені райони Радянського Союзу». Конференція проводилася громадською організацією «Міжнародне товариство німців України - Відергебурт» спільно з Державною установою «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ), Геттінгенським дослідницьким центром (м. Геттінген, ФРН) з ініціативи Ради німців України за фінансової підтримки Федерального міністерства внутрішніх справ, будівництва та регіонального розвитку Німеччини через Благодійний Фонд «Товариство Розвитку».

Досліджено питання насильницької депортації (етнічних німців УРСР) громадян німецької національності, що відбулася на підставі цілком таємних, засекречених на довгі роки постанов Державного комітету оборони СРСР, у серпні 1941 року з Криму, у вересні 1941 року із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської та інших областей у віддалені райони Радянського Союзу. Проаналізовано умови і наслідки насильницької депортації, правовий статус та реальне становище німців у трудових таборах, трудовій мобілізації на роботу до таборів НКВС. Простежено довгий і обтяжливий шлях та непомірні труднощі, що були пов'язані з відновленням німецького етносу та історичної справедливості у період існування СРСР та у сучасну добу сходження незалежної України.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі суспільно-гуманітарних дисциплін та інших дослідників, які цікавляться проблемами депортації.

УДК 94 : 341.43 + 314.745.25 (47+470)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

ЗМІСТ

ВІТАННЯ

Вітальне слово академіка НАН України В.А. Смолія	6
<i>Dr. Bertram von Moltke</i> Grusswort des gesandten der deutschen botschaft Kiew.....	9
<i>Доктор Ахундова Ельміра</i> Немецкое наследие в Азербайджане	11

ЧАСТИНА I. СТАТТІ

<i>Кудряченко Андрій</i> Історія німців України: здобутки і втрати	15
<i>Айсфельд Альфред</i> Депортация немцев Украины в годы второй мировой войны (этапы и особенности)	30
<i>Джапаров Борис, Чиликова Евгения, Ходжабай Мухтар</i> К во- просу депортации немцев в Казахстан: исследования архивистов.....	47
<i>Soloschenko Victoria</i> Beitrag der Deutschen in die Entwicklung der Wissenschaft und Kultur der Ukraine	59
<i>Бобилёва Светлана</i> Место и роль колонистов в процессах мо- дернизации юго-восточной Украины	66
<i>Слісаренко Олександр</i> Законодавче забезпечення репресій проти німецького населення російської імперії в 1914–1917 рр.	78
<i>Ходченко Олена</i> Колишні борозенківські колонії у реаліях радян- ського часу (1920–1941 рр.)	83
<i>Бабін Борис</i> Правова кваліфікація депортації етнічних груп з України в радянський період	97
<i>Чирко Богдан</i> Політичні репресії та депортації етнічних німців України у 1930-х рр.	113
<i>Амонс Андрій</i> Репрессивная политика СССР в 1930-е годы по от- ношению к советским немцам в Украине на примере материалов отдельных уголовных дел.....	126

Піньковський Володимир Політика СРСР та німецької окупаційної влади щодо етнічних німців Житомирщини у 1930-ті-1940-і рр.	138
Костюк Михайло Джерелознавчий огляд документів державного архіву Житомирської області про переселення німців східної Волині до Казахстану в 1936 році	147
Подопригора Юлія «За 24 часа мы должны были собраться, а куда – неизвестно...». Из истории депортации и спецпоселения немцев в Казахстане	161
Джафарли Маммад Депортация немецкого населения из южного Кавказа в 1941 г. (по документам НКВД Азербайджанской ССР)	175
Кокін Сергій Депортації із Західної України 1939–1941 рр. як складова інструментарію політики сталінського режиму	187
Гаврилов Владислав Устрій релігійного життя та освіти Бессарабських німців напередодні другої світової війни (на прикладі смт. Сарата Одеської області)	202
Айсфельд Ольга Материалы команды д-ра Штумппа как источник по депортации немцев из Украины в 1941 г.	208
Мартиненко Владимир Административное переселение этнических немцев из Южного региона Украины в Третий рейх в 1943–1944 гг. (на примере меннонитской общины)	230
Bogdanov Georgiy Die Spätaussiedler als ein Objekt der modernen wissenschaftlichen Forschungen im Bereich der Migration, ihre Typologie und die Probleme ihrer Integration in Deutschland	246
Колос Анатолій Спецпоселения и спецпереселенцы	264
Ейхельберг Евгений Тема депортации этнических немцев из Украины в передвижной выставке по истории российских немцев и в публикациях Землячества российских немцев	285
Фукс Андрей Депортация как инструмент уничтожения этноса	294
Кехтер Марина История в наследство: депортация этнических немцев как трансгенерационная травма	302

Лиценбергер Ольга Влияние депортации на религиозную жизнь немцев Украины: от моноконфессиональности к разрушению этнического самосознания	312
--	-----

ЧАСТИНА II. СПОГАДИ

Шаламов Андрій Високопільський німецький національний район в 1920-ті рр. у висвітленні українського письменника Семена Сумного	326
--	-----

Церт Анатолій Історії репресованих сімей німців-поселенців Харківщини в 1930-і – 1940-і рр.	333
---	-----

Шаламов Андрій Трагедія великої сім'ї Гросс у роки великого терору на основі архівно-кримінальних справ	346
--	-----

Відомості про авторів	350
------------------------------------	-----

ВІТАННЯ

Вітальне слово

Академіка НАН України Смолія Валерія Андрійовича

Вельмишановні послы Німеччини та Азербайджану,
всі учасники та гості конференції!
Шановні організатори міжнародної наукової конференції!

Від імені Президії НАН України і від себе особисто щиро вітаю всіх вас з початком такої важливої і, певно, неординарної Міжнародної конференції.

Для сучасної України тема депортації її народів, зокрема етнічних німців у недалекому минулому до Сибіру, Казахстану та інших віддалених регіонів колишнього СРСР – це кровоточива рана, яка дається взнаки й сьогодні. То ж немає ніяких виправдань діяльності в цьому напрямі тогочасного режиму, який безпідставно і під одну гребінку проводив жорстоку депортацію як, власне, й інші попередні акції та соціальні експерименти над своїм народом. Нині з висоти сучасних знань, ми добре знаємо, що протиправними були рішення центральних та республіканських органів влади, відповідних каральних структур СРСР щодо звинувачень багатьох громадян держави в контрреволюційній та антиурядовій діяльності, у націоналізмі, шкідництві та заколотах. Особливо це стосується різних акцій і масових репресій за так званою національною ознакою.

Хотів би підкреслити, що за роки незалежності України багато так би мовити білих плям вітчизняної давньої та радянської історії ґрунтовно досліджено. Установами нашого Відділення проаналізовано роль і місце України в загальноєвропейському та світовому історичному контексті упродовж останнього тисячоліття національної історії; досліджено феномен українського козацтва; вивчено ґенезу та еволюцію української державної ідеї, практичну реалізацію якої простежено на прикладах доби Національної революції 1648–1676 рр., Української революції 1917–1921 рр. та сучасного державотворення.

Дійсно, що відчутна активізація вивчення історичного минулого нашої країни відбулася зі здобуттям Україною незалежного статусу. Відтак були відкриті архіви, у яких раніше науковці не мали змоги працювати. Особливо важливу роль відіграли архіви Служби безпеки України

та документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архів громадських організацій та ін.

Слід зауважити, що історики не лише досліджують правду про минуле нашої країни, а й аргументовано спростовують політично мотивовані хибні твердження та поширені стереотипи, що не відповідають дійсності, а також публікують наукові праці з найбільш актуальних проблем для сьогодення. У найновіших наукових виданнях, скажімо нашого Інституту, окрема увага приділяється дослідженню регіональної історії, в тому числі Криму й Донбасу. Крім того, понад сто томів побачили світ у межах сучасного циклу «Реабілітовані історією».

Цього року виповнилося 80 років не лише від моменту нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, а й по багатьох інших подіях того лихоліття така ж історична відстань. У роки Другої світової війни більшість народів Європи та світу, зокрема і Радянського Союзу, зазнали величезного горя та випробувань. Боротьба з нацизмом, його расовою теорією забрала мільйони життів. Водночас тоталітарність системи і механізмів владарювання в радянській державі, які вели боротьбу з цим ворогом людства, виявили свою жорстокість і по відношенню до своїх громадян та народів.

У даному зв'язку болючим питанням постає примусове виселення та насильницькі депортації біля двадцяти народів і серед них німців – громадян країни на Схід, до Сибіру, республік Центральної Азії. І ця окрема тема, яка разом із питаннями відновлення історичної справедливості щодо німців та інших народів, які постраждали в роки СРСР, потребують глибоких та виважених сучасних досліджень, залучення широкого масиву архівних джерел та відповідної літератури.

Ознайомившись із програмою вашої конференції, з приємністю відзначаю її міжнародний характер, високий науковий та організаційний рівень. Розробники програми і співорганізатори Міжнародної конференції «Без права повернення...» поставили за мету з'ясувати злочину діяльність як під час самої насильницької депортації, так і через розкриття відповідних рішень та заборони повернення депортованих українських етнічних німців до рідних осель на довгі повоєнні роки. Іншими словами, величезна несправедливість продовжувалася доволі тривалий час і довгі роки несла невгамовну біль кільком поколінням цього працюючого, талановитого і лояльного до влади народу.

Важливо, що в центрі уваги вашої конференції окреслені питання насильницької депортації етнічних німців УРСР – громадян німецької національності, що відбулася на підставі цілком таємних, засекречених

на довгі роки постанов Державного комітету оборони СРСР, у серпні 1941 року з Криму, у вересні 1941 року із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської та інших областей у віддалені райони Радянського Союзу.

Сподіваюся, що під час конференції будуть глибоко проаналізовані внесок етнічних німців у розвиток нашого краю, а особливо – умови й наслідки їх насильницької депортації. У полі зору стане правовий статус та реальне становище німців у трудових таборах, трудармійців на лісо-розробках, будівництві заводів та доріг, а також інших категорій депортованих.

Певно, що під час доповідей та дискусій також будуть проаналізовані доволі довгий шлях та непомірні труднощі, пов'язані з відновленням прав німецького етносу та історичної справедливості в період існування СРСР та в сучасну добу сходження незалежної України.

Я з приємністю звернув увагу на підготовлений за темою збірник архівних документів і на те, що учасники та гості Міжнародної конференції матимуть змогу познайомитися з тематичною виставкою з історії та сучасного становища німців України, а також держав-наступниць колишнього Радянського Союзу.

То ж я щиро бажаю успішного проведення нинішньої конференції, плідних дискусій та подальших творчих досягнень з цієї та суміжної проблематики. Сподіваюся, що організатори заходу докладуть зусиль з тим, щоб за підсумками вашої роботи були видрукувані та розміщені в Інтернеті добротні наукові матеріали конференції.

Бажаю всім добра, міцного здоров'я та всіляких гараздів!

Dr. Bertram von Moltke

GRUSSWORT DES GESANDTEN DER DEUTSCHEN BOTSCHAFT KIEW

Sehr geehrter Herr Leylse,
sehr geehrter Herr Pinkowsky,
sehr geehrte Vertreter der Akademie der Wissenschaften,
sehr geehrte Damen und Herren,
am 28. August dieses Jahres haben wir, Ukrainer und Deutsche, gemeinsam
der Opfer der Deportationen aus der Ukraine vor 80 Jahren gedacht.

Die Geschehnisse sollen nie in Vergessenheit geraten und uns stets als
Mahnung dienen.

Dass heute erstmals eine so große Konferenz zum Thema stattfindet, ist
daher sehr wichtig.

Mein Dank gebührt dafür den Organisatoren, dem RDU, Wiedergeburt
und Prof. Eisfeld vom Institut für Deutschland- und Osteuropaforschung des
Göttinger Arbeitskreises e. V.

Der Deportationserlass vom 28.8.1941 zerstörte das Leben ganzer
Familien, Nachbarschaften und Dörfer.

Er zielte auf die Auslöschung der deutschen Kultur, Wirtschaft und Sprache
als Teil der vielfältigen Völkergemeinschaft in der Ukraine und anderen Teilen
der damaligen Sowjetunion.

Rund 1 Million wurden zwangsumgesiedelt, Hunderttausende
fanden den Tod auf dem Weg in die Verbannung und in den Lagern der
Trudarmee.

Das Rückkehrverbot wurde erst 1972 aufgehoben.

Bis 1991 kehrten weniger als 5% der vormaligen in der Ukraine ansässigen
Deutschen zurück.

Das Leid der Deutschen in der Ukraine ist eine von vielen katastrophalen
Folgen des von Deutschland entfesselten Zweiten Weltkrieges.

In vielen Städten und Dörfern in der Ukraine hat die deutsche Gemeinde
trotz des Grauens des Krieges und der doppelten Diktaturerfahrung
überlebt, wurde das kulturelle Erbe der Deutschen erfolgreich bewahrt und
wiederbelebt.

Allen, die sich dafür einsetzen, mit großer Leidenschaft und Tatkraft,
gebührt mein herzlichster Dank.

Durch ihr Wirken in den lokalen Gemeinden, in Vereinen und im Rahmen von zahlreichen Projekten lebt die deutsche Kultur in der Ukraine wieder auf und der Beitrag der Deutschen in der Ukraine zur Entwicklung ihres Landes erfährt Anerkennung.

Und das stärkt auch das Bewusstsein der Gesellschaft insgesamt für den deutschen Teil der Geschichte der Ukraine – in der Ukraine selbst wie auch in Deutschland.

Die deutsche Gemeinde ist Teil der vielfältigen ukrainischen Gesellschaft, einer großen Gemeinschaft verschiedener Kulturen. Es ist uns ein wichtiges Anliegen, dass die Menschen in der Ukraine und die Verantwortlichen in den staatlichen Strukturen um diesen kulturellen Schatz wissen und zu seiner Erhaltung beitragen.

Und dass er die Grundlage für den Stolz auf das geschichtliche Erbe und den inneren Zusammenhalt der Gesellschaft bildet – mit den Deutschen und ihrer Geschichte als Teil davon, verbunden mit ihren Mitbürgerinnen und –bürgern im Streben nach einer friedvollen Zukunft.

Доктор Ахундова Ельміра
Надзвичайний і Повноважний Посол
Азербайджанської Республіки в Україні

НЕМЕЦКОЕ НАСЛЕДИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сегодня мы вспоминаем и открыто говорим о трагических страницах истории СССР. Депортация крымских татар из Крыма, чеченцев с Северного Кавказа, немцев со всего Союза. Между тем, немецкие колонисты внесли существенный вклад в развитие экономики, культуры, архитектуры Азербайджана в 19–20 вв. И народ Азербайджана сохранил об этом благодарную память.

Первое массовое переселение немцев в Азербайджан произошло в 1819 году. Летом того года 194 немецкие семьи эмигрировали из Тифлиса в Елизаветполь, ныне второй по величине азербайджанский город Гянджа. Атмосфера толерантности, которая веками развивалась в Азербайджане, стала важным фактором для тесной взаимосвязи немцев с местным населением. Немцы основали колонии Хеленендорф (Гейгельский район) и Анненфельд (Шамкир). В этих поселениях строились широкие улицы, дома немецкой архитектуры с витражными окнами, террасами и подвалами.

Позднее немцы, эмигрировавшие в Азербайджан, основали колонии Гэоргсфельд (поселок Чинарлы в Шемкирском районе), Алексеевка, Грюнфельд (село Гасансу Агстафинского района), Айхенфельд (село Ирмашлы Шемкирского района), Траубенфельд (город Товуз), Елизаветинка (город Агстафа) и Марксовка.

Первая протестантская церковь в Азербайджане была построена в 1857 году именно в Хеленендорфе. Позже на территориях Гедабея, Шамахи, Баку и Шамкира были построены и начали функционировать немецкие лютеранские церкви.

Переселение немцев на территорию Азербайджана внесло большой вклад в развитие сельских местностей, стало причиной существенных культурных изменений. Местное население тоже начало строить дома в немецком стиле – с подвалами, чердаками, черепичными крышами. По некоторым источникам, эксплуатация гужевых повозок с четырьмя колесами также началась после переселения немцев.

Племенные коровы были завезены в Азербайджан немцами. Производство сыра и масла на промышленной основе тоже впервые начато ими. Так, первый завод по производству сыра и масла был построен немцем по имени Зигантер в Хеленендорфе. Немцы первые в наших краях начали использовать электроэнергию, электрические железные дороги.

Завод по плавке меди в Гедабеке был основан братьями Сименс, которые проживали в Азербайджане. Они же основали Ханларское шампанское предприятие. Позднее, немецкие фирмы во главе с Бакендорфом занимались нефтедобычей в поселках Балаханы, Сураханы, Рамана и Сабунчу близ города Баку.

Немецкие колонии всегда жили в мирных и дружеских отношениях с местными азербайджанцами. Стоит отметить один случай: в 1914 году, когда началась Первая мировая война, Николай Первый приказал переселять в Сибирь немцев, проживающих в Крыму, Молдове, Северном Кавказе и вдоль Волги. Тогда немцы, проживающие в Гянджинской губернии, не были переселены. Представители Гянджинской общественности, в частности братья Рафибековы, добились приема у Кавказского наместника, встали на защиту немцев и в качестве гаранта не допустили их переселение.

В 1918 году количество немцев во всех поселениях в Азербайджане превышало уже 6000, а в 1926-1939 гг. их уже насчитывалось 23.133 человека. Основной их деятельностью были земледелие и виноделие. По информации, в то время вино братьев Форер и Хюммель из Хеленендорфа, составляло 58% всего объема вина, которое производилось на Кавказе.

Во времена Азербайджанской Демократической Республики, которая, к сожалению, смогла просуществовать всего 23 месяца с 1918 по 1920 гг., немцы торжественно отметили столетие основания первой колонии в Азербайджане.

По сегодняшний день в Азербайджане много построек по проектам немецких архитекторов. Знаменитая немецкая церковь в Гяндже была построена в 19 веке. Кстати, это здание было в числе исторических памятников, которые оказались под риском разрушения ракетными атаками Армении во время Отечественной войны в сентябре 2020 года. В районном центре Шамкир также сохранилась немецкая кирха. В центре Баку стоит немецкая церковь – кирха, куда и сегодня приходят для службы немцы, проживающие в Азербайджане. Рядом с кирхой есть здание, которое называется Капелхаус. Здесь работает немецкий культурный центр, где регулярно проводятся различные культурные мероприятия.

Во время Второй мировой войны часть немецких военнопленных была привезена в Азербайджан, где их труд широко использовался в строительстве. Государственный Музей искусств, Дом правительства, здание Министерства здравоохранения были построены немцами. В строительстве Мингачевирской гидроэлектростанции, которое началось в 1940 г., было задействовано около 10 тысяч немцев.

Имена некоторых немцев отражены в нынешнем облике города Баку. В столице оберегаются потрясающей красоты дома, построенные по проектам архитекторов Иоганна Вильгельма Эделя, Адольфа Ейхлера и Николауса вон дер Ноннена. Кстати, Николаус вон дер Ноннен к тому же был бургомистром и директором по градостроительству города Баку с 1898 по 1901 гг. В этот период облик Старого Города Баку – крепости, которая известна как Ичеришехер, существенно изменился. Собор Александра Невского, который был построен по проекту немецкого архитектора Роберта Марфельда и разрушен советской властью, был второй по величине ортодоксальной церковью в мире после Собора Христа Спасителя в Москве.

В Азербайджане до сих пор сохраняются пять кладбищ немцев. Их периодически посещают родственники похороненных.

Кстати, посольство Германии в Азербайджане превратило дом Кляйна в нынешнем Ханларском районе в музей.

В сентябре 1941 года по указу Сталина и по инициативе Микояна более 20 тысяч немцев Азербайджанской ССР были высланы в Сибирь и Казахстан. В их обустроенные дома, как правило, были поселены армяне. Азербайджанцы по этическим соображениям не сочли уместным поселиться в домах высланных немцев. Таким образом, этнический состав Ханларского района Азербайджана был изменен в пользу армян.

Уже в наше время Правозащитным центром Азербайджана (руководитель – Эльдар Зейналов) в результате долгой кропотливой работы был составлен список 21 тысячи 559 немцев, депортированных из Азербайджана.

Несмотря на то, что большинство немцев были вынуждены покинуть азербайджанские земли в годы Второй мировой войны, азербайджанский народ, будучи приверженным ценностям мультикультурализма, смог сохранить их культурно-историческое наследие. Важно отметить, что в связи с 200-летием переселения немцев в Азербайджан в 2016 году Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым был подписан указ о проведении целого ряда мероприятий на государственном уровне. По инициативе Азербайджана немецкое наследие в Азербай-

джане внесено в список культурных памятников ЮНЕСКО. Государство продолжает работу по реставрации памятников немецкого наследия в Азербайджане. Были отреставрированы четыре церкви. В рамках проекта «Немецкие поселения в Азербайджане» продолжается работа по обустройству музея Сименс в Гедабеке, реставрации Центра Немецкого Наследия в Шамкире, ремонту регионального музея в Гейгеле.

Защита немецкого наследия в Азербайджане является важным составляющим азербайджано-немецкой дружбы. Помимо стремительно развивающегося сотрудничества между Азербайджаном и Германией, укрепляются связи между народами. Активную деятельность ведет Общество Дружбы Азербайджан-Германия.

Как видно, Азербайджан на государственном уровне придает большое значение сохранению немецкого культурного наследия и не только. Азербайджан, который в настоящее время считается одним из мировых центров мультикультурализма, принимает все меры для проживания разных народов и религиозных конфессий в условиях дружбы и добрососедства.

ЧАСТИНА I. СТАТТІ

Кудряченко Андрій

ІСТОРІЯ НІМЦІВ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

У статті проаналізовано історію етнічних німців на теренах сучасної України. Автор розкриває зв'язки та взаємовпливи народів з часів раннього Середньовіччя, коли започатковується потужне проникнення німецьких переселенців до тогочасної Київської Русі, тобто на сучасні українські землі. Простежуються відносини київських князів з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією, коли Київ запрошував священників, німецьких майстрів і торговців. Починаючи з XI століття взаємовпливи посилюються завдяки появі невеликих німецьких торговельних колоній, а у XIV–XV століттях – через запровадження магдебурзького права у великих містах.

З'ясовуються спонуки переселення й масштабного освоєння південних земель – Приазов'я, Причорномор'я та Криму, яке починається з другої половини – кінця XVIII ст. У статті наголошується на позитивному впливі переселенців німецького походження на розвиток нашого краю, аналізуються заходи реальної підтримки уряду царської Росії освоєння степових просторів, які разом із українськими землями відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців, їх діяльності є частиною історії українського народу.

Окремо проаналізована динаміка розвитку німецьких колоній у різних губерніях Півдня Росії, соціальні аспекти життя поселень, тяжкі наслідки для колоністів, пов'язані з Першою світовою війною, революційними подіями у Російській імперії та наступними соціальними турбуленціями. Автор звертає увагу на здобутки і втрати в національному розвитку, в облаштуванні, адміністративному поділі німецьких та інших поселенців, що були наслідками трансформаційних перетворень на цих просторах.

Ключові слова: німці-колоністи, Причорномор'є, Крим, Південь України, політика коренізації, національні райони, національні школи, депортація, історична справедливість.

История немцев Украины: достижения и потери

В статье проанализирована история этнических немцев на территории современной Украины. Автор раскрывает связи и взаимовлияния народов со времен раннего Средневековья, когда начинается широкое проникновение немецких переселенцев в Киевскую Русь, то есть на современные украинские земли. Прослеживаются отношения киевских князей с главными европейскими государствами средневекового мира – Священной Римской империей (Германией) и Византией, когда Киев приглашал священников, германских мастеров и торговцев. Начиная с XI века взаимовлияние усиливается благодаря появлению небольших германских торговых колоний, а в XIV–XV веках – вследствие введения магдебургского права в крупных городах.

Выясняются побудительные мотивы переселения и масштабного освоения южных земель – Приазовья, Причерноморья и Крыма, которые начинаются со второй половины – конца XVIII в. В статье отмечается положительное влияние переселенцев немецкого происхождения на развитие нашего края, анализируются меры реальной поддержки правительства царской России освоения степных территорий, которые вместе с украинскими землями отошли к Российской империи. С тех пор история переселенцев, их деятельности является частью истории украинского народа.

Отдельно проанализирована динамика развития немецких колоний в разных губерниях Юга России, социальные аспекты жизни поселений, тяжелые последствия для колонистов, связанные с Первой мировой войной, революционными событиями в Российской империи и последующими социальными турбуленциями. Автор обращает внимание на достижения и потери в национальном развитии, в обустройстве, административном делении немецких и других поселенцев, являвшихся следствием трансформационных преобразований на этих землях.

Ключевые слова: немцы-колонисты, Причерноморье, Крым, Юг Украины, политика коренизации, национальные районы, национальные школы, депортация, историческая справедливость.

History of the Germans in Ukraine: Achievements and Losses

The article analyzes the ethnic Germans' history on the territory that today belongs to Ukraine. The author reveals the connections and mutual influences between peoples here since the early Middle Ages when the widespread penetration

of German settlers into Kyivan Rus started. The article notes the positive impact of German-born immigrants on the growth of our region, analyzes the real supportive measures of the tsarist Russia's government for the steppe territories development, which were incorporated into the Russian Empire together with the other Ukrainian lands. The author draws attention to the Germans and other settlers' achievements and losses in national development, in the resettlement and administrative division that were the result of these lands' transformational changes.

Key words: *German colonists, Black Sea region, Crimea, South of Ukraine, indigenization policy, national districts, national schools, deportation, historical justice.*

Тема, яку я виніс на Міжнародну наукову конференцію, у загальних рисах відома широкому науковому загалу та освіченій громадськості. Проте, з огляду на порядок денний нашого зібрання, вкрай важливо дати узагальнюючий та виважений погляд на багатовікову взаємодію етнічних німців краю з нашим народом, показати чималі здобутки в цій справі у багатьох царинах буття. З іншого боку, наголошую на розумінні принципового положення, що історія етнічних німців (як і всіх інших національних груп) і кожен її складник – досягнення і втрати, – це складова історії нашого рідного краю, це наша вітчизняна історія. Відтак важливим для нас імперативом постає ствердження того, що хто не вчить свою історію, не знає її доленосних складових, той може втратити стратегічну перспективу і наразитися на непереборні екзистенціальні труднощі.

Відомо, що німецький етнос в Україні, відносини українського й німецького народів беруть початок з глибини століть. Протягом досить тривалого часу було дійсно чимало прикладів успішної взаємодії та співробітництва, вельми прогресивного взаємовпливу. Однак були й періоди непорозумінь, важких випробувань, великотрудних воєн і відчуження. Німецький етнос, а саме германські племена ще практично від початку нашої ери присутні на нинішній українській території. Німецькі поселення, чимало вихідців із німецьких земель ще з сивої давнини впливали й впливають дотепер на розвиток соціально-економічного, культурного життя українського народу. З іншого боку, вихідці з нашого краю тривалий час успішно працювали і творили на німецькій землі, працюють у сучасній Німеччині.

Зазначу, що сучасна територія України, щедра на природні багатства й поклади, не випадково ставала перехрестям різних міграційних пото-

ків упродовж тривалого часу. Вивчення міграції численних відомих і невідомих етносів, розселення їх на великих просторах біля Чорного та Азовського морів актуальне й сьогодні. Ці проблеми, як і питання суспільно-економічного устрою життя тодішніх поселенців, були предметом досліджень багатьох вітчизняних та закордонних фахівців.

Історикам відомі кілька значних періодів міграції німецького етносу на сучасну українську територію. На ній залишили сліди свого перебування чимало германських племен. Велика частина нашої території і значні терени суміжних країн тривалий час належали до готської держави, яка вела нерівну боротьбу з могутнім поліетнічним кочовим об'єднанням гунів. То були практично перші освоєння Приазов'я та Причорномор'я, пов'язані з германськими племенами готів, які зробили свій внесок у господарське освоєння цих територій та культуру тогочасного населення. Однак у наступні століття пил історії покрив ці добрі сліди, й у степах ще довго гуляли вітри.

Інший період поселень та напрямок руху етнічних німців на сучасні українські землі бере початок у ранньому Середньовіччі. Ці відомості датуються кінцем X століття. Тоді Київська княгиня Ольга в 957 р. на чолі великого посольства (близько 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Оттоном I Великим. У 959 р. княгиня вислала до імператора посольство й просила направити єпископа та священників. Чомусь ця справа затяглася, тому що тільки в 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи колишній чернець Адальберт із Тріра. Крім питання про направлення християнської місії, княгиня турбувалася про встановлення відносин «миру й дружби» з германською державою [1].

Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних шлюбних союзів. Так, лише в XI столітті було укладено три династичні шлюби князів Київської Русі з німецькими династіями. Зокрема найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав, узяв у дружини німкеню Гертруду – сестру трірського єпископа Бурхарда, а дочка київського князя Всеволода Ярославовича Євпраксія стала дружиною німецького імператора Генріха IV. Галицько-волинський князь Данило Романович видав дочку Софію за Генріха V Шварцбурзького тощо [2].

Починаючи від XI століття з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. Археологічні розкопки свідчать, що на знайдених мечач цього періоду є написи, які вказували спочатку ім'я майстра-виготовлювача, а по-

тім – назву відповідної майстерні. Так, на всіх знайдених мечях є тавро «Ulfberht» й «Ingelred». Відомо, що мечі з написом «Ulfberht», найімовіріше, виготовлялися в районі нижнього Рейну, а майстерні «Ingelred» знаходилися в Пассау на Дунаї [3].

Київська Русь розвивала торговельні відносини з Німеччиною, у Регенсбурзі на верхньому Дунаї була сформована окрема компанія купців-«рузаріїв», що забезпечувала торгівлю з Руссю. У той період у Київській Русі широкого розвитку набуває і ремісництво, що сприяло появі багатьох середньовічних міст. За даними багатьох джерел, у XI столітті їх налічувалося понад 100 [4].

Після монголо-татарської навали за запрошенням галицько-волинських князів на підвладні їм землі прибувають німецькі майстри для відновлення міст, ремісничих та торговельних центрів. У XII–XV століттях поселення як селян, так і ремісників та торговців – вихідців з німецьких земель, з'являються на території нинішніх Закарпатської, Львівської, Волинської областей України. Приміром, на Закарпатті перші переселенці за своїм походженням були з Нижньої Саксонії та Фландрії. Вони оселялися на території нинішніх Берегівського, Тячівського й інших районів. Навіть сучасні назви багатьох населених пунктів підтверджують їхнє німецьке походження. Одночасно німецькі люди, як власне й поселенці з інших країн, приносять свої звичаї, свою майстерність і систему управління. У літописах зазначається, що, наприклад, в 1288 р. у Володимирі-Волинському, нині районному центрі, був квартал німецьких та італійських поселенців.

Відчутно посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі за литовсько-польської доби. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV–XV століттях магдебурзьке право отримують такі торговельні міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк й інші. Німецькі поселення з'являються у Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Коломиї тощо. Усе це згодом впливає на архітектуру, господарський розвиток, самоврядування багатьох міст країни.

У козацький період знову поживалися етнічні взаємозв'язки з іншими європейськими народами, зокрема й із німецьким народом. У XV–XVI століттях південноукраїнські землі стали центром формування козацтва. Показово, що в першому відомому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаються вихідці з німецьких земель. У реєстрі 1649 р. після Зборівського договору є німецькі прізвища: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та інші. За гетьмана Богдана Хмель-

ницького німці служили в його війську, козаки захищали Відень й інші європейські міста від турецької навали. Важливо, що національно-визвольна війна Б. Хмельницького й Тридцятилітня війна, що завершилася підписанням Вестфальського миру, були досить істотними факторами європейської історії.

Як відомо, козацький період був не настільки тривалим, оскільки в силу багатьох причин Москва по-своєму витлумачувала домовленості. Для Росії важливіше було, як виявилось пізніше, односторонньо скористатися союзними відносинами й домовленостями. Царська Росія, установивши нові південні кордони з Туреччиною в 1740 р., посилила проведення імперської політики. Царський уряд досить швидко поклав кінець козацькому періоду й відчутно змінив підходи до міграційних процесів.

Найбільш потужний прихід переселенців починається від другої половини – кінця XVIII століття. Відтоді почалася колонізація, тобто масштабне освоєння південних земель – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму. Окрема позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями німецького походження (як і з представниками інших етносів). Невипадково цей період відомий як роки колонізації й господарського освоєння всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії почалося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців є частиною історії нашого народу.

Вкрай важливими у цьому зв'язку були підписані документи царицею Катериною II у 1762 – 1763 рр., в яких вихідці із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переселятися у відповідні місцевості імперії, в тому числі на терени сучасної України. Знаковим у цьому зв'язку був не перший, а другий «Манифест 22-го юлія 1763 г. о дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованным им правах» [5]. Цей документ передбачав широкі пільги для переселенців та мав значні наслідки. Запрошені російськими місіями і зацікавлені можливістю отримання різних пільг (земельного наділу на вигідних умовах, грошової допомоги, забезпечення свободи віросповідання, самоврядування тощо) зубожілі селяни (переважно німецькі) та ремісники селилися на відведених територіях. І незабаром вони створили на південних землях значну кількість поселень.

Іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, болгары, греки, почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і навіть захищати їх від кочівників. Серед переселенців була значна кількість релігійних сектантів, старовірців, бо у середині XVIII століття у Німеччині ще продовжувалися широкі гоніння на різноманітні й численні релігійні секти. То були протестантські об'єднання, серед них, наприклад, меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла у Нідерландах у 30 – 40-і роки XVI століття і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували найти в Росії притулок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення. Інші – брати євангелісти, брати вальденси, що наслідували аугсбурзький напрям, ультраконсервативні елементи із Вюртемберга. Вони були відомі під назвою сепаратистів, які, своєю чергою, сподівалися врятуватися від переслідувань католицької та лютеранської церкви у Німеччині й Австрії. Їхнє переселення було детерміноване, також в не останню чергу, тяжким економічним становищем у численних німецьких державах внаслідок феодальних війн на рубежі XVIII – XIX століть, а також неврожаєм та голодом [6].

Переселення та закріплення на Півдні України цих переселенців слугувало для царської Росії вирішенню нею своїх стратегічних задач. Адже, окрім освоєння земельних просторів, по-перше, вирішувалася проблема захисту кордонів від набігів войовничих сусідів. По-друге, російський уряд прагнув ослабити, а згодом і повністю ліквідувати існування Запорізької Січі. Саме остання була осередком боротьби за вольності та національну незалежність України. Таке становище не вписувалося у загальне тло кріпосницької Росії. Тому після знищення Січі у 1775 р. близько половини всіх запорозьких земель були розподілені між російськими вельможами, а решта передана у володіння німецьким і сербським колоністам. Не останньою при цьому була і третя задача, яку вирішував уряд Росії – це ослабити відповідну консолідацію всього місцевого населення.

Аналізуючи здобутки діяльності переселенців підкреслю наступне. Серед усіх прибулих поселенців, які засновували відповідні колонії, найбільших результатів домагалися колоністи німецького походження. Водночас темпи переселення не могли задовольнити уряд. Тож влада пішла на свідомі кроки щодо розширення пільг. Згідно із шанованою грамотою Павла I від 1800 р. переселенцям із Німеччини передбачалося «виділення кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі... в безспірне вічно спадкове володіння». У відповідності з німецьким правом право-

наступником наділу ставав молодший син сім'ї колоністів. Переселенці звільнялися від податків та різних повинностей на 10 років, звільнялися від військової повинності, отримували право добровільного вступу на державну службу і таке інше.

У 1806 р. узаконовався допуск до переселення як колоністів лише землеробів і осіб, які мали хист до тваринництва та шовкового виробництва. Відтак з 1810 р. переселення німецьких селян у північночорноморські землі стало масовим. З часом більш швидкими темпами відбувалося також заселення колоністами Таврійської губернії.

Варто відзначити, що через 100 років після виходу Маніфесту Катерини II у царській Росії нараховувалися понад 500 іноземних колоній, які були заселені переважно німцями. Звичайно, що німці-колоністи проживали здебільшого у сільській місцевості, займалися сільськогосподарським виробництвом.

Поряд з колоніями у сільській місцевості німецьким іммігрантам із числа торгівців та ремісників дозволялося поселятися у причорноморських містах. Ще 1803 р. появилися перші переселенці з німецьких земель у м. Одесі, а потім і в деяких інших містах. Вони, зокрема в Одесі, відігравали значну роль у зведенні будівель, комунікацій, розвитку підприємництва. Причорноморська Пальміра своїм зовнішнім архітектурним обличчям, особливо тогочасна історична частина міста, багато в чому зобов'язана громадянам німецького походження. Для поселення німців-переселенців навколо Одеси Росія викупила у графа Потоцького десятки тисяч десятин землі. І за короткий час навколо міста виникло сузір'я квітучих німецьких поселень, а в Одесі з'явилося чимало сімей ремісників, торгівців, будівничих, коріння котрих йшлося від німців-переселенців. На початку XX століття навколо Одеси німецькі селяни були власниками 350 000 десятин оброблюваних площ. Для порівняння підкреслю, що селянам інших національностей на правах власності тут належало лише дещо більше 200 000 десятин. Показово й те, що з 300 поміщиків одеського регіону в 1905 р. 176 були німцями.

Поряд з цим і німецькі переселенці в Одесі, як і в інших містах, користувалися всіма правами колоністів. У переважній більшості це були працелюбні, законослухняні, дбайливі люди. Їхній спосіб життя був вартий наслідування. В Одесі були обидві релігійні німецькі громади – католиків і євангелістів. Вони відігравали помітну роль у культурному житті, адже у їхніх костьолах і кірхах діяли школи, спортивні спілки і т.д.

Вражаючими були темпи зростання саме німецьких колоній і їх успішної діяльності. За свідченнями відомого дослідника цих проце-

сів та життєдіяльності німецьких переселенців К. Ліндемана, станом на 1915 р. у Херсонській губернії було 182 німецькі колонії, у Катеринославській – 233 та у Таврійській – 329 колоній. Відповідно зростали обсяги території, земельних наділів, які належали колоніям.

Іншими місцями поселення німецьких колоністів на нинішніх теренах України були Бессарабія, Волинь, Поділля, Київщина, а також Слобідська Україна – тогочасні Харківська та Чернігівська губернії. Особливо помітними темпами йшло переселення колоністів у ці губернії після скасування кріпосного права. Так, лише у Волинській губернії на початку XX століття німецьким колоністам належало 700 тис. десятин, на Харківщині було 18 колоній, а на Чернігівщині – 9.

Всього ж у 39 губерніях Росії, де були німецькі поселення, нараховувалося 2070 їхніх різноманітних колоній та поселень. Населення цих колоній становило біля 1 млн чоловік, земельні угіддя досягли майже 3 млн десятин. У межах сьогоднішньої України – а це і Крим, і Західна Україна, проживало понад 500 тис. громадян німецького походження. Це була чисельна етногрупа, одна з небагатьох національних меншин, яка проживала компактно в тій чи тій губернії. Найбільш чисельні поселення німців в Україні були у нинішніх Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Закарпатській областях та в Криму.

У всіх німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах – проходило інтенсивне громадсько-політичне життя. Тут розвивався кооперативний рух, створювалися кредитні установи, діяли освітні товариства, школи, училища, існували лікарні, притулки. Соціалізації та вихованню молоді в німецьких поселеннях в Україні приділялася відповідна увага. Цьому сприяли заняття як у початкових – церковно-паріфіяльних школах, котрі існували майже у кожній колонії, так і в центральних училищах, які надавали середню освіту, готували учителів для початкових шкіл і волосних писарів для колоній, реальні училища та система громадських відносин у поселеннях.

Слід вказати не лише заради об'єктивності, а й з огляду на проблеми нинішньої історичної доби, що німецькі колоністи на українських теренах дійсно органічно ввійшли в економічне і суспільне життя. Німецькі колоністи за 100 – 150 років наполегливої праці перетворили голі, невикористовувані на той час степи на родючі поля, багаті сади, прибуткові економії. Тим самим вони сприяли освоєнню земель і розширенню, поліпшенню господарства навколо своїх поселень. Переселенці-німці як представники інших народів, їхні нащадки своєю працею та розумом сприяли просуванню України шляхом прогресу. Німецькі колоністи жи-

ли в цілковитій відсутності релігійної ворожнечі, мали добрі стосунки з місцевим та корінним населенням [7].

Важливо, що німецькі переселенці – як селяни, ремісники, торговці, так і будівничі, фахівці інших професій – несли із собою звичаї, побут, народне мистецтво, розум і вміння на свою нову батьківщину. Переселенці і їх наступні покоління своєю наполегливою працею, ретельністю та господарським завзяттям внесли суттєвий внесок як у освоєння, так і в розвиток земель, де вони поселялися. Водночас багато німців працювали на промислових підприємствах, де чимало з них були техніками, інженерами, архітекторами і т.п. Взаємовплив проходив як у виробничій сфері, так і на науковому, мистецькому, літературному та інших напрямках.

Важливим підтвердженням взаємодії культур може бути інтенсивний діалог, що розвивався на літературній ниві. Варто лише вказати на Юрія Федьковича, Івана Франка та Лесю Українку. Це вони вперше переклали на українську мову відповідно народні ліричні пісні, «Фауста» Гьоте та ліричні твори Г. Гейне. З німецького боку – це невтомна праця «Колумба Шевченкіани» – Миколи Гербеля. Нащадок німецького архітектора, що переїхав із Швейцарії до Росії, будучи гімназистом, мав зустріч у Ніжині із Великим Кобзарем. На згадку про цю зустріч у його альбомі Тарас Григорович записав чотири вірші. Згодом Гербель, віддавшись повністю літературній творчості, став не лише перекладачем, а й біографом Т.Г. Шевченка. Біографією, яку склав М. Гербель, користувалися і шевченкознавці, і широкий загал аж до початку ХХ століття. І відповідні позитивні взаємовпливи відбувалися й у наступні періоди [8].

Водночас слід підкреслити, що вельми важкі випробування довелося пережити всім народам тогочасної Росії та інших держав у період чотирирічної Першої світової війни та подальшого перебігу подій важкого ХХ століття. Окремою проблематикою, яка має бути висвітленою, є доля німців-переселенців у роки Великої війни, після розвалу Російської імперії та в подальшому. Неймовірні складнощі спричинили революційний вихор і громадянська війна в колишній Російській імперії, процеси перетворень та соціальних експериментів на її просторах й у колишньому Радянському Союзі. Нині наведемо лише деякі факти та коротко зупинимось на процесах змін облаштування життя колоністів. Згідно з матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. на території сучасної України проживало 29 млн осіб. З них спільно з 23,2 млн етнічних українців проживали представники більш як 100 національностей. Серед них: росіяни – 2,7 млн, євреї – 1,6 млн, поляки – 467,4 тис., німці –

393,9 тис., молдавани – 257,8 тис., греки – 104,7 тис., болгари – 92,1 тис., білоруси – 75,8 тис., чехи – 15,9 тис. і ще понад 132 тис. представників інших національностей [9].

Національні меншини становили майже п'яту частину населення республіки. Показово, що це були 95% болгар, 82% молдаван, 75% чехів, 52% євреїв, 48% поляків, 40% німців, 25% греків, які проживали в межах тодішнього Радянського Союзу. При цьому німці, молдавани, поляки, греки, болгари й чехи, які займалися сільським господарством, працювали й проживали, як правило, компактно на певній території. Євреї, вірмени, татари проживали переважно в містах і селищах.

У період Української Народної Республіки проголошувалася політика національно-культурної автономії. Зі встановленням радянської влади вона була змінена, в основу СРСР закладалися принципи федералізму, на початку 1920-х рр. узято курс на проведення так званої «політики коренізації», тобто розвиток нової влади з оперттям на національні кадри. В УРСР це була політика українізації і одночасно підтримка розвитку інших національних груп населення. У рамках цієї політики кілька разів проводилося адміністративно-територіальне облаштування – на початку й наприкінці 1920-х рр., а потім – у передвоєнні роки. Станом на 1931 р., крім Молдавської АРСР, функціонували 25 національних районів. У їхньому числі – 8 російських, 7 німецьких, по 3 єврейських, болгарських і грецьких, а також 1 польський. В УРСР діяли більше 1200 національних сільських рад, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська й багато інших національних рад. У кожному з національних районів виходила відповідною мовою районна газета. Також у національних районах і сільських радах на відповідній національній мові здійснювалося діловодство, навчання дітей проводилося рідною мовою.

Досить високим був рівень письменності німецького населення. За даними Всесоюзного перепису 1926 р. він становив майже 80% і був найвищим у порівнянні з громадянами інших національностей. В Україні працювало понад 2000 шкіл, де навчання проходило на мовах національних меншин. Серед них було понад 450 німецьких шкіл. Це давало можливість у більшості випадків навчати дітей рідною мовою. Так, у 1930/31 навчальному році 90% школярів німецького походження навчалося в школах рідною мовою [10].

На початку 1930-х рр. підготовку німецьких національних кадрів здійснювало кілька спеціальних навчальних закладів. І серед них – Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Ландуський німецький сільськогоспо-

дарський технікум, Німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицький німецький машинобудівний технікум, Хортицька педагогічна школа, де проводилася підготовка вчителів для початкових і неповних середніх шкіл.

У період політики коренізації в УРСР також виходила різна література, журнали німецькою мовою, друкувалася політична, технічна, сільськогосподарська, медична й художня література. З 30 центральних періодичних видань України 16 друкувалося на національних мовах. Серед них були німецькі газети «Das Neue Dorf», «Die Saat», щомісячний суспільно-політичний журнал антирелігійного спрямування «Das Neuland».

Одночасно слід підкреслити, що центральною й місцевою владою підтримувалися лише політично доцільні заходи, які не суперечили партійним установкам та урядовій політиці. На практиці, як виявляється, часто брали гору формалізм, бюрократичні підходи, викривлення. Приміром, це стосувалося відсутності підтримки владою кооперативного руху серед німецького населення на початку 1920-х рр. на підставі того, що «розвиток кооперації в німецьких колоніях не відповідає партійній лінії». Багато формалізму було при районуванні та створенні національних, зокрема німецьких, сільських рад. Так, трохи менше половини з них належало до звичайних адміністративних районів, а не до національних.

З посиленням тоталітарного сталінського режиму посилювалася й розширювалася діяльність репресивних органів. А з урахуванням зміни міжнародної обстановки й внутрішніх змін, від 1933 р. істотно змінюється політичний і психологічний клімат у країні. У ці роки різко зростають масштаби безпідставних звинувачень громадян німецької, польської, чеської й інших національностей республіки та країни загалом у «шкідництві», «шпигунстві», «контрреволюційній діяльності» тощо. Так, уже в 1933 р. на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Компартії України відзначалося «ослаблення більшовицької пильності», що призвело до «засмічення» багатьох підприємств та організацій «польськими й німецькими фашистськими елементами» [11]. Це було прямим сигналом до радикальних змін політики та курсу щодо нарощування репресій. У 1935 р. ЦК більшовиків України розглядав питання про «засмічення класово ворожими, фашистськими елементами» Хортицького німецького машинобудівного технікуму. Звичайно, почалися гоніння та репресії, технікум було закрито, попередня лінія підтримки національних груп різко сходила нанівець. До кінця 1930-х ліквідувалися практично всі інститути реалізації інтересів усіх національних меншин республіки

й країни. Були ліквідовані всі національні спеціальні освітні інститути, технікуми та школи як осередки «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Свідченням радикальної зміни національної політики в ці роки стало розформування наявних національних військових частин і підрозділів. Зокрема, під ці заходи потрапили німецькі військові частини Червоної армії, як-от стрілецька дивізія імені Енгельса, Білореченський кавалерійський полк, 96-й стрілецький полк тощо. Велика вітчизняна війна принесла також тяжкі випробовування не лише для тих, хто був до її подій безпосередньо залучений, а й для тих громадян країни, яких огульно звинуватили у «фашизмі» чи в прихильності до гітлерівського режиму. Для переважної більшості етнічних німців це обернулося насильницькою депортацією.

Але підтвердженням безпідставності обвинувачень всіх німців – громадян СРСР, жителів України, у «фашизмі» були численні подвиги на фронтах війни радянських громадян німецького походження. У їх числі були загиблі захисники Брестської фортеці – полковник Георг Шмідт, підполковник Еріх Крель, майор Олександр Дулькейт, полковий лікар Володимир Вебер, червоноармійці Олександр Герцог, Микола Кюнг, В'ячеслав Майер, Герман Релінг. Бойовими нагородами відзначені подвиги тисяч німців-громадян СРСР, також відомі імена 10 Героїв Радянського Союзу, які за походженням були німцями. Відзначу, що серед них – лейтенант Вольдемар Венцель, генерал-майор Сергій Волкенштейн, партизанський командир Олександр Герман, знаменитий Ріхард Зорге й інші [12].

У цьому зв'язку тяжким питанням та навіть злочином влади постають примусові депортації огульно звинувачених біля двадцяти народів і серед них німців – громадян країни на Схід, до Сибіру, республік Центральної Азії. І ця окрема тема, яка разом із питаннями відновлення історичної справедливості щодо німців та інших народів, які постраждали в роки СРСР, потребують глибоких та виважених сучасних досліджень, залучення широкого масиву архівних джерел та відповідної літератури. Стосовно німців України це важливо й з урахуванням 80-и річчя насильницької депортації їх у віддалені регіони СРСР і доволі ускладненого повернення до попередніх місць проживання.

Зазначу, що за роки незалежності України багато так би мовити білих плям вітчизняної давньої та радянської історії ґрунтовно досліджено. Установами нашого Відділення історії, філософії та права НАН України проаналізовано роль і місце України у загальноєвропейському

та світовому історичному контексті упродовж останнього тисячоліття національної історії, вивчено витoki і розвиток національної ідеї тощо. Активізації вивчення історичного минулого нашої країни сприяють відкриті архіви, у яких раніше науковці не мали змоги працювати. Особливо важливу роль відіграли архіви Служби безпеки України та документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архів громадських організацій та інші. І нинішні матеріали та документи стосовно проблематики нашої конференції – тому підтвердження. Організаторам конференції, всім її учасникам слід добре попрацювати та підготувати і видрукувати відповідні доповіді та матеріали. Це стане добрим внеском у вивчення цієї вкрай важливої проблематики.

Таким чином, для сучасної України, яка має досить широкий національний склад, набувають актуальності питання не лише вивчення історії та вкладу кожної з національних груп у розвиток нашої держави, а й подолання трагічного минулого, віднайдення відповідей на сучасні проблеми та виклики державотворення. Одним з результатів демократичних перетворень останніх років став закон України від 17 квітня 2014 р. «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» [13].

У сучасну добу слід диференціювати національну та етнічну політику, уникати одномірного тлумачення цих явищ та понять суспільного буття, а також враховувати і появу нових рис та їх вимірів. Саме на це повинні звертати увагу не тільки ті, хто вивчає етнічну й національну політики, а, головне, і ті, хто формує політику держави в цій царині. Надто важливо враховувати всю палітру питань, чинників цієї складної і чутливої сфери суспільства, якою постає етносоціальне життя. Такі підходи, як і вивчення попередньої практики у всій її повноті, мають стати в нагоді задля формування виваженої державної національної політики, пам'ятаючи втрати та шануючи здобутки кожного етносу.

Використані джерела та література:

1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Німеччина / Країни світу і Україна. Енциклопедія в 5т. / редкол. А.І.Кудряченко (голова) та ін., Т.І. Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. К. Фенікс. 2017. С.348–350.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1992. Т.2. С.31,79.
3. Сергійчук В.І. Німці в Україні. К. 1994. С.17.
4. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні / Історія німців України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Рада німців України. К., 2017. С.8.

5. Цитую за: История российских немцев в документах (1763–1992) / Сост-ли: Ауман В.А., Чеботарева В.Г. М., 1993. С. 7.
6. Кулінич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 1995. 272 с.
7. Там само.
8. Кудряченко А.І. Німці України: вчора, сьогодні і завтра / Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. К.: *Наукова думка*, 1995. С.3-7.
9. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року Національний та віковий склад населення. Харків, 1928. С.11.
10. Бритченко С.П. Деякі питання національних відносин на Україні. К.: Т-во «Знання» УРСР. 1990. С.12-13.
11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1 и 2 т. Киев, 1976. Т.1. С. 291.
12. Малинский Г. Герои Советского Союза по национальностям. URL. <https://proza.ru/2009/08/16/901>
13. Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» / Відомості Верховної Ради України від 27.06.2014. 2014 р., № 26.

Айсфельд Альфред

ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЦЕВ УКРАИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ)

В работе проанализированы различные этапы депортации немецкого населения Украины в годы Второй мировой войны. Процесс депортации немцев Украины, введение запрета на возвращение в места довоенного проживания и его снятие автором были разделены на следующие этапы: депортация в условиях отступления 1941 и 1942 гг.; депортация с освобожденной территории Украины; депортация репатриантов и запрет на возвращение в места довоенного проживания; депортация немецкого населения Закарпатской области; снятие режима спецпоселения и отмена репрессивных актов.

Ключевые слова: депортация, немцы, спецпоселения, репрессивные акты.

Депортація німців України у роки Другої світової війни (етапи та особливості)

У роботі проаналізовано різноманітні етапи депортації німецького населення України в роки Другої світової війни. Депортацію німців України, заборону повернення до місць довоєнного проживання та її зняття автором було поділено на такі етапи: депортація в умовах відступу 1941 та 1942 рр.; депортація зі звільненої території України; депортація репатріантів та заборона на повернення до місць довоєнного проживання; депортація німецького населення Закарпатської області; зняття режиму спецпоселення та скасування репресивних актів.

Ключові слова: депортація, німці, спецпоселення, репресивні акти.

Deportation of the Germans of Ukraine during the World War II (Stages and Features)

The paper analyzed the various stages of the German population's deportation from Ukraine during the World War II. The deportation of Germans of Ukraine, the prohibition to return to the pre-war residences and the lifting of this ban were divided by the author into the following stages: deportation under conditions of the Soviet army's retreat in 1941 and 1942; deportation from the liberated territory

of Ukraine; deportation of repatriates and prohibition to return to the pre-war residences; deportation of the German population of the Transcarpathian region; the dismantling of the special settlement regime and the abolition of repressive acts.

Key words: *deportation, Germans, special settlements, repressive acts.*

В официальных документах партийных и репрессивных органов СССР 1930-х – 1940-х гг. употреблялись такие понятия как «высылка» и «переселение», под которыми подразумевалась насильственная миграция советских граждан, иностранноподданных и лиц без гражданства различных социальных слоев, политических убеждений («политических окрасок»), этнических групп. Если «высылке» люди подвергались на определенное время, то «переселение» предполагалось на неограниченный срок, т. е. навсегда.

Плановое переселение «избыточного сельского населения», начатое по постановлению ВЦИК и СНК СССР от 22 августа 1925 г., должно было проходить на добровольной основе с целью наделения землей и трудоустройства переселенцев в регионах, намеченных для экономического освоения. Эту же цель преследовали депортации различных социальных (раскулаченные различных национальностей) и национальных групп (поляки и немцы из приграничных районов Украины, корейцы с Дальнего Востока и др.). Примечательно, что значительная часть планомерно переселенного «избыточного сельского населения» возвращалась в места прежнего проживания либо переходила на работу в промышленность [1]. В отличие от планового переселения, депортации, проведенные в мирное время, проводились принудительно с применением значительного количества служащих НКВД, милиции и конвойных войск. После принятия Верховным Советом СССР декларации «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав» (14 ноября 1989 г.) российские историки и публицисты перешли к более дифференцированному анализу принудительных миграционных операций на территории СССР. Помимо понятия «депортация» [2] в исследованиях выделяются «этнические депортации» [3, С.13].

Далее будут рассмотрены различные этапы депортации немецкого населения Украины в годы Второй мировой войны, отличавшиеся от депортаций довоенного периода масштабностью и закреплением депортированных в местах их вселения под надзором НКВД.

Депортация немецкого населения УССР в годы Второй мировой войны.

После начала военных действий против войск Германии и ее союзников вопросы управления и безопасности требовали принятия решений в условиях непредсказуемо быстро изменявшейся ситуации. Указом ПВС СССР «О военном положении» № 8/160 от 22 июня 1941 г. «все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности» были переданы военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где военных советов не было, высшему командованию войсковых соединений. Им предоставлялось право «выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой» [4].

Основанием для ареста, согласно директиве наркома госбезопасности В. Меркулова «О мероприятиях органов безопасности в связи с начавшимися военными действиями с Германией» от 22 июня 1941 г., являлось **подозрение в преступных намерениях**. Пункт 2 директивы гласил: «провести изъятие разрабатываемого контрреволюционного и шпионского элемента» [5]. По оценке российского историка А.М. Демидова, этим подзаконным актом НКГБ расширил свои полномочия и по территории их применения, и по кругу лиц, «а собственные полномочия Наркомата госбезопасности в области применения норм права превзошли полномочия военных советов, наделенных законодателем всеми функциями органов государственной власти» [6].

29 июня 1941 г. совместная директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР «определила основные задачи деятельности партийно-государственных органов в условиях войны»: «Очистка городов и оборонно-хозяйственных пунктов от преступных и антисоветски настроенных элементов [...], паникеров и распространителей пораженческих слухов» [5, С.64].

Директивой НКВД и НКГБ «О мероприятиях по выселению социально-опасных элементов с территорий, объявленных на военном положении» от 4 июля 1941 г. предусматривалось взять на учет «всех лиц вместе с их семьями, пребывание которых на территориях, объявленных на военном положении, будет признано нежелательным», причем, нетрудоспособные мужчины и женщины старше 60 лет выселению не подлежали [4. С.218].

Депортацию немцев Украины, запрет на возвращение в места довоенного проживания и снятие этого запрета рассмотрим по следующим этапам:

1. Депортация в условиях отступления 1941 и 1942 гг.;
2. Депортация с освобожденной территории Украины;
3. Депортация репатриантов и запрет на возвращение в места довоенного проживания;
4. Депортация немецкого населения Закарпатской области;
5. Снятие режима спецпоселения и отмена репрессивных актов.

Источниковой базой для этого исследования являются:

- а) Документы отдела спецпереселений НКВД СССР, хранящиеся в ГА РФ, отчасти опубликованные в различных сборниках;
- б) архивные материалы команды д-ра Карла Штумппа, хранящиеся в Федеральной архиве Германии в Берлине, в ЦГАВОУ в Киеве и библиотеке Конгресса США;
- в) архивированные и опубликованные свидетельства и воспоминания современников;
- г) документы, опубликованные О.М. Корсуном в 2012 г. в замечательном сборнике «Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр.».

Депортация в условиях отступления 1941 г.

В первые недели после нападения Германии на СССР они проходили, вероятно, по инициативе и по решению местных органов НКВД и НКГБ на основе упомянутой директивы Меркулова.

Насколько результативны были эти аресты, видно из статистических материалов, собранных командой доктора Штумппа. Владимир-Волынский был захвачен 23 июня, бои в районе Дубно-Броды-Луцк продолжались до конца июня, в Житомир немецкие войска вошли без боя 9 июля 1941 г. В этих условиях НКВД сумел депортировать 835 волынских немцев [7].

В немецких населенных пунктах, расположенных северо-западней Одессы, события развивались по-разному. По воспоминаниям, в с. Кандель Зельцского района мужчин в возрасте от 16 до 50 лет 20 июля вызвали в райвоенкомат на ст. Раздельная. Составив группы под началом жителей села, их без охраны отправили пешим маршем на Восток. Группа из 25 чел. решила не следовать этому приказу, тайно вернулась в свое село и дождалось прихода румынских войск [8].

В колониях Спартаковского района, расположенного между Одессой и Днестром, аресты имели место 24–25 июня: Особое совещание НКВД приговорило 61 мужчину к 10 годам заключения в лагерь [9].

В условиях отступления Красной армии решение о депортации немецкого населения принимали различные органы гражданской и военной власти. С переходом от индивидуальных репрессий к групповым в форме депортаций по этническому признаку они приняли более массовый характер.

12 августа 1941 г. стало решающим в судьбе немцев СССР. В этот день СНК СССР и ЦК ВКП(б) приняли совместное постановление № 2060-935сс «О расселении немцев Поволжья в Казахстан» [10]. Два дня спустя в директиве Ставки Верховного Главнокомандования № 00931 «О формировании и задачах 51-й отдельной армии» в Крыму предписывалось: «очистить немедленно территорию полуострова от местных жителей – немцев и других антисоветских элементов» [11]. В течение нескольких дней в Орджоникидзевский край были депортированы около 60 тыс. немцев Крыма. 3 тыс. чел. – доставлены в Ростовскую обл. Эта директива, адресованная Главнокомандующему войсками Юго-Западного направления и командующим входивших в эту группировку соединений, положила начало депортации немецкого населения Юга Украины по этническому признаку. Через день после её появления началась депортация меннонитов, проживавших на западном берегу Днепра в Запорожской области [12].

В двадцатых числах августа 1941 г. депортационная политика в отношении немецкого населения СССР получила детальную проработку и была оформлена нормативными документами, примененными впоследствии в различных регионах СССР. В центре внимания при этом были немцы, проживавшие в АССР немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областях. К 25 августа НКВД СССР разработал проект постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О порядке переселения из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей», План переселения жителей немецкой национальности из Республики немцев Поволжья, Сталинградской и Саратовской областей, Инструкцию по проведению переселения немцев, проживающих в АССР Немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областях, Инструкцию начальникам эшелонов по сопровождению немцев-переселенцев. Перечисленные документы были утверждены 26–29 августа [3, С. 287–298, 301–303]. Кроме этого, 28 августа был подписан указ ПВС СССР «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья», которым они были огульно обвинены в коллаборационизме с врагом. Этот указ был опубликован 30 августа 1941 г.

31 августа, по предложению НКВД СССР, принято постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О немцах, проживающих на территории Украин-

ской ССР», которым было положено начало тотальной депортации немецкого населения с еще не оккупированной территории республики. Постановление предусматривало: «1) немцев, состоящих на учете как антисоветский элемент, арестовать; 2) остальную часть трудоспособного мужского населения в возрасте от 16 до 60 лет НКВД мобилизовать в строительные батальоны и передать НКВД для использования в восточных областях СССР» [13], [3, С.121].

Краткость этого документа и перечисление лишь областей левобережья Днепра, которые к этому времени еще полностью или частично находились под контролем советской власти, показали спешность проведения операции в условиях потери контроля над территорией. С территории Крымского полуострова, который в середине августа 1941 г. еще был под контролем Красной армии, и из АССР немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей, находившихся на значительном удалении от фронта, немецкое население подлежало депортации поголовно. С территории Украины депортация была возможна лишь выборочно.

Со 2-го по 5 сентября в еще контролируемых советскими органами гражданской и военной власти областях Украины 7 091 немец было арестовано как антисоветский элемент. 18 600 мужчин в возрасте от 16 до 60 лет с ещё не оккупированной территории УССР были мобилизованы в 13 строительных батальонов¹ и направлены в лагеря НКВД. Часть из них попала в Вятлаг [14]. Женщин, детей и мужчин старше 60 лет это постановление еще не коснулось.

22 сентября, по представлению НКВД СССР, было принято постановление ГКО № 702сс «О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей» [15, С.57–58]. Для проведения операций определили следующие сроки: по Запорожской области – с 25 сентября по 2 октября, по Сталинской и Ворошиловградской областям – с 25 сентября по 10 октября. Для проведения указанных операций в области были направлены 600 сотрудников НКВД, 2 700 милиционеров и 4 800 красноармейцев.²

По разнарядке отдела Спецпереселений НКВД СССР от 2 октября 1941 г. из 53 566 немцев Запорожской, 36 205 чел. из Сталинской и 12 807

1 Не выясненным остается, в каких областях сколько человек было призвано через военкоматы и входили ли в это число мужчины, мобилизованные в Одесской и др. областях в период с 22 июня по 30 августа 1941 г.

2 Неясно, почему начальник Главного управления внутренних войск НКВД должен был командировать для выполнения операции красноармейцев, а не служащих конвойных войск НКВД. Возможно, при составлении постановления ГКО № 702сс не делали различия между красноармейцами и служащими внутренних и конвойных войск НКВД.

чел. из Ворошиловградской областей предусматривалось отправить в КазССР. В Алтайский край намечалось вселить 6 000 чел. из Одесской области³ и 3 200 чел. – из Днепропетровской [16].

Из-за стремительного наступления германской армии из предполагаемых 109 487 чел. НКВД смог охватить 79 589 чел. и вывезти их в КазССР и Новосибирскую область [17].

По воспоминаниям жителей с. Вейнау, в конце сентября их и жителей окрестных сел на подводах свезли к ж/д станции Гальбштадт. «Собрали там 12 тысяч немцев [...] Дней 10 – 12 мы там сидели, нас все не отправляли. [...] [18].

У станции Токмак несколько суток находились 25 000 женщин и детей для отправки на восток. Красная армия под натиском частей Вермахта вынуждена была отступать, и депортация собранных людей не состоялась.

Из некоторых немецких сел, расположенных вблизи г. Мелитополь, НКВД успел депортировать всех жителей, в других – только мужчин. В селах, расположенных северо-западной Мариуполя, остались лишь отдельные жители [19].

Во время наступательной операции немецких и союзных войск 1942 г. на Харьковском направлении была продолжена депортация немецкого населения, оставшегося после депортации осенью 1941 г. 4 июня НКВД УССР доложил НКВД СССР, что обнаружено 422 семьи (1 500 чел.) [20], но 3 июня были отправлены лишь 236 семей (851 чел.) [21].

24 июня 1942 г. из Ворошиловграда поступило сообщение, что во время выселения немцев в 1941 г. на территории области остались 1 027 семей (3 701 чел.). Берия распорядился: «срочно займитесь надо выселить». 17 июля город был оккупирован немецкими войсками.

Депортация с освобожденной территории Украины

Несмотря на то, что германские оккупационные власти перед отступлением своих войск в административном порядке переселяли на аннексированную территорию Польши (Вартегау) и отчасти на территорию Германии этнических немцев, внесенных в реестр «Этнические немцы Украины» и получивших статус «этнические немцы» («фольксдойче», Volksdeutsche), некоторое их количество от этого переселения уклони-

3 Ко времени подписания этой разнарядки Одесская, Николаевская и Херсонская области уже были оккупированы. Видимо, запланированные 6 000 чел. из Одесской области к этому времени уже находились на левом берегу Днепра на оборонных работах. По сводке НКВД СССР о ходе депортации немцев на 14 сентября 1941 г. 380 немцев, «недавно эвакуированны[х] из-под Одессы» были обнаружены вблизи Новочеркасска Ростовской области на дорожных работах (см.: ГА РФ. Ф. – Р-9479. – Оп. 1. – Д. 83. – Л. 97.

лось. В Одесской области не все смогли переправиться через Днестр и вынуждены были вернуться в свои села.

С продвижением фронта на Запад в освобожденные от оккупантов области вернулись и подразделения НКВД, занявшиеся выявлением лиц, сотрудничавших с оккупантами. В их поле зрения попали и этнические немцы, получившие по номенклатуре НКВД название «фольксдейч» в отличие от спецпереселенцев и репатриантов. 28 декабря 1943 г. Берия сообщил Сталину о том, что по городу Киеву уже выявлено 184 человека, получивших статус «фольксдейч». Сталин наложил на это сообщение резолюцию: «Всех арестовать, содержать в спецконцлагере под особым надзором и использовать для работ» [21]. Исполняя это указание, Берия подписал 7 января 1944 г. приказ НКВД № 20/б об аресте на территории Украины граждан, получивших статус «фольксдейч», и осуждению их Особым совещанием НКВД.

В этот же день Берия подписал приказ НКВД СССР № 0013 «Об организации специального Черногорского лагеря в Красноярском крае» [22], [3, С. 609.].

Вторым местом расселения выявленных в Украине «фольксдейч» стали спецпоселения в Сузунской районе Новосибирской области.

С декабря 1944 г. к ним прибавилась Коми АССР, куда были направлены группы «фольксдейч» из Днепропетровска [23], с. Осиково Киевской области [24] и из Одессы.

6 марта 1945 г. из Одессы на ст. Княж-Погост был отправлен еще один эшелон «фольксдейч» с количеством 320 чел. – 15 мужчин, 105 женщин и 200 детей [25]. Отсутствие глав семей, наверное, объясняется тем, что они были осуждены Особым совещанием при НКВД СССР и отправлены для отбывания наказания в другое место. 2 апреля 1945 г. прибыл еще один эшелон из Одессы, доставивший 319 немцев – членов семей осужденных «фольксдейч» [26].

В Сузунский лагерь НКВД и в Коми АССР в течение 1945 г. были отправлены еще несколько групп «фольксдейч» из разных областей [27].

По решениям Особого совещания НКВД СССР, лица, причисленные к категории «фольксдейч», были направлены в места заключения и в ссылку на срок от 5 лет и более, а члены их семей – на спецпоселение. Распоряжением МВД СССР № 1/6193 от 7 мая 1949 г. сосланные «фольксдейч» были переведены в категорию спецпереселенцев, поскольку пятилетний срок части из них истекал. В результате этого они подпали под действие указа ПВС СССР от 26 ноября 1948 г., т. е. на вечное поселение в местах спецпоселения.

По состоянию на октябрь 1949 г. на спецпоселении находилось 1 663 семьи «фольксдейч» (3 122 чел.), в составе которых было 509 мужчин, 1 793 женщин и 820 детей. Среди взрослых были 834 немца и 1 442 чел. национальностей, не подлежавших в годы войны депортации: украинцы – 875, русские – 326, поляки – 196, других национальностей – 45.

Депортация репатриантов и запрет на возвращение в места довоенного проживания

15 декабря 1944 г. ЦК КП(б)У и Совнарком УССР приняли постановление о расселении в колхозах Днепропетровской области 8 169 семей (32 882 чел.) эвакуированного из Польши украинского населения. Такое же постановление было принято и по Запорожской области. К этому времени некоторому количеству украинских немцев, депортированных после начала военных действий, каким-то образом удалось вернуться на территорию УССР. Перед НКВД встал вопрос: как быть с ними? Зам. наркома НКВД СССР Чернышов 23 февраля 1945 г. распорядился: «Немцев, граждан СССР, высланных из Украинской ССР во время Отечественной войны и возвратившихся на территорию УССР – направьте в административном порядке в те места, где они были расселены после их высылки из Украины» [28].

3 октября 1945 г. последовало постановление ЦК КП(б)У и совнаркома УССР «О неотложных мерах по хозяйственному устройству украинского населения, прибывшего из Польши на территорию УССР и работы среди него». Один из пунктов этого постановления предписывал обкомам КП(б)У и облисполкомам освободить дома и хозяйственные постройки бывших немецких колоний и передать их переселенческим семьям.

После пересечения Красной армией государственной границы СССР актуальным стал вопрос возвращения граждан СССР различных категорий (военнопленные, остарбайтеры, беженцы и т.д.) на территорию страны. Этот процесс получил официальное название «репатриация», т.е. возвращение на родину. Все репатрианты проходили многоступенчатую фильтрацию, начиная с их появления в сборных лагерях в советских зонах оккупации Германии и Австрии, при пересечении государственной границы и при их дальнейшем продвижении в области довоенного проживания. При выявлении этнических немцев, проживавших до войны на территории СССР, им обещали возвращение в их родные города и села.

Руководство СССР, однако, видело приоритет не в возвращении населения в родные места, а в наказании за любые формы коллаборацио-

низма с врагом и использование рабочей силы для экономического освоения определенных регионов и поднятия отраслей народного хозяйства.

Относительно репатриантов-немцев отделом проверочно-фильтрационных лагерей НКВД был разработан ряд инструкций, нацеленных на выявление лиц, в той или иной форме сотрудничавших с германскими оккупационными властями. По результатам фильтрации следовало их наказание. Дополнением НКВД СССР от 24 марта 1945 г. к «инструкции о порядке проверки и направлении на ПФП НКВД контингентов» предписывалось:

«При поступлении на пункт отечественных немцев как мужчин, так и женщин, принявших германское подданство, при отсутствии достаточных для ареста материалов – направлять [...] в ПФЛ НКВД СССР.

При поступлении немцев, не принявших германского подданства, при отсутствии достаточных для ареста материалов направлять – мужчин в ПФЛ НКВД, женщин в Карагандинскую область Казахской ССР» [29]. Тем самым возвращение в места довоенного проживания стало для них невозможным.

Вскоре инструкция о порядке фильтрации прибывающих из-за границы этнических немцев претерпела существенные изменения. При поступлении на пограничные пункты репатриантов-немцев собирали для отправки «в распоряжение УНКВД» конкретных областей для поселения в конкретных районах, а нередко и конкретным промышленным предприятиям или совхозам.

В 1945–1946 гг. на спецпоселение было отправлено 208 388 репатрированных немцев [30]. Какое количество немцев-репатриантов по результатам фильтраций было отправлено в ИТЛ НКВД и др. места отбывания наказания еще не известно.

Некоторым немцам все же удавалось вернуться в места их довоенного проживания без документов. По сообщению председателя Одесского облисполкома Караваева, это стало возможным потому, что во второй половине 1944 – начале 1945 г. еще не были организованы пограничные приемно-распределительные и проверочные пункты для репатриантов [31].

По состоянию на 20 сентября 1945 г. на территорию Украинской ССР из-за границы в порядке репатриации прибыло 2 214 немцев – граждан СССР [15, С. 76.].

Директива НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. предусматривала их депортацию, как и могущих еще появиться в местах довоенного проживания репатриантов, на спецпоселение. Директивой № 240/134 «О по-

рядке учёта и проверки немцев-репатриантов, направленных на спецпоселение» от 14 декабря 1945 г. НКВД СССР и НКГБ СССР разъяснили: «Все граждане немецкой национальности, возвращающиеся на территорию СССР в порядке репатриации и расселяемые в спецпоселениях для работы на лесозаготовках, промышленных предприятиях, стройках, угольных шахтах и нефтяных промыслах, подлежат учёту, проверке и дальнейшему агентурно-оперативному обслуживанию в соответствии с директивой НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г.» [32].

Депортация немецкого населения Закарпатской области.

Территория Закарпатской области, входившая по Сен-Жерменскому мирному договору с 1919 г. в состав Чехословакии, 18 марта 1939 г. стала частью Венгрии. В ходе наступления 1944 г. Закарпатье заняли части 4-го Украинского фронта. С ноября 1944 по 29 июня 1945 г. Закарпатская Украина формально была снова частью Чехословакии, фактически находясь в оперативной зоне 4-го Украинского фронта. Высшим органом гражданской власти являлся Народный Совет Закарпатской Украины (Народна Рада Закарпатської України), полностью зависевшей от решений руководства СССР.

После освобождения Закарпатья от германских и венгерских войск силами СМЕРШ и НКВД проводилась зачистка территории от лиц, служивших в венгерской или немецкой армии, а также всех чиновников и служащих венгерской полиции и жандармерии [33, С. 55–56].

Одновременно с 14 по 16 ноября 1944 г. в военных комендатурах городов, местечек и крупных населенных пунктов должна была пройти регистрация всех военнообязанных венгров и немцев в возрасте от 18 до 50 лет. 22 ноября в г. Мукачево и его окрестностях было арестовано 430 чел. этого контингента [33, С. 147–148.].

За этим последовало указание Народного Совета Закарпатской Украины всем окружным и местным комитетам о проведении приказанной 22 ноября 1944 г. Военным советом 4-го Украинского фронта частичной мобилизации мужчин в возрасте от 17 до 45 и женщин от 18 до 30 лет [33, С. 169.]. В этот же день вышло постановление Народного Комитета Закарпатской Украины о конфискации всего движимого и недвижимого имущества, принадлежавшего этим людям, которых в документе уже называли «выселенными лицами». Конфискованное имущество предписывалось этим постановлением «взять под охрану народной милиции» и после учета раздать его бесплатно бедноте, в первую очередь «пострадавшим от немецкой оккупации», а жилые дома использовать для общественных нужд, «а также для обеспечения нуждающихся» [33,

С. 60.]. Имущество закарпатских немцев конфисковалось безвозмездно как военные трофеи.

По указанию Сталина, для учета лиц немецкой национальности, проживающих на территориях Чехословакии, Венгрии, Румынии, Болгарии и Югославии, занятых войсками 2-го, 3-го и 4-го Украинских фронтов, НКВД СССР командировал три группы оперативных работников, усиленных для проведения операции офицерами Красной армии, НКВД и «СМЕРШ» [3, С. 586–587.]. К 5 декабря 1944 г. на территории Закарпатской Украины, формально считавшейся частью Чехословакии, было выявлено 4 355 немцев, проживавших в 93 населенных пунктах [33, С. 158].

16 декабря 1944 г. ГКО СССР принял постановление № 7161сс о мобилизации и интернировании всех трудоспособных немцев (мужчин – от 17 до 45 лет, женщин – от 18 до 30 лет) с территории стран Восточной и Юго-Восточной Европы в течение декабря 1944 – января 1945 г. и направлении их до 15 февраля 1945 г. на места работы. Постановлением ГКО СССР №7252сс от 29 декабря 1944 г. эти 140 000 чел. были переданы для использования в качестве «репарации трудом» на предприятиях Наркомугля, Наркомчермет и Наркомцветмет в 8-ми областях УССР, 7-ми областях европейской части РСФСР, в Узбекской и Казахской ССР [3, С. 590–596.].

Немцев Закарпатской Украины депортировали годом позже на основании распоряжения НКВД СССР № 1034 от 15 января 1946 г. в основном в Тюменскую область на спецпоселение, приравняв этих ок. 2 тыс. человек по статусу к немцам – советским гражданам различных контингентов [33, С. 474.]. В 1949 г. депортировали дополнительно 701 чел. [34, С. 177.], также получивших статус спецпоселенцев. Они все подлежали снятию с учета спецпоселения согласно указу ПВС СССР от 13 декабря 1955 г. без права возвращения в места довоенного проживания и без права возмещения конфискованного у них имущества. Несмотря на запрет, некоторое количество закарпатских немцев возвратилось-таки на свою родину. 3 марта 1958 г. СМ УССР своим постановлением запретил немцам возвращение, в т. ч. и в Закарпатскую область, мотивируя это трудностями в трудоустройстве и расселении [35].

В сентябре 1959 г. зам. начальника УВД Закарпатской области направил председателю облисполкома докладную записку, в которой сообщил, что меры, принимаемые милицией для выселения за пределы области вернувшихся со спецпоселения граждан, вызывают у них озлобление и намерение выехать в Западную Германию. Посколь-

ку «советско-партийные органы в районах области возражений о прописке этой категории лиц не имеют, за исключением одной семьи в Мукачево», предлагалось целесообразным рассмотреть в облисполкоме вопрос о разрешении прописки и проживания на территории Закарпатской области этих бывших спецпереселенцев [33, С. 474–475]. Разработанный в сентябре 1959 г. проект о предоставлении этого права лицам, внесенным в список для рассмотрения, облисполком не утвердил, но в дальнейшем им не было запрещено проживать в области [33, С. 111.].

Снятие режима спецпоселения и отмена репрессивных актов

После смерти Сталина ситуация вокруг спецпереселенцев-немцев начала меняться. 12 мая 1953 г. на согласование министру внутренних дел СССР С. Круглову был направлен проект доклада «О состоянии спецпоселений и о мерах по их урегулированию», в котором содержалась следующая оценка депортации немецкого населения СССР: «В порядке профилактических мероприятий, связанных с военной обстановкой, без наличия компрометирующих материалов (главным образом граждан СССР немецкой национальности) было направлено на поселение и взято под надзор органов МВД 967 145 человек. Кроме того, по отдельным указаниям МВД СССР было взято на учет спецпоселения 159 906 местных немцев [...]» [36].

Снятие ограничений в праве передвижения и выбора места жительства происходило после этого медленно и поэтапно: 5 июля 1954 г. постановлением СМ СССР № 1439-649 спецпоселенцам было разрешено передвижение в пределах республики, края, а 5 мая 1955 г. со спецпоселения были сняты члены и кандидаты КПСС и члены их семей. Отмена режима спецпоселения для основной массы спецпоселенцев-немцев произошла после визита федерального канцлера Германии К. Аденауэра в Москву, но в силе остался запрет на возвращение в места довоенного проживания. Режим спецпоселения, установленный вопреки известной правительству СССР невинности немцев Поволжья в коллаборационизме с врагом, был отменен, поскольку ограничения «в дальнейшем не вызываются необходимостью» [37]. Этот же указ ПВС СССР (13 декабря 1955 г.) отменил режим спецпоселения для репатриантов и «фольксдейч», переведенных в категорию спецпоселенцев.

1956 г. стал поворотным в судьбе большинства депортированных в СССР народов и национальных групп. После XX съезда КПСС режим спецпоселения был отменен для калмыков (17 марта), крымских татар, балкарцев, курдов, хемшилов (28 апреля), чеченцев, ингушей, карачаев-

цев (16 июля) с последовавшим восстановлением их автономных республик (кроме крымских татар).

Руководство УССР пошло другим путем. Постановлением СМ УССР от 15 декабря 1956 г. крымским татарам, немцам, грекам, болгарам, армянам и другим, ранее проживавшим в Крыму гражданам, было запрещено возвращение туда. 3 марта 1958 г. СМ УССР своим постановлением запретил немцам, ранее проживавшим в УССР и других республиках СССР, возвращение на территорию Одесской, Запорожской, Херсонской, Николаевской, Крымской и Закарпатской областей. Мотивировался запрет тем, что возвращение значительного количества проживавших в этих областях немцев «затрудняє їх трудовлаштування і розселення» [35, С. 272–273.]. Этим этническая депортация немцев Украины была закреплена бессрочно. Напомним, что в дома немцев, проживавших в Днепропетровской и Запорожской областях по постановлению ЦК КП(б) У и СНК УССР должны были вселиться украинцы из Польши, а дома закарпатских немцев были конфискованы и использованы для других целей.

Запрет на возвращение немцам в места довоенного проживания был снят указом ПВС СССР № 533-VIII от 9 января 1974 г., но за этим не последовало массового возвращения немцев ни в Поволжье, ни в Украину.

В конце 1980-х гг. на волне политики гласности и перестройки требование реабилитации не только отдельных граждан, но и репрессированных народов в целом, стали предметом широкого общественного обсуждения. 14 ноября 1989 г. Верховный Совет СССР принял Декларацию «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав», но постановление об отмене этих актов в связи с этой Декларацией ВС СССР принял лишь 7 марта 1991 г. После этого, 17 апреля 1991 г. был принят закон УССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине». Статья 4 гласила: «Восстановить реабилитированных во всех гражданских правах, в том числе в праве проживания в населенных пунктах и местностях, в которых они постоянно проживали до репрессий, распространив это право на членов их семей».

Президент Украины Л. Кравчук 23 января 1992 г. пригласил немцев, проживавших к этому времени в Сибири, Казахстане и республиках Средней Азии, вернуться в Украину [38], Для общественности этот жест Л. Кравчука был неожиданным. Его представляли как реакцию на выступление Ельцина 8 января 1992 г. в Саратовской области, но это было не так. Еще 17 марта 1991 г. в Киеве состоялась встреча заместителя пред-

седателя Совета министров Украины В.Г. Урчукина с представителем германской посреднической организации (автором данной статьи), во время которой председатель Украинского республиканского общества советских немцев Н.К. Айрих подробно информировал о согласованных с исполкомами 4-х южных областей планах приема немецкого населения.

Оказалось, однако, что Украина не была готова к выполнению этого амбициозного плана. Председатель Одесской краевой организации «Народного руху» В. Швец по прошествии трех лет с горечью писал: «По-прежнему отсутствует правовая база для возвращения немцев в Украину. Нет закона о реабилитации немцев. Нет закона о депортированных народах. И, соответственно, нет закона об упрощенной процедуре предоставления украинского гражданства категориям лиц, подпадающим под действие вышеперечисленных законов. За три года в Украину вернулось всего около двух тысяч немцев, и на этом поток переселенцев практически иссяк» [39].

Закон Украины «О восстановлении прав лиц, депортированных по национальному признаку» от 17 апреля 2014 г. содержал давно ожидаемые крымскими татарами, другими народами, депортированными из Крыма, и немцами положения, разрешавшие возвращенцам проживать в местах, из которых они или их предки были депортированы [40]. К этому времени Крым уже был оккупирован российскими войсками, а более 2,5 млн немцев из стран СНГ переселились в Германию.

Законом Украины от 17 апреля 2014 г. формально и юридически поведена черта под депортацией и немцев Украины, без того, чтобы они в значительном количестве им воспользовались.

Источники и литература:

1. Шинкевич П.П. Влияние аграрных переселений 1937–1942 гг. на русское население Западной Сибири. *Культурологические исследования в Сибири*. 2015. № 1(44). С. 48–49.
2. Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-е годы. *История СССР*. 1989. № 6. С. 135–144; Бугай Н. Ф. 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // *Отечественная история*. 1992. № 4. С. 37–49; Депортационные процессы на Кубани: их последствия. Северный Кавказ: национальные отношения (историография, проблемы). Майкоп, 1992. С. 157–180; Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Бугай Н.Ф. М.: Дружба народов, 1992; 40-е годы: депортированные и мобилизованные немцы на Дальнем Востоке. *Проблемы Дальнего Востока*. 1993. № 2; Депортация немцев с юга России в 40-е годы: причины, ход, последствия. Рос-

- сийские немцы на Дону, Кавказе и Волге. Материалы Российско-Германской научной конференции. Анапа, 22-26 сентября 1994 г. М., 1995. 40-52; Л. Берия - И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». М., 1995.
3. Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. А.Н. Яковлева; сост.: Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Москва, 2005.
 4. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2-х частях. Ч. 1 / Генеральная прокуратура РФ; под общ. ред. Г.Ф. Весновской. Курск: ГУИПП «Курск», 1999. С. 215-216.
 5. Седунов А.В. Псковские районные отделы НКВД-НКГБ в 1941-1944 гг. Псков. 2005. № 22. С. 63 [Электронный ресурс]. URL: https://pskgu.ru/projects/pgu/storage/PSKOV/ps22/ps_22_09.pdf
 6. Демидов А.М. Деятельность территориальных органов госбезопасности СССР в сфере военной экономики. 1941-1945 гг. (на архивных материалах). Бишкек: КРСУ, 2008. С. 172.
 7. Stumpp K. Zusammenfassender Bericht über die deutschen Siedlungen im ehemaligen Wolhynien, d. h. den heutigen Generalbezirken Shitomir und Luzk, einschließlich Uman, das zu Kiew zählt. Tafeln A, D // National Archives and Records Administration (далее - NARA). Microfilm T-81/606/5396969-5396970, 5396972.
 8. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer. Stuttgart: LMDR, 1990. S. 161.
 9. Mack E. Erinnerungen an die deutschen Kolonien des Großliebentaler Rayons bei Odessa (1803-1944). Ravensburg, 1999. S. 97, 116, 185.
 10. Бугай Н. Ф. 40-е годы: «Автономия немцев Поволжья ликвидировать...». *История СССР*. 1991. № 2. С. 173; он же. Иосиф Сталин - Лаврентию Берии... С. 37. Ссылки на это постановление содержатся в ряде документов (см.: ГА РФ. - Ф. Р-9479. - Оп. 1. Д. 84. - Л. 25, 27) и в учетных делах некоторых немцев, депортированных с территории УССР. О датировке этого постановления см.: Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. № 2(35). С. 101-103.
 11. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 16 (5-1). Ставка ВГК, 1941 г.: Док. и материалы / Сост. А.М. Соколов и др. М.: ТЕРРА, 1996. С. 115.
 12. См. в настоящем сборнике: Айсфельд О.В. Материалы команды д-ра Штумппа как источник по депортации немцев из Украины в 1941 г., С.20; Депортация немцев Украины 1941-1946 гг. Сб. документов / Сост.: А. Айсфельд, О. Айсфельд. Киев, 2021. С. 67-68.
 13. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939 - март 1946: Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. А. Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. М.: МФД: Материк, 2006. С. 314.
 14. Бердинских В. История одного лагеря (Вятлаг). М.: «Аграф», 2001. С. 212-215.
 15. Иосиф Сталин - Лаврентию Берии: «Их надо депортировать». Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Бугай Н.Ф. М.: Дружба народов, 1992.
 16. ГА РФ. - Ф. Р-9479. - Оп. 1. - Д. 86. - Л. 229.
 17. Бердинских В. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. М.: Новое литературное обозрение, 2005. С. 330.
 18. Логвенова (Blank) E., Weinau. По следам погибшей цивилизации. Аугсбург: Aurus Verlag, 2009. С. 111-112.
 19. Bericht Einsatzgruppe C vom 1.11.1941: Das Deutschtum im Raum Kriwoj Rog, Saporoshje, Dnjeprpetrowsk, Melitopol und Mariupol. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941-1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. / Hrsg.: A. Angrick, K.-M. Mallmann, M. Cüppers. Darmstadt: WBG, 2013. S. 225-226.

20. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 116. – Л. 71.
21. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 116. – Л. 59.
22. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1а. – Д. 157. – Л. 7–7 об.
23. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 186. – Л. 107.
24. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 70.
25. ГА РФ. – Ф. Р-9408. – Оп. 1. – Д. 186. – Л. 119.
26. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 186. – Л. 202.
27. ГА РФ. – Ф. Р-9408. – Оп. 1. – Д. 186. – Л. 164, 172.
28. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 76.
29. ГА РФ. – Ф. Р-9408. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 41.
30. История сталинского Гублага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Сборник документов в 7-ми тт. / Ред. совет: Ю.Н. Афанасьев, П. Грегори, В.П. Козлов (пред.) и др. М.: РОССПЭН, 2004–2005; Т. 5. Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. М., 2004. С. 679.
31. Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. Р-2000. – Оп. 3. – Д. 159. – Л. 88.
32. ГА РФ. – Ф. Р-9408. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 190.
33. Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали / Упоряд. О.М. Корсун. Ужгород: Видавн. «Карпати», 2012.
34. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономия немцев Поволжья ликвидировать...». *История СССР*. 1991. № 2.
35. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанич. Київ: «Просвіта», 1998. С. 273.
36. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 725. – Л. 68–69.
37. О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении, 13 декабря 1955 г. // История российских немцев в документах (1763–1992 гг.) / Сост.: Ауман В.А., Чеботарева В.Г. М.: МИГУП, 1993. С. 177.
38. Указ Президента Республики Кыргызстан Об образовании в Республике Кыргызстан немецких национальных культурных округов и национальных производственно-коммерческих структур. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/47858?cl=ru-ru> (21.7.2021).
39. Швець В. Немцы в Украине – проблемы или перспективы? *Рух. Газета Одеської крайової організації НРУ*. 1995. № 5(сепень). С. 2.
40. Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою. Відомості Верховної Ради. 2014. № 26. С. 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text> (21.7.2021).

Джапаров Борис,
Чиликова Евгения,
Ходжабай Мухтар

К ВОПРОСУ ДЕПОРТАЦИИ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН: ИССЛЕДОВАНИЯ АРХИВИСТОВ

На основании архивных документов авторами исследована тема депортации немцев в Казахстан во время Второй мировой войны. В рассмотренных материалах содержатся сведения о приеме и размещении немцев в Казахстане. Приводятся упоминания о вторичной депортации немцев в трудовую армию. Сконцентрировано внимание на картине бытового и трудового устройства мобилизованных немцев – контингента, оказавшегося между двумя составляющими ГУЛАГа – заключенными и спецпоселенцами, что неизбежно повлекло за собой проблемы со снабжением, продовольствием, медицинским обслуживанием, гигиеной, охраной, учетом и побегами. Мобилизационные колонны как форма использования дешевой рабочей силы просуществовали до января 1946 г.

Ключевые слова: депортация, Казахстан, немцы, спецпоселение, трудовая армия.

До питання депортації німців у Казахстан: дослідження архівістів

На основі архівних документів авторами досліджено тему депортації німців до Казахстану під час Другої світової війни. У розглянутих матеріалах містяться відомості про прийом та розміщення німців у Казахстані. Наводяться згадки про вторинну депортацію німців у трудову армію. Сконцентовано увагу на картині побутового та трудового устрою мобілізованих німців – контингенту, який опинився між двома складовими ГУЛАГу – в'язнями та спецпоселенцями, що неминуче спричинило проблеми з постачанням, продовольством, медичним обслуговуванням, гігієною, охороною, обліком та втечами. Мобілізаційні колони як форма використання дешевої робочої сили проіснували до січня 1946 року.

Ключові слова: депортація, Казахстан, німці, спецпоселення, трудова армія.

On the Issue of the Germans Deportation to Kazakhstan: the Archivists Research

Based on the archival documents, the authors examined the problem of the Germans deportation to Kazakhstan during the World War II. The reviewed materials contain information about the reception and accommodation of Germans in Kazakhstan. References are made to the secondary deportation of Germans to the labor army. The article focuses on the household and labor arrangements of the mobilized Germans. Mobilization columns as a form of using cheap labor existed until January 1946.

Key words: *deportation, Kazakhstan, Germans, special settlement, labor army.*

В архивах Казахстана содержится значительный пласт документов по истории приема и обустройства в местах спецпоселений немцев, насильственно высланных из других регионов страны.

Изучение истории всех видов миграций населения, включая и депортацию, несмотря на обширную историографию, продолжает оставаться одним из актуальных вопросов мировой исторической науки. К «ярким примерам» насильственного переселения народов перед началом Второй мировой войны можно отнести выселение поляков и немцев из западных районов УССР в 1936 г., выселение корейцев из Дальневосточного края и иранских граждан из пограничной полосы к Ирану и Афганистану в 1937 г. и китайцев из Дальневосточного края в 1938 г., выселение ряда национальных групп из присоединённых по пакту Молотова-Риббентропа Западной Украины и Западной Белоруссии, а также «граждан инонациональностей» в 1940 г.

Перемещение значительной группы людей как в рамках одного государства, так и между некоторыми, какими бы причинами оно ни было вызвано, порождает массу политических, административных, социальных, культурно-бытовых проблем [1].

В годы Второй мировой войны постепенная этнизация образа врага, который проецировали на советских граждан «неблагонадежных национальностей», достигла своего пика, когда произошел переход от «очищения отдельных территорий к вычищению народов целиком». В этом смысле депортация немцев в 1941 г. послужила образцом для всех последующих принудительных миграций военного периода [2].

Директива НКВД СССР и НКГБ СССР № 238/181 от 4 июля 1941 г. предписывала взять на учет ряд категорий лиц, определенных по их по-

литической ориентации как «социально опасные элементы», предварительно проверяя имеющиеся на них материалы. Их выселение предусматривалось через вызов в органы милиции, где им давалось «...48 часов на устройство своих дел, после чего они обязуются под подписку покинуть территорию, на которой проживали» [3].

На основании постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) № 2060/9350 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» от 12 августа 1941 г.,⁴ была принята директива Ставки Верховного Главнокомандования № 00931 «О формировании и задачах 51-й Отдельной армии» от 14 августа 1941 г. Военному совету этой армии, которая предписывала в т. ч.: «в) очистить немедленно территорию полуострова от местных жителей-немцев и других антисоветских элементов» [4]. На следующий день в условиях отступления Красной армии началась депортация меннонитов, проживавших в хортицких колониях на западном берегу Днепра в Запорожской области УССР.

26 августа 1941 г. СНК СССР и ЦК ВКП (б) приняли постановление «О переселении немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей», вслед за которым был утвержден «План переселения жителей немецкой национальности из Республики немцев Поволжья, Сталинградской и Саратовской областей» и издан подготовленный заранее приказ НКВД СССР № 001158 «О мероприятиях по проведению операции по переселению немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей» [5, с.291–295]. О принудительном характере этого «переселения» свидетельствует тот факт, что для проведения этой операции были задействованы 1550 сотрудников НКВД, 3250 работников милиции и 12 150 красноармейцев, а каждый эшелон сопровождался до станции разгрузки офицерами НКВД и красноармейцами [5, с.292].

Транспортировка немцев коренным образом отличалась от эвакуации населения из прифронтовой полосы. Эвакуация проводилась согласно постановлению СНК СССР № 1825-818сс от 5 июля 1941 г. «по указанию местного военного командования, а в других районах только с разрешения Совета по Эвакуации» [6]. Погрузка эвакуируемого населения должна была производиться местными органами советской власти.

⁴ Это постановление датируется некоторыми исследователями 12 сентября 1941 г. (см. Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. № 2 (35). Київ–Харків 2010. С.101, 102. Текст этого подготовительного постановления выявить не удалось, его датировка 12 сентября 1941 г. лишена логики, поскольку к этому времени значительная часть немцев АССР Немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей уже была депортирована.

Ими же или военным командованием назначались начальники эшелонов. Старшие по вагонам и «группы в помощь начальнику эшелона» назначались из числа эвакуируемых.

Обвинения в коллаборационизме содержал Указ Президиума Верховного Совета СССР «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья» от 28 августа 1941 г.: «...По достоверным данным, полученным военными властями, среди немецкого населения, проживающего в районах Поволжья, имеются десятки и тысячи диверсантов и шпионов...Президиум Верховного Совета СССР признал необходимым переселить все немецкое население, проживающее в районах Поволжья, в другие районы...». Серьезность намерений подтверждало и создание одновременно с выходом Указа в составе центрального аппарата НКВД Отдела спецпоселений, занимавшегося приемом и размещением перемещаемых немцев.

Оперативно отреагировало на правительственные директивы руководство Казахстана. Уже 30 августа и 1 сентября 1941 г., были приняты постановления Совнаркома и ЦК КП (б) Казахстана «О мероприятиях по реализации постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 26 августа с. г. «По приему переселенцев-немцев из Саратовской и Сталинградской областей и Республики немцев Поволжья» и Акмолинского областного советского и партийного аппарата о размещении переселенцев-немцев Поволжья⁵. В Казахстан были перемещены немцы и финны из Ленинградской области, Москвы, Московской, Ростовской, Куйбышевской и других областей РСФСР, Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР, из Дагестанской, Калмыцкой и Чечено-Ингушской АССР. Летом 1942 г. стали прибывать немцы из прифронтовых районов из Украины. Принудительным миграциям подверглось практически все немецкое население европейской части СССР.

После шока, связанного с насильственным выселением из родных мест, как правило, в считанные часы, людям пришлось пережить мучительный путь в неизвестность. Как вспоминал ставший впоследствии Героем Социалистического Труда Я.Г. Геринг: «...до пункта назначения добирались 45 дней. Под конвоем. Сначала в ободранных теплушках везли под бомбежками по железной дороге из Тбилиси в Баку, оттуда – морем до Красноводска, поездом до Семипалатинска. Доставленных 3-я эшелонами пересадили на баржи и отправили по Иртышу в Павлодар.

5 Из истории немцев Казахстана. 1921–1975. Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / Сост. Бухонова И.Н., Митропольская Т.Б. (ответ.) и др. Алматы-Москва, 1997. С.94-96. Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945 гг. Сборник документов. Т.3. / Сост. Ж.Т. Байкаш, Е.М. Грибанова, М.Т. Жылгелдинов, Е.В. Чиликова (отв.). Алматы: LEM, 2019. С.167-168.

Конец октября: стоял холод, дул пронизывающий ветер. Измученные дорогой и переживаниями люди умирали от голода и тифа. Под Белогорьем пошла пуга, команда испугалась ледяного плена. Буксир ушел в Павлодар. Посреди реки без теплой одежды и пищи остались десятки людей, брошенных на произвол судьбы. Им пытались помочь местные жители – казахи из близлежащего аула. Однако лед был еще слишком тонким, и добраться по нему до баржи было невозможно. К тому времени, когда удалось это сделать, в живых осталось менее половины выехавших из Семипалатинска. Трупы конвоиры выбрасывали за борт, выживших с помощью веревок подтягивали к берегу, а затем на подводах развозили по аулам» [7].

Под впечатлением такого рода событий депортированные встречались с новой родиной.

По сведениям на 10 декабря 1941 г. Казахстан принял 478 774 немцев. Их разместили в 12 областях республики. Наибольшее количество было расселено в Акмолинской области – свыше 70 000, в Северо-Казахстанской и Павлодарской областях – более чем по 50 000 в каждой. Немцы из Азербайджана попали в основном в Акмолинскую, Карагандинскую, Кустанайскую, Северо- и Восточно-Казахстанскую области; из Грузии – в Джамбулскую, Алма-Атинскую, Павлодарскую, Семипалатинскую и Южно-Казахстанскую области; из Армении все были направлены в Павлодарскую область; из Москвы и Московской области – в Карагандинскую и Кзыл-Ординскую области; в Казахстане же была расселена и основная масса немцев Северного Кавказа.

На начало 1942 г. в Казахстане числилось 400 300 представителей немецкого этноса, на конец 1942 г. на учете состояло 394 133 чел. По сведениям российских архивов, в Казахстане оказалось 444 005 чел., из них «по государственному заданию – 333 775 чел.» [8].

Позже в состав спецпоселенцев были включены отчисленные осенью 1941 г. из Красной армии военнослужащие, переведенные в трудовые колонны ГУЛАГа, более 40 тыс. репатриантов, преимущественно немцев Украины, переселенных германскими оккупационными властями в административном порядке в 1943-1944 гг. на контролируемые Германией территории и возвращенных в 1945 г. на территорию СССР. Уже по окончании Второй мировой войны режим спецпоселения был распространен и на казахстанских немцев, которых по переписи 1939 г. было около 90 тыс. чел.

«По дороге бомбили и русские, и немцы, несмотря на белый флаг, означающий перевозку мирных жителей. К вагонам были прицеплены

ледники, каждый раз, когда эшелон останавливался, мы вытаскивали один или два трупа и забрасывали в кучу в ледник, а внизу – люк, как уголь хранили близких.

В Польше разместили в лагере и лишь там дали покушать баланду. Сначала мы потерялись от дяди. Потом приходили хозяева, которые брали людей, нас забрал к себе один немец.

Затем была Германия, в которой нас не ждали, никто не встречал, для них мы были чужие» – поделилась своей историей казахстанка Е.И. Гросс, семья которой в 1943 г. была вывезена отступающей германской армией из Украины в Польшу, затем Германию и уже в 1945 г. – советской армией – в Новосибирск [9].

Этнические немцы, переселенные в 1943–1944 гг. германскими властями в административном порядке на контролируемую Германией территорию Польши, в Германию или сопредельные регионы Чехословакии оказались особой, по своей судьбе, группой. По мере продвижения Красной армии на запад, началась репатриация советских граждан, выявленных на освобожденных территориях. В их числе оказались и десятки тысяч этих этнических немцев, получивших германское гражданство, но не утративших, по советской юрисдикции, советское гражданство. Все репатрианты (бывшие военнопленные, остарбайтеры, гражданские беженцы, коллаборанты и т. д.) подвергались фильтрации органами «СМЕРШ» для выявления лиц, совершивших наказуемые деяния. Относительно фильтрации репатриантов-немцев директивой Отдела проверочно-фильтрационных лагерей НКВД СССР № 53/2388 от 24 марта 1945 было предписано: «1. При поступлении на пункт отечественных немцев, как мужчин, так и женщин, принявших германское подданство, при отсутствии достаточных для ареста материалов – направлять [...] в ПФЛ НКВД СССР.

2. При поступлении немцев, не принявших германского подданства, при отсутствии достаточных для ареста материалов, направлять – мужчин в ПФЛ НКВД, женщин – в Карагандинскую области Казахской ССР.

При поступлении смешанных семей – немцев направлять как указано в п. 1 и 2. Членов семей не немецкой национальности – проверять в обычном порядке.

В случаях, когда поступают семьи немцев с детьми, надлежит – при аресте обоих родителей или их направлении в ПФЛ НКВД, – детей через отделы по борьбе с детской беспризорностью, имеющиеся при НКВД – УНКВД, и через местные советские органы устраивать в детские дома, ясли и т. д.» [10].

Согласно этой директиве и последовавшим в течение весны–лета 1945 г. директивам и указаниям НКВД, немцев, получивших при фильтрации в проверочных лагерях и пунктах за пределами СССР направление в области своего довоенного проживания в Украинской ССР, при повторной фильтрации, часто и без таковой, перенаправлялись в распоряжение УНКВД краев и областей Сибири и Казахской ССР. В фильтрационных карточках иногда уже в пограничном ПФЛ НКВД указывался район или предприятие, назначенные им для поселения. До 20 сентября 1945 г. в области Украины смогли все-таки вернуться 2214 репатриированных немцев. В соответствии с директивой НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г. они подлежали повторной фильтрации и взятию на учет в спецкомендатурах НКВД [11].

На январь 1945 г. на учете состояло 243 722 чел., или 70 017 семей [8]. Представленные сведения, вероятнее всего, даны без учета немцев – политэмигрантов, направляемых в Казахстан в качестве эвакуированных. В первой половине 1930-х гг. они относились к элитарному слою советского общества. По состоянию на 1 июля 1936 г. в СССР проживало около 6000 германских подданных, по другим сведениям, к началу 1937 г. – около 4 тыс. беженцев только из Германии [12], из которых статус политэмигрантов имели 811 чел. Несмотря на экономические трудности, которые испытывала страна, они получали ряд материальных льгот: им в первую очередь предоставляли квартиры, работу для обеспечения их интеграции в общество. С середины 1930-х нагнетаемая сверху шпиономания меняет отношение компетентных органов к данной категории людей.

В ноябре 1942 г. ответственный инструктор ЦК МОПР (Международная организация помощи борцам революции) КазССР, обследовавший положение политэмигрантов совхоза Пахта-Арал Южно-Казахстанской области, информировал ЦК КП (б) Казахстана, что «все были высланы органами НКВД и им разрешено проживание только в Кировском р-не, о чем и имеются отметки в паспортах товарищей. Как органами НКВД, так и райкомом партии, политотделом, дирекцией совхоза и правлениями колхозов рассматривались наравне с поволжскими немцами как ненадежные элементы». В регионах военкоматы в 1942 г. предприняли попытку мобилизации политэмигрантов в рабочие колонны в принудительном порядке [13].

По сведениям республиканского МОПР «партийные и советские организации на местах не уделяли нужного внимания [политэмигрантам]». Также общим тревожным фактом по их размещению было «нежелание

некоторых руководителей принимать на работу политэмигрантов, косность и неприязненное отношение к ним со стороны самого населения (главным образом колхозников), которые не отличали политэмигрантов от эвакуированных людей вообще, и на почве создающихся жилищных и продовольственных трудностей, вызывало в отношении политэмигрантов недовольство» [14].

Сложности с трудоустройством политэмигрантов в сельской местности были обусловлены рядом факторов: отсутствие навыков с «черной работой» у эмигрировавших по политическим мотивам партфункционеров, плохое владение русским языком, отсутствие специальностей у большинства женщин. Одним из наглядных примеров является ситуация, сложившаяся с семьей Ф. Бреда, члена Коммунистической партии Германии, расстрелянного фашистами в 1935 г. Его супруга и дочь в 1936 г. приняли советское гражданство, в 1939 г. дочь Маргарита вступила в комсомол. По прибытии в Казахстан Маргарита Фридриховна была трудоустроена ездовым рабочим. Вероятнее всего, разочаровавшись в советской действительности, не встала на учет, не платила членские взносы, автоматически выбыла из комсомола, на работе и в общественной жизни характеризовалась как пассивная [15].

К июлю 1943 г. в республике проживало 744 политэмигранта. В Архиве Президента Республики Казахстан отложились их пофамильные списки. В 19 графах отражены: ФИО, год рождения, национальность, специальность, откуда прибыли, место размещение и пр. На начало 1942 г. из 216 учтенных политэмигрантов было 57 немцев и 37 судетских немцев [16]. Списки со сведениями по данному контингенту отложились и в государственных областных архивах. Так, например, на июнь 1943 г. в шести районах Карагандинской области проживало 44 политэмигранта, вместе с членами семей – 83 человека. Документ составлялся для прикрепления политэмигрантов и их семей к закрытым столовым с двухразовым питанием и получением пайка согласно указанию Совнаркома КазССР от 27 мая 1943 г. [17].

Сюжет о некогда привилегированном контингенте мигрантов – до настоящего времени одна из слабоизученных страниц в историографии Великой Отечественной войны.

Практика принудительного привлечения гражданского населения к трудовым повинностям осуществлялась по чрезвычайным законам военного времени. На первых порах в нее призывали через военкоматы советских немцев или людей не совсем благонадежных. Трудармейцы находились на учете в ГУЛАГе. Для немцев был установлен особый

статус. В положении «О порядке содержания, дисциплине и трудовом использовании...» указывалось, что немцы направляются для работы в колонны при ИТЛ НКВД СССР».

С одной стороны, мобилизация в какой-то степени разрешила проблему трудоустройства немцев в Казахстане. С другой, люди не успели обустроиться, как подверглись вторичной принудительной миграции в районы, удаленные от размещения их семейств, в места, определенные для них государством, для принудительного трудового использования.

В Казахстане трудармейцев использовали в горнодобывающей, нефтеперерабатывающей промышленности, на строительстве железных дорог. Привлекались немцы на работу и в рыбные, нетрадиционные для них промыслы. По воспоминаниям Таирова М., главного инженера, управляющего Балхашского госрыбтреста: «На рыбокомбинате работала целая группа механиков-немцев [...], много было рабочих немецкой национальности – мужчин и женщин. Можно сказать, вся механизация рыбокомбината держалась на немцах» [18].

По-разному сложились судьбы трудармейцев. Авторы опубликованных мемуаров утверждают, что к лету 1942 г. не осталось трудоспособных из первого потока «мобилизованных» немцев: одни скончались, других «сактировали» по болезни и отправили к семьям в Сибирь и Казахстан.

По сведениям временного военного комиссара КазССР с начала Великой Отечественной войны до 1 мая 1945 г. для работы в промышленности было мобилизовано немцев и немок 71 977 человек [19].

Принудительная мобилизация согласно постановлению ГКО от 7 октября 1942 г. за № 2383сс «О мобилизации в рабочие колонны на все время войны [...] женщин от 16-ти до 45-летнего возраста [...] подрывала сложившиеся гендерные представления. Женщины вынуждены были заниматься тяжелым физическим трудом наравне с мужчинами, не получая допуска к квалифицированной работе. Более значимой проблемой в рамках трудовой мобилизации оказалась угроза разделения с семьей.

«Трудоспособность их очень низкая. Все они имеют по несколько человек детей, без обуви и одежды», – сигнализировал и. о. директора павлодарской меховой фабрики и кожзавода секретарю Павлодарского обкома партии. На 43 трудармейки приходился 61 ребенок. Завод отказывался содержать иждивенцев [20].

Вместе с тем 15 немок, мобилизованных на работу в нефтяной промысел Байчунас Макатского р-на Гурьевской области, напротив, просили привезти к ним детей, оставшихся в «Южном Казахстане, станция Сыр-Дарья, совхоз Пахта-Арал без средств и без призора» [21].

«Столкнувшись в рамках трудовой мобилизации с угрозой разделения семьи, женщины прибегали к «тактике социальной уязвимости», эксплуатируя стереотипы о «слабости». Как правило, немки занижали возраст детей, ссылались на плохое здоровье, представляли себя в качестве единственного кормильца, угрожали властям самоубийством и/или убийством детей» и пр. [22].

После принятия Постановления СНК СССР от 8 января 1945 г. проблема трудоустройства немцев стала решаться несколько быстрее, усилился контроль их занятости «общественно-полезным трудом». По состоянию на 1 октября 1945 г. 95% трудоспособного немецкого населения Казахстана «использовались на работах».

В архивных документах содержатся сведения о приеме и размещении немцев в Казахстане, полученные из региональных учреждений и структур, без акцента на нормативную и организационно-распорядительную документацию союзного значения. Приводятся упоминания о вторичной депортации немцев в трудовую армию. Сконцентрировано внимание на картине бытового и трудового устройства мобилизованных немцев – контингента, оказавшегося между двумя составляющими ГУЛАГ – заключенными и спецпоселенцами, что неизбежно повлекло за собой проблемы со снабжением продовольствием, медицинским обслуживанием, гигиеной, охраной, учетом и побегами. Мобилизационные колонны как форма использования дешевой рабочей силы просуществовали до января 1946 г.

Несмотря на лакуны в базе источников исследуемой проблемы, возникшие отчасти из-за закрытости ряда архивных комплексов, доступен огромный пласт первоисточников, дающий возможность изучить процесс отношения властей и местного населения к мигрантам, взаимовлияние и взаимосвязи культур, интегрирования немцев в общность, составляющую единый народ Казахстана.

Источники и литература:

1. «Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.)». Алматы–Москва: Готика, 1997. 376 с.; Забвению не подлежит. Павлодар: ЭК, 1997. 286 с.; Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: Арыс–Казахстан, 1998. 428 с. Некоторые аспекты изучения истории депортированных народов. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Алматы, 2000. С.188–184; Абуов Н.А. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. и. н. «Депортации народов в Казахстан в 1936–1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей)». Караганда, 2008. 31 с.; Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.).

- Алматы, 2008. 188 с. Ее же. Спецпереселенцы Казахстана: документы и материалы (1930–1956 гг.). Алматы, 2011. 320 с.; Предисловие к сборнику документов «Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.». Алматы, 2012. С.23–36; «Историография насильственного переселения народов». Материалы Международной научно-практической конференции «Государство, общество, архив в контексте истории межкультурного и межэтнического взаимодействия народа Казахстана», посвященной Году Ассамблеи народа Казахстана и 90-летию Государственной архивной службы Павлодарской обл. 4-5 июня 2015 г. Павлодар, 2015. С.443–450; Насильственное переселение народов в Северный Казахстан 1936–1944 гг. Сборник документов. Северо-Казахстанский государственный архив. Петропавловск, 2019. 251 с. и др.
2. Иванов А.С., Михалев Н.А. Этнические депортации населения СССР в современной зарубежной историографии. *Вопросы истории*. Москва. 2018. № 10. С.167.
 3. Директива НКВД СССР и НКГБ СССР от 4 июля 1941 г. № 238/181 о мероприятиях по выселению социально опасных элементов с территорий, объявленных на военном положении. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Т.2. Кн.1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 г. М.: Русь, 2000. С.176, 177.
 4. ЦАМО. Ф.148а. Оп.3763. Д.90. Л.47,48. Русский архив: Великая Отечественная. Т.16 (5-1). Ставка ВГК, 1941 г.: Док. и материалы. М.: Терра, 1996. С.115.
 5. Сталинские депортации. 1928–1953. / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. Москва 2005. С.287–298.
 6. Начало войны. Совет по эвакуации. См.: Постановление № 1825-818сс Совета Народных Комиссаров Союза ССР «О порядке эвакуации населения в военное время» от 5 июля 1941 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://kosygin.rusarchives.ru/nachalo-voyny-sovet-po-evakuacii> (дата обращения 18 мая 2021 г.).
 7. Болтина В., Шевелева Л. Поклонимся великим тем годам. Павлодар: ЭКО, 2010. С.396.
 8. ЦГА РК Ф.1987. Оп.1. Д.6. Л.194. / Ю. Романов. Размещение депортированных народов в Центральной Азии и Сибири / Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинара. Алматы, 12 июня 1997 г. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. С.40; АП РК. Ф.708. Оп.6/1. Д.1184. Л.104. / Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.). Сборник документов: Архив Президента РК. Алматы – Москва, 1997. С.136; ГА РФ. Ф.Р-9479. Оп.1. Д.641. Л.76. Д.83. Л.148. / П. Полян. Не по своей воле. С.114. История сталинского ГУЛАГа / Т.5 Спецпереселенцы в СССР... указ. соч. С.60; М.Ч. Калыбекова. Спецпереселенцы Казахстана... указ. соч. С.164.
 9. Гросс Е.И. «На войне гладко ничего не было» / Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945. ... указ. соч. С.545.
 10. ГА РФ. Ф.Р-9408. Оп.1. Д.7. Л.41.
 11. О прохождении фильтрации репатриантами-немцами см. Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. [Электронный ресурс] Науковий і документальний журнал. № 2 (35).. Київ–Харків. 2010. С.142–164. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2010_2_4 (дата обращения 18 мая 2021 г.). См. так же: Герман А.А. Концепция репатриации советских граждан: формирование и реализация в середине 1940-х гг. Проблемы российской цивилизации и методики преподавания истории: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов, 2016. С.136–143.
 12. Дель О.А. От иллюзий к трагедии. Немецкие эмигранты в СССР в 30-е годы. М., 1997.
 13. ГА ОПИТО (Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской обл. – до 2018 г. Шымкентский региональный государственный архив).

- Ф.40. Оп. 6. Д.89. Л. 25–28 об. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. ... указ. соч. С.216, 220.
14. Кабдулова К.Д. Эвакуация политэмигрантов в Казахстан в годы Великой Отечественной войны / История. Память. Люди: Материалы IX Международной научно-практической конференции. 27 сентября 2018 г., Алматы. Алматы, 2019. С.135.
15. ГА ОПИТО. Ф.140. Оп.5. Д.111. Л.14, 40–43. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. ... указ. соч. С.596.
16. АП РК. Ф. 708. Оп.6/1. Д.524. Л.26, 47–52.
17. ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.666. Л.64–65. Немцы в Карагандинской области. (конец XIX – 90-е гг. XX в.) Сборник документов и материалов. Часть I // Сост. Л.В. Кулакова (отв.), О.Я. Яковенко. Караганда, 2011. С.149-251.
18. Таиров М. Я родом из Советского Союза. Алматы: СаҒа, 2003. С.300., 324–325.
19. АП РК. Ф.708. Оп. 9. Д. 1363. Л.2. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. ... указ. соч. С.34.
20. ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.245. Л.21. Из истории немцев Павлодарского Прииртышья... указ. соч. С.390–391. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. ... указ. соч. С.271-272.
21. ГА АО. Ф.146. Оп.1. Д.4667. Л.33, 35. Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945 гг. указ. соч. С.278–279.
22. Иванов А.С., Михалев Н.А. Этнические депортации населения СССР в современной зарубежной историографии...указ. соч. С.172.

Soloschenko Victoria

BEITRAG DER DEUTSCHEN IN DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT UND KULTUR DER UKRAINE

Внесок німців у розвиток науки і культури України

У статті проаналізовано внесок німців у розвиток науки і культури України. Показано, що німці з Майнца і Любека селились у XIII ст. на українських землях невеликими групами, заснувавши торгові колонії в Києві, Володимирі, на Волині. Підкреслено, що вже у 1494 р. Києву було надано Магдебурзьке право. Велику роль у переселенні німців відіграв маніфест Катерини Великої, що залишався в силі до 1857 р. У статті увагу зосереджено на історичних даних про те, що в сучасному Києві є низка місцевостей і пам'ятних місць, які мають німецьке походження. «Німецька гора», вулиця Лютеранська, німецька лютеранська кірха. Йоганн Зігізмунд Айзманн заснував у 1840 році цегельний завод, Вільгельм Ріхерт заснував у 1860 р. пивоварню (з 1954 року завод шампанських вин «Столичний»), Німецьким колоністом Йоганном Гейтером було засновано на Подолі першу приватну аптеку. Університет Св. Володимира мав сильний німецький вплив. Багато професорів були запрошені у Київ. Також це були німці, які народились у Києві, більшість з них мала вчене звання професора і викладала в Університеті. Важливою в історії Києва була постать Ніколая Бунге. Він зробив вражаючу кар'єру: був професором і ректором Київського університету, пізніше міністром фінансів і головою комітету міністрів російської царської імперії.

Ключові слова: німці, колоністи, історія Києва, наука, культура.

Вклад немцев в развитие науки и культуры Украины

В статье проанализирован вклад немцев в развитие науки и культуры Украины. Показано, что немцы из Майнца и Любека селились в XIII веке на украинских землях небольшими группами, основав торговые колонии в Киеве, Владимире, на Волини. Подчеркнуто, что уже в 1494 г. Киеву было предоставлено Магдебургское право. Большую роль в переселении немцев сыграл манифест Екатерины Великой, остававшийся в силе до 1857 г. В статье внимание сосредоточено на исторических данных о ряде локаций и памятных мест современного Киева, которые имеют немецкое происхождение. «Немецкая гора», улица Лютеранская, немецкая

лютеранская кирха. Иоганн Зигизмунд Айзманн основал в 1840 году кирпичный завод, Вильгельм Рихерт основал в 1860 г. пивоварню (с 1954 года завод шампанских вин «Столичный»), Немецким колонистом Иоганном Гейтером была основана на Подоле первая частная аптека. Университет Св. Владимира подпал под сильное немецкое влияние. Многие профессора были приглашены в Киев. Также это были немцы, родившиеся в Киеве, большинство из них имели ученое звание профессора и преподавали в Университете. Важной в истории Киева была фигура Николая Бунге. Он сделал поразительную карьеру: был профессором и ректором Киевского университета, позже министром финансов и главой комитета министров российской царской империи.

Ключевые слова: немцы, колонисты, история Киева, наука, культура.

The Germans Contribution to the Development of Science and Culture of Ukraine

The article analyzes the Germans contribution to the development of science and culture of Ukraine. It is shown that the Germans from Mainz and Lubeck settled in the XIII century in small groups in Ukrainian lands and established trade colonies in Kyiv, Vladimir and in the Volyn region. It is emphasized that in 1494 Kyiv was granted the Magdeburg right. The manifesto of Catherine the Great, which remained in force until 1857, played an important role in the resettlement of Germans. The article focuses on the historical data that indicate a number of places and monuments of the German origin in Kyiv nowadays. German Mountain, Lutheran Street, German Lutheran Church. Johann Sigismund Eismann founded a brick factory in 1840, Wilhelm Richert founded a brewery in 1860 (since 1954 the Stolichny champagne factory), and the German colonist Johann Geiter founded the first private pharmacy in Podil. St. Vladimir's University had a strong German influence. Many professors were invited to Kyiv. Also, many Germans born in Kyiv had the academic title of professor and taught at the University. An important figure in the history of Kyiv was Nikolai Bunge. He made an impressive career: he was a professor and a rector of the University of Kyiv, later Minister of Finance and Chairman of the Committee of Ministers of the Russian Tsarist Empire.

Key words: Germans, colonists, history of Kyiv, science, culture.

Seit Beginn des 13. Jahrhunderts gründeten kleine Gruppen Deutscher aus Mainz, Lübeck und Wien Handelskolonien in Kiew, Volodymyr und Volyn.

Bis zu 1240 waren Deutsche über Wolhynien nach Kiew ausgewandert. 1494 erhielt Kiew das Magdeburger Stadtrecht, das bis 1857 in Kraft blieb.

Zahlreiche Geschäfte Kiewer Deutschen lagen an der zentralen Chreščatykstraße und hatten große Popularität in der Kiewer Gesellschaft und grossen Ruhm.

Nach beginnendem neuzeitlichem Zuzug von Deutschen Anfang des 18. Jahrhunderts setzte eine verstärkte deutsche Ansiedlung infolge des Ansiedlungsmanifests Katharinas der Großen von 1763 ein. Auch in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts stieg die Zahl der Deutschen in der Ukraine und Kiew kontinuierlich [1].

Laut erster gesamtrussischer Volkszählung von 1897 lebten in Kiew 14.707 Deutsche [2]. Anfang des 20. Jahrhunderts lebten 400.000 Deutsche in der Ukraine [3]. Laut der Volkszählung von 1897, die in Kiew bezeichneten sich als deutsche Muttersprachler 78,8% der Protestanten und 2,6% der Katholiken [4].

Es gibt in heutigen Kiew die Reihe von Orten und Gedenkstätten, die deutsche Herkunft haben. Die erste private Apotheke in Kiew wurde von dem deutschen Kolonisten Johann Geiter 1728 in der Unterstadt Kiews – Podol gegründet. 1750 übernahm das Anwesen und die Apotheke Georg Friedrich Bunge, der Schwiegersohn von Johann Geiter. Das erhaltene Haus beherbergt heute ein Apothekenmuseum. Nikolai Bunge, der Enkel von Georg Friedrich Bunge, machte eine beeindruckende Karriere: Professor und Rektor an der Kiewer Universität, später Finanzminister und Vorsitzender des Ministerkomitees des russischen Zarenreichs. Georg Bunge war sehr gläubig und gründete die deutsche evangelische Gemeinde Kiews. Der erste Gottesdienst fand im August 1767 in der Apotheke statt. Und schon bald verwandelte sich die Apotheke zum Zentrum der deutschen Gemeinschaft in Kiew. Die ab 1767 belegten evangelischen Gottesdienste der anfangs etwa 300 Seelen umfassenden deutschen Gemeinde fanden zuerst im Wohnhaus des Apothekers statt. 1794/95 wurde in der Spas'kaja-Straße (*Podol*) die schlichte Holzkirche der hl. Katharina errichtet. Nach dem Brand von 1811 begann 1812 der Bau einer weiteren Holzkirche auf einer Anhöhe („Deutscher Berg“) im Stadtteil Lipki („unter den Linden“). Die nun steinerne St.-Katharinen-Kirche (Architekten Johann Waldemar [*Ivan*] Strom [1823–1887], und Paul Johann Schleifer [1814–1879]) wurde 1857 eingeweiht. Auf dem Kirchengelände wurde 1852 eine lutherische Schule mit deutscher Unterrichtssprache eingerichtet. 1874 wurde die Zahl der evangelischen Deutschen Kiews mit 2.330 ermittelt, 1904 gab es 4.700 [5]. Die deutsche evangelische Gemeinde löste sich unter dem politischen Druck der Stalinzeit 1937 auf, die Kirche wurde 1938 geschlossen, ab 1973 war hier die Direktion des Staatlichen Museums für Volksarchitektur

und Brauchtum der Ukraine untergebracht. 2000 wurde die St.-Katharinen-Kirche renoviert; sie ist heute im Besitz der deutschen evangelisch-lutherischen Kirchengemeinde [6].

Jahrzehntelang spielte die Kleine auf dem „Deutschen Berg“ lebende deutsche Gemeinde eine große Rolle im gesellschaftlichen und kulturellen Leben der Stadt.

Der Deutsche Berg (auch Lutherischer Berg genannt) ist ein historischer Ortsname des kleinen Stadtviertels auf dem steilen Hügel entlang der heutigen Ljuteranska Straße. Nachdem der „erste Heimatort“ der deutschen Gemeinde in Kiew – Podol – bei dem schrecklichen Stadtbrand von 1812 zerstört wurde, kauften deutsche Kolonisten hier ein großes Grundstück und bauten ein neues Zuhause. Die Bedeutung des Deutschen Berges ist für die deutsche Gemeinde in Kiew kaum zu überschätzen. Erst 1998 wurde die St. Katharinenkirche der deutschen Gemeinde zurückgegeben. Und heute dient sie nach wie vor als ein religiöses, kulturelles und gesellschaftliches Zentrum der deutschen Gemeinde in Kiew [7].

Deutsche Spuren in den Museen und Galerien

Kiew ist das bedeutendste Kulturzentrum der Ukraine. Im Bohdan und Warwara Chanenko-Kunstmuseum ist das Oberteil der bemalten Holzfigur der hl. Ursula von Köln („Kölner Meister“, Ende 15. Jh.) aufbewahrt. Zu den bedeutendsten Kunstwerken gehört das „Porträt der Ehefrau“, das Paul Schleifer seiner Gemahlin Karolina (geb. Schnauffert) gewidmet hat und das im Nationalen Kunstmuseum aufbewahrt wird [8]. In Depos der ukrainischen Museen und Kunstgalerien gibt es die deutsche Gemälde, die während des Zweiten Weltkrieg in die UdSSR abtransportiert worden waren. Das sind etwa 80 Gemälde aus dem Suermondt Ludwig Museum Aachen, die sich zur Zeit auf der Halbinsek Krim befinden.

Spanned ist der Beispiel Prinzessin Henriette Catharine Agnese von Anhalt-Dessau von Christoph Friedrich Reinhold Lisiewsky, um 1760 (Kunstmuseums Donezk). Nachdem die bisherige Sammlung im Museum von Stalino, wie Donezk von 1924 bis 1961 hieß, während des Zweiten Weltkrieges im Zuge der deutschen Okkupation verlorenging, erhielt das Museum zum Wiederaufbau seiner Kunstsammlungen zur 1960 geplanten Eröffnung wertvolle Kunstwerke aus verschiedenen Sammlungen der Sowjetunion. Das lange Zeit kunstgeschichtlich unbestimmte Damenporträt als Göttin Diana wurde 1960 vom Museum der Westlichen und Östlichen Kunst der Stadt Kiew an das Museum des heutigen Donezk übergeben. Mit dem Schicksalsweg von dem Bildnis der Henriette Catharina Agnese als Göttin Diana aus dem Dessauer Schloss eröffnen sich wahrscheinlich dieselben Verbringungskontexte von Kunstschatzen aus dem Besitz des Herzoghauses Anhalt nach 1945, wie sie für

die 2015 in der Kunstgalerie von Poltawa (Ukraine) aufgefundenen Gemälde aufgezeigt werden konnten [9]. Dieses Beispiel zeigt, das es sich der breite Forschungsfeld für die deutsche und ukrainische Provenienzforscher eröffnet.

Bildung und Wissenschaft

Herausragend sind die Nationale Taras-Schewtschenko-Universität (gegründet 1834 als St.-Wladimir-Universität) und die Nationale Technische Universität der Ukraine („Polytechnisches Institut Kiew“, gegründet 1898). Mit der Gründung der St. Wladimir-Universität in 1834 kamen deutsche Wissenschaftler nach Kiew. Der Zuzug der Deutschen nach Kiew hat sich besonders Ende des 19. Jahrhunderts verstärkt. Die St. Wladimir Universität Kiew hatte einen starken deutschen Einfluss. Mehrere Professoren wurden nach Kiew eingeladen. Es gab auch Deutsche, die in Kiew geboren waren, die an der Universität als Professoren tätig waren. Etwa 30 Professoren waren deutscher Herkunft. Sie arbeiteten insbesondere an der medizinischen Fakultät, darunter: Ernst Reinhold Hofmann, Karl Friedrich Kessler, Otto Eichelmann, Aleksander Walther u. a.

Die St.-Wladimir-Universität integrierte sich rasch in die europäische Wissenschaftslandschaft und bot auch deutschen Gelehrten Forschungs- und Karrieremöglichkeiten. Rektoren waren unter anderem der Ökonom Nikolai Karl Paul von Bunge (1823–1895), der Botaniker Ernst Rudolph von Trautvetter (1809–1889) und der Jurist Nikolai Edler von Rennenkampff (1832–1899).

Der erste Rektor der Universität Mihajlo Maksymovyč (1804–1873) würdigte den Gründer und Direktor des Botanischen Gartens (1839) Ernst Rudolph von Trautvetter, der sich „in Kiew ein ewiges Andenken geschaffen“ habe. Nachfolger 1879–1894 wurde der Botaniker Johannes Theodor Schmalhausen (1849–1894) [10].

Auf den Gebieten Pharmazie und Medizin sind die Wissenschaftsbeziehungen gut erforscht: Den Lehrstuhl für Physiologie des Menschen übernahm 1842 Karl Eduard Miram aus Mitau/Jelgava (1811–1887); 1843 wurde Wilhelm Gustav Becker (1811–1874) Extraordinarius für allgemeine Therapie; 1845 übernahm Alexander Walter aus Reval (1817/18–1889) den Lehrstuhl für Anatomie und Mikrographie. Eine bedeutende Persönlichkeit für Kiew wurde der 1846 aus Dresden zugezogene Arzt und Pathologe Friedrich Georg Mering (1822–1887), 1854 Professor, 1860 geadelt, ab 1871 Sprecher der Kiewer Duma.

Der aus einer moldawischen Herrscherfamilie stammende Petro Mohyla (um 1595–1647) gründete als Abt des Kiewer Höhlenklosters 1632 auf dem Klostergelände die höhere orthodoxe Schule. Als Metropolit setzte er sich für Kirchenreformen ein und hielt jährliche Synoden mit Klerikern und Laien ab. 1701 wurde dem Mohyla-Kollegium der Status einer Akademie zuerkannt,

die ein wichtiger Ort orthodoxer und kirchenslawischer Bildung und Kultur wurde und mit westeuropäischen Universitäten in Kontakt stand. Der in Königsberg geborene Innozenz Giesel (um 1600–1683) war Student, Professor und von 1646 bis 1652 Rektor der Mohyla-Akademie, wo er zur Orthodexie konvertierte und Archimandrit des Höhlenklosters wurde. Seine 1674 publizierte Chronik des Kiewer Reiches (Synopsis) erfuhr zahlreiche Neuauflagen [11].

1751 wurde in der Mohyla-Akademie die deutsche Sprache als akademisches Pflichtfach eingeführt; deutschsprachige Wissenschaftsliteratur (Samuel von Pufendorf, Christian Thomasius, Johannes Micraelius) wurde in der Mohyla-Akademie intensiv rezipiert.

Viele Gelehrten unterschützten Ideen von F. Prokopowitsch. Sie wurden in deutschen Zeitschriften veröffentlicht, unter anderem in den Leipziger Wissenschaftlichen Akten. G. Bayer widmete ihm sein Buch „Beschreibung Chinas“. Die Werken von deutschen Wissenschaftlern machten eine starke Wirkung auf die Entwicklung historiosophischen und staatlich-politischen Ansichten der Professoren- Absolventen der Mohyla-Akademie. Popullär unter der Studenten der Akademie waren die Werken von A.Kircher, O. Gerike, J.Zahn, S.Puffendorf, Ch.Thomasius. Gut gebraucht waren auch deutsche philosophische Lexikons, sehr popullär war das «Philosophische Lexikon» von J.Mikrelius (herg. in Stettin, 1661).

In den Jahren 1919–1922 unterrichtete Heinrich Neuhaus (1888–1964; Klaviervirtuose, Schriftsteller, Kunstwissenschaftler) am Kiewer Konservatorium. Zu den bekannten Kiewer Musikern und Komponisten deutscher Herkunft gehören auch Felix Blumenfeld (1863–1931), Hans Bullerian (1885–1948).

Deutsche Einflüsse in dem Kiewer Stadtbild

Das Kiewer Stadtbild wurde durch ausländische, darunter auch deutsche bzw. deutschstämmige, Architekten mitgeprägt. Von Johann Gottfried Schädel (1746–1748) stammen das Saborovski-Tor, der Glockenturm der Sophienkathedrale ((seit 1990 UNESCO-Weltkulturerbe) und der „Große Glockenturm“ der Mariä-Himmelfahrt-Kathedrale. Hotel Continental wurde 1895–1897 von Eduard Bradtmann und Georg Schleifer erbaut. Heute wird das Gebäude von der Nationalen Kunstakademie der Ukraine genutzt. Der Sohn Paul Schleifers, Georg Schleifer (1855–1913), hatte maßgeblichen Einfluss auf den Bauboom und die Infrastruktur (Wasserversorgung, Straßenbahn, Stadttheater) Kiews und plante Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts das als „Kiewer Paris“ bezeichnete Viertel. Von ihm stammen das Solovyov-Theater (erbaut zusammen mit Eduard Bradtmann [1856–1926]) und die Hotels „Continental“ und „Frankfurt“.

Zu erwähnen ist auch der deutsche Ingenieur und Geschäftsmann Amand Struve (1835–1898) beschäftigte sich mit dem Verkehrsbauwesen. 1892 ließ er auf der steilsten Straße Kiews die erste elektrische Straßenbahn Osteuropas über den Wladimir-Steig fahren. Amand Struve baute 1868–1870 die damals längste Eisenbahnbrücke (1.068 m) über den Dnepr. Amand Struve baute mehrere Eisenbahnbrücken und besaß einige Stahl- und Dampflokbetriebe. Fast ein Drittel aller Lokomotiven im Russischen Reich wurden in Struve-Werken hergestellt [12].

Schlussfolgerungen

So waren die deutschen Spuren und Einflüsse auf die Entwicklung des kulturellen Erbes Kiews im weitesten Sinne bedeutend und sind heute spürbar.

Literatur:

1. Maj Pančuk, Olena Kowalčuk, Bogdan Čirko: Nacional'na Nimec'ka menšyna v Ukrajinі y 1920-30-ch rokach [Die nationale deutsche Minderheit in der Ukraine in den 1920er und 1930er Jahren]. In: Nimec'ki poselenci v Ukrajinі: istorija ta šohodennja: Monohrafija. [Deutsche Siedler in der Ukraine: Geschichte und Gegenwart: Monographie] Kyjiv 2006, S. 320-324, hier S. 320.
2. URL: pollotenchegg.livejournal.com/tag/census%201897 (Abruf 13.12.2014).
3. Pančuk, Kowalčuk, Čirko: Nacional'na Nimec'ka (Anm. 3), S. 320.
4. Vsevolod Naulko: Chto i vidkoly žyve v Ukrajinі [Wer wohnt seit wann in der Ukraine]. Kyjiv 1998, S. 8, 14; URL: pollotenchegg.livejournal.com/tag/census%201897 (Abruf 28.05.2014).
5. Tatjana Terjoschina: «Fürchte dich nicht, du kleine Herde». Die Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde in Kiew. In: Terjoschina/Roepke: Kiew, S. 63-92, hier S. 81 und 83. Die ebenfalls bei Terjoschina genannte Zahl von «rund 13.000 Seelen» (S. 69) bei Beginn des Ersten Weltkriegs ist offenbar auf das Gouvernement bezogen.
6. Leonid Novohat'ko: Nimci i nimec'ka kul'tura v Ukrajinі [Deutsche und deutsche Kultur in der Ukraine]. Kyjiv 2003. 175 S.
7. Deutscher Berg Spuren deutscher Kultur in der Ukraine: Goethe Institut Kiew. URL: <https://www.goethe.de/ins/ua/de/kul/sup/dsu/art/20811423.html>
8. T. Ananjewa, O. Drug, A. Mokroussowa, I. Abramowa: Das „Porträt der Ehefrau“ von Paul Schleifer; Abbildung in: Der historische Almanach. Heft 3, Kiewer Album, Kiew 2004, S. 16.
9. Ralph Jaeckel Die Spur der Jagdgöttin. Deutsch-Russischer Museumsdialog. 5. Oktober 2018. URL: <https://www.kulturstiftung.de/die-spur-der-jagdgoettin/> (Stand 30.06.2020).
10. Viktor Korotky, Wasiliy Ul'janovs'kyj: Z imenem svjatoho Volodymyra. Kyjivs'kyj universytet u dokumentach ta spohadach učasnykiv u 2 kn. [Im Namen des heiligen Wladimir. Die Kiewer Universität in Dokumenten, Materialien und Erinnerungen der Mitglieder in 2 Bänden]. Kn. [Bd.] 1. Kyjiv 1994, S. 98.
11. Innozenz Giesel: Synopsis. Kiev 1681. Faksimile mit Einleitung hg. von Hans Rothe. Köln u. a. 1983 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven 17).
12. Victoria Soloschenko, Matthias Weber: Kiew/Kyjiv. In: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2014. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32288 (Stand 21.08.2015).

МЕСТО И РОЛЬ КОЛОНИСТОВ В ПРОЦЕССАХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

В статье речь идет о процессе заселения земель Северного Причерноморья различными социальными категориями немецких колонистов. О причинах, заставивших их покинуть немецкие земли, условиях, предоставленных им и законодательно закрепленных российским правительством. Отмечены трудности адаптационного периода, природно-климатическая специфика трех губерний Юга Украины, обусловившая профиль хозяйственного развития колоний и его этапы. Указана роль немецких колонистов и меннонитов в развитии рыночных отношений, причины экономических успехов, основные направления хозяйственной деятельности колонистов, их роль и место в процессе модернизации Юга страны в XIX в.

Ключевые слова: Юг Украины, колонисты, меннониты, природно-климатические условия, законодательство, адаптация, И. Корнис, ремесленное производство, особые экономические зоны, машиностроение, разрушение самоизоляции, модернизация.

Місце та роль колоністів у процесах модернізації південно-східної України

У статті йдеться про процес заселення земель Північного Причорномор'я різними соціальними категоріями німецьких колоністів. Про причини, що змусили їх залишити німецькі землі, умови надані їм і законодавчо закріплені російським урядом. Відзначено проблеми адаптаційного періоду, природно-кліматична специфіка трьох губерній Півдня України, що зумовило профіль господарського розвитку колоній та його етапи. Вказано роль німецьких колоністів та менонітів у розвитку ринкових відносин, причини економічних успіхів, основні напрямки господарської діяльності колоністів, їх роль та місце у процесі модернізації Півдня країни у XIX ст.

Ключові слова: Південь України, колоністи, меноніти, природно-кліматичні умови, законодавство, адаптація, І. Корніс, ремісниче виробництво, особливі економічні зони, машинобудування, руйнування самоізоляції, модернізація.

The Colonists Place and Role in the Modernization Processes of the South-Eastern Ukraine

The article deals with the process of the Northern Black Sea coast settlement by the different social categories of German colonists. It reveals the reasons that forced them to leave the German lands, the conditions provided them and legislated by the Russian government. Difficulties of the adaptation period, natural and climatic specificity of the three provinces of the South of Ukraine, which determined the profile of the economic development of the colonies and its stages are marked in the article. As well as the role of German colonists and Mennonites in the development of market relations, the reasons for the economic success, the main directions of economic activity of the colonists, their role and place in the process of modernization of the South of the country in the XIX century.

Key words: *South of Ukraine, colonists, Mennonites, natural and climatic conditions, legislation, adaptation, I. Kornis, craft production, special economic zones, engineering, destruction of self-isolation, modernization.*

Мир полон разнообразия и этим, отчасти, он так интересен. Украина является полиэтническим государством, в котором проживают свыше 130 наций и народов. И каждый из них имеет свои особые черты, особенности, свою культуру. Наличие всего этого делает культуру Украины, её историю такой яркой и интересной. Каждый из народов внёс свой вклад в её развитие. Такое многообразие, создало небывалую мозаичную картину, каждый фрагмент которой оригинален, но все вместе они представляют народ Украины.

Эти народы поселялись на территории современного государства в разные времена, по различным причинам. Одним из них были немцы. И речь идёт не о немецких купцах, военных специалистах, ремесленниках петровских времён, с помощью которых Пётр I пытался включить Россию в европейскую систему государств [1]. Однако всё это проводилось, хотя и на государственном уровне, но без какой-либо законодательной основы. Речь же пойдёт о колонистах.

Приобретение во второй половине XVIII века обширных малозаселённых земель на юге поставило перед российским правительством, по крайней мере, две задачи: обеспечение неприкосновенности новых границ и скорейшее хозяйственное освоение новых земель. С этой целью была разработана программа их аграрной колонизации. Известно, что

первый Манифест Екатерины II от 4 декабря 1762 г., только приглашавший в декларативной форме к переселению, «не сработал». Обратились к международному опыту. Так появился Манифест от 22 июня 1763 г., где была оговорена система льгот и обязательств правительства России по отношению к переселенцам [2]. Для этой цели подходили европейские переселенцы (земледельцы, ремесленники, предприниматели).

Колонистов приглашали с целью быстрее хозяйственного освоения т.н. «наивыгоднейших к заселению и обитанию рода человеческого полезнейших мест». Речь шла об освоении практически целинных земель, где колонистов ждала полная драматизма история обустройства, развития, относительного экономического благополучия, гонений и, наконец, гибели колоний. Но всё это было ещё впереди.

Колонизация земель Юга Украины, началась в 80-х гг. XVIII века. Правительственная колонизационная политика рубежа XVIII–XIX веков стимулировала приток переселенцев из немецких земель. Среди прибывших переселенцев были люди разных вероисповеданий: католики, лютеране. Особую группу представляли меннониты, являвшие собой сложившуюся на протяжении столетий этноконфессиональную общность с чётко выраженной самоидентификацией по отношению к окружающему миру. Их переезд был обусловлен недалёковидной политикой Пруссских королей.

Российское правительство предложило такие условия, которые смогли удовлетворить стремления различных социальных категорий переселенцев. Тем самым были созданы предпосылки создания позже особой экономической зоны. Католики и лютеране поселялись здесь на условиях, предложенных Манифестом 1763 г. Однако первым новороссийским колонистам были дарованы дополнительные льготы (на каждое хозяйство отводилось по 60 – 65 десятин земли, вместо 30 десятин, которые получали поволжские колонисты), сохранение своих обычаев при наследовании и т.д. Меннониты же добились подписания договора 1788 г., который сразу придал соответствующий статус льготам и вольностям в процессе их переселения и жизни в Новороссии.

Летом 1789 г. сюда прибыла первая партия меннонитов-иммигрантов в количестве 228 семей.

События в Пруссии, последовавшие за очередным третьим разделом Польши, вызвали новую волну миграции. Особенно интенсивно заселялась Екатеринославская губерния. Миграционные волны следовали одна за другой, распространяя основание новых колоний на Херсонскую, Таврическую губернии.

Налоги, военные постой и повинности, тяжелейшие последствия для экономики немецких земель континентальной блокады, постоянные изменения границ (например, Гамбург и Бремен были присоединены к Франции) и многое другое вызывало соответствующую реакцию у населения, часть из которого видела выход в возможности покинуть родину и переселиться на юг Украины. Это объясняет тот факт, что именно на период 1804–1816/17 гг. приходятся самые значительные переселения. Появляются швабские колонии под Одессой, в Крыму, на Южном Кавказе, под Бердянском. В 1808–1810 гг. наблюдалась массовая миграция из Пфальца, Эльзаса. Это подтверждает тезис о влиянии внешнеполитических факторов на причины выезда немцев в Россию.

Таким образом, на Украине поселялись в основном выходцы из Южной, Юго-Западной Германии, Люксембурга, Пфальца, Эльзаса, Швейцарии, Померании, Саксонии, Силезии, Швеции (жители о-ва Даго). К середине XIX в. немецкая колонизация Новороссии состоялась. Если в 70-х гг. XVIII в. их здесь почти не было, то в 1857 г. на их долю приходилось 4,23% населения Херсонской и 2,26% Екатеринославской губерний. Наибольшее количество немцев проживало в Одесском уезде – 19,82% всех жителей, Тираспольском – 8,24%, Екатеринославском – 9,55% [3].

Опыт первых колонистов был не очень успешным [4]. Этому было много причин: состав переселенцев, среди которых было много людей, не имеющих опыта занятия сельским хозяйством, имущественное положение прибывающих, необычные климатические условия, серьёзно отличавшиеся от условий их прежнего проживания, особенности почвы в местах основания поселений, недобросовестное исполнение местными властями условий приёма и оказания содействия переселенцам, новое окружение населения, далеко не всегда доброжелательно относившееся к колонистам [5]. Это далеко не всё, что негативно сказывалось на этапе первоначального обустройства немцев и меннонитов. Однако, постепенно ситуация изменялась к лучшему. Немало способствовало этому создание «Инструкции для новороссийских иностранных колонистов», Конторы опекунов для управления колониями, принятие ряда законодательных актов, упорядочивших правовую основу для переселенцев [6].

Если среди прибывших в Новороссию меннонитов большинство были сельскими жителями, то немецкие колонисты, расселяемые российским правительством поближе к меннонитам, чаще были представлены городскими жителями. И это во многом объясняет особенно тяжёлые условия их жизни в первые десятилетия на новых землях. Они

учились у меннонитов земледелию, перенимали их навыки по уходу за животными, покупали у меннонитов породистый скот.

Хозяйственное развитие колонистов во многом зависело от ряда факторов. Важнейшими из них были:

- 1) географический (климатические условия, рельеф местности, наличие водных ресурсов, месторасположение транспортных коммуникаций;
- 2) наличие и размер стартового капитала;
- 3) «человеческий капитал» и его качество (количество рабочих рук, их опытность и мастерство).

В трёх южно-украинских губерниях вышеперечисленные условия были различными. Это сказалось на социально-экономическом развитии колоний. Все они добивались успеха, но усилия, затрачиваемые для этого, были несоизмеримыми. Хортицкие колонии располагались на высоком каменном кряже. Здесь был сухой климат, ощущался недостаток влаги. Долины рек и ручьев были узкими и глубокими. Колонистам пришлось с большим трудом привыкать к новым условиям, ибо для земледелия местность была неблагоприятна, а для животноводства – ограничена по площади. Исправляя этот природный недостаток, они пошли по пути строительства дамб с целью затопления весной больших массивов земли, создавая тем самым условия для роста травы и занятия животноводством.

Адаптационный период обустройства колонистов ознаменовался поиском рационального использования природного ландшафта, стремлением обратить недостатки рельефа в его достоинства. Расположение Хортицких колоний в пяти долинах (Верхнехортицкая, Среднехортицкая, Нижнехортицкая, Томаковская и Долина змей) делали их население менее уязвимыми в период зимних холодов и степных ураганов. Иными были условия в Молочанских колониях. Они располагались в равнинной местности и имели большие земельные площади, орошаемые тремя притоками р. Молочной. Весенние паводки, в согласии с делами рук человека (строительство дамб), давали запасы влаги земле, и она покрывалась сочными травами, столь необходимыми для животноводства. В то же время пахотные земли этих колоний были открыты всем ветрам.

Для защиты от ветров поселенцы стали создавать лесные насаждения. Первые образцовые лесные плантации были основаны уже в 1806–1810 гг. на берегу реки Молочной между колониями Альтнассау и Вейнау. Однако наибольших успехов в этой сфере колонисты добились после 1831 г., когда в Молочанском округе было создано Общество для правильного и методического лесоразведения во главе с И.И. Корнисом

[7]. Несколько ранее, с 1813–1823 гг., начало широко распространяться садоводство. Большую часть агротехнических приёмов выращивания деревьев и степного лесоразведения И.И. Корнис черпал из своего опыта, добытого многолетним трудом. Среди меннонитов было много его подражателей и последователей (его зять и преемник по заведыванию Бердянской плантацией и школой сельских лесников Ф.Ф. Вибе, Давид Реймер, высадивший лесную плантацию из берёзы, сосны и можжевельника, фруктовые сады, Стефан Кербер, создавший питомник фруктовых и лесных деревьев (28 тыс. шт.)

Получила развитие у колонистов и такая отрасль хозяйства как шелководство. Правительство предписывало колонистам заниматься выращиванием шелковиц. С этой целью были розданы саженцы и отводки. Природные условия края способствовали их разведению. В 1830 г. были основаны комиссии по шелководству при всех колонистских волостях. Производство шёлка ежегодно удваивалось.

Больших успехов колонисты достигли в животноводстве. Если в начале обустройства колоний продуктивность животноводства была невелика и товарная продукция практически не производилась, то со временем путём селекционной работы была выведена новая порода коров, вошедшая в историю под названием «красная немка». Продуктивность животноводства особенно выросла в период интенсивной модернизации региона во второй половине XIX века, когда стали быстро расти города, их население и рынок стал местом удачной реализации кисло-молочной продукции. Однако в начале XIX века колонистская администрация не возлагала больших надежд на разведение крупного рогатого скота и делала акцент на тонкорунное овцеводство. Рынок востребовал шерсть. Россия была заинтересована в развитии собственного производства шерстяных изделий. Это было связано как с внешнеполитическими событиями, так и с процессами внутриэкономического развития. Наполеоновские войны конца XVIII века парализовали международную торговлю. Последовавшая в 1806 г. континентальная блокада Англии препятствовала появлению в стране английской и австралийской шерсти.

В 1803 г. С. Х. Контениус выступил инициатором развития тонкорунного овцеводства. При этом он руководствовался следующим: 1) местные условия благоприятствовали развитию этой отрасли животноводства; 2) имелись большие площади земель, используя которые можно было периодически перегонять стада; 3) овцеводство не требовало большого количества свободных рук; 4) эта отрасль, развивавшаяся при небольших затратах, могла быть быстро окупаемой; 5) существовала непосредствен-

ная заинтересованность государства в её развитии. С.Х. Контениус стал инициатором создания Союза для развития тонкорунного овцеводства. На этом поприще вновь отличилось хозяйство И.И. Корниса. Именно в нём велась большая селекционная работа, в ходе которой были выведены новые породы овец, коров, лошадей. Они сочетали в себе лучшие качества европейских образцов и физическую выносливость украинского, русского, ногайского скота. Что касается рентабельности отрасли, то о её уровне свидетельствуют цены, по которым шерсть приобреталась в 1814–1816 гг. Екатеринославской суконной мануфактурой: 40–60 руб. за пуд. Таким образом, деятельность колонистов способствовала созданию сырьевой базы промышленного производства. И пусть это были лишь отдельные фрагменты начала промышленного развития региона, но они были.

До 1868 г. тонкорунное овцеводство оставалось главным «промыслом» после земледелия в колониях Молочанского округа. С течением времени земля очень вздорожала и выращивание зерновых, особенно пшеницы, оказалось более выгодным делом. Доходы от продажи хлеба стали выше, чем от овцеводства. Да и судьбы «овчарных земель» изменилась.

Важным источником существования для многих переселенцев являлось ремесло. Среди них были плотники, столяры, мельники, портные, ткачи, сапожники, часовщики, кузнецы, суконщики, бондари, седельники [8].

Экспедиция государственного хозяйства предписывала селить ремесленников в одних колониях с земледельцами. Предполагалось, что они могут принести пользу колониям. Так уже в 1830-е гг. в Молочанских колониях действовали 4 кирпичных завода, 4 сукновальни, 10 красилен. Суконная мануфактура, винокуренный и 4 уксусных завода, пивоваренная и лимонадная мануфактуры Г. Нейфельда, 19 маслобоек, 5 водяных, 19 крупных и 38 усовершенствованных голландских ветряных мельниц, 61 кузница [9]. В Хортицкой колонии в 1819 г. работали: пивоваренный завод, 3 крупных мельницы, 22 ветряные мельницы. Там проживали 2 часовщика, 1 красильщик, 9 токарей по дереву, 26 плотников, 10 бондарей, 49 ткачей, 25 портных, 20 сапожников, 88 столяров.

К 30-м годам XIX в. относится возникновение первых ростков промышленности на Юге Украины. Довольно часто колонистов на занятие подсобным промыслом, иногда переходившим в сравнительно хорошо организованное производство, толкали различные обстоятельства. Так, например, И. И. Корнис, стремясь обеспечить финансовую устойчивость своего хозяйства, помимо земледелия, занялся овцеводством. Это,

в свою очередь, побудило его в поисках возможностей выгодной продажи шерсти приступить к созданию шерстомоек, качество которых было достаточно высоко. Колонист Вассаль, занимаясь овцеводством, также заинтересовался шерстомойным производством. Он организовал одну из мануфактур соответствующего профиля, став, таким образом, одновременно и фабрикантом, и владельцем овчарных заводов. Почти каждая колония ещё на начальном этапе существования владела самопрялками и ткацкими станками. Вскоре на основе кустарных промыслов появились первые мануфактуры, затем фабрики и заводы. Начался процесс соединения интересов аграрных и развивающихся промышленных производств.

В то же время быстро увеличивавшаяся армия безземельных обостряла проблему их занятости [10]. Со своим проектом решения этого важного вопроса выступил И.И. Корнис, предложивший основать в колонии Гальбштадт специальное поселение для безземельных, заняв их мелко-товарным производством. Он был убеждён сам и сумел убедить правительственные органы в том, что каждая семья ремесленника должна быть наделена тремя десятинами земли для посева хлеба и содержания скота. Царское правительство пошло на это и предложило меннонитским хозяевам уступить 800 дес. земли, примыкающей к месту будущего поселения ремесленников, в обмен на равноценный участок. Но из-за скарденности гальбштадских хозяев, не пожелавших отдать 800 дес. безземельным поселенцам, проект И.И. Корниса не увенчался успехом.

Тем не менее, в 1842 г. на восточной окраине Гальбштадта был основан ремесленный район Нейгальбштадт. Большинство действовавших там предприятий не выходило за рамки мелких промысловых заведений и специализировалось на переработке сельскохозяйственного сырья и производстве земледельческих орудий. Особенно динамично развивались предприятия, выпускающие плуги, бороны, молотилки, фуры [11]. Меннониты стали продавать свою продукцию украинским, русским крестьянам, ногайцам и другим колонистам. Так, в 1866 г. из произведенной в молочанских колониях продукции на сумму 150 тыс. руб. было продано окрестному населению телег, плугов, борон, буккеров и других изделий на сумму 61.862 тыс. руб. [12]. Государственные учреждения и местные помещики охотно покупали бороны для плантаций, глиноземные и садовые машины, моталки шерсти.

В колонистских округах развивалось и мукомольное дело. Постепенно оно вышло за пределы колоний. Крупные мукомольные предприятия были созданы меннонитами Гезе, Тевсом, Пеннером, Фастом, Ни-

буром, Унгером и другими в Херсоне, Александровске, Екатеринославе, Гальбштадте. Расцвет этих предприятий был достигнут во второй половине XIX-начале XX века. Отдельные меннониты занимались извозом. Получила развитие и ярмарочная торговля непосредственно в колониях.

Таким образом, можно констатировать, что уже в первой половине XIX в. на Юге Украины возникли особые экономические зоны, где шел медленно, но уверенно процесс развития капиталистических отношений. Колонистские хозяйства, с самого начала, не будучи скованными крепостническими путами, сравнительно быстро развивались на капиталистической основе. В определённой степени этому содействовали и условия их поселения на новых местах проживания. Долговые обязательства перед государством, оплата дорожных издержек, полученные кредиты и сроки их погашения стимулировали колонистов к поискам возможностей получения денежных средств. Рыночные отношения как раз и давали возможности их получения. Первая половина XIX в. была временем не только адаптации колонистов, их хозяйств к новым жизненным обстоятельствам, но стало и периодом аккумуляции хозяйственных навыков, деловой предприимчивости, моральных принципов, религиозных постулатов, направленных на наиболее эффективное развитие хозяйств, что заложило стартовые условия для дальнейшего успешного капиталистического развития.

Вторая половина XIX века стала временем стремительно шедшего процесса модернизации экономического развития страны. Отмена крепостного права открыла шлюзы для создания рынка труда, рынка земли. Шло интенсивное развитие промышленности, росли города, численность населения в них, развивались средства коммуникации, наблюдался прогресс в дорожном строительстве, возводились порты, расширялась сеть железных дорог [13]. Всё это являлось прекрасным стимулом не только для оживления торговых операций, но и содействовало существенному увеличению производства сельскохозяйственной продукции, развитию обрабатывающей промышленности.

Производство продукции на продажу требовало увеличения объёма товарного зерна. Это побуждало к широкому использованию наёмного труда. В 1866 г. в хозяйствах молочанских меннонитов работало уже 1374 батрака из числа русских, украинских крестьян и немецких колонистов [14]. Батракам-мужчинам платили по 120–150 руб. в год и обеспечивали их питанием. Рациональный подход к ведению хозяйства побудил колонистов в конце XIX в. переориентировать большинство из них на производство товарной пшеницы, поскольку её реализация давала наи-

большую прибыль (до 90%). Статистика свидетельствует, что урожайность в колониях фактически в два раза превышала показатели соседних крестьянских хозяйств.

Более половины всех предприятий, принадлежавших меннонитам на Украине, составляли мукомольные. Центрами мукомольного производства являлись в это время: Александровск, Гальбштадт, Екатеринослав, Никополь, Харьков, Нью-Йорк. Продукция меннонитских мукомолов достигла 51% всего производства муки на Украине. Эта продукция была конкурентноспособна и экспортировалась в страны Востока и Западной Европы.

Наибольшее развитие меннонитского сельскохозяйственного машиностроения приходится на вторую половину XIX в. Здесь на Юго-Востоке Украины меннонитами было создано 26 заводов по производству сельскохозяйственной техники. Крупнейшими являлись «Лепп и Вальман», завод Коппа, Корнелиуса Гильдебрандта, заводы Якова Нибура. В данной области меннониты занимали лидирующую позицию. В 1911 году машиностроение, контролируемое меннонитами, составило от 17 до 26% [15]. О роли и месте меннонитской промышленности свидетельствует тот факт, что из зарегистрированных в первом десятилетии XX в. в России 576 предприятий, контролируемых меннонитами, 508 находились на украинских землях, что указывает на ведущую роль колониистского предпринимательства в экономике южно-российского региона [16].

Повышение личного и общественного благосостояния повлекло за собой динамические изменения в социальном и культурном развитии колоний. Это выразилось в создании передовой системы образования, медицинских учреждений с профессиональными кадрами, публичных библиотек и пр. Развитие системы образования было приоритетом колонистов, ибо школа, наряду с церковью, являлась важнейшим социальным институтом сообщества. Если церковь была фундаментом, то школа ведущим проводником передачи и сохранения традиций сообщества, призванным укреплять основополагающие духовные и моральные ценности.

Интенсивное экономическое развитие юга России, начавшееся в 70-х годах XIX века, способствовало постепенному разрушению самоизоляции колонистов. Колонии с 80-х годов стали наращивать использование сельскохозяйственных и промышленных рабочих из числа православных, что, естественно, увеличивало взаимодействие. Меннониты стали участвовать в общественной и даже политической жизни российского общества. Особенно активной в этом отношении была Екатеринослав-

ская меннонитская община [17]. Так, И. Эзау дважды избирался городским головой Екатеринослава, крупный землевладелец Г. Бергман много лет работал в Екатеринославском уездном и губернском земствах, дважды избирался депутатом Государственной Думы от Екатеринославской губернии. П. Гезе и И. Тиссен были активными участниками городской Думы, И. Тиссен, Г. Ремпель, Я. Гезе и К. Унру служили судьями и судебными присяжными поверенными [18].

Всё вышеизложенное позволяет отметить следующее:

- немецкие и меннонитские колонисты осуществили технологический переворот в области земледелия (введение многополевой системы и чёрного пара);
- ввели практику лесонасаждений, разведения садов, преобразовав, тем самым, земли Юга Украины;
- проводили селекционную работу в области животноводства (выведение новых улучшенных пород лошадей, коров, овец), результатом которой и ныне пользуется население страны;
- ввели практику создания искусственных водоёмов, совершенствовали методы искусственного орошения лугов;
- создали оригинальные сельскохозяйственные орудия труда, распространение которых среди украинского крестьянства значительно увеличивало эффективность полевых работ и способствовало улучшению крестьянского хозяйства;
- заложили основы ряда отраслей производства: сельскохозяйственного машиностроения, перерабатывающей промышленности;
- заложили основы профессионального образования, создав учебные заведения соответствующего типа;
- способствовали развитию рыночных капиталистических отношений.

Всё это в целом свидетельствует об активном участии колонистов в экономической жизни страны, в процессах её модернизации, осуществлявшейся со второй половины XIX века. Таким образом, можно утверждать, что обоюдную выгоду получили как переселенцы, нашедшие в южно-украинских землях новую родину и широкие возможности для хозяйственной деятельности, так и принявшая их страна.

Первая мировая война привела к резкому изменению политики Российского государства в отношении своих подданных – немцев и меннонитов. Пропитанная великодержавным шовинизмом борьба с «внутренней Германией» привела к серьёзной дискриминации немцев и меннонитов России во всех сферах хозяйственной и общественной жизни.

Источники и литература:

1. Остроух И.Г., Шервуд Е.А. Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII-начало XX вв.). Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. М., 1995. С.12.
2. ПСЗРИ.Т.XVI. № 11853, № 11880.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII-первой половине XIX в. М., 1976. С. 267.
4. Бобылева С.И. Проблемы социально-экономической адаптации и немецкое население Юга Украины. Материалы международной научно-практической конференции. Херсон, 1997. С.171.
5. Плесская-Зебольд Э.Г. Архивные источники о «беспорядках и хищениях» в опекунских конторах новороссийских поселенцев Южного края России в 1800-1820 гг. Российские немцы. *Историография и источниковедение*. М., 1997. С.329-332.
6. Иордан В.К. Государственное управление немецкими колониями в России во второй половине XVIII-первой трети XIX века. Российские немцы на Дону. Кавказе и Волге. М., 1995. С. 36.
7. Стейплз Д. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2017. С.19.
8. ГАДО. Ф.134. Оп.1. Д.174.
9. Описание меннонитских колоний в России. ЖМГИ. 1842. Кн.1. ч.4. С.24-25.
10. The Mennonite Encyclopedia. Vol. IV. p. 384-385; Энциклопедический словарь: Брокгауз и Эфрон 1898. Т.37. С.94-96; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, проведенной 28 января 1897 г. / под ред. Троицкого.
11. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец – первая половина XIX в.) / под ред. С.И. Бобылевой. Днепропетровск: АРТ-Пресс. С. 120.
12. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. С.164.; Венгер Н. В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории молочанских колоний первой половины XIX в. Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2002. С.36.
13. С открытием корабельного движения по Днепру, связавшего между собой Александровск, Николаев, Херсон и Одессу, оживлялось производство товарной продукции в Хортице.
14. Очерки истории немцев и меннонитов...С.110-111.
15. Венгер Н.В. Основные этапы развития меннонитской промышленности Юга Украины в 1860-1920 гг. (на примере Александровского уезда Екатеринославской губернии. Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности. М., Готика, 1999. С.308-310.
16. Бобылева С.И. Система образования в немецких колониях начала XX века и ликвидационные законы. Немцы России и СССР. 1901-1941 гг. М., 2000. С.100.
17. Безносов А.И. Меннонитская община Екатеринослава. Роль и место в экономической и общественной жизни города. Украина – Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX – XX вв.). Материалы международной научной конференции. Днепропетровск. 2-3 октября 1997 г., Днепропетровск, 1998. Т.1. С. 91-100.
18. Екатеринославский адрес-календарь, 1915 г. Екатеринослав, Изд. Губернская тип. 1915. 541 с.

Слісаренко Олександр

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1914–1917 рр.

Запропонована стаття аналізує юридичне оформлення репресій проти підданих Російської імперії німецького походження у роки Першої світової війни. Увагу автора зосереджено на нормативно-правових актах, задіяних урядовими структурами Росії у 1914–1917 рр. та способах їх прийняття. Основним способом обґрунтування репресій проти співгромадян німецького походження було введення в дію не окремого закону, а низки документів надзвичайного характеру, які можна кваліфікувати, як тимчасові та підзаконні.

Ключові слова: національна меншина, «Особливий комітет», депортація, конфіскація.

Законодательное обеспечение репрессий против германского населения Российской империи в 1914–1917 гг.

В предлагаемой статье осуществлен анализ юридического оформления репрессий против подданных Российской империи немецкого происхождения во время Первой мировой войны. Внимание автора сосредоточено на нормативно-правовых актах, введенных правительственными структурами России в 1914–1917 гг., и способах их принятия. Основным способом обеспечения репрессий против немецкого меньшинства стало принятие не отдельного закона, а ряда отдельных подзаконных документов временного и чрезвычайного характера.

Ключевые слова: национальное меньшинство, «Особый комитет», депортация, конфискация.

Legal Basis of Repressions against the German Population of the Russian Empire in 1914–1917

This article is dedicated to the analysis of the legislative support of repressions against the German-born citizens of the Russian Empire during the World War I. The author focused on the normative legal acts introduced by the government of Russia in 1914–1917, and the methods of their adoption. The main way to ensure

repressions against the German minority was not the adoption of the general law, but a few separate by-laws of a temporary and emergency nature.

Key words: *national minority, Special Committee, repressions, confiscation.*

На території Російської імперії німецькі переселенці в масовому порядку з'явилося у другій чверті XVIII століття. По закінченні Наполеонівських воєн відбулася друга хвиля масового переселення німецьких колоністів. Основною метою запрошення переселенців з німецьких земель стало сільськогосподарське освоєння спустілих земель колишніх Кримського ханату та Запорізького Низового війська. Крім того, частину німецьких іммігрантів було спрямовано у Заволзькі землі, для витіснення на схід татарсько-башкірського населення, а окремі групи – у Закавказзя.

На нові землі німецькі переселенці принесли нові методи господарювання у хліборобстві та скотарстві. Доволі швидко німецькі сільськогосподарські колонії досягли самоокупності, а невдовзі перетворилися на прибуткові. Німецьке населення почало зростати і на кінець XIX століття досягло приблизно 2 млн осіб. Унаслідок більш високого рівня освіти німецькі колоністи відіграли помітну роль практично в усіх сферах життя імперії Романових. Найбільш помітною вона була в державному управлінні, військовій справі та науці. Наприклад, при частці німецького населення близько 1,3%, у складі офіцерського корпусу Збройних Сил було приблизно 7% осіб, що зберігали німецьку ідентичність, ще 12–13% мали німецьке походження, але перейшли у православну конфесію. Навіть серед 1300 генералів імператорської армії на початку XX ст. етнічних німців було 61 особа (6,5%).

Бурхливий економічний розвиток Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. став можливим завдяки припливу іноземних капіталів, насамперед, французьких та німецьких, меншою мірою англійських та американських.

З початком Першої світової війни перед російським урядом виникли одразу дві складні проблеми: обмеження прав підданих ворожих країн (Німеччини та Австро-Угорщини) та ставлення до власних громадян німецького походження. Якщо питання поводження з підданими Німеччини та Австро-Угорщини було більш-менш зрозумілим, то ситуація з власними підданими залишалася незрозумілою, адже в останнє Росія воювала проти німецьких держав ще 150 років тому, коли на її території не було скільки-небудь помітної кількості німецького населення.

Слід вказати, що попередні кроки керівництвом Росії було здійснено до офіційного оголошення війни Німеччиною. Це свідчить, на нашу думку, про заздалегідь визначений курс на війну з Троїстим Союзом і відсутність коливань верховної влади Росії стосовно участі у Першій світовій війні. Отже, уже 28 липня 1914 р. царем Миколою II було підписано Указ «Про правила, якими буде керуватися Росія під час війни», хоча воюючою державою вона стала лише за три дні. У тогочасному міжнародному праві ще не сформувалося поняття про спеціальні правові режими окремих груп населення, але фактично такий режим уже був застосований. Реалізацію даного Указу було полегшено існуванням у Російській імперії відповідного безпеково-поліцейського законодавства: «Положення про заходи з охорони державного ладу та громадянського спокою» (1881 р.) та «Правил щодо місцевостей, що перебувають у військовому стані» (1892 р.). Відповідно до цих нормативних актів губернатори прифронтових губерній та командуючі новоутворених фронтів наділялися надзвичайними повноваженнями щодо арешту «ворожих елементів» та конфіскації та секвестру їх майна. Повноваження військової та цивільної адміністрацій було деталізовано низкою циркулярів МВС (від 20.08 та 3.09) та «Положень» Ради Міністрів у серпні-вересні 1914 р.

Військові невдачі на фронті породили в Росії явище «боротьби з німецьким засиллям», одним з проявів якої стало перейменування населених пунктів (переважно, міст), що мали німецькі назви. На генералів та офіцерів німецького походження намагалися «звалити» найбільш гучні поразки на фронтах (здача Лодзі, поразка під Танненбергом). Водночас С. Неліповичем було встановлено, що мобілізовані військові німецького походження цілком надійно служили Росії, фактів масового дезертирства відмічено не було. З німецьких колоністів Поволжжя було сформовано більшу частину 105-ї піхотної дивізії (війська третьої черги): 419-й та 420-й піхотний полки та артбригаду цієї дивізії. Цікаво, що частина рядового складу цих полків не володіла російською мовою! Утім, з кінця 1915 року німецькі підрозділи перекинули на Кавказький фронт.

Протягом 1914 р. органами військової влади Росії було допущено значні зловживання повноваженнями та невинуватені утиски німецької меншини, що змусило центральні урядові структури, насамперед Раду Міністрів та Міністерство Внутрішніх справ здійснити спробу упорядкувати репресивне законодавство щодо німецької меншини. 2 лютого 1915 р. Миколою II було затверджено низку Положень Ради Міністрів Росії, які набули сили законів, про обмеження аграрних прав. Два з трьох цих «Положень» стосувалися підданих імперії німецького походження

і вимагали примусово чи добровільно-примусово позбавити їх земельної власності або прав на оренду землі. Надалі, після важких поразок російської армії у травні-жовтні 1915 р., ці обмежувальні заходи було посилено законом від 13 грудня 1915 р. та поширено на німецьких поселенців-колоністів на всій території Російської імперії (раніше вони торкалися лише прифронтової смуги шириною у 150–200 км). За даними Т. Малиновської, з Волині було переселено у віддалені райони Російської імперії мешканців приблизно 500 німецьких колоній, що складало близько 130 тис. осіб. Це була наймасштабніша депортаційна акція щодо німецької меншини. В інших регіонах депортації такого масового характеру не набували. Військовослужбовці німецької національності переводились у частини другої лінії або на Кавказький фронт.

Такий повільний процес формування репресивного механізму пояснювався насамперед економічними міркуваннями. Адже німецькі фермери забезпечували практично 1/3 всього урожаю зернових та майже 1/5 продукції тваринницького походження. Нарешті 22 березня 1916 р. Указом царя було створено «Особливий комітет з боротьби з німецьким засиллям», утім процедура його формування затяглася аж до 1 червня 1916 р. Цей орган був покликаний координувати різноманітні антинімецькі акції (політичні, економічні, адміністративні тощо) як відносно громадян ворожих країн, так і власних громадян німецького походження. Одним з помітних кроків «Особливого комітету» стала заборона викладання німецькою мовою в школах та університетах.

Лютнева революція змінила політичну ситуацію в Росії і незабаром обмежувальне законодавство щодо німецької меншини було скасоване, а 14 липня 1917 р. було ліквідовано і «Особливий комітет з боротьби з німецьким засиллям». На думку російського дослідника Є. Бочкова, це пояснювалося не стільки демократичним характером другої російської революції, скільки загальною неефективністю репресивних заходів.

Висновки:

- Особливості правової системи Російської імперії як дуалістичної монархії визначили й особливості юридичних кроків з обмеження прав німецької громади в Російській імперії та репресій проти громадян ворожих Росії країн, а саме, їх дворівневий характер;

- Репресії та депортації німецького населення Російської імперії ґрунтувалися не на загальному нормативному акті, а на кількох неодночасних документах, введених у дію протягом 1915 – 1916 рр.

- Основним юридичним механізмом обмеження прав німецького населення Російської імперії стало надзвичайне законодавство військово-

во-цивільних адміністрацій, що відкривало значні можливості для зловживань;

- Одночасно слід враховувати, що Російська імперія від 1905 р. розвивалася як конституційна дуалістична монархія, а значить, обмежувальне законодавство не передбачало конфіскаційного характеру репресій щодо німецького населення як це сталося в СРСР у 1941 році. Основною формою майнового обмеження німецької меншини стало секвестрування майна. Це залишало можливості для наступного відновлення її майнових прав.

- Депортації німців Російської імперії не мали системного характеру і торкалися переважно прифронтових зон та охопили лише 15–20% від загальної чисельності німецького населення.

Використані джерела та література:

1. Алишина Г. Н. Антинемецкая кампания в годы Первой мировой войны в «центре» и «на местах» Российской империи: реализация мер по борьбе с немецким засильем в Томской губернии. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2016. №2 (40). С.14–3.
2. Зайончковский П. А. Офицерский корпус русской армии перед Первой мировой войной. *Вопр. истории*, 1981. № 4. С.21–29.
3. Малиновская Т. В. Восстановление имущественных прав немцев-колонистов на Волини (1918г.). *Питання німецької історії*. Зб. наук. праць. Відп. ред. Н. В. Венгер. Дніпро: РВВ ДНУ, 2017. С. 35–40.
4. Мелленберг А.А. Немцы в российской армии накануне Первой мировой войны. *Вопр. истории*, 1998. № 10. С. 127–131.
5. Нелипович С. В поисках внутреннего врага: Депортационная политика России в 1914 – 1918 гг. *Первая мировая война и участие в ней России*. Мат. научн. конф. Отв. ред. Кручинин А. И. Москва: Военная быль, 1994. ч. 1. С. 54 – 64.
6. Нелипович С. Г. Проблема нелояльности российских немцев в конфликтах XX в.: историография вопроса и круг источников. *Немцы России и СССР. 1901–1941 гг.* Мат. междунар. научн. конф. 17–19 сент. 1999 г. Москва: Готика, 2000. С. 365–380.

Ходченко Олена

КОЛИШНІ БОРОЗЕНКІВСЬКІ КОЛОНІЇ У РЕАЛІЯХ РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ (1920–1941 рр.)

Мета роботи – дослідити, як вибудовувалися стосунки між німецько-менонітськими спільнотами Борозенківських колоній і новоствореними структурами більшовицького ладу, а також проаналізувати динаміку змін економічних і культурно-ідеологічних заходів владних управлінських структур на суспільство етнічних меншин, які пройшли етап від «м'якого тиску» до репресивних дій щодо інакомислячих. В процесі формування тоталітарного режиму стало зрозуміло, що етноконфесійна група менонітів зі своїм особливим світоглядом і життєвим устроєм не укладалась у загальнодержавну схему перетворення населення на слухняну масу, а тому постійно знаходилася під тягарем економічного та ідеологічного тиску.

Ключові слова: меноніти, Борозенківські колонії, НЕП, радянська влада, репресії.

Бывшие Борозенковские колонии в реалиях советского времени (1920–1941 гг.)

Цель работы – исследовать, как выстраивались отношения между немецко-меннонитскими сообществами Борозенковских колоний и вновь созданными структурами большевистского строя, а также проанализировать динамику изменений экономических и культурно-идеологических мер властных управленческих структур по отношению к обществам этнических меньшинств, прошедших этап от «мягкого давления» до репрессивных действий против инакомыслящих. В процессе формирования тоталитарного режима стало понятно, что этноконфессиональная группа меннонитов со своим особым мировоззрением и жизненным укладом не встраивалась в общегосударственную схему превращения населения в послушную массу, а потому постоянно находилась под грузом экономического и идеологического давления.

Ключевые слова: менониты, Борозенковские колонии, НЭП, советская власть, репрессии.

Former Borozenkovo Colonies in the Realities of the Soviet Era (1920–1941)

The purpose of this paper is to examine how the relations between the German-Mennonite communities of the Borozenko colonies and the newly created institutes of the Bolshevik regime were built, and to analyze the dynamic in economic, cultural, and ideological measures of the authorities towards the ethnic minority societies, which went through the stage of “soft pressure” to repressive actions against dissenters. During the process of totalitarian regime formation, it became clear that ethno-religious group of Mennonites with their distinctive worldview and way of life does not fit into the general state scheme. It aimed on turning the population into an obedient mass, and therefore this group was constantly under economic and ideological pressure.

Key words: *Mennonites, Borozenko colonies, NEP, Soviet authority, repressions.*

Кожен період історії створює виклики для суспільства будь якої держави. Особливо, коли його частина прагне до змін минулого ладу. Але докорінно революційним процесом стала побудова нової комуністичної держави з потужним ідеологічним впливом та жорсткими методами дій та контролю щодо громадян. Меноніти, німці та інші колишні колоністи, які з жахом згадували часи Громадянської війни та анархії, намагалися прилаштуватися до нової системи влади, яка діяла як «батагом», так і «пряником». На прикладі колишніх Борозенківських колоній спробуємо висвітлити «виклики» і «реакції» етнічних меншин на процеси розбудови Радянської України.

Борозенківські колонії були засновані як дочірні в середині 60-х рр. XIX ст. хортицькими та молочанськими менонітами на півдні Катеринославської губернії, в 100–110 км від губернського центру. До кластеру входили: Шендорф, Ніколайталь, Ебенфельд, Фельзенбах, Хойбоден, Блюменгоф, Аннафельд, Штайнбах, Розенфельд, Нейанлаге, Фріденсфельд і Грюнфельд, а також Хохфельд, Айгенгрунд і Хохштадт засновані німецькими колоністами. Економічною основою колоній було сільське господарство. Найбільшого процвітання вони досягли до 1913 року. Події Першої світової війни, 1917 року і Громадянської війни підірвали як економічний добробут, так і соціально-релігійні підвалини менонітів, засновані на світогляді пацифізму та взаємодопомоги. У 1919 р. два поселення – Ебенфельд та Штайнбах були вщент знищені махновцями з то-

Незважаючи на пільги, які надавалися членам Комітетів, їх формування в колишніх колоніях проходило дуже складно. Серед колоністів на той час було досить багато малозабезпечених та безземельних. Однак для переважної більшості менонітів право приватної власності залишалося священним. Тому, спочатку до складу Комітетів увійшла незначна кількість колоністів.

Рішучий «похід на куркуля», що почався відповідно до постанов В квітневої (1920 р.) конференції, супроводжувався не тільки агітаційно-роз'яснювальними заходами з боку влади або агітаційно-ультимативними мітингами, а й арештами заручників-куркулів. Цей захід залякування викликав невпевненість і коливання серед колоністів. Тому, коли влада знову ініціювала створення комітетів незаможних селян, бідні стали активніше вступати до них. За їх прикладом потягнулися і середняки. Створивши «масову підтримку» в середовищі колоністів, влада перейшла до головної мети – збору продрозкладки. Ця частина кампанії виявилася для менонітського населення більш важким тягарем, ніж для хліборобів слов'янських сіл. Їм встановили завищені норми здачі хліба – до 25 пудів з десятини⁶. Крім того, недоїмки з українських, російських сіл місцева влада прагнула компенсувати за рахунок колоністів, наклавши на них додаткові завдання з хлібоздачі. Одночасно розгортався процес розкуркулення, під час якого в розряд куркулів були віднесені власники середніх і навіть малоземельних господарств.

Складовою частиною кампанії з боротьби з куркульством у менонітських поселеннях стало вирівнювальне землепорядкування, що здійснювалося на підставі «Закону про землю», прийнятого Всеукраїнським ревкомом 5 лютого 1920 р., який передбачав ліквідацію нетрудового землекористування на території України. У процесі реалізації Закону була конфіскована більша частина менонітських земель, оскільки по Катеринославській губернії максимальна земельна норма становила 21–25 десятин на господарство (див. табл. 1).

Табл. 1.

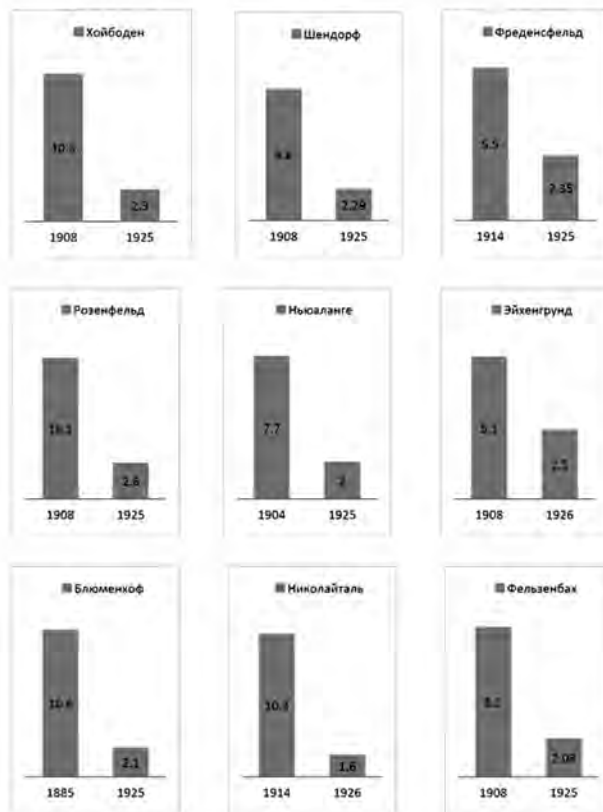
**Кількість землі в колоніях до і після вирівнювального
впорядкування.**

Поселення	Кількість землі до 1919 р., дес.	Кількість землі у 1925 р., дес.	Відсоток зменшення землі
Ейгенгрундт	2003,6	1220	- 39%
Шендорф	796	293	- 62%

⁶ За кожен пуд зерна селяни могли отримати 65 руб., в той час як коробка сірників коштувала 60 руб.

Фельзенбах	1906	780	- 59%
Хойбоден	1160,2	435	- 64%
Блюменгоф	745	220	- 70%
Фріденсфельд	1100	778	- 29%
Розенфельд	1131,2	350	- 69%
Ніколайталь	986,8	252,2	- 74%

Конфіскація землі при зростанні населення (в першу чергу внаслідок припливу біженців), різко скоротила життєвий рівень колоністів. Так, у Фріденсфельде (Мирополю) на кінець XIX ст. на 41 жителя колонії доводилося 1100 дес. землі, а в 1925 р. на 317 жителів тільки 778 десятин; в Шенфельді (Ольгіно) на кінець XIX ст. мешкало 89 осіб, які мали 800 десятин, в 1925 р. за населення 128 осіб земельний план становив лише 293 десятини. Подібна тенденція присутня в історії практично всіх Бороженківських колоній (див. діаграму).

Діаграма 1. Кількість землі в десятинах в розрахунку на одну людину.

Як бачимо, в результаті землеустрою 1921–1922 рр. кількість землі, що припадала на одну людину, знизилася в середньому до 2–2,3 десятин.

У результаті проведеної на селі політики сільське господарство і, в першу чергу, колоністське, виявилось настільки підірваним, що восени 1921 р. глибока економічна криза переросла в масовий голод. Проте, виходячи зі стереотипу про заможність менонітських господарств, влада розглядала продовольчу ситуацію в колоніях як більш сприятливу, ніж у навколишніх українських селах. Серед менонітів голод не досяг такого жахливого розмаху, як серед слов'янського населення регіону, хоча випадки смертей від голоду в Борозенковських колоніях були. Відомо, що в Хойбодені померло 6 осіб, в Ніколайталі 7 [3, с. 118, 167]. Істотну допомогу колоніям продовольчими пайками надали закордонні благодійні організації «Американська менонітська допомога» (АМД), «Південно-німецька менонітська організація» (ПНМО), «Голандська менонітська допомога» (ГМД) та ін. [1].

Однак і під час голоду поселення менонітів продовжували розглядатися як осередки куркульства. За найм у пору жнив двох-трох працівників колоністів позбавляли виборчих прав. До них висувалися більш жорсткі податкові вимоги, навіть цілі громади усувалися від участі у виборах [15], що тягло за собою виключення з кооперативних об'єднань. У діях районної та місцевої влади простежується антинімецька тенденційність, що базувалась на антипатії до німців та заздрості до їх впорядкованих господарств більшості місцевого населення. Крім того, як відзначали меноніти, в радянських органах правопорядку – міліції і ДПУ, працювали колишні бандити, які грабували колонії в період Громадянської війни [4, с. 42–43]. Вони і надалі продовжували неправові дії щодо колоністів. Інтереси менонітів не були враховані і в процесі проведення адміністративно-територіальної реформи 1921–1923 рр. Борозенківські колонії були включені до складу Софіївського, а з лютого 1931 р. Сталіндорфського єврейського національного району [11]. У ньому було 23 сільради: 7 старих єврейських колоній, 33 єврейських переселенських селищ, 47 українських сіл, 11 російських сіл і 13 німецьких. Німецькі поселення займали 9,7% території району⁷.

Тривалі втрати та утиски, постійні обмеження прав і свобод, що застосовувалися відповідно до радянської політики, обтяжені на місцевому рівні національною упередженістю та навіть ворожістю проти німців

⁷ До цього часу всі поселення колишніх колоній отримали нові назви: Ейгенгрундт перейменували в Шараповку, Хойбоден в Мар'івку, Хохштадт в Олександропіль, Блюменгоф в Олександрівку, Фріденсфельд в Миропіль, Розенфельд в Глиняне, Нейанлаге в Іванівку, Грюнфельд в Зелене, Фельзенбах в Маріяпіль, Ніколайталь в Новософіївку, Шендорф в Ольгині.

та менонітів, розбіжності багатьох членів співтовариства з питань віри⁸ не могли не викликати прагнення емігрувати кудись, де нема політичних, економічних і соціальних потрясінь. У підсумку, за період з 1923 р. по 1928 р., незважаючи на перешкоди влади, за кордон виїхала значна кількість менонітів (близько 20 тис.). Наприклад, з Мирополя (Фріденсфельда) емігрували 22 родини з 67. Мешканці Ольгіно (Шендорфу) бажали виїхати всім селом і почали рух, але влада їх примусово повернула до колонії. Влада намагалася управляти процесом еміграції шляхом сегрегування населення – відокремлення бідних від заможних. У секретному листі Катеринославського губкому КПБУ губвиконкому від 9 серпня 1924 р. рекомендувалося: «простежте за ходом еміграції менонітів, піклуючись про те, щоб полегшити еміграцію антирадянським елементам і заважати біднякам» [7]. Колективних заяв на виїзд за кордон не приймали. Окрім того, було різко підвищено платню за закордонні паспорти (з 30 до 200 карбованців) [5, с. 6].

Починаючи з 1922–1923 рр., незважаючи на голод та адміністративний тиск, в житті колоністів почали з'являтися деякі позитивні зрушення. З розгортанням в країні нової економічної політики (НЕП), становище менонітських господарств стало поліпшуватися. Продрозкладка була змінена на продподаток, який дозволили сплачувати готівкою, а не зерном, грошова реформа забезпечила стабільність карбованця, було знижено вартість товарів широкого вжитку (на короткий час). Усе це вдвічі збільшило доходи і добробут населення. Істотну роль у захисті економічних інтересів, культурно-освітніх та духовних потреб зіграли кооперативні організації: «Союз нащадків голландських вихідців» (1922–1926) і «Всеросійський менонітський сільськогосподарський союз» (1923–1928). Для прискорення темпів кооперації центральна влада дозволила менонітам брати позики за кордоном. Відбувся перегляд списків колоністів, які раніше були позбавлені цивільних прав. У цей період була відтворена система національної освіти, що включала мережу загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладів. Викладання проводилося рідною (німецькою) мовою. В селах з'явилися клуби (Ольгіно, Олександрівка, Мар'ївка, Маринопіль, Миропіль, Іванівка, Александрополь), хати-читальні. У сфері професійної освіти також були досягнуті певні успіхи. Перш за все, це стосувалося педагогічних кадрів, підготовка яких відновилась у 1924 р. Активізувалася діяльність культурно-просвітніх установ.

8 Розбіжності виникли після того, як частина менонітів застосували зброю під час Громадянської війни і цим скомпрометували себе в очах прихильників дотримання кодексу менонітської моралі.

Історія відносин між державою та менонітами як релігійною конфесією теж не була простою. Після закінчення Громадянської війни радянською державою спочатку проводилася досить лояльна політика по відношенню до дрібних конфесійних груп.

24 травня 1924 року Комісія з релігійних справ менонітів СРСР звернулася зі спеціальним меморандумом до ЦВК СРСР, в якому виклала основні свої побажання. Меноніти наполегливо просили про офіційне надання їм права на вільне проведення релігійних зборів у молитовних і приватних будинках, в тому числі для дітей, різних заходів релігійного характеру серед молоді, надання дозволу на викладання Закону Божого і основ віровчення в школі, на припинення атеїстичної пропаганди серед одновірців. Крім того, просили дозволити видання релігійної літератури та періодики, звільнити їх як від військової служби, так і від загального військового навчання. Пропонували замінити цю службу громадсько корисними для держави роботами, а присягу – простою обіцянкою вірності.

Влада, проявляючи тактичну гнучкість, з ряду пунктів пішла на поступки. Було знято обмеження на проповідницьку діяльність, що призвело до активізації євангельсько-місіонерської роботи новоменонітських проповідників. З'явилися нові пієтієстичні групи і кружки. Для підготовки проповідників в Чонгарі, поблизу Сімферополя, було відновлено роботу біблійної школи-семінарії (1918–1924). З другої половини 1924 року надано дозвіл на видання менонітської періодики⁹. У 1925 р. році влада дозволила звільнити менонітів від стройової служби за умови, якщо призовник в індивідуальному порядку документально доведе свою належність до менонітської церкви. Служба в військових частинах була замінена службою в будівельних підрозділах.

У серпні 1926 р. після неодноразових звернень менонітів ВУЦІК нарешті прийняв рішення, за яким рекомендував губернським виконавчим комітетам: неухильно проводити політику рівноправності мов, в т.ч. в діловодстві; припинити закриття молитовних будинків і церков, не маючи на те згоди більшості населення національних меншин; відмовитися від боротьби з релігійними забобонами і виконанням релігійних обрядів шляхом адміністративних заходів [16, с. 105–106].

Впроваджені заходи з відродження культури, традицій, матеріального та духовного життя спільноти викликала у частини менонітів надії на можливість адаптації до нових соціально-економічних умов. Однак піс-

9 У Катеринославській губернії став виходити тижневик «Der rote Stern» накладом 1000 прим. [9]. В селах губернії в 1926 р. поширювалися також періодичні видання на німецькій мові: «Das neue dorf», «Zur neue schule» та ін. [8].

ля хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр., коли радянське керівництво перейшло від НЕПу до нового варіанту політики «воєнного комунізму», ці ілюзії стали швидко розсіюватися.

Антирелігійна в цілому політика радянської влади незабаром стала створювати чимало складнощів в роботі навчально-освітніх закладів менонітів. Тиск з її боку головним чином був націлений на втілення в життя декрету про відокремлення церкви від держави. У менонітських поселеннях, починаючи з 1927 р. розпочали проводити примусові виселення церковних організацій із загальних зі школами приміщень. Опублікований у квітні 1929 р. закон про релігійні культи, а потім і інструкції з його застосування зробили майже неможливою діяльність менонітської церкви.

У 1930-х роках були закриті всі молитовні будинки, заборонено проведення богослужбових зборів і робота всіх релігійних громад. Чимало менонітських проповідників та мешканців було заарештовано та відправлено до таборів.

Істотні зміни відбулися і в школах, де розгорнулася широкомасштабна антирелігійна пропаганда. Для того, щоб зламати опір вчителів-менонітів, їх направляли працювати в католицькі і лютеранські школи. У свою чергу, до менонітських шкіл переводили вчителів з сусідніх німецьких колоній. У підсумку в 1930 – 1931 рр. всі старі вчителі були замінені випускниками педагогічних училищ, вихованими в дусі атеїзму.

Ідеологічний вплив став просякати в молодіжне середовище. Свідченням цього стало, зокрема, становище в Новософіївці (Ніколайталь і Шендорф), де за переписом німецької військової адміністрації 1941 р. досить багато опитаних були членами профспілкових, комсомольських та різних громадських організацій.

Прагнучи вирішити продовольчу проблему, що проявилася в 1928 – 1929 рр., влада повернулася до вже перевічених методів. Була відновлена практика продрозкладок, подвірних обходів та обшуків. До кримінальної відповідальності за «злісний саботаж» і «спекуляцію» притягалося населення незалежно від національності. Однак меноніти, які наполегливо відмовлялися продавати хліб за твердими (директивно заниженими) державними цінами, страждали в першу чергу. Протести проти низьких закупівельних цін каралися позбавленням виборчих прав [2, 12], переведенням багатьох на індивідуальне оподаткування, так зване, експертне (завищене).

Одним з головних адміністративних заходів радянської влади в роки «великого перелому» (1928–1933 рр.) стала загальна колективізація.

Реалізація партійних рішень з питань колективізації почалася восени 1928 р.

Не можна казати, що колишні колоністи всі були противниками колгоспів. Багато хто їх вітав [6; 11, с. 54]¹⁰. Ефективність колгоспів залежала від ставлення до колективної праці, а меноніти та німці, принаймні до періоду репресій 1938 р., працювали на громадській землі так само ретельно, як і на власній. У той же час колгоспники постійно були під пильною увагою влади. У колгоспі «ім. Карла Лібкнехта» (Александрополь, раніше Хохштадт) були заарештовані члени правління, нібито колишні куркулі. За огульним звинуваченням в організації злочинної групи з куркулів і підкуркульників, які систематично розкрадали хліб, в колгоспі «ім. Тельмана» (Новософіївка – Ніколайталь) був заарештований Вілер, в Новософіївці – проповідник Пеннер, який нібито стверджував, що «красти в колгоспах не гріх, Богом не заборонено» [11, с. 47].

Паралельно здійснювалися заходи з «обмеження» і «витіснення» куркульства. XV з'їзд ВКП(б) розробив директиву про введення прогресивного прибуткового оподаткування найбільш заможного селянства і поступове скорочення для нього площі орендної землі. Ця політика також включала в себе заборону заможним господарям продавати техніку, позбавляла їх права участі в кооперації.

На засіданні Пленуму ЦК ВКП (б) в листопаді 1929 р. підкреслювалося, що необхідно враховувати «виключно складні обставини в українському селі, значне загострення класової боротьби і особливу активність куркульства». Наприкінці січня 1930 р. з'явилася постанова ЦК ВКП (б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з нею заохочувалося виявлення і конфіскація хлібних надлишків, застосування до винних надзвичайних заходів і т.п. Оскільки німецькі та менонітські господарства як і раніше визначалися як куркульські, до них застосовувався комплекс репресивних заходів, в тому числі виселення «ненадійного елемента» за межі колоній з конфіскацією майна, яке мало передаватися до неподільних фондів колгоспів [14; 19, с. 42–43]. Норми землекористування, встановлені Наркомземом у 1927 р., зменшувались. Виходило так, що тих, кого влада за добре хазяйнування два роки тому заохочувала, ставали «експертниками» та першими кандидатами на розкуркулювання. Поспішна передача частини землі, худоби, реманента синам в окреме господарювання мало чим допомогла. Згідно постанови загальна норма розкуркулених становила 3–5% [13].

10 Молоді люди з Мар'ївки були в числі провідних колгоспників району [11, с. 54].

3 березня 1931 р. почалася кампанія «ліквідації куркуля як класу». У характеристиках на куркулів, довідках сільрад, протоколах загальних зборів колгоспників та інших документах фіксувалися різні «злочини» колоністів: участь в антирадянських виступах, експлуатація чужої праці, жорстоке поводження з бідняками, співпраця з австро-німецькими окупційними військами¹¹, антиколгоспні розмови, релігійні проповіді, невиконання планів хлібозаготівель і т.п. Ці документи ставали підставою для розкуркулення, а також для арештів, що здійснювалося працівниками ДПУ.

Аналіз справ репресованих жителів колишніх Борозенківських колоній, дозволяє відзначити наступне: репресії початку 30-х рр. мали здебільшого характер арештів і тюремного ув'язнення. Терміни коливалися від 3-х до 5-ти років. Крім ув'язнення, активно практикувалася висилка до Сибіру. Випадків розстрільних судових вироків стосовно мешканців Борозенківських колоній на початку 30-х рр. не виявлено.

Заходи, вжиті під час колективізації проти значної частини селянства, проведення індустріалізації за рахунок сільського господарства, зростаюче податкове навантаження створили кризову ситуацію з продовольством, яка перетворилася у 1932–1933 рр. на масовий голод.

Хлібозаготівельний план на 1932 р. який обчислювався в 310 млн. пудів, був явно не під силу українському селу. Уже взимку 1932 р. голод став типовим явищем у республіці. У німецьких національних районах перші ознаки голоду виявилися трохи пізніше – навесні 1932 р. Справжнє продовольче становище замовчувалося владою, а спроби звернутися по допомогу за кордон зустрічало перепони [19]. Однак при жорсткій нестачі продовольства смертність від голоду в Борозенківських колоніях серед німецького та менонітського населення зафіксована не була (завдяки підтримці з-за кордону, в основному з Німеччини). Але ця підтримка обернулася додатковими репресіями. За отримання допомоги від благодійних товариств німці і меноніти звинувачувались у профашистських поглядах і створенні контрреволюційних організацій. З урахуванням того, що для другої половини 30-х рр. було характерно загострення внутрішньопартійної боротьби і викликане нею посилення політичних репресій, можна відзначити, що німці і меноніти стали «благодатним

11 Австро-німецький контингент увійшов на територію України за ініціативою Кабінету Міністрів УНР з метою стабілізації обстановки в державі та виконання Україною договору про «хлібний мир». Слабкість уряду УНР, який не мав ані підтримки на всій території України, ані сил для безумовного виконання договору, змусило австро-німецьке командування з «благославлення» гетьмана П. Скоропадського застосувати силові методи для виконання договірних поставок зерна та ін. умов, поставши в очах народу насильниками та окупантами.

полем» для пошуку «ворогів». Численні «контрреволюційні», «фашистські» та ін. організації «поповнювалися» з легкої руки слідчих вихідцями з німецьких та менонітських колоній.

Відтепер рішення судів стали набагато суворіші і завершувалися розстрілом обвинувачених або засланням до Сибіру на великі терміни. Так, у Хохштаді протягом 1937–1938 рр. за звинуваченням у належності до повстанських або контрреволюційних організацій були розстріляні 22 людини, ще 6 звинувачені у членстві в антирадянській організації і відправлені до виправних трудових таборів¹² терміном від 3 до 8 років. У Фріденсфельді були засуджені до розстрілу 33 людини і 3 заслані до виправних таборів, у Ніколайталі було розстріляно 11 людей.

За кількістю репресованих органами НКВС німці займали в низці областей друге місце після українців. Непрямим свідченням про трагічні долі є дані про кількість німецьких сімей, які залишилися без батьків, і чисельність родин, в яких були заарештовані її члени. Так, наприклад, в Олександрівці (Блюменхоф) репресовані були в 98% сімей, без батьків залишилися 69,9% сімей. В Ульяновці, куди з початком окупації були переселені 266 німців, не було батьків в 29,7% сімей; в Петрівці – 60%, Маріуполі – 53%, Мирополі – 60%, хуторі Зеленому – 54%.

Незважаючи на утиски та репресії, колгоспи з переважно німецько-меннонітськими кадрами вважалися найбільш передовими в районі. Наприклад, колгосп «ім. Тельмана» (Новософіївка) мав 2600 га орної землі, 12 га садів, найбільшу на той час молочно-товарну ферму, свиноферму, зразкову конєферму, пасіку, машинну техніку, чудово обладнаний клуб, власну електростанцію. Добра організація і дисципліна, самовіддача членів колгоспу визначала ефективність праці. Продуктивність була найвища в районі. Новософіївська сільрада була повністю укомплектована національними (німецькими) кадрами¹³.

З початком Вітчизняної війни настала нова епоха випробувань для німецького та менонітського населення. В евакуацію було відправлено незначну частину мешканців колишніх Борозенківських колоній. Вони супроводжували техніку і худобу на Схід. Депортувати всіх жителів в східні райони країни відповідно до рішення Державного комітету оборони СРСР і Указу Президії Верховної Ради СРСР від

12 Розстріляні: Балк Фрідріх, Ветлейн Яків, Гаусс Отто, Гугенгеймер Адольф, Ліндт Адам, Лінд Мартін, Манн Отто, Матіс Іван, Матус Еміль, Пейс Яків, Пробст Еміль, Рауш Іван, Ульман Яків, Фрезе Генріх, Шатц Яків, Шац Герберт, Штельбак Готліб, Штіхлінг Мартін, Етнаер Еміль, Якубовський Андрій, Якубовський Едмунд, Якубовський Яків. Відправлені до виправних трудових таборів: Цайдер Едуард, Шатц Яків, Матус Теодор, Пфеннік Леокадія, Штельваг Едуард, Якубовський Адам

13 Діловодство в колгоспі велося німецькою мовою [3, с. 165].

28 серпня 1941 р. про депортацію німецькомовного населення [18], просто не встигали.

В окупації мало хто з менонітів співпрацював з ворожою адміністрацією. Навпаки, багато місцевих жителів розповідали про випадки, коли німецькі сусіди попереджали про майбутні облави і відправку молоді до Німеччини. Німецькі жінки навіть рятували заарештованих колишніх вчителів і голів колгоспів [10, с. 159–162]. Чого було більше в цьому: гуманності, розважливості, історичної пам'яті про події 1918 року, коли після відходу австро-німецьких військ на німецькі села обрушився гнів селянства – важко судити про це. Але факт залишається фактом. Роки війни і окупації не зробили жителів різних національностей непримиренними ворогами. Навпаки, багато українців зі співчуттям поставилися до односельчан-німців під час їх вивезення до Німеччини восени 1943 року. У післявоєнний період лише одиниці з них повернулися до України. А колишні менонітські поселення втратили свої національні риси разом з населенням, яке покинуло «малу батьківщину». Під час наступу Радянської армії восени 1943-навесні 1944 рр. відступаючі німецькі війська евакуювали більшість менонітського населення України до Вартегау (Wartegau).

Після Громадянської війни німці та меноніти, як і весь народ України, потрапили під каток будівництва нової Великої держави, що мала на меті, по можливості в межах колишніх кордонів Російської імперії, побудувати країну нового типу. Політика, що здійснювалася на той час, мала зигзаги та помилки. У стратегічному плані, на відміну від нещодавно минулого махновського анархізму та безладу, вона мала системний характер і була більш зрозуміла для німецького та менонітського населення, в тактичному втіленні на першому етапі (до 1927 р.) частково задовольняла їх (свобода релігії, мови, слова, підтримка культури і традицій національних меншин, НЕП). Однак її зміна на «великий перелом», згортання релігійних свобод, обмеження культурних традицій, економічне насилля, звинувачення, часто безпідставні, у саботажі, а в кінці 30-х років – у контрреволюційній діяльності і в шпигунстві на підставі належності до німецької національності, викликали глухий протест. Відкрито висловлювати невдоволення проти методів НКВС означало підписувати собі смертний вирок. Тому залишалося тільки підкорятися, тяжко працювати, славити радянську владу і чекати змін на краще.

Використанні джерела та література:

1. Безносос А. И. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украины (1917-1921). *Вопросы германской истории*. Немцы в Украине: материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. Днепропетровск, 1996. С. 112-125; Безносос А. И. Гражданская война. Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып.7. *Немцы Украины*. Пилотный сборник. М., 2002. С. 66-69; Безносос А. И. «Союз граждан голландского происхождения» и меннонитское общество Юга Украины периода первой половины 20-х годов XX века. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 1995. С. 52-64; Безносос А. И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века. *Вопросы германской истории*: сб. научн. трудов. Д., 2000. С. 117-127.
2. Безносос А. И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века. *Вопросы германской истории*: сб. научн. трудов. Д., 2000. С. 117-127; Безносос А. И. Меннониты Юга Украины в годы «великого перелома» (1928-1933). *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 2001. С. 75-91.
3. Бобылева С. И., Ходченко Е. Е. Жизнь после смерти. История Борозенковских колоний. Д., 2021.
4. Виписка з доповіді Центрального бюро німецьких секцій при ЦК РКП(б) про порушення прав землекористуванні німецьких колоністів за період з 25 липня по 25 серпня 1923 р. ЦДАВО Укр., ф. 5, оп. 1., спр. 2239, арк. 63. Німці в Україні 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. К., 1994. С. 42-43
5. Відомості про виїзд за кордон менонітів окремих районів Мелітопольської округи в 1925/26 р. / ЦДАВО Укр., ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 287-289. Німці в Україні 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. К., 1994. С. 96.
6. Воспоминания Абрама Петкау, 1958. URL: <https://chort.square7.ch/Dok/Petk.pdf>
7. Державний архів Дніпропетровської обл. (ДАДО). ф. П 1, оп. 1, д. 1930 л. 4.
8. Державний архів Дніпропетровської обл. (ДАДО). ф. П-7, оп.1, д. 797, л.12.
9. Державний архів Дніпропетровської обл. (ДАДО). ф. І.П. 1, оп.1, д. 1598, л. 19-110, 166.
10. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.). / сост. к.и.н. В. А. Ауман, д.и.н. В. Г. Чеботарева. М., 1993. С. 159-162.
11. Каган В. Сталиндорф – 5 лет еврейского национального района на Днепропетровщине. К. 1935.
12. Колективізація і голод на Україні. 1929 - 1933. К., 1992. С.101; Ченцов В. В. Трагические судьбы. М., 1998. С.25.
13. Коллективизация: как это было. *Правда*. 1988. 16 сентября
14. Комуніст. Харків. 1921. 14 червня
15. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Думка, 1995.
16. Розпорядження ВУЦВК головам губвиконкомів і окрвиконкомів про здійснення органами радянської влади заходів щодо вирішення проблем німецького населення та інших національних меншин України. ЦДАВО Укр., ф. 413., оп.2., спр.5., арк. 105-107. Німці в Україні 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. К., 1994. С.105-106
17. Солопов А. Н. Кого считали кулаком в 20-е годы? *Вопросы истории КПСС*. 1990. № 10. С. 65-78.
18. Указ ПВС № 21-60 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1021630>
19. Ченцов В. В. Трагические судьбы. М. 1998.

Бабін Борис

ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ДЕПОРТАЦІЇ ЕТНІЧНИХ ГРУП З УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Розглянуто кваліфікацію примусової депортації німців України. Досліджене відображення депортацій у внутрішніх нормативних актах та міждержавних угодах. Проаналізовано кваліфікацію депортації у міжнародному кримінальному і гуманітарному праві та стандартах прав людини. Доведено, що депортація німців з України є міжнародним злочином.

Ключові слова: німці України, міжнародний злочин, примусова депортація.

Правовая квалификация депортации этнических групп из Украины в советский период

Рассмотрена квалификация принудительной депортации немцев Украины. Исследовано отражение депортаций в нормативных актах и межгосударственных соглашениях. Описана квалификация депортации в международном уголовном и гуманитарном праве и стандартах прав человека. Доказано, что депортация немцев – это международное преступление.

Ключевые слова: немцы Украины, международное преступление, принудительная депортация.

Legal Qualification of the Ethnic Groups of Ukraine Deportation in the Soviet-Time

The qualification of forced deportation of Ukrainian Germans is considered in the article. The reflection of deportations in legal acts is studied. The qualification of deportation in international criminal and humanitarian law, in human rights standards is analyzed. It has been proved that the deportation of the Germans of Ukraine was the international crime.

Key words: forced deportation, international crime, the Germans of Ukraine.

Аспекти правової кваліфікації такого явища, як примусова депортація етнічної групи з місцевості її традиційного проживання, залишаються актуальними через відповідні жакливі дії авторитарних та тоталітарних режимів протягом ХХ ст. Відповідна проблематика досліджувалася

насамперед істориками та істориками права і стосувалась у першу чергу депортації кримськотатарського народу та депортацій етнічних українців Західної України. Питання депортації етнічних німців підіймалася у працях Зінича В.Т. та Мартиненка В.Л. [1], але із основним акцентом на питаннях їх облаштування після повернення в Україну. Крім того депортація німців з Криму 1941 року висвітлювалася у оглядових працях, присвячених кримським депортаціям [2].

Я вже писав у 2015 році, що питання незаконної депортації етнічних груп радянською владою неодноразово ставали в Україні предметом правотворчої активності в праві України, починаючи з 1992 р. У актах Президента та Уряду цієї держави правової оцінки відповідних дій радянської влади тривалий час не надавалося. Так, у постанові Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 132 з питань депортованих йшлося лише про «усунення деформацій і спотворень у сфері національної політики, допущених у 40-х роках», в указах Президента України від 14 квітня 1994 р. № 165/94 та від 27 квітня 1999 р. № 457/99 вказувалося виключно про «вшанування пам'яті жертв депортації» та про необхідність «поновлення їх прав»; в розпорядженні Президента України від 15 вересня 2003 р. № 286/2003-рп з питань річниці депортації з Криму вказувалося про «вшанування пам'яті невинних жертв тоталітарного режиму» [3–7].

Подібний підхід спостерігається в міждержавних угодах та актах законодавства щодо депортованих німців. В Угоді між Урядом України і Урядом ФРН про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності та взаємне забезпечення прав національних меншин від 10 червня 1993 р. вказується, що «реабілітація осіб німецької національності, які стали жертвами політичних репресій та повернення депортованих з території України в місця їх колишнього проживання є актом історичної справедливості» та йдеться про потребу сприяння «добровільному поверненню осіб німецької національності і їх поселення в Україні». За цією угодою (ст. 2) Україна зобов'язалася реабілітувати осіб німецької національності, які в 1930–1940-і роки були жертвами переслідувань, відновити їх права і про це офіційно повідомити. Також Україна мала сприяти і допомагати поверненню депортованих громадян німецької національності та поселенню в місцях їх історичного проживання і залученню до всіх сфер суспільного життя [8]. Подібні норми містила й Угода між Україною та ФРН про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні від 3 вересня 1997 р., ратифікована Законом України № 493/97-ВР від 18 липня 1997 р. [9].

При цьому в указі Президента України від 23 січня 1992 р. № 51 відзначено, що «ганебними протиправними акціями стали депортація в 30-50-і роки за межі України кримських татар, німців, болгар, вірмен, греків, інших національностей, що проживали на території України». Указом підтверджене «реабілітацію і поновлення в правах цих народів, у тому числі й німців, відповідними органами колишнього Союзу РСР» та вказано на вжиття заходів із захисту їх прав «з метою відновлення історичної справедливості, здійснення перших кроків на шляху до правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації німців, депортованих свого часу за межі України» [10].

Інші управлінські акти 90-х років ХХ ст. з цих питань, а саме щодо Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму, Українсько-німецького фонду, Української частини Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців, які повертаються в Україну, уникають оцінки правової природи депортації та лише вказують про «повернення депортованих німців у місця їх історичного проживання на території України», «забезпечення інтересів депортованих німців», «поновлення прав депортованих німців», «сприяння поверненню та влаштуванню депортованих німців», «повернення та облаштування депортованих німців», «забезпечення інтересів депортованих народів», «добровільне організоване повернення депортованих народів Криму», «добровільне організоване повернення депортованих німців», «вільне волевиявлення і погодження інтересів депортованих народів і всього населення Криму». Крім того, у постанові Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1993 р. № 314 передбачалася потреба укладання угод з державами – учасницями СНД «про забезпечення добровільного повернення депортованих німців в місця їх колишнього постійного проживання в Україні» [11-16].

Водночас в указі Президента України від 30 квітня 2009 р. № 281/2009 у зв'язку з роковинами депортації з Криму йшлося про засудження дій тоталітарного режиму [7], але без її визнання злочином. В указі Президента України від 24 березня 2015 р. № 169/2015 йдеться про «увічнення пам'яті про...жертв...депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни» [17], тим самим за змістом депортації було відмежовано від злочинів проти людяності.

Парламентські ж акти Верховної Ради України з питань депортації тривалий час визначали такі дії радянської влади як злочинні в цілому. Так, у рекомендаціях парламентських слухань з питань депортованих, затверджених постановою Верховної Ради України від 20 квітня 2000 р. № 1660-III, йшлося про те, що «Українська держава безумовно засуджує

злочинні акти проти народів і національних меншин, які були піддані насильницькій депортації» [18] без чіткого ув'язування цієї тези саме з депортаціями з Криму. У ст. 1 Закону України від 17 квітня 2014 р. № 1223-VII «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» депортацію визначено як насильницьке переселення народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік. За ст. 3 цього закону Україна визнає такі депортації як незаконні та злочинні акти, здійснені проти народів, національних меншин та осіб. Разом із цим вказується, що Україна визнає акти органів державної влади колишнього СРСР щодо реабілітації депортованих осіб, насильницьки переселених з місць постійного проживання, та відновлення їхніх прав [19].

Хоча за ст. 4 депортованою особою може бути визнана тільки особа, депортована з місць постійного проживання, що є територією сучасної України (насамперед це стосується депортованих з Криму в 1941 р. німців та у 1944 р. – кримськотатарського народу, а також етнічних болгар, вірмен та греків, осіб без громадянства СРСР та ін., а також депортованих у 1939–1953 рр. з Західної України українців), дія ст. 1 та ст. 3 цього закону може бути поширеною й на випадки депортації радянською владою з інших регіонів: німців у 1941 та 1945–1947 рр., латишів, литовців, естонців у 1940–1953 рр., етнічних груп Кавказу (азербайджанців, балкарців, інгушів, карачаївців, курдів, турків, хемшилів та чеченців) у 1943–1944 рр. Окремі згадані у ст. 3 закону України № 1223-VII акти влади СРСР щодо реабілітації депортованих визначають такі депортації як злочин.

У Декларації Верховної Ради СРСР від 16 листопада 1989 р. № 772-I було «беззастережно» засуджено «практику насильницького переселення цілих народів як найтяжчий злочин, що суперечить основам міжнародного права, гуманістичній природі соціалістичного ладу» та містилося визначення депортації як «зневаження прав людини і норм гуманності на державному рівні» [20].

Для реалізації вимог цієї Декларації постановою Верховної Ради СРСР № 2013-I від 7 березня 1991 р. було скасовано всі акти Верховної Ради СРСР з питань обмеження прав депортованих та ліквідації їх національних автономій; виконавчим органам влади СРСР приписувалося скасувати відповідні підзаконні акти 40–60-х рр. XX ст. з питань організації депортацій та обмеження прав депортованих [21]. Законом РРФСР від 26 квітня 1991 р. «Про реабілітацію репресованих народів» було вказано

про «політику свавілля та беззаконня, що практикувалася на державному рівні стосовно цих народів». У ст. 1 цього закону приписувалося реабілітувати всі репресовані народи РРФСР «визнавши незаконними та злочинними репресивні акти проти цих народів». Цей закон зберігає свою чинність у сучасній РФ, він містить посилання на вказану Декларацію Верховної Ради СРСР № 772-І [22].

Після розпаду СРСР окремі міждержавні угоди на пострадянському просторі поверталися до питання кваліфікації депортації. Так, Угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів від 9 жовтня 1992 р. у преамбулі беззастережно засуджувала «наявну в минулому тоталітарну практику насильницького переселення народів, національних меншин та окремих громадян колишнього СРСР» як «злодіяння, що суперечить загальнолюдським, гуманним принципам» [23]. Ця Угода, укладена між державами СНД, не була ратифікована Росією та втратила чинність для держав, які до неї приєдналися (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Україна, Узбекистан), у червні 2013 р. Чинна Угода між урядами України і Узбекистану про співробітництво щодо добровільного організованого повернення депортованих осіб, національних меншин і народів в Україну від 20 лютого 1993 р. у преамбулі визнає «репресивні акти проти окремих осіб, національних меншин і народів, які зазнали насильного переселення» незаконними та злочинними [24].

Таким чином, депортації радянською владою етнічних груп визнавалися злочином у нормативних актах СРСР останніх років його існування, вони визначені як злочинні у національному законодавстві та окремих міжнародних угодах. Питання кримінальної кваліфікації депортацій радянського періоду як злочину залишається невирішеним – усі вказані радянські та пострадянські нормативні акти його оминають. Національна та міжнародна судова практика з кримінальної кваліфікації радянських депортацій відсутня.

Міжнародне гуманітарне право безумовно вважає депортацію цивільного населення міжнародним злочином. Ще у ст. 23 Кодексу Лібера 1863 р. міститься заборона силового вигнання цивільного населення у «віддалені райони» [25]. Згадка про примусове переселення (депортацію) як про військовий злочин містилися у Лондонській (Сент-Джеймській) декларації 1942 р. [26]. За ст. 6 «с» Статуту Міжнародного воєнного трибуналу 1945 р. «уведення в рабство або для інших цілей населення окупованої території» є воєнним злочином, а злочином проти людства є «заслання та інші жорстокості, вчинені проти цивільного населення до або

під час війни з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином що є у юрисдикції Трибуналу» [27]; у вироку Нюрнберзького трибуналу є посилення на депортацію населення окупованих територій, приєднаних до Німеччини владою цієї держави, як на міжнародний злочин [28].

За ст. 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [29], яку Українська РСР підписала 16 грудня 1949 р., ратифікувала із застереженнями 22 липня 1954 р. та зняла застереження парламентською постановою від 14 березня 1989 р. № 7248-XI [30], – під геноцидом розуміються наступні дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення; заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

За ст. 3 цієї Конвенції караним є як безпосередньо геноцид, так і змова з метою вчинення геноциду, пряме та публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду та співучасть у геноциді. Вказаний склад злочину прямо не передбачає депортацію як форму геноциду; для кваліфікації депортації як геноциду необхідно довести як мінімум намір організаторів такої депортації на повне або часткове знищення відповідної етнічної групи у результаті депортації та прямо пов'язаних з нею процесів. Цю тезу про потребу доведення наміру організаторів депортації, зокрема, містила у п. 214 попередня доповідь «Пов'язані з правами людини аспекти переміщення населення, включаючи розміщення поселенців» Підкомісії з попередження дискримінації та захисту прав меншин Комісії з прав людини ООН від 6 липня 1993 р. E/CN.4/Sub.2/1993/17 [31] та у п. 23 – однойменна попередня доповідь ООН від 30 червня 1994 р. E/CN.4/Sub.2/1994/18 [32].

Автори вказаної доповіді ООН 1993 р. відзначали, що загальні наслідки переселень співпадають з наслідками етноциду, для яких є характерною причетність держави до знищення життєво важливих елементів або ресурсів будь-якого окремого населення, народу або нації, до узурпації контролю над цими елементами, аж до їх повного знищення (п. 100) та що «сукупні наслідки переміщення населення можуть підпадати під одно або декілька визначень геноциду» (п. 101 доповіді). У п. 215 доповіді 1993 р. вказувалося, що розуміння урядом деструктивних наслідків переміщення для відповідної групи та водночас з цим продовження

участі у здійсненні такої практики або нездатність вжити заходів щодо її запобігання «позбавляє будь-якої сили аргументи про відсутність наміру, що висувуються урядом».

У п. 213 вказаної доповіді 1993 р. відзначено, що «взаємозв'язок між практикою переміщення населення та геноцидом набуває найбільш чітких форм за умов, коли виселення народу...супроводжується менш закамуюльованими заходами з фізичного знищення тієї чи іншої групи, включаючи примусові аборти, заборону на використання власної мови, ув'язнення, вбивства та катування». Характерно, що констатуючи у п. 211 те, що окремі з випадків переміщення населення у XX ст. підпадали під визначення геноциду, запропоноване конвенцією 1948 р., автори цієї доповіді ООН 1993 р. посилялися на приклади з примусового переселення населення балтійських держав владою СРСР у 1941–1952 рр.

У остаточній доповіді вказаній Підкомісії з попередження дискримінації та захисту прав меншин ООН «Права людини та переміщення населення» від 27 червня 1997 р. E/CN.4/Sub.2/1997/23 [33], що підсумовувала результати опрацювання згаданих доповідей ООН 1993 та 1994 рр., в п. 11 депортація під приводом національної безпеки або воєнних потреб визначалася як форма примусового переселення, у п. 65 цієї доповіді ООН вигнання меншин або етнічних груп з їх споконвічних земель в межах або за межі держави визначалися як неправомірні та такі, що утворюють як відповідальність держави так і кримінальну відповідальність окремих осіб.

Резолюція вказаної Підкомісії від 28 серпня 1997 р. 1997/29 «Свобода пересування та переміщення населення», схвалена за підсумками наведених доповідей 1993–1997 рр., констатувала, що практики насильницьких вигнань, масових переселень та депортацій, насильницького обміну населенням, неправомірної евакуації, «етнічних чисток» тощо є формами насильницьких переселень, які можуть відбуватися як між державами так і на внутрідержавному рівні, не лише позбавляють таке населення права на свободу пересування, але й загрожують миру та безпеці держав [34].

Указані процеси в установах ООН вплинули на кодифікацію міжнародного кримінального права, втілену в Римському статуті Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. [35]. Зокрема, у ст. 6 Римського статуту, підписаного, але не ратифікованого Україною, міститься визначення геноциду, абсолютно тотожне наведеному в Конвенції 1948 р. Водночас ст. 7 Римського статуту передбачає окремий від геноциду – склад злочинів проти людяності у формі депортації або іншого

переміщення населення, яку визначено як «насильницьке переміщення осіб, що зазнали виселення або інших примусових дій з району в якому вони законно перебувають, за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом». Такий злочин має вчинюватися за умов широко-масштабного або системного нападу на будь-яких цивільних осіб якщо такий напад буде вчиненим свідомо.

У ст. 8 Римського статуту вказано на такий відмінний від геноциду міжнародний воєнний злочин, як незаконна депортація або переміщення або незаконне позбавлення волі як серйозне порушення Женевських конвенцій 1949 р., якщо воно є вчиненим крупномасштабно, або в рамках плану чи політики. IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. у ст. 49, 147 [36] передбачає заборону депортації, яка вчинюється владою держави, що воює, виключно стосовно населення окупованих територій або інших категорій населення протилежної сторони міжнародного збройного конфлікту, але не щодо власного населення, як це переважно було в СРСР.

Наведене свідчить, що депортація груп населення, залежно від обставин її вчинення, розглядається сучасним міжнародним правом як злочин проти людяності або як воєнний злочин, відмінний від геноциду. Примітно, що пізніше депортація кримськотатарського народу була визнана геноцидом парламентською постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 р. № 792-VIII що також назвала її «політикою етноциду кримськотатарського народу» [37], але інші радянські депортації актами геноциду в Україні визнані не були. Водночас у судовому порядку в Україні злочин геноциду було встановлене лише щодо діянь радянських керманичів стосовно Голодомору, а провадження щодо цього злочину у вимірі депортації кримських татар було порушене у 2015 році та поки без схвалення відповідних судових рішень. Виникає питання вірного застосування в таких умовах матеріального та процесуального кримінального права – щодо можливого впливу давності злочину депортації, щодо можливості поширення на цей злочин наявного в Україні кримінального законодавства або законодавства, що мало силу в СРСР на момент депортації.

Щодо впливу давності варто констатувати наступне. Конвенція про незастосування терміну давності до воєнних злочинів або злочинів проти людяності 1968 р. [38], ратифікована Українською РСР 25 березня 1969 р., у ст. 1 передбачає незастосування терміну давності до серйозних порушень Женевських конвенцій 1949 р. та до воєнних злочинів і злочинів проти людяності, передбачених у Статуті Міжнародного нюрнберзь-

кого воєнного трибуналу, а також до фактів «вигнання внаслідок збройного нападу або окупації» і окремо – до фактів геноциду. Відповідно до вимог Конвенції 1968 р. та до ч. 5 ст. 49 КК України можливість кримінального провадження за фактами будь-яких депортацій за етнічною ознакою не залежить від строків, що минули з періоду відповідних подій.

Зокрема, давність в Україні не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства [39]. Крім того, злочин депортації, як форми примусового переселення не можна вважати завершеним після завершення самого примусового переселення. Знаходження депортованого населення у місцевостях, куди їх було примусово переселено, без забезпечення можливості повернення представників такого населення за їх бажанням на території традиційного мешкання є логічним продовженням примусового переселення, об'єднаним з таким переселенням єдиним умислом та метою.

Частина депортованих німців досі проживає в місцевостях Центральної Азії; протидія їх поверненню на історичну Батьківщину послідовно здійснювалася владою СРСР у різних формах з 1944 р. по 1988 р.; починаючи з березня 2014 р. така протидія здійснюється владою РФ на тимчасово окупованих територіях України. Як ми бачили вище, міжнародна криміналізація примусових переселень відбулася у 1945 р., геноциду – у 1948 р., воєнних злочинів проти мирного населення – у 1949 р.; СРСР та УРСР приєдналися до відповідних угод до 1955 р. в період, коли всі обмеження щодо депортованих етнічних груп діяли в СРСР у тому самому обсязі, що й на момент депортації.

Певну проблему становить неприєднання України до Римського статуту, який сьогодні криміналізує злочин депортації як злочин проти людяності, адже чинний Кримінальний кодекс (КК) України у Розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» досі не імплементував відповідні норми Римського статуту, встановлюючи відповідальність за агресію, воєнні злочини (ст. 436–440) та геноцид (ст. 442), але не за інші злочини проти людства та людяності. У кримінальному законодавстві радянського періоду відповідальність за злочини проти людяності та геноцид не встановлювалося; КК України прямо не передбачає можливості ретроактивного застосування.

На момент здійснення депортацій німців з України відповідні дії знаходилися під юрисдикцією КК РРФСР 1926 р. (щодо Криму) [40], який, як мінімум, встановлював відповідальність за зловживання владою або службовим положенням, перевищення влади або службових повноважень, що мали наслідком порушення охоронюваних законами прав та

інтересів громадян (ст. 109 та 110 відповідно, які передбачали позбавлення волі на невизначений термін не менш 6 місяців); насильство та застосування зброї, болісні і такі, що ображають гідність дії під час вказаного перевищення, передбачали відповідальність до розстрілу включно (ч. 2 ст. 110). Тотожні є норми КК Української ССР від 8 червня 1927 р., дія якого охоплювала депортацію німців з материкової України.

Розбій, що сприяв смерті потерпілого та умисне вбивство з метою полегшити вчинення іншого злочину за кодексом 1926 р. передбачали відповідальність до 10 років позбавлення волі (п. «г» ст. 136, ч. 3 ст. 167). Перевищення військовою особою командного, адміністративно-господарчого та політичного складу наданих йому прав, зловживання правами, що потягло важливі наслідки, передбачало у вказаному акті позбавлення волі на термін не менше року (ст. 193–12), а протизаконне насильство над цивільним населенням, вчинене військовослужбовцями у військовий час, за обтяжуючих обставин передбачало безальтернативну вищу міру соціального захисту – розстріл (ст. 193–18). Ці норми були запроваджені у республіканські КК з загальносоюзного Положення про військові злочини, затвердженого постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 липня 1927 р. [41] та діяли у вказаній редакції до реформи 1957–1961 рр.

Важливими для вирішення проблеми юрисдикції є ст. 14 та 16 кодексу 1926 р., за якими термін давності для наведених вище злочинів становить 10 років з моменту вчинення; але при цьому кодекс 1926 р. оминав проблему часу вчинення злочинів, що носять тривалий характер. За примітками до ст. 14, запровадженими 6 червня 1927 р., додавалося, що перегляд терміну давності за вчинення контрреволюційних злочинів покладался на розгляд суду (без права застосування розстрілу у таких справах), а щодо осіб, які вчинили «активні дії та активну боротьбу проти робочого класу та революційного руху» до 1917 р. та під час Громадянської війни 1918–1922 рр. передбачалася й можливість застосування ретроактивної дії норм кодексу 1926 р., і перегляд строку давності, і можливість розстрілу засудженого – за рішенням суду.

Водночас, за ст. 16 кодексу 1926 р. «якщо те чи інше суспільно-небезпечне діяння прямо не передбачено цим Кодексом, то основу і межі відповідальності за нього визначаються стосовно до тих статей Кодексу, які передбачають найбільш схожі за родом злочину».

Таким чином цим кодексом було передбачено принципову можливість як ретроактивного застосування його норм без врахування строку давності, так і застосування його норм за аналогією. Щодо депортацій за етнічною ознакою ці принципи можуть у розумних межах бути за-

стосованими водночас: за аналогією щодо ретроактивності покарання та незастосування строку давності (адже депортації мають спільні ознаки із «контрреволюційними злочинами») та за аналогією зі злочинами, передбаченими ст. 109 та 110, п. «г» ст. 136, ч. 3 ст. 167, ст. 193–12, 193–18 КК 1926 р. – щодо встановлення меж відповідальності винних. Це призводить можливе кримінальне покарання за злочин депортації навіть за КК України 2001 р. (що вочевидь є м'якішим з питань санкцій за відповідні злочини) у відповідність із принципами «*nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*».

Застосування кримінального законодавства щодо злочинів, вчинених радянською владою, варто здійснювати із врахуванням справи «Кононов проти Латвії», що розглядалася Європейським судом з прав людини з факту застосування ст. 6-1, 45-1, 68-3 КК Латвії 1961 р. до воєнних злочинів, вчинених радянським партизаном у 1944 р. У вказаних статтях, запроваджених законами Латвії у 1993 р., передбачалася ретроактивна дія кримінального закону за воєнні злочини та злочини проти людяності (зокрема, й депортації) та скасовувався строк давності. У рішенні від 24 липня 2008 р. ЄСПЛ визнав застосування вказаних норм у справі Кононова в 2004 р. порушенням ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [42].

Ця основоположна Конвенція у ст. 7 «Ніякого покарання без закону» вказує, що нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення. Водночас у ч. 2 цієї статті дозволяється можливість судового розгляду, а також покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями [43].

Оскарження Латвією цієї справи у Велику палату ЄСПЛ щодо застосування у цьому випадку ч. 2 ст. 7 Конвенції 1950 р. призвело до значущих наслідків. ЄСПЛ, аналізуючи КК РРФСР 1926 р., у постанові Великої палати від 17 травня 2010 р. вказав, що ст. 14 кодексу 1926 р. застосовується тільки до злочинів, прямо передбачених у цьому кодексі та «не поширюється на військові злочини, відповідальність за які передбачена міжнародним правом; в Кодексі нічого не говорилося про можливість застосування його положень про термін давності до такого роду зло-

чинів» (п. 230 постанови). Тому ЄСПЛ вирішив, що визнання у 2004 р. радянського партизана винним у військових злочинах 1944 р. не є порушенням вимог п. 1 ст. 7 Конвенції 1950 р. [44], ґрунтуючись й на аналізі КК РРФСР 1926 р.

Як констатував у цій постанові ЄСПЛ, переслідування за скоєння військових злочинів на національному рівні в 1944 р. вимагало б від латвійських судів послатися на положення міжнародного права не тільки для визначення цих злочинів, а й для вирішення питання про те, чи застосовується до них термін давності. Однак, додається у постанові ЄСПЛ, у 1944 р. міжнародне право нічого з цього приводу не передбачало; у прийнятих раніше міжнародних деклараціях про відповідальність за військові злочини і про зобов'язання піддавати військових злочинців кримінальному переслідуванню і покаранню не говорилося ні про які застосовані терміни давності. Крім того, під час подальшого розвитку міжнародного права з 1944 р. в ньому так і не з'явилося норм, що передбачають застосування терміну давності до воєнних злочинів. При цьому ЄСПЛ не звернув увагу на ст. 16 кодексу 1926 р., яка б могла стати його додатковим аргументом; водночас наведену позицію ЄСПЛ можна сміливо застосовувати як додаткове правове підґрунтя у питанні обґрунтування кримінального провадження з питань депортацій за етнічною ознакою радянського періоду.

Важливим є й п. 241 постанови ЄСПЛ від 17 травня 2010 р., у якій Суд нагадав, що держава-правонаступник «може почати кримінальне переслідування осіб, які вчинили злочини при колишньому режимі, і це буде і розумно, і передбачуване». При цьому «суди цієї держави не можна буде дорікнути в тому, що вони здійснюють застосування і тлумачення норм права, які діяли у відповідний період часу при колишньому режимі, але у світлі норм, що лежать в основі всякої правової держави, і з урахуванням базових принципів, на яких будується конвенційний механізм захисту прав людини».

Наведене безперечно підтверджує практичну можливість здійснення в Україні кримінального провадження щодо депортацій за етнічною ознакою, вчинених радянською владою у 1939–1953 рр., зокрема щодо депортації німців.

Додамо, що згідно з Положенням про Український інститут національної пам'яті, затвердженим постановою уряду України від 12 листопада 2014 р. № 684 в її чинній редакції, на цей Інститут як на уповноважений центральний орган виконавчої влади, покладено функцію подання Міністрові культури пропозицій щодо надання оцінки примусовим де-

портаціям, діям організаторів і виконавців таких злочинів, а також наслідкам їх дій для України та світу [36]. Як впливає з листа Інституту від 22 квітня 2015 р. № 01/301, цей орган підтримав можливість та визнав за доцільне здійснення належної юридичної кваліфікації депортацій за етнічною ознакою.

Тому опрацювання матеріалів відповідних кримінальних проваджень органам СБУ, прокуратури та суду варто здійснювати із взаємодією з представниками Українського інституту національної пам'яті та інших аналогічних інституцій. Отже, депортація німців з України є міжнародним злочином, що не має строку давності. Україна має належну матеріальну та процесуальну юрисдикцію для його розслідування та остаточної кваліфікації, що було б можливим після вступу в силу відповідного рішення компетентного суду. Зважаючи на окупацію Криму РФ, що триває, необхідним є сприяння відповідному кримінальному розслідуванню української влади з боку правозахисних структур, історичних інститутів, представницьких та громадських структур.

Використанні джерела та література:

1. Зінич В.Т. Проблеми депортованих народів. Повернення німців в Україну. *Український географічний журнал*. 1998. № 4. С. 14-19; Мартиненко В.Л. Депортації німецького населення на початку радянсько-німецької війни з території України (за матеріалами Запорізької, Донецької та Луганської областей). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2008. № 835. Вип. 11. С. 98-102.
2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: зб. документів (1998-2003) / упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. К.: Абрис, 2004. 248 с.; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: документи, факти, свідчення (1917-1991) / упоряд. Ю. М. Білуха, О. І. Власенко. К.: Музична Україна, 2004. 463 с.
3. Про утворення Фонду депортованих народів Криму: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. № 132; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132-92-п>.
4. Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв депортації з Криму: Указ Президента України від 14 квітня 1994 р. № 165/94; URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/165/94>.
5. Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв депортації з Криму: Указ Президента України від 27 квітня 1999 р. № 457/99; URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457/99>.
6. Про 60-ту річницю депортації з Криму кримських татар і осіб інших національностей: розпорядження Президента України від 15 вересня 2003 р. № 286/2003-р; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/286/2003-пр>.
7. Про заходи у зв'язку з 65-ми роковинами депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою: Указ Президента України від 30 квітня 2009 р. № 281/2009; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281/2009>.
8. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності та взаємне за-

- безпечення прав національних меншин від 10 червня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_009.
9. Угода між Україною та Федеративною Республікою Німеччина про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні від 3 вересня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_002.
 10. Про утворення Українсько-німецького фонду: указ Президента України від 23 січня 1992 р. № 51. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/92>.
 11. Про затвердження Положення про Українсько-німецький фонд: указ Президента України від 12 лютого 1992 р. № 78. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78/92>.
 12. Про затвердження Положення про Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму: постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 р. № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-92-п/ed19990813>.
 13. Про створення Української частини Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців, які повертаються в Україну: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1993 р. № 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-93-п/ed19990813>.
 14. Про затвердження Положення про Українську частину Міжурядової українсько-німецької комісії у справах депортованих німців, які повертаються в Україну: постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 1993 р. № 488. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/488-93-п>.
 15. Про ліквідацію Українсько-німецького фонду: указ Президента України 20 грудня 1996 р. № 260/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1260/96>.
 16. Про утворення Комісії у справах осіб, депортованих за національною ознакою: постанова Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1999 р. № 1493. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1493-99-п>.
 17. Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни: Указ Президента України від 24 березня 2015 р. № 169/2015 ; URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/169/2015>.
 18. Про рекомендації парламентських слухань «Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну»: постанова Верховної Ради України від 20 квітня 2000 р. № 1660-III; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1660-14>.
 19. Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою: Закон України від 17 квітня 2014 р. № 1223-VII; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1223-18>.
 20. Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, і забезпечення їхніх прав: декларація Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. № 772-I; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0772400-89>.
 21. Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, і забезпечення їхніх прав»: постанова Верховної Ради СРСР від 7 березня 1991 р. № 2013-I; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91>.
 22. О реабилитации репрессированных народов Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. № 1107-I; URL: <https://www.referent.ru/1/4956>.
 23. Соглашение по вопросам, связанным с восстановлением прав депортированных лиц, национальных меньшинств и народов от 9 октября 1992 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_090.
 24. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Узбекистан про співробітництво щодо добровільного організованого повернення депортованих осіб, національних

- меншин і народів в Україні від 20 лютого 1993 р. ; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/860_341.
25. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code), 24 April 1863.; URL: <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/xsp/.ibmmodes/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl.nsf/A25AA5871A04919BC12563CD002D65C5/FULLTEXT/IHL-L-Code-EN.pdf>.
 26. Allied Declaration Condemning German Atrocities in Occupied Territories; Proposal for the Creation of A United Nations Commission for the Investigation of War Crimes: London, January 12, 1942; URL: <http://images.library.wisc.edu/FRUS/EFacs/1942v01/reference/frus.frus1942v01.i0006.pdf>.
 27. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси, принят 8 августа 1945 г.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_201.
 28. Нюрнбергский процесс: в 2-х томах; под ред. К.П. Горшенева, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. Т. 2. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1954. 1160 с..
 29. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
 30. Про зняття зроблених раніше застережень Української РСР про невизнання обов'язковості юрисдикції Міжнародного Суду ООН щодо спорів про тлумачення і застосування ряду міжнародних договорів: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 березня 1989 р. № 7248-XI ; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/7248-11>.
 31. Связанные с правами человека аспекты перемещения населения, включая размещение поселенцев: предварительный доклад Подкомиссии по предупреждению дискриминации и защите меньшинств Комиссии прав человека ООН от 6 июля 1993 г. E/CN.4/Sub.2/1993/17, подготовленный А. Ш. Аль-Хасауной и Р. Хатано; URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=E/CN.4/Sub.2/1993/17&Lang=R>.
 32. Связанные с правами человека аспекты перемещения населения, включая размещение поселенцев: доклад о ходе работы Подкомиссии по предупреждению дискриминации и защите меньшинств Комиссии прав человека ООН от 30 июня 1994 г. E/CN.4/Sub.2/1994/18; URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=E/CN.4/Sub.2/1994/18&Lang=R>.
 33. Права человека и перемещения населения: Окончательный доклад Подкомиссии по предупреждению дискриминации и защите меньшинств Комиссии прав человека ООН от 27 июня 1997 г. E/CN.4/Sub.2/1997/23 Специального докладчика А. Ш. Аль-Хасауна; URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=E/CN.4/Sub.2/1997/23&Lang=R>.
 34. Freedom of movement and population transfer: Sub-Commission resolution 1997/29, 28 August 1997, The Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities; URL: <http://www.refworld.org/pdfid/404350a94.pdf>.
 35. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
 36. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 липня 1949 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
 37. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: постанова Верховної Ради України від 12 листопада 2015 р. № 792-VIII. Офіційний вісник України. 2015. № 93. Ст. 3166.
 38. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_168.
 39. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III ; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

40. Уголовный кодекс РСФСР, введен в действие с 1 января 1927 г. постановлением ВЦИК от 22 ноября 1926 г.; URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный кодекс РСФСР 1926 года/](https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/).
41. Положение о воинских преступлениях : постановление ЦИК и СНК СССР от 27 июля 1927 г. *Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР*. 1927. № 50. Ст. 505.
42. Постановление Европейского Суда по правам человека по делу «Кононов против Латвии» [Kononov v. Latvia] (жалоба № 36376/04) от 24 июля 2008 г.; URL: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Kononov_v_Latvia_24_07_2008.pdf.
43. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р.; URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
44. Постановление Большой палаты Европейского Суда по правам человека по делу «Кононов против Латвии» [Kononov v. Latvia] (жалоба № 36376/04) от 17 мая 2010 г.; URL: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Kononov_v_Latvia_17_05_2010.pdf.
45. Деякі питання Українського інституту національної пам'яті: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684; URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/684-2014-п>.

Чирко Богдан

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА ДЕПОРТАЦІЇ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ У 1930-Х рр.

Проблеми політичних репресій сталінського режиму, а також масштабні депортації представників німецької етнічної групи в Україні ґрунтовно відображені у працях українських та закордонних дослідників. У той же час зазначена проблематика потребує подальших наукових досліджень. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей становища етнічних німців України в контексті репресивних акцій сталінського режиму. Репресії як широкомасштабні акції режиму набувають особливої гостроти з середини – другої половини 1930-х рр., а апофеозом сталінських репресій стає «Великий терор» 1937–1938 рр., який мав, багато в чому, й етнічний характер. Цільовим об'єктом терору виступають німці, поляки, а також представники інших «шкідницьких націй», до яких сталінський режим мав особливе упередження. Діапазон репресивних акцій мав різноманітні форми: від звільнення з роботи людей у зв'язку з їх національною належністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць їх проживання. Репресії та масові депортації мали катастрофічні соціально-політичні й демографічні наслідки. У результаті репресій та депортацій чисельність німецької етнічної групи в Україні скоротилася в десятки разів, а німецьке населення піддавалося різноманітним формам расової, національної та релігійної дискримінації. З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що репресивні акції сталінського режиму по відношенню до німецької етнічної групи України набували форму відвертого й цілеспрямованого геноциду.

Ключові слова: сталінізм, тоталітарний режим, репресії, терор, депортації, дискримінації, німці, німецька етнічна група, геноцид.

Политические репрессии и депортации этнических немцев Украины в 1930-х гг.

Проблемы политических репрессий сталинского режима, а также масштабные депортации представителей немецкой этнической группы в Украине существенно отражены в работах украинских и зарубежных исследователей. В тоже время указанная проблематика требует даль-

нейших научных исследований. Автор предлагаемой публикации продолжает исследование особенностей положения этнических немцев Украины в контексте репрессивных акций сталинского режима. Репрессии как широкомасштабные акции режима приобретают особую остроту с середины – второй половины 1930-х гг., а апофеозом сталинских репрессий становится «Большой террор» 1937 – 1938 гг., который имел, во многом, и этнический характер. Целевым объектом террора выступают немцы, поляки, а также представители иных «вредительских наций», по отношению к которым сталинский режим имел особое предубеждение. Диапазон репрессивных акций имел различные формы: от увольнения с работы людей в связи с их национальной принадлежностью до арестов членов несуществующих контрреволюционных организаций и депортаций с мест их проживания. Репрессии и массовые депортации имели катастрофические социально-политические и демографические последствия. В результате репрессий и депортаций численность немецкой этнической группы в Украине сократилась в десятки раз, а немецкое население подвергалось различным формам расовой, национальной и религиозной дискриминации. С учетом сказанного можно утверждать, что репрессивные акции сталинского режима по отношению к немецкой этнической группе Украины приобретали форму откровенного и целенаправленного геноцида.

Ключевые слова: сталинизм, тоталитарный режим, репрессии, террор, депортации, дискриминации, немцы, немецкая этническая группа, геноцид.

Political Repressions and Deportations of the Ethnic Germans of Ukraine in the 1930s

The problems of political repressions of the Stalinist regime, as well as large-scale deportations of the German ethnic group representatives in Ukraine, are reflected in the works of Ukrainian and foreign researchers. The author of the publication continues to study the features of the ethnic Germans of Ukraine position in the context of the Stalinist regime repressive actions. Repressions and mass deportations had catastrophic socio-political and demographic consequences. It was found that the repressive actions of the Stalinist regime against the German ethnic group of Ukraine took the form of a frank and targeted genocide.

Key words: Stalinism, totalitarian regime, repressions, terror, deportations, German ethnic group, genocide.

Політичні репресії сталінського тоталітарного режиму та депортації етнічних німців України знайшли суттєве відображення у працях українських та закордонних дослідників. Зазначені проблеми досліджуються у наукових працях В. Євтуха, В. Ченцова, М. Шитюка, О. Рубльова, В. Нікольського, М. Костюка, С. Бобилевої, А. Савіна, А. Кудряченка, С. Кокіна, Єви-Марії Аух, Альфреда Айсфельда, О. Айсфельд, а також інших дослідників історії німецької етнічної групи України. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей становища етнічних німців України в контексті репресивних акцій сталінського режиму.

Дослідження історії німців, поляків, а також й інших етнічних груп України в контексті сталінського тоталітарного режиму дозволяє стверджувати, що з середини – другої половини 1930-х рр. в країні здійснювалися широкомасштабні репресивні акції, діапазон яких був величезний: від звільнення з роботи людей в зв'язку з їх національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць їх проживання. Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що складалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Причому більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо і існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій.

Особливе місце в історії сталінських політичних репресій щодо етнічних німців України має фальсифікація «справи» міфічної шпигунської організації «Національний Союз німців на Україні». 16 березня 1937 р. Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, голові РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку «Спецінформацію» «Про к[онтр]-р[еволюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі». У документі зазначалося: «Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19-22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі.

Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором указанного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гоером» [7, с. 191]. В «Спецінформації» стверджувалося, що М. Білик отримав від «розвідувального відділу» Берлінської поліції завдання такого характеру: «1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу по утворенню контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців.

2. Мати тісний зв'язок з німецькими консульствами в Одесі та Харкові, де отримувати завдання по контрреволюційній роботі.

3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження з. д. [залізничних – Авт.] ліній, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води і т. інш.)» [7, с.192].

Звернімо увагу й на те, що, як зазначалося в документі, безпосередня «контрреволюційна» діяльність «директорів-шкідників» полягала в тому, що вони штучно утворювали в навчальному закладі тяжкі матеріально-побутові умови (розбазарювання харчування, призначеного для студентів, тощо), а потім вербували їх до «шпигунської організації». Інших конкретних проявів «шкідницької» діяльності керівництва технікуму в «Спецінформації» не наводилося. Для «шпигунів», «диверсантів» та «контрреволюціонерів», які протягом багатьох років нібито діяли в інтересах німецьких розвідувальних органів, така практика виглядає якось не дуже серйозно і може викликати тільки посмішку. Іншої думки були ті, що займалися справою «Національного Союзу німців на Україні». З погляду репресивних органів, «шкідництво» М. Білика, К. Гоера та інших керівників «Союзу» було настільки небезпечним для радянської влади, що вони притягалися до відповідальності окремо «по справі центрального керівництва контрреволюційної організації».

Стосовно рядових учасників «Національного Союзу», які в основному були студентами, то в «Спецінформації» відзначалося: «...Тільки звинувачені Янцен, Крефт, Штейнінгер, Дік та Гірш знали про кінцеві завдання диверсійного порядку організації, членами якої вони були. Інші звинувачені про ці завдання не знали, тому що були введені лише в курс завдань на мирний час».

«Розглядаючи цю справу, – продовжувалося далі в документі, – спецколегія врахувала, що основні організатори та керівники цього контрреволюційного Союзу проходять окремо, що з підсудних, які проходять по цій справі, ніхто не здійснював конкретних заходів до вчинення диверсійних актів. Спецколегія вважає можливим по відношенню до цих завербованих осіб не застосовувати вищої міри, обмежившись тривалим позбавленням волі, зокрема, Янцен, Крефт, Гейдік засуджені до 10 років позбавлення волі кожний у віддалених місцях Союзу, Дік, Штейнінгер, Гірш – на 7 (сім) років позбавлення волі кожний, Гройман, Классен, Копп – по 6 (шість) років позбавлення волі кожний, Паульс, Вінс та Шульц – по 5 (п'ять) років позбавлення волі кожний» [7, с. 193–194]. Не-

абиякий «гуманізм» продемонструвала влада: 15 членів організації за те, що вони «не вчинили» конкретних дій, були засуджені до позбавлення волі у «віддалених місцях Союзу» на строк від 5 до 10 років.

Тональність та сам текст зазначеного документу свідчить про надуманість звинувачень по відношенню до «шпигунської» діяльності членів організації, а також про те, що сама «справа» була сфальсифікована каральними службами режиму. У той же час науковці продовжували дослідження питань, пов'язаних зі справою цієї «шпигунської» організації. За ініціативою автора пропонованого дослідження керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до Служби безпеки України з проханням висловити свої міркування щодо об'єктивності вироку учасникам «Національного Союзу німців на Україні», а також можливості ознайомлення співробітниками інституту з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи «Національного Союзу німців на Україні» на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України була надіслана відповідь. У документі зазначалося, що директор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького німецького педагогічного технікуму Мартин Гутович Білик, а також Янцен Генріх Петрович, Классен Генріх Іванович, Штейнінгер Микола Оттович та інші учасники «контрреволюційної фашистської організації» в серпні 1937 р. були розстріляні. У червні 1959 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу Гоера К. К., Білика М. Г. та інших «контрреволюціонерів» закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 р. Запорозький обласний суд реабілітував Янцена Г. П., Классена Г. І., Штейнінгера М. О., а також інших учасників «Союзу». У постанові Президії Запорозького обласного суду від 3 серпня 1962 р. про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 р., зазначалося: «Додатково перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи по відношенню до них по суті сфабриковано. У судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування по відношенню до них незаконних методів ведення слідства» [2, с. 209-210].

Історії фабрикації «справи» «Національного Союзу німців на Україні» присвячені праці В. Ченцова [1], В. Золотарьова [6], а також інших українських дослідників. Всебічно і ґрунтовно «справа» «Національного Союзу» досліджується у фундаментальній праці О. Рубльова «Справа Національного Союзу німців на Україні» 1935–1937 рр.: Документи і

матеріали», виданої у 2016 р. [9]. Автор зазначає, що у відповідності з виявленими в фондах Галузевого державного архіву СБУ матеріалами «...Можна констатувати, що архівно-слідча справа «Національного союзу німців на Україні» складається з двох великих групових «справ» та значної кількості невеличких групових та індивідуальних «справ», які мали за мету придушення [так в тексті – Авт.] реального неприйняття німецьким населенням радянської України комуно-більшовицької дійсності з характерною для неї неповагою до прав людини, індивідуального господарства, особистої ініціативи та насильницьким здійсненням тоталітарним режимом проектів соціальної інженерії. Очевидно, треба враховувати й яскраво виражене прагнення Кремля завдати превентивний удар по потенціальній «п'ятій колонії» в умовах наявності зовнішньої загрози та укріплення в Німеччині нацистського режиму» [9, с. 25]. Автор також підкреслює: «Резюмуючи, можна стверджувати, що обставини репресій тоталітарного комуністичного режиму проти німців в УРСР у 1929-х–1930-х роках, як по справі «Національного союзу німців на Україні» («керівного ядра» та його регіонально-обласних філіалів), як і по десятках інших сфабрикованих комуністичним режимом «справ» по відношенню німецького населення республіки, потребує подальшого поглибленого вивчення та публікації пов'язаних з цими репресіями документальних матеріалів, а також з'ясування не тільки «об'єктивних» обставин (змотивованості) таких репресивних дій, але й імен безпосередніх виконавців цих злочинів як злочинів проти людяності» [9, с. 45]. Підкреслюючи значення та високий рівень публікації О. Рубльова автору збірника документів «Великий терор в Україні: німецька операція» відзначають, що «фактично це видання висвітлює події, що передували масовій німецькій операції 1937–1938 рр.» [10, с. 6].

Досліджуючи історію «Великого терору» 1937–1938 рр. Альфред Айсфельд зазначає, що особливе місце в усвідомленні сутності й основних напрямів репресивних акцій сталінського терору займає резолюція пленуму ЦК ВКП(б) «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів» (3 березня 1937 р.), яка «стала сигналом для розширення і посилення репресій проти соціально-чужих елементів (куркулів) і за національними лініями», а «Німецький наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. став першим наказом за «національною» лінією» [10, с. 154].

Резолюція Пленуму ЦК ВКП(б) «Уроки шкідництва, диверсій і шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів» від 3 березня 1937 р., прийнята за докладом Наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, стала

ще одним потужним поштовхом в подальшій активізації у загальносоюзному масштабі всеохопних акцій «по розгрому антирадянської, шпигунської і терористичної банди [так в документі – Авт.] троцькістів та інших двурушників» [10, с. 348]. У документі підкреслювалося: «Зобов'язати Наркомвнусправ СРСР довести справу по викриттю та розгрому троцькістських та інших агентів фашизму до кінця, з тим, щоб придушити [так в документі – Авт.] найменші прояви їх антирадянської діяльності» [10, с. 348].

У 1937 р. масові каральні операції обрушилися на німецьке населення Одеської області, на території якої в той час проживало 120 000 німців, з них 50 000 мешкали у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У, «фахівці» з НКВС стверджували, що населення цих районів охоплено «контрреволюційною фашистською діяльністю». У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана «Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» (вересень 1937 р.). У «Довідці», підготовленій співробітниками НКВС, зазначалося: «...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні». І далі: «Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викритих нами фашистських формуваннях. Досить сказати, що починаючи з 1933 р., у цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистські, шпигунські диверсійні та повстанські організації. Тільки за останні три місяці: червень – серпень, в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, у яких заарештовано понад 800 чол [овік], та з цієї кількості – 580 по цих трьох національних районах» [7, с. 195]. Привертає увагу те, що за три літніх місяці 1937 р. було викрито третину «фашистських» організацій в порівнянні з попередніми чотирма роками. Пояснення цьому знайти неважко. Наростання інтенсивності у викритті різноманітних «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій по Одеській області відбулося саме після сумнозвісного лютого-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до вакханалії репресій, коли країна була залита кров'ю безвинних жертв. Для надання репресіям більшої ефективності НКВС пропонувало: «Не послабляючи оперативного удару НКВС по розгрому підпілля в німецьких селах... негайно розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах; посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи з тим, аби всі ці заходи забезпечили в першу чергу оперативний удар». Окремим пунктом в

документі ставилося завдання: «Виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5 000 родин...» [7, с. 200]. Якщо припустити, що кожна родина складалася з 3–4 чоловік, то НКВС передбачало виселити до 20 тисяч німців або кожного другого мешканця німецьких національних районів Одеської області.

Зазначимо також, що масові депортації німецького та польського населення з місць їх традиційного поселення офіційно пояснювалися не тільки участю в «контрреволюційній» діяльності «антирадянських» елементів, а й причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема впровадженням заходів для укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи в першу чергу у стратегічно важливих регіонах, до яких, як відомо, належала й Україна. Така особлива увага московської влади по відношенню до України визначила і масштабність переселень, що здійснювалися в різних її районах, у тому числі і в прикордонній смузі. У 1935–1936 рр. Політбюро ЦК КП(б)У приймає низку постанов, зокрема, «Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей» (23 січня 1935 р.) [4, с. 75]. У другому розділі постанови «Розміщення тих, що переселяються, в східних районах України відзначалося: «1. Затвердити 39 районів переселення: 9 по Харківській області – 2 540 господарств; 14 по Дніпропетровській області 3 800 господарств та 16 по Донецькій області – 3 130 господарств.

2. Запропонувати Дніпропетровському, Харківському та Донецькому обкомам негайно надіслати до всіх цих районів своїх уповноважених для підготовки розміщення тих, що переселяються. Прізвища уповноважених повинні бути повідомлені ЦК». І далі без будь-якого переходу від попередніх вказівок зазначалося: «3. Для **переселення німців** (виділення наше – Авт.) відвести такі райони Харківської та Донецької областей: Сватівський, Троїцький, Покровський, Лозно-Олександрівський та Дворічанський.

Для **переселення поляків** (виділення наше – Авт.) відвести в першу чергу інші райони Старобільської округи та південно-західні райони Дніпропетровщини» [4, с. 75].

Третій пункт багатозначний, адже ні в назві, ні в попередніх розділах постанови, де міститься детальний перелік заходів, що передбачалося здійснити в рамках переселенської кампанії, жодного слова немає про будь-які національні групи. А відтак без переходу та пояснення причин такого заходу окремим блоком у документі виділяється: «Для пересе-

лення німців..., поляків...». З тексту документа випливає, що для авторів постанови факт необхідності виселення німців та поляків був настільки очевидним, що не потребував ніяких пояснень. Іншими словами, патологічно-негативне ставлення до німецького та польського населення як до потенційно «ворожої» категорії людей набувало у представників влади форми аксіому. І, як результат, спрацьовував стереотип: якщо «німці» та «поляки», то реакція партійних та державних органів повинна бути чітко і наперед визначеною – підвищена пильність, готовність до застосування каральних або залякуваних акцій. Саме це, мабуть, і відбилось в постанові, де просто і з жахливою безапеляційністю, мовляв, і так усе ясно, читаємо: «Для переселення німців..., поляків... відвести...».

Наступний етап переселення почався навесні 1936 р. 25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги», в якій зазначалося: «Для підготовки питань, пов'язаних з переселенням, в першу чергу, весною 1936 року 6–7 тисяч господарств з прикордонної смуги, головним чином **за межі** України (виділення наше – Авт.), утворити комісію у складі тт. Косіора (голова), Постишева, Любченка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна (секретар Київського обкому КП(б)У – Авт.), Василенка, Налимова, Шарова, Чернявського (секретар Вінницького обкому КП(б)У – Авт.), Триліського, Соколинського, Паперного» [4, с. 76]. Виходячи з того, що в складі комісії поряд із секретарями низки обласних партійних комітетів були вищі партійні та державні керівники республіки, стає ясно, що здійсненню пропонованих заходів з переселення надавалося особливе значення. Якщо в попередніх документах в основному йшлося про переселення у Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської областей, тобто у східну та південну частини республіки, то в постанові Політбюро ЦК від 25 листопада 1935 р. йдеться про переселення «головним чином за межі України». Відповідь на питання, куди саме і в яких умовах здійснювалося переселення німецького та польського населення, дають інші документи Політбюро ЦК КП(б)У.

15 березня 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про переселення в Казахстан (Постанова ЦК ВКП(б) від 17.01.36 р.)», в якій зазначалося: «Визначити переселення першої черги в 5 000 господарств (між 25 травня та 10 червня) – з Київської області 3 000 господарств та з Вінницької області – 2 000 господарств» [4, с. 77]. Райони переселень та чисельність господарств були конкретизовані в постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення 15 000 господарств з Київської та Вінниць-

кої областей в Казахстан» (9 квітня 1936 р.). У складі першої групи переселенців з Київської області передбачалося виселити 3 317 господарств, а з Вінницької – 2 250, тобто на 570 господарств більше, ніж передбачалося за попередніми планами.

Жорстким був і графік перевозок. Відповідно до постанови з Київської області щоденно планувалося відправляти по три ешелони переселенців, а з Вінницької – по два. Національний склад переселенців у цих постановах не був визначений. Однак, кого саме з представників «шкідницьких націй» відправляти в Казахстан у рахунок «15 000» дізнаємося з постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення жителів однокілометрової прикордонної смуги на протязі державного кордону в Київській області» (7 серпня 1936 р.), що була прийнята за пропозицією керівника НКВС України В. Балицького. У постанові відзначалося: «Враховуючи, що наявність населених пунктів (селищ, хуторів) в безпосередній близькості до лінії державного кордону утворює значні труднощі проведенню прикордонної служби та справі забезпечення непорушності державного кордону, ЦК КП(б)У постановляє: «...Переселяємих жителів однокілометрової прикордонної смуги розселити в межах тих же районів, надавши їм рівноправні житлові та господарчі будівлі та інші умови (присадибна земля, огороди та інш.)». І далі звернемо увагу: «За рахунок звільнених будівель **у результаті переселення в Казахстан польського та німецького націоналістичного елементу**» (виділення наше – Авт.) [5, с. 74]. Не викликає сумніву, що згадані німецькі та польські «націоналістичні елементи» були якраз з числа 15 000 переселенців, що були направлені в Казахстан з Київської та Вінницької областей».

Слід сказати й про умови, в яких опинилися ті, кого переселяли «за межі України». У казахстанських степах переселенців чекали злидні та хвороби. Покинутих напризволяще людей косила смерть. Масова смертність переселенців, особливо дітей, змусила владу піти на певні поступки. У постанові Секретаріату ЦК КП(б)У «Заходи щодо оздоровлення районів спецпереселення» (15 лютого 1932 р.) відзначалося: «Для реалізації постанови ЦК ВКП(б) про оздоровлення районів спеціального розселення, **зменшення смертності, зокрема дитячої**» (виділення наше – Авт.), ЦК пропонує:

1. НКЗдраву в декадний строк закінчити мобілізацію та відправку у Казахстан та далекий Схід 20 лікарів та 55 лікпомів та 45 акушерок. Запропонувати НКП (наркомату праці – Авт.) та ДПУ забезпечити виконання цієї директиви.

2. НКЗдраву прискорити розгортання лікарсько-профілактичної мережі в районах спеціальних розселень та направити туди у 2-х місячний строк 7 лікарів, 7 зубних лікарів, 20 фельдшерів, 12 акушерок.

3. НКПраці вжити заходів щодо усунення наявних порушень про охорону праці переселенців (так у документі – Авт.).

4. До 5 березня закінчити прийомку всіх переселенців, забезпечивши санітарний мінімум їх розміщення, закінчивши будівництво нових укрупнених селищ та установ по обслуговуванню спецпереселенців...» [12, арк. 134]. Сам факт прийняття цієї постанови є свідченням жахливого становища переселенців: скупчені у місцях спец поселень, знесилені каторжною працею, люди хворіли та вмирали. Для «оздоровлення» районів спец переселень у Казахстан та Далекий Схід було відправлено декілька десятків лікарів та допоміжного медичного персоналу. Зрозуміло, однак, що такою мізерною кількістю додатково надісланого медичного персоналу кардинально змінити стан медичного обслуговування спецпереселенців було неможливо.

Сталінський режим і в подальшому здійснював широкомасштабні депортації й спецпереселення «ворожого» й «антирадянського елементу» з числа етнічних німців й поляків. Пізніше депортаціям підлягали і ті німецькі колоністи, які мешкали на території Західної України. Як відомо, у відповідності з радянсько-німецьким договором від 28 серпня 1939 р. (пакт Молотова-Ріббентропа) відбувся поділ «сфер впливу» СРСР та Німеччини в Східній Європі. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що мешкало в західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Тих німців, які бажали виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не були прийняті німецькою владою, відправили в східні райони країни. У зв'язку з цим ще раз підкреслимо, що німці, поляки, а також і представники низки інших етнічних груп розглядалися органами влади України як «шкідницькі нації». Зрозуміло, що подібне ставлення було і по відношенню до етнічних німців, які опинились у зонах контролю Радянського Союзу. Більше того, німці, які раніше проживали на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянською владою не тільки як «німецьке населення», а й як колишні громадяни країни, що належала до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Подібні «обставини» викликали у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур особливу увагу, занепокоєність та прагнення будь якими методами «присікти» імовірно, гіпотетично уявлену можливість здійснення з боку етнічних німців

«антирадянської» та «шпигунської» діяльності. У результаті по відношенню до цієї категорії громадян німецької національності, як і взагалі до німецького населення країни, продовжувалися здійснюватися масові арешти, депортації та інші форми репресивних акцій.

Висновки. У 1930-х рр., з остаточним утвердженням сталінського тоталітарного режиму, поряд із ліквідацією національних навчальних закладів та культурно-освітніх установ, проводилася реорганізація німецьких та інших національних адміністративно-територіальних одиниць. Більше того, радянсько-партійне керівництво України почало розглядати певні етнічні спільноти, в першу чергу німців та поляків, як представників «шкідницьких націй». Наслідком такої соціально-психологічної установки стосовно німців та поляків стали широкомасштабні каральні акції, діапазон застосування яких був величезний: від звільнення людей з роботи за їх етнічну належність до арештів членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських організацій, а також масових депортацій німецького та польського населення з місць їх традиційного проживання. Звернімо увагу й на те, що в результаті репресій сталінського режиму (масових депортацій тощо) чисельність німецької національної меншини скоротилася з 393 тисяч (за результатом перепису населення у 1926 р.) до 37 тисяч чоловік (станом на 1987 р.). По суті, те, що відбувалося в Україні у 1920-х-1930-х рр., підпадає (повністю або частково) під визначення геноциду – одного з різновидів міжнародного злочину. У зв'язку з цим зазначимо, що Міжнародна конвенція 1948 р. «Про запобігання геноциду та покарання за нього» відносить до геноциду дії, які здійснюються з метою знищення повністю або частково будь-якої національної, расової або релігійної групи як такої, в тому числі знищення членів такої групи, нанесення їм тяжких тілесних ушкоджень, навмисне утворення життєвих умов, розрахованих на їх повне або часткове фізичне знищення. З урахуванням зазначеного можна стверджувати, що репресивні акції сталінського режиму по відношенню до німецької етнічної групи України набували форму відвертого й цілеспрямованого геноциду.

Використані джерела та література:

1. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы. М.: Готика, 1998. 208 с.
2. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30-е роки XX століття): монографія. К.: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.

3. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-політичні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія. К.: АМУ, 2016. 368 с.
4. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки): монографія / Євтух В. Б., Чирко Б. В. [Центр етносоц. та етнопол. досліджень Ін-ту соціології НАН України]. К.: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.
5. Чирко Б. В. Політичне тавро: «спецпереселенці» (Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті роки) // Відродження. 1993. № 10. С. 72–75.
6. Золотарьов В. А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: Справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступна стаття С. А. Кокіна. Харків: Фоліо, 2007. С. 214–215.
7. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. 3б. док. держ. архівів України / Упоряд.: Яковлева Л. В., Чирко Б. В., Пишко С. П. К.: «Джая», 1994. 243 с.
8. Этноконфессия в советском государстве: Меннониты Сибири в 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии / Док. и материалы / Сост. и науч. редактор А. И. Савин. Новосибирск: Посох, 2009. 752 с.
9. «Дело национального Союза немцев на Украине». 1935–1937 гг.: Док. и материалы / Сост., автор вступительной статьи, примечаний и комментариев А. Рублев; [ОГА СБ Украины; Ин-т истории Украины; Главная редколлегия «Реабилитированные историей», отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Геттингенский исследовательский центр (ФРГ); редактор д-р А. Айсфельд]. К.: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2016. – 608 с.
10. «Великий терор» в Україні: німецька операція. 1937–1938 рр. 3б. док. / Упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк; Вступні статті: А. Айсфельд, С. Кокін: [ОГ архив Службы безопасности Украины; Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы при ун-те г. Гамбург (ФРГ)]. К.: 2018. 1245 с.
11. Депортація німців України. 1941–1946 рр. 3б. док. / Упоряд. А. Айсфельд, О. Айсфельд; Передмова: А. Кудряченка; Вступ А. Кудряченка і А. Айсфельда. ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України». К.: Фенікс, 2021. 280 с.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 35. Арк. 134.

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СССР В 1930-Е ГОДЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К СОВЕТСКИМ НЕМЦАМ В УКРАИНЕ НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛОВ ОТДЕЛЬНЫХ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ

В статье рассматриваются вопросы различных видов государственного насилия, применявшихся в отношении немецкого населения, проживавшего на территории СССР в 1930-е годы, в контексте сталинских политических репрессий. Так же рассмотрены различные виды политических репрессий в виде исключительной меры наказания – расстрела в отношении немецкого населения Украины и немцев, проживавших в Киеве и киевской области, которые, будучи арестованными, содержались в тюрьмах Киева, а после расстрелов были тайно захоронены на территории спецучастка НКВД СССР в пос. Быковня в Киеве. Среди погибших от необоснованных репрессий были немцы, представляющие разные слои населения, в том числе и именитые немецкие бароны, известные меценаты, промышленники и люди самых разных профессий.

Ключевые слова: советские немцы, сталинские политические репрессии, СССР, расстрелы, киевские тюрьмы, Быковнянские захоронения.

Репресивна політика СРСР у 1930-ті роки щодо радянських німців в Україні на прикладі матеріалів окремих кримінальних справ

У статті розглядаються питання різних видів державного насильства, що застосовувалися щодо німецького населення, яке проживало на території УРСР у 1930-ті роки, у контексті сталінських політичних репресій. Також розглянуто різні види політичних репресій у вигляді вищої міри покарання – розстрілу щодо німецького населення України та німців, які проживали в Києві та київській області. Серед загиблих від необґрунтованих репресій були німці, які представляють різні верстви населення, у тому числі і відомі німецькі барони, меценати, промисловці та люди найрізноманітніших професій.

Ключові слова: радянські німці, сталінські політичні репресії, УРСР, розстріли, київські в'язниці, Биківнянські поховання.

The USSR's Repressive Policy towards the Soviet Germans of Ukraine in the 1930s (on the Example of Individual Criminal Cases)

The article considers the issues of Stalin's political repressions, including mass deportations, as well as various types of state violence used against the German population living in the USSR in the 1930s. Different types of political repression in the form of an exceptional measure of criminal punishment (VMN) were also considered – executions of the German population of Ukraine and the Germans living in Kyiv and Kyiv region, who were arrested, kept in prisons in Kyiv, and after the executions were secretly buried in the territory. special unit of the NKVD of the USSR in the village Bykovnia of Kyiv. Among people killed by unjustified repression were Germans from different segments of society, including prominent German barons, philanthropists, industrialists, and people of all professions.

Key words: *Soviet Germans, Stalin's political repressions, Ukrainian SSR, executions, Kyiv prisons, Bykovnyanskoe burial.*

Советские репрессивные органы с момента их создания играли особую важную роль в управлении советским государством и входившей в его состав Украиной. С начала 1920-х гг. они занимались политическими репрессиями в отношении мирного населения УССР, в том числе и национальных меньшинств, в число которых входили советские немцы, поляки, греки и представители других национальностей, проживавших на территории УССР. Особую активность внесудебные репрессивные органы СССР стали проявлять в середине 1930-х гг., когда в массовом порядке начали практиковать расстрелы местного населения, заключение людей в многочисленные лагеря и тюрьмы Советского Союза по политическим основаниям. Десятки тысяч советских граждан оказались расстрелянными, сотни тысяч подверглись тотальным депортациям, ссылкам, высылкам и другим репрессивным акциям с целью уничтожения инакомыслия и безропотного подчинения большевистским лидерам.

Депортация – умышленное насильственное противоправное деяние государственных органов по принудительному, заранее спланированному переселению большой массы людей определенных национальностей с мест их постоянного проживания в отдаленные, более суровые для жительства регионы. Данная политическая акция очень широко применялась на территории Советского Союза. Так, в 1936 г. 15 тысяч семей немецкой и польской национальностей – около 65 тыс. человек, были выселены с территории Украины [1].

Репрессии в отношении иностранцев и этнических меньшинств отражены в отдельных документах того времени. Так, 9 марта 1936 г. Политбюро ЦК ВКП(б) издало постановление «О мерах, ограждающих СССР от проникновения шпионских, террористических и диверсионных элементов» [2]. В соответствии с ним был усложнён въезд в страну политэмигрантов и была создана комиссия для «чистки» международных организаций на территории СССР.

25 июля 1937 г. генеральный комиссар госбезопасности Ежов подписал и ввёл в действие приказ № 00439, которым обязал местные органы НКВД в 5-дневный срок арестовать всех германских подданных, в том числе и политических эмигрантов, работающих или ранее работавших на военных заводах и заводах, имеющих оборонные цеха, а также на железнодорожном транспорте, и в процессе следствия по их делам «добиваться исчерпывающего вскрытия не разоблачённой до сих пор агентуры германской разведки» [3].

Говоря о репрессивной политике советского государства, проводимой в виде депортаций, ссылок и высылки с мест постоянного проживания в отношении многонационального населения СССР в 1930-е гг., нельзя не остановиться на наиболее тяжких её разновидностях, таких как высшая мера уголовного наказания (далее – ВМН) – расстрел, которая являлась исключительной мерой наказания, и заключение в исправительно-трудовые лагеря.

Именно узники тюрем и многочисленных лагерей после расстрелов, гибели или смерти в подавляющем большинстве случаев были тайно захоронены на территории засекреченных и малоизвестных спецучастков и кладбищ на бескрайних просторах СССР. Подобные деяния в массовом порядке проводились органами НКВД и на территории УССР, в том числе Киева и области, где на основании решений внесудебных органов, применялись упомянутые виды уголовного наказания и к различным национальным меньшинствам, в том числе и советским немцам, проживавших на территории Украины. Тела погибших после расстрелов в застенках киевских тюрем, как правило, тайно хоронили на территории спецучастка НКВД УССР у пос. Быковня в Киеве.

Из материалов уголовного дела № 50-0092 и многочисленных архивных документов усматривается, что с августа 1937 г. по 17 сентября 1941 г., данный объект постоянно использовался сотрудниками органов НКВД УССР, для систематических захоронений на его территории, расстрелянных узников киевских тюрем [4]. Никакого документального учета и регистрации привозимых трупов и мест их захоронения не

проводилось. Тем не менее, статистические данные за 1937–1938 гг. подтверждают проведение в это время в Киеве 17 329 расстрелов [5]. После завершения массовых политических репрессий 1937–1938 гг. в течение 1939–1941 гг. на Быковнянском спецучастке также постоянно проводились захоронения расстрелянных в городских тюрьмах людей.

Впервые о массовых захоронениях жертв политических репрессий на Киевщине заговорили в октябре 1941 г., когда немецкие оккупационные власти заинтересовались безымянными захоронениями в лесу у поселка Быковня. Именно тогда – 8 октября 1941 г. в местной газете «Українське слово» появилась статья под названием «Шляхом мордувань», в которой были описаны зверства большевиков, расстрелявших тысячи мирных людей в период политического террора в Львове, Риге, Минске, Киеве и ряде других городов Советского Союза [6]. В статье указывалось, что рядом с Киевом у поселка Быковня, в 2-х км от дороги «Киев-Чернигов», в лесу обнаружено тайное захоронение жертв политических репрессий на Киевщине.

После войны и вплоть до 1989 г., «Быковнянские могилы» рассматривались как место захоронения жертв немецких преступлений [7, с. 30]. Примечательно, что первое исследование на государственном уровне данных захоронений было сделано только в 1971 г. Именно раскопки 1971 г. положили начало тщательному изучению мест массовых захоронений расстрелянных людей на территории 19–20 кварталов Днепровского лесничества у поселка Быковня.

Анализируя итоги раскопок 1971, 1987, 1989, 2001, 2006, 2007, 2011, 2012 гг., можно утверждать, что в процессе этих исследований найдено в 491 тайном захоронении не менее 12 345 человеческих останков. Это бывшие граждане СССР и иностранцы из числа поляков, немцев, румын, чехов и представителей других государств и этносов, пострадавших от сталинских репрессий на основании приказа НКВД СССР № 00439, а также других репрессивных указаний советского руководства НКВД [7, с. 31].

Наиболее многочисленной является прослойка из польских граждан - около 4 000 человек и советских граждан польской национальности, расстрелянных в соответствии с приказом № 00485 – 1937 г. наркома Внутренних Дел СССР тов. Ежова, превышающая 5000 человек. Следом за представителями польской национальности сталинским репрессиям подверглись немцы, проживавшие в Киеве и области, а также советские граждане из смешанных семей, которые в соответствии с приказом НКВД СССР № 00439 подверглись массовым арестам и после их репрессирования многие из них были расстреляны. Их тела тайно захоронены на терри-

тории лесного спец. участка НКВД в районе поселка Быковня под Киевом. По предварительным подсчетам общая численность захороненных там советских и польских немцев составляет не менее 2 500 человек [8].

В своих книгах «Биківнянська трагедія» и «Биківнянські жертви» автором были размещены списки репрессированных и расстрелянных узников киевских тюрем на основании решений судебных и внесудебных органов, среди которых имеются тысячи фамилий расстрелянных киевских немцев, погибших во время политических репрессий 1930-х-начала 1940-х гг. [5; 8].

Также автор данной публикации по материалам проведенных в 2001, 2006, 2007, 2011 и 2012 гг. эксгумаций на территории бывшего спецучастка НКВД у пос. Быковня в Киеве и материалов из архивов Украины подготовил для публикации монографию под названием: «Быковнянские захоронения киевских немцев: К 80-й годовщине Сталинских репрессий в Украине» [7]. В книгу вошли малоизвестные документы, фотографии и описание преступной деятельности сотрудников органов НКВД УССР, которые на основании сфальсифицированных ими материалов и решений внесудебных органов применяли репрессивные меры в отношении проживавших в Киеве и Киевской области советских немцев и членов их семей.

Рассмотрим несколько примеров уголовных дел против киевских немцев в Украине в период Большого террора.

1) Дело Николая Кинигсвеста. В 1962 г. президент Клуба творческой молодежи столицы Лесь Танюк впервые потребовал от властей обнародовать информацию о массовых захоронениях жертв сталинского режима в лесу под Киевом. Спустя 50 лет в одном из интервью он заявил: «В Быковне лежит и мой дед, известный киевский юрист Николай Кенигсфест» [9]. В архиве общественных организаций Украины автору данной публикации удалось отыскать небольшое архивно-уголовное дело № 49451 деда Л. Танюка киевского юриста Николая Кинигсвеста по его обвинению в совершении преступления, предусмотренного ст. 54-10 УК УССР (антисоветская агитация и пропаганда), который осенью 1937 г. был арестован сотрудниками НКВД УССР [10].

На основании Приказа НКВД СССР № 00439 после ареста он был привлечен к уголовной ответственности. Материалы его уголовного дела, изложенные на 38 пожелтевших от времени листах, оформлены на «скорую руку» сотрудниками киевского УНКВД в типовом порядке без затруднения себя в поиске доказательств вины арестованного. Эти документы показывают обстановку того времени в Украине и процесс следственной работы сотрудников данного ведомства, которые в поточном

порядке, наскоро, оформляли сфальсифицированные ими уголовные дела на представителей различных национальностей, проживавших в Киеве, в том числе и на немцев, к которым относился Николай Кинигсвест.

Дело начинается с постановления о принятии его к своему производству, вынесенного оперуполномоченным 1-го отделения 3-го отдела УГБ НКВД УССР Рябчевским 23 октября 1937 г., который в тот же день вынес еще одно постановление – об аресте Николая Юльевича Кинигсвеста [11]. Через пару дней аналогичное постановление об аресте Николая Юльевича Кинигсвеста, по происхождению немца, юрисконсульта киевского обларбитража, вынесено ВРИО начальника отдела прокуратуры СССР.

В упомянутом выше интервью Лесь Танюк сказал следующее: «Я и раньше собирал информацию о сталинских репрессиях, – знал о них от моего учителя Марьяна Крушельницкого (ученика Леся Курбаса), от Бориса Антоненко-Давидовича и других. Да и известные семейные предания свидетельствовали, что именно в Быковне должен был обрести последний приют мой дед, Николай Юльевич Кенигсфест, происходивший из рода обедневших немецких баронов. Родился дед не в Германии, а в Балте. В начале XX века был председателем секции юристов Киева, дружил с Максимом Рыльским и Николаем Зеровым, был на короткой ноге с известным российским юристом Александром Кони. В 1937 г. его обвинили в пропаганде фашизма и расстреляли. А ведь всех, расстрелянных в Киеве в 1936(7) – 1941 гг., свозили в Быковню... Расстрельное дело своего деда я разыскал уже в 1990-х, будучи председателем комитета Верховной Рады по культуре и духовному возрождению...» [9].

2) Дело Ланге Фридриха Францевича. В процессе работы с архивными материалами в отношении жителей Киева, осужденных выездной сессией Военной Коллегии Верховного Суда СССР, мне встретилась немецкая фамилия Ланге Ф.Ф., которая вызвала определенный интерес, так как имела прямое отношение к киевским немцам, пострадавшим в 1937–1938 гг. от сталинских репрессий. Оформив запрос на поиски данного дела в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины, я через несколько дней получил уведомление о том, что запрошенное мною дело найдено, и я могу ознакомиться с его содержанием в зале архива. Заняв удобное место за столиком, я открыл небольшое архивно-уголовное дело под № 1786 по обвинению Ланге Фридриха Францевича по ст. 54-6 УК УССР, начатое 29 июля 1937 г. и углубился в его изучение [12].

Почти за 4 месяца следствия, проведенного сотрудниками НКВД УССР, вся суть предъявленного арестованному Ланге обвинения была

изложена на 41 листе. В целом она не доказывала сути предъявленного ему обвинения, однако органы НКВД обвиняли его в шпионаже в пользу одного иностранного государства.

Дело начиналось с постановления об избрании меры пресечения – содержания под стражей в спецкорпусе Лукьяновской тюрьмы, вынесенного оперуполномоченным КОУ НКВД Мальцевым 29.07.1937 г. в отношении проживавшего в то время в г. Белая Церковь Ланге Фридриха Францевича. В тот же день от прокурора Киевского военного округа диввоенюриста Калошина было получено постановление об аресте Ланге Ф.Ф. с содержанием его под стражей в киевской тюрьме.

На основании этих документов и ордера № 3249 на проведение обыска и ареста в этот же день у себя на квартире был арестован Фридрих Францевич Ланге, при задержании которого изъяты его личные документы, различные справки, письма, открытки с видом Берлина и двухствольное охотничье ружье фирмы «Зауэр» [12, с. 4]. В тот же день он был доставлен в киевскую тюрьму и заключен под стражу. При составлении анкеты арестованного сотруднику НКВД удалось выяснить, что Ланге Фридрих Францевич родился в ноябре 1903 г. в Одессе в рабочей семье. В настоящее время Ланге проживает в г. Белая Церковь, работает начальником цеха по обжигу кирпича на местном заводе, по национальности немец, немецкий подданный, служащий, до революции работал по найму. Его семья состоит из 3-х человек: жены – Валентины Евсеевны – домохозяйки и сына Александра 4-х лет. Отец – Франц Фридрихович Ланге, мать – Эмма Отовна и брат Бруно проживают в Берлине, и с ними он поддерживает переписку. Приговорен в/с ВК ВС СССР 19.11.1937 г. к ВМН – смерти [12, с. 6–7].

В деле имеется справка, из содержания которой видно, что приговор о ВМН в отношении Фридриха Францевича Ланге был приведен в исполнение в помещении НКВД УССР 20.11.1937 г. Подлинник акта о расстреле храниться в Особом архиве НКВД СССР (ныне архив РФ) в 11 томе, лист 62 [12, с. 40].

В ту же ночь группы всех осужденных в/с ВК ВС СССР узников киевской тюрьмы были тайно вывезены на грузовых автомашинах на территорию спецучастка НКВД УССР у поселка Быковня и скрытно погребены в ямах-могилах, где их тела пролежали многие десятилетия, пока об этом не узнали родные и близкие убитых.

К материалам данного дела подшиты две противоречивые справки. Из содержания первой следует, что осужденный Ланге Ф.Ф., отбывая наказание, умер в лагере 20.11.1942 г. Во второй справке указано, что Фридрих Францевич Ланге осужден в ноябре 1937 г. в/с ВК ВС СССР по

1-й категории к ВМН и расстрелян, чем подтверждается факт его расстрела в подвальном помещении НКВД УССР комендантом НКВД Шашковым и его помощником Нагорным.

3) Дело комбрига Ауссем-Орлова В.В. Небольшое архивно-уголовное дело под № 586 по обвинению по ст. ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 УК УССР Ауссем-Орлова В.В. начато 20 июля 1937 г. и закончено 29 сентября того же года сотрудниками киевского управления НКВД УССР. Суть предъявленного комбригу Ауссен-Орлову обвинения и приписанного ему преступления изложена сотрудниками НКВД на 272 листах одного дела, которое начиналось с постановления от 17.08.1937 г. об аресте комбрига Ауссена-Орлова В.В., вынесенного военным прокурором КВО диввоенюристом Калошиным, избравшим арестованному меру пресечения – содержание под стражей в спецкорпусе Лукьяновской тюрьмы Киева [13, с. 1–2].

Арест и личный обыск задержанного проходил 20 июля 1937 г. в киевской комендатуре, куда он был доставлен сотрудниками НКВД на основании упомянутого постановления военного прокурора и ордера № 3139, подписанного заместителем наркома Внутренних Дел УССР Фриновским в тот же день. При аресте в ходе личного обыска у Ауссена-Орлова были изъяты: 290 рублей, (квитанция № 1713 от 8.07.1937 г.), орден «Красного Знамени» №11403 (квитанция № 1133 от 8.07.1937 г.), наручные именные часы №12964, наградной «Браунинг», трубка, 3 ключа и кожаный портфель (квитанция № 12964 от 8.07.1937 г.). Опись изъятых вещей также отражена на квитанции № 1177 от того же 8 июля 1937, т.е. все указанные квитанции выписаны до получения санкции на его арест и возбуждения уголовного дела, чем подтверждается факт незаконного ареста комбрига и содержания его под стражей.

Кроме того, за арестованным Ауссенном-Орловым по квитанции № 1993 от 25.07.1937 г. числится, как полученный от него, чемодан в чехле, в котором находились его личные вещи: пальто, брюки, пиджак, сорочки, различное белье, предметы личной гигиены и вещи. В отдельной квитанции от 25.07.1937 г. указана также изъятая у арестованного купонная книжка [13, с. 2–9].

Ауссен-Орлов Владимир Владимирович, родился в 1897 г. в городе Брауншвайг (Германия), по национальности немец, проживал в городе Харькове по ул. Дарвина 4, его отец – Владимир Христианович был дипломатом, занимал должности председателя ВСНХ УССР, был представителем СССР в Турции, брат отца – Отто Христианович – соратник Ф. Дзержинского занимал должность Генерального консула СССР в Пари-

же и Генуе. Сам Владимир Владимирович с 1919 г. в Красной Гвардии, прошел путь от красноармейца до комбрига – заместителя начальника штаба Харьковского военного округа, со средним общим образованием и высшим военным. По службе характеризовался исключительно с положительной стороны. За боевые успехи в 1922 г. был награжден орденом Боевого Красного Знамени, затем именными золотыми часами, наградным пистолетом «Браунинг» и фотоаппаратом, двумя радиоприемниками, пианино, патефоном, многочисленными грамотами и денежными премиями. Таким образом, без учета того факта, что Ауссен-Орлов по национальности немец, подсудимый имел образцовую репутацию и значительные заслуги перед Советским государством.

Никаких доказательств его участия в контрреволюционной организации в деле не имеется, вся доказательственная база построена на самозащите как себя, так и других лиц, проходивших по его делу. В последующем все они реабилитированы. Тем не менее, на основании приговора в/с ВК ВС СССР от 15 октября 1937 г., вынесенного председательствующим диввоенюристом А.М. Орловым с участием членов суда: бригаденюриса Ждана С.Н., военюриста 1 ранга Климина Ф.А., при секретаре военюристе 1 ранга Батнере, заместитель начальника штаба Харьковского военного округа комбриг В.В. Ауссен-Орлов осужден к ВМН – расстрелу с лишением воинского звания комбриг, конфискацией лично ему принадлежащего имущества. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит, исполнен немедленно. Тело расстрелянного захоронено на территории спецучастка НКВД у пос. Быковня в Киеве [13, с. 244–245].

В августе 1956 г. женой расстрелянного комбрига Ауссен-Орлова В.В. гражданкой Ауссен-Исаевой Б.М. подано заявление с просьбой пересмотреть дела ее мужа, а также ее, так как 14 октября 1937 г. она тоже была арестована как жена осужденного изменника Родины и на основании решения Особого Совещания при НКВД СССР заключена в ИТЛ сроком на 8 лет. Наказание отбыла полностью в Темняковском исправительно-трудовом лагере. Обое реабилитированы [13, с. 248–249].

4) Дело № 527. В государственном архиве общественных организаций Украины удалось познакомиться с материалами многотомного архивно-уголовного дела № 527 по обвинению Штейнгеля Ивана Максимовича, Рихтера Вильгельма Филипповича, Гертельмана Павла Эмильевича и ряда других лиц (всего 8 человек), обвиненных по ст. 54-6, 54-7, 54-10 УК УССР в проведении ими шпионско-диверсионной деятельности на Украине, которую они осуществляли в пользу Германии [14]. Их действия органами НКВД были отнесены, к так называемой, немецкой операции. Следу-

ет отметить, что в группу обвиняемых по данному делу входили не только немцы, но и лица других национальностей, таких как, украинцы, поляки и русские. Подобных примеров по аналогичным делам имеется немало. Характерно, что 1-й том представленного дела начинается списком, подготовленным сотрудником НКВД, на 8 лиц, «приговоренных» внесудебным органом, к ВМН – расстрелу: 1. Гертельман Павел Эмильевич, 1902 г.р., немец; 2. Зваливский Кирил Петрович, 1893 г.р., русский; 3. Качар Александр Матвеевич, 1897 г.р., украинец; 4. Мизецкий Аркадий Андреевич, 1895 г.р., русский; 5. Монсен-Кобылянский Станислав Валерьянович, 1905 г.р., поляк; 6. Питюх Ольга Григорьевна, 1905 г.р., немка; 7. Рихтер Вильгельм Филиппович, 1876 г.р., немец; 8. Штейнгель Иван Максимович, 1893 г.р., немец.

Указанные лица после ареста содержались под стражей в Лукьяновской тюрьме. 25 июня 1937 г. следователем Шарфманом выносится постановление об избрании меры пресечения – заключения под стражу в спецкорпусе Лукьяновской тюрьмы второму фигуранту по делу – Штейнгелю Ивану Максимовичу, на арест которого как немецкого шпиона 26 июня получена санкция от военного прокурора КВО бригадвоенюриста Шахтена. Лишь 15 июля на основании данных документов выписывается ордер № 60 на проведение в Киеве по ул. Жертв Революции 17, кв. 9 обыска и ареста Штейнгеля И. М. 16 июля 1937 г. в ходе обыска у Штейнгеля изымается: две пачки переписки, 9 рублей денег, чемодан с верхней одеждой, а также проведено его задержание и доставка в Лукьяновскую тюрьму, где он находился до окончания следствия по делу [14, с. 10–13].

Штейнгель Иван Максимович родился в 1893 г. в Киеве, где по ул. Жертв Революции 17, проживал вместе с семьей. Происходит из дворян, немецкий барон, его отец имел особняк в Киеве¹⁴, по происхождению немец, но в документах пишется как русский, с неоконченным высшим образованием. Его брат – Федор проживал за границей [14, с. 14]. 23 июля 1937 г. следователем выносится постановление о предъявлении арестованному Штейнгель И.М. обвинения по ст. 54-6 УК УССР, т.е. в проведении шпионской деятельности в пользу Германии, с которым он ознакомлен под роспись, хотя в материалах дела реальных доказательств проводимой им шпионской деятельности не имеется [14, с. 15].

Обвинительное заключение по делу утверждено в ноябре 1937 г. (без даты) заместителем НКВД УССР Степановым и помощником ВП КВО

14 Замок Барона Штейнгеля (официально – доходный дом М. Подгорского) – расположен в самом начале улицы Ярославов Вал. Здание знаменито тем, что имеет вид средневекового замка, с выделяющейся острой башней и готическими экстерьерами. Некоторые исследователи считали владельцем дома барона именно Максима Штейнгеля, известного предпринимателя и винодела. Да и название «замок барона» закрепилось за домом на Ярославовом валу намертво.

Капсиным, составлено в Киеве 3 октября 1937 г. начальником 1 отделения 4 отдела УГБ Шарфманом и согласовано с начальником 4 отдела УГБ Киселевым. Все проходящие по делу лица: Штейнгель И.М., Качара А.М., Гершельман П.Э., Завалиевский К.П., Мизецкий А.А., Монсен-Кобылянский С.В., Питюх О.Г., Рихтер В.Ф. обвинялись по ст. 54-1-а, 54-6, 54-8, 54-9, 54-10 УК УССР. При этом указано, что органами НКВД УССР вскрыта шпионско-диверсионная организация, состоявшая из 8 агентов, которые проводили подрывную работу в УССР. Все обвиняемые по делу содержались под стражей в Лукьяновской тюрьме [14, с. 151-160]. К делу также подшита справка на проходивших по нему лиц (12 осужденных): Штейнгель И.М., Качара А.М., Гершельман П.Э., Завалиевский К.П., Мизецкий А.А., Монсен-Кобылянский С.В., Питюх О.Г., Рихтер В.Ф., Стрельцов, Афанасьев Г.Г., Прибе Г.Г., Якобсон Э.А.

Среди арестованных указаны Кожемяко Николай Спиридонович и Ангел Владимир Александрович, а среди разыскиваемых лиц числятся: Християнс Павел Карлович, Клиппель Глафира Осиповна, Тарновская Анна Яковлевна, Качар Алексей Матвеевич [15, с. 161].

Факт так называемого «осуждения» к ВМН – расстрелу, подтверждается выписками из протокола № 2 заседания комиссии НКВД СССР и прокурора СССР от 14.10.1937 г. на узников киевской тюрьмы: Штейнгель И.М., Качара А.М., Гершельман П.Э., Завалиевский К.П., Мизецкий А.А., Монсен-Кобылянский С.В., Питюх О.Г., Рихтер В. Ф. [15, с. 185-193]

К делу приобщены справки расстрелянных на основании вышеуказанного решения НКВД СССР и прокурора СССР (Высшая Двойка НКВД СССР) на 8 человек: Штейнгель И.М., Качара А.М., Гершельман П.Э., Завалиевского К.П., Мизецкого А.А., Монсен-Кобылянского С.В., Питюх О.Г., Рихтер В.Ф. Данное решение исполнено в Киевской тюрьме 19 октября 1937 г. комендантом НКВД УССР Шашковым. Тела погибших тайно захоронены на территории спецучастка НКВД у поселка Быковня в Киеве (ныне территория Национального заповедника «Быковнянские могилы») [15, с. 162-169].

Только через 31 год – 26 июня 1989 г. ВРИО военного прокурора КВО полковник юстиции Левченко Е.М. утвердил заключение о реабилитации этих людей как необоснованно «осужденных» решением «Высшей Двойки» и дело в отношении их прекратил за отсутствием в действиях репрессированных состава преступления [16, с. 334-337].

В заключении следует подчеркнуть, что репрессивная политика СССР в период Большого террора была направлена не только против автохтонных народов, проживавших на территории УССР, но и против

национальных меньшинств, в том числе и немецкого населения республики. Все они перенесли большие утраты. Тщательное исследование и обнаружение уголовных дел погибших в киевских застенках местных немцев во время репрессий 1937–1941 гг. в Украине дает возможность посмертно реабилитировать этих людей. И очень важно, что данное исследование позволяет родным и близким погибших ознакомиться с архивными материалами, их личными вещами, а также найти места их захоронения. Эта важная, хотя и многотрудная работа, необходима и в более широком контексте – восстановление справедливости и памяти о безвинных жертвах тоталитаризма.

Источники и литература:

1. Доктор Айсфельд: «Депортация советских немцев имеет признаки геноцида». URL. <https://www.bbc.com/russian/features-37447483>.
2. Архив Президента РФ (АП РФ). Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О мерах, ограждающих СССР от проникновения шпионских, террористических и диверсионных элементов». 9 Марта 1936 г. // АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 248. Л. 115-118.
3. Архив Президента РФ (АП РФ). Оперативный приказ НКВД СССР № 00439 «Об операции по репрессированию германских подданных, подозреваемых в шпионаже против СССР». 25 июля 1937 г. // АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 253. Л. 143-146.
4. Архив ВП Центрального региона Украины, дело № 50-0092, т.1.
5. Амонс А. І. Биківнянська трагедія: документи й матеріали. Постійна комісія з питань поновлення прав реабілітованих при Київській міській Раді. К.: Український Центр духовної культури, 2006. 560 с.
6. Українське слово. Шляхом мorduвань. С.2. URL. <https://libraria.ua/numbers/425/18279/>.
7. Амонс А. Быковнянские захоронения киевских немцев. К 80-й годовщине Сталинских репрессий в Украине. История и краеведение. Вестник Информационно-образовательного центра BIZ в Украине. № 32 (III квартал 2017 г.). С.26-32. URL. https://www.widerstrahl.org/uploads/p_40_73999543.pdf.
8. Амонс А. Биківнянські жертви або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: документи та матеріали. К.: МАУП, 2007. 608 с.
9. Лесь Танюк: «В Быковне лежит и мой дед, известный киевский юрист Николай Кенигсфест». Факты. 10 жовтня 2012. URL. <https://fakty.ua/153945-les-tanyuk-v-bykovne-lezhit-i-moj-ded-izvestnyj-kievskij-yurist-nikolaj-kenigsfest>.
10. ЦГАООУ, архивно-уголовное дело № 49451 по обвинению Николая Кенигсвеста.
11. ЦГАООУ, архивно-уголовное дело № 49451 по обвинению Николая Кенигсвеста, ф.6, оп.1.
12. ГДА СБУ, архивно-уголовное дело № 1786 по обвинению Ланге Фридриха Францевича, т.1.
13. ГДА СБУ, архивно-уголовное дело № 586 по обвинению Ауссем - Орлова В.В. т.1.
14. ЦГАООУ, архивно-уголовное дело № 527 по обвинению Штейнгеля Ивана Максимовича, и других, т.1.
15. ЦГАООУ, архивно-уголовное дело № 527 по обвинению Штейнгеля Ивана Максимовича, и других, т.2.
16. ЦГАООУ, архивно-уголовное дело № 527 по обвинению Штейнгеля Ивана Максимовича, и других, т.3.

Піньковський Володимир

ПОЛІТИКА СРСР ТА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ ЖИТОМИРЩИНИ У 1930-ті-1940-і рр.

У статті розглянуто проблематику репресій щодо етнічних німців на території Волині в складі Радянського Союзу напередодні Другої світової війни та під час окупації Третім Рейхом. Проведено порівняльний аналіз радянської та нацистської політики щодо німців у цьому регіоні. Були виявлено особливості окупаційної влади Третього Рейху на території Волині та репресивний характер політики Радянського Союзу щодо місцевих німців в останні роки війни.

Ключові слова: репресії, окупація, Друга світова війна, фольксдойче.

Политика СССР и немецких оккупационных властей относительно этнических немцев Житомирщины в 1930-е-1940-е гг.

В статье рассматривается проблематика репрессий в отношении этнических немцев на территории Волини в составе Советского Союза накануне Второй мировой войны и во время оккупации Третьим Рейхом. Проведен сравнительный анализ советской и нацистской политики в отношении немцев в этом регионе. Выделены особенности оккупационной власти Третьего Рейха на территории Волини и репрессивный характер политики СССР относительно немцев в последние годы войны.

Ключевые слова: репрессии, оккупация, Вторая мировая война, фольксдойче.

The USSR and the German Occupation Authorities Policy Regarding the Ethnic Germans of the Zhytomyr Region in the 1930s-1940s

The article deals with the problem of repression of ethnic Germans in the territory of Volhynia within the Soviet Union on the eve of the World War II and during the occupation by the Third Reich. The comparative analysis of Soviet and Nazi policies towards Germans in the region was made. The peculiarities of the occupation power of the Third Reich in the territory of Volhynia, as well as the punitive in nature of the policy of the USSR regarding the Germans in the last years of the war, were highlighted.

Key words: *repressions, occupation, World War II, Volksdeutsche.*

Волинь-Житомирщина є особливим регіоном в Україні, адже вона стала другою батьківщиною для представників німецького народу, які сюди почали масово переселятися ще понад двісті років тому. На території Житомирщини був один з небагатьох німецький національний район. Його створили 3 червня 1930 р. на основі існуючого Пулинського району. Окрім того, до його складу передали низку сілрад, що значно розширило його межі і компетенцію.

Але, на жаль, вже із середини 1930-х рр. ставлення до представників німецької національності змінюється. 17 жовтня 1935 р. радянське керівництво прийняло постанову про розформування Пулинського німецького національного району і реорганізацію його в Червоноармійський район. Відповідно, німецькі школи були перетворені на школи з українською або російською мовами викладання. Стосовно осіб німецької національності почали застосовувати репресивні заходи. 1935 р. з колишнього Пулинського району, а також з колишніх німецьких колоній інших районів на Житомирщині виселили німецькі сім'ї до Карело-Фінської республіки, а наступного 1936 р. – до Казахстану. Загалом було виселено 1200 осіб.

Невдовзі репресії набули ще більш масового характеру. Представників німецького етносу звинувачували в антирадянській агітації, у належності до різних повстанських організацій. 25 липня 1937 р. було видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00439, згідно з яким спрямовувалися зусилля на пошуки німецьких шпигунів і агентів, арешти німців, які працювали на військових заводах, залізничному транспорті та інших місцях. Це відкрило шляз масових арештів осіб німецької національності. Ще одна обставина посилила репресії – погіршення політичних відносин між СРСР і Німеччиною в 1938 році. Сталін вирішив помститися за це представникам німецької національності, які мешкали в радянській державі. Саме тому ми бачимо жахливу картину, коли 24 вересня 1938 р. розстріляно 65, а 27 вересня 1938 р. – 64 громадян німецької національності, і це лише мешканців Житомира. А взагалі 24 вересня 1938 р. у Житомирі було розстріляно 319 громадян Житомирської області. Наступний удар по німецькій національній меншині було завдано 27-28 вересня 1938 р., коли в Житомирі було розстріляно 562 осіб німецької національності.

Житомирське товариство німців Відергебурт з цього року вшановує і буде вшановувати щорічно цю сумну і трагічну дату місцевого значення.

Як бачимо, переважна більшість репресованих німців – засуджена до розстрілу. Вироки щодо них приймали позасудові органи (як правило, трійки при УНКВС) і виконані вони в Житомирі. Вияснити, де могили репресованих, зараз непросто. Можна припустити, що їх скидали у вириті задалегідь рови, які стали спільними могилами для десятків, сотень знищених радянською каральною машиною. Встановлено Пам'ятний знак жертвам політичних репресій, а також знак на Путятинській площі, де ховали у колективних могилах ще померлих від голоду і 1932–1933 рр., а потім – репресованих. Але, на жаль, ідентифікувати по персоналіям осіб у цих місцях масових поховань не видається можливим. Єдиним місцем, де це можливо зробити, є Лютеранське кладовище в Житомирі, на якому поховані померлі особи євангелічно-лютеранської віри.

Початок Другої світової війни, а особливо напад нацистської Німеччини на СРСР, негативно відбився на становищі німців, які проживали на радянській території. Їх почали вважати таємними агентами гітлерівської Німеччини. Тому НКВС відновило репресії щодо радянських німців ще перед нацистською окупацією.

На час виходу офіційної директиви від радянського керівництва датованої 28 серпня 1941 р., 80-річного сумного ювілею, який ми вшановуємо, армія вермахту вже вела бойові дії по всій території правобережної і частині лівобережної України включаючи район Чернігова, Полтави, Запоріжжя, а це близько 80 % території України в нинішніх її межах, а отже, велика німецька національна спільнота, включаючи колишні колонії волинських, причорноморських, та інших німців, а це приблизно до 500 тисяч осіб, була залишена в тилу радянської армії і не підпадала під дії цього указу.

Саме цього – життя в воєнний та післявоєнний період цієї групи населення, я хотів би торкнутися, так як воно найменше вивчене, досліджене, офіційно висвітлене та відрізняється від життя інших груп етнічних німців, які проживали на теренах тодішньої СРСР.

Уже на початку липня 1941 р. на територію Житомирщини зайшли нацистські війська. 9 липня було окуповано Житомир. 17 липня 1941 р. Гітлер підписав указ про управління в новоокупованих східних територіях. Згідно цього указу передбачалося створення органів цивільного управління замість військової адміністрації. Житомирщина входила до складу райхскомісаріату «Україна» як генеральний округ «Житомир». Центр райхскомісаріату знаходився у місті Рівне, а очолював його Еріх Кох. А на чолі генерального округу «Житомир» був генеральний комісар К. Клемм. З 29 жовтня 1942 року цю посаду обійняв Е. Лейзер.

Значний вплив на діяльність цивільної адміністрації у регіоні, зокрема на рівні генерального комісаріату, мала присутність вищого нацистського керівництва – Гітлера, Геринга та Гімлера, які дислокувалися у спеціально побудованих ставках. Адже крах «бліцкригу» та затягування воєнних дій поставили Німеччину перед необхідністю побудови відповідних об'єктів для розміщення німецьких високопосадовців ближче до фронту. Центральне місце у цьому проекті належало генеральному округу «Житомир». Поблизу Житомира у селищі Гуїва була споруджена ставка райхсфюрера СС Г. Гімлера «Хегевальд».

Генеральному комісару підпорядковувалися міські комісари, зокрема, комісар Житомира Фріц Магас. У очолюваному ним гебітскомісаріаті налічувалося 112 працівників, серед яких було 34 українці і 24 фольксдойче.

Політика Німеччини щодо окупованих територій містила особливе ставлення до фольксдойче – місцевого населення німецької національності. Ця ділянка національної політики була у віданні Г. Гімлера, який очолював Управління з питань зв'язків з етнічними німцями. Він висловлював консолідовану думку гітлерівської верхівки, що необхідно створити в Україні «велико-німецько-колонізаційний простір».

Як свідчить дослідження науковців «Г. Гімлер виступив ініціатором та основним ідеологом втілення проектів нацистської колонізаційної політики. 25 липня та 9 серпня 1942 р. під час зустрічей з Гітлером у вінницькій ставці «Вервольф» він отримав схвальне рішення щодо втілення власного колонізаційного проекту, який отримав вже вище згадану назву «Hegewald» («Заповідний ліс»). Його назва походить від назви однойменної ставки райхсфюрера під Житомиром. План «Хегевальду» Г. Гімлер озвучив у своїй ставці 16 вересня 1942 р. перед керівництвом СС та поліції. Проект колонізації, зі слів райхсфюрера, передбачав переселення у район між Житомиром та Бердичевом 10 тис. німців Волині».

Наш край було обрано для розміщень колоній фольксдойче тому, що тут мешкало досить багато етнічних німців. Так, згідно перепису населення від 1939 р. на Житомирщині налічувалося 36 тис. 356 осіб, які відносили себе до німецької національності. А перепис населення, яке провели в перші місяці німецької окупації, а саме 1 жовтня 1941 року приблизно підтвердили ці цифри. На початок грудня 1941 року це число зросло до 40 тис. 650 осіб. На противагу цьому процесу відбувалося різке зменшення населення єврейської і ромської національностей, які підлягали повному винищенню.

Переселенням на територію Хегевальду етнічних німців з інших регіонів займалися підрозділи СС, поліції, а також зондеркоманда «Росія». Ця акція тривала з 10 жовтня до 5 листопада 1942 р. і поєднувалася з відселенням корінних мешканців не німецької національності. У результаті на територію Хегевальду з північних районів генерального округу «Житомир» було переселено 6 тис. 362 особи німецької національності (півтори тисячі родин). Окупаційна влада проводила політику підтримки фольксдойче.

Наступним етапом у створенні етнічного гебіту стало видання наказу Е. Лейзера від 16 листопада 1942 року про виділення окремого округу Хегевальд. Але тільки 12 грудня 1942 року Хегевальд отримав юридичне оформлення. Гебітсгауптаном Хегевальда став штандартенфюрер СС Отто Юнгкунц.

Наступним кроком стало визначення адміністративних меж цієї округи. Станом на 1 вересня 1943 р. етнічний гебіт Хегевальд охоплював територію Житомирського та Бердичівського районів і включав 28 населених пунктів, які отримали німецькі назви: Altrosen (село Закуси́лівка, нині частина села Кодня), Am Hugel (село Лука), Arbeit (село Старий Солотвин), Au (село Червоний Степок), Bastianshof (Павленківка), Bubenhausen (село Волиця), Fleiss (село Ляхівці, зараз – Глинівці), Heimkehr (Ставецьке), Johstingen (село Розкопана Могила, зараз – Миролюбівка), Klein-Luneburg (село Ліщин), Madelsdorf (село Млинище), Maienfeld (Сінгури), Maurusdorf (село Станишівка), Neuheimat (село Пряжів) Neuposen (Кодня), Neu-Trudering (село Тулин, зараз це частина села Ліщин), New-Giesing (Головенка), Pfennigstadt (Вишневе), Preuersdorf (Ружки), Reinharding (Городище), Reichstreu (село Татаринівка, зараз – Озерянка), Sachsehorst (село Скоморохи), Schnabelesberg (село Зарічани), Tiefenbach (село Піски), Troja (село Троянів), Wertingen (село Вертокиївка), Zehnhub (село Вершина).

Не обійшлося і без улещання вищої окупаційної влади: село Янківці перейменували на честь Генріха Гімлера – Heinrichsfeld (в перекладі – Поле Генріха). Німецькі назви отримали і річки: Hegebach (Гуйва) і Fleissbach (Коденка). Навесні 1943 року до складу Гегевальду додали ще три села – Двірець, Залізняк, Шумськ.

Перейменування зазнали і вулиці міст. Так, у Житомирі вулиця Міської Ради була перейменована на вулицю Генріха Геринга, вулиця Карла Маркса – на вулицю Адольфа Гітлера, вулиця Леніна – на вулицю фон Райхенау.

Восени 1942 року створено між Черняховим і Коростенем ще один етнічний гебіт – Фьорстерштадт. До його складу увійшли села Горошків-

ського, Довбиського, Звягельського, Коростенського і Потіївського районів – усього 30 населених пунктів, де проживало загалом три тисячі осіб німецької національності. Центром гебіту стало містечко Черняхів. Керував цією округою гебітсгауптман оберфюрер СС Чимпке. З цієї місцевості виселяли корінне населення і заселяли етнічними німцями, переважно це були фольксдойче. Так, із району Бараші було переміщено 4500 фольксдойче. У результаті на території Фьорстерштадту уже налічувалося 9036 етнічних німців.

Окупаційна влада розглядала фольксдойче як свою підтримку. Великою мірою саме з їхнього числа призначали на посади в місцевому управлінні. Так, міським головою Бердичева призначили фольксдойче А. Р. Родера, головою районного управління Базарського району – Бауера-Мошковського. Фольксдойче мали низку привілеїв: на першочергове медичне обслуговування і вільний доступ у спеціальні німецькі лікарні, на першочергове забезпечення медикаментами. Ними опікувався німецький Червоний Хрест. Для фольксдойче було цілковите сприяння в отриманні освіти. Так, станом на 1942 рік у генеральному окрузі «Житомир» діяло 122 німецькі школи, у яких навчалося загалом 6 тис. 500 дітей.

Але далеко не все так гладко складалось у відношеннях окупаційної влади і фольксдойче, бо часто нова влада обіцяла одне, плани швидко змінювались і виходило вже друге, а потім ще і третє, що зовсім не влаштувало етнічних німців цього регіону, що призводило до численних конфліктів.

Звичайно, зі зміною ситуації на фронті у гіршу сторону для нацистів увага до розвитку освіти помітно послаблювалася, тому кількість німецьких шкіл зменшувалася. Ця важлива обставина значно послабила і процес переселення до Хегевальду і Фьорстерштадту етнічних німців. Для гітлерівського командування стали важливішими проблеми простого виживання і подальших перспектив і результатів війни.

У зв'язку з низкою поразок армії вермахту на ключових напрямках та з наближенням фронту зі Сходу, в другій половині 1943 р., був спершу розроблений, а потім запущений зворотній процес, який передбачав організоване та масове виселення фольксдойче в глибину третього рейху.

Тотально всіх фольксдойче, які стояли на обліку в гебітскомісаріатах, було примусово переселено в глибину нацистського рейху в накопичувальні\санітарні табори в більшості випадків на території нинішньої Польщі

Після карантину справи переселенців розглядали комісії замасковані під центри здоров'я. Вони оцінювали генетичну та расову «чистоту» і розподіляли їх на чотири категорії.

Фольксдойче першої, другої і третьої категорій відправляли у новостворені гау (округи) Ватерланд, Вартегау, в районі Лодзі та Данцига – Західна Прусія та Східна Прусія. Їх утворили на території анексованої Польщі.

Інших – «расово не дуже хороших, але ефективних та працьовитих колишніх колгоспників» в переважності зі змішаними шлюбами – відправляли до Рейху без перспективи отримати власне господарство.

Німецькі селяни, що колись успішно обживалися на волинських болотах, почували дискомфорт, розпоряджаючись чужим майном на колишній польській території. Вони залишили рідний дім, але навряд чи вже мали шанс потрапити до Батьківщини, яку колись так старанно освоювали їхні предки.

Уже на початку 1944 р. Г. Гімлер віддав особисте розпорядження, яке передбачало: чоловіків-переселенців фольксдойч призовного віку піддати медичному огляду та поставити на облік як потенційний резерв до війська. Уже в квітні цього ж року перша частина натуралізованих радянських німців була залучена до військової служби і цей процес тільки починав набирати оберти.

Частина переселенців групи фольксдойче пробувала ухилитися від призову на військову службу шляхом не проходження натуралізації і не отримання громадянства Третього рейху, але вже 26 червня 1944 року командування вермахту видало наказ про залучення на службу етнічних німців, які отримали посвідчення переселенця.

Мобілізації підлягали також особи, які з низки причин особистого характеру відмовилися від проходження фільтрації в таборі. 19 серпня 1944 року командування вермахту встановило чіткі правила призову радянських німців на військову службу, а саме:

- Командування військ СС могло проводити облік і призов переселенців до їх натуралізації;
- Особи, які отримали громадянство Німеччини, призивалися до вермахту на загальних підставах;
- Після отримання громадянства Німеччини призовник міг служити в СС тільки на добровільній основі.

Перша масова відправка на військову службу радянських німців відбулась у червні 1944 р. в кількості біля 5800 осіб, які почали проходити

службу в учбово-запасних частинах військ СС на території Німеччини, Угорщини та протекторату Богемії і Моравії.

Потім, після оголошення тотальної мобілізації, велика частина вже колишніх фольксдойче була масово залучена до війська, особи неспроможні виконувати цю функцію підлягали тимчасовій трудовій повинності в віці від 15 до 65 років жіночої та чоловічої статі.

Восени 1944 р. переважна більшість придатних до військової служби радянських німців вже служили в вермахту та СС.

Велика частина фольксдойче змушена була воювати на Східному та Західному фронтах, частина загинула, частина попала до радянського полону та полону західних союзників по коаліції. Ті полонені, які потрапили до союзних військ, були відпущені на свободу та в переважній масі залишились проживати на території ФРН, а ті що до радянського, підлягали покаранню як зрадники Батьківщини.

У результаті з приблизно 350 тисяч радянських фольксдойче, які перебували на закінчення війни на території рейху, біля 200 тисяч виявилися на зайнятій радянській окупаційній зоні Польщі та Східної Пруссії, а з 150 тисяч, які перебували в західній окупаційній зоні, приблизно половину передали радянській владі за домовленістю.

Зазначаю, що під час Другої світової війни з обох сторін діяли військові закони, які мали перевагу над іншими та передбачили обов'язкову військову повинність та принцип «Хто не з нами – той проти нас». Саме в таку ситуацію і потрапила велика частина цивільного населення німецького походження, яка проживала на окупаційній частині армії вермахту.

Всі ті, хто потрапив в окупаційну зону Радянського Союзу, а також ті, кого видали західні союзники згідно з домовленостями, були жорстко покарані та репресовані з клеймом «зрадник», згідно законів та норм того часу.

На сьогодні, згідно оновленого та вдосконаленого закону Німеччини «про громадянство», який набув чинності з 20 серпня цього року, всі особи, які мали громадянство Німеччини на 08 травня 1945 року, а також їх діти та внуки можуть успадкувати його. Це стосується широких категорій осіб, включно з антисемітськими нацистськими, а також і тодішніх «фольксдойче», більшість з яких було натуралізовано та нащадки яких можуть претендувати на цей статус вже незалежно від родинної чоловічої або жіночої лінії походження.

Український законодавець також врахував репресивний характер дій тодішньої радянської влади до цивільного населення німецького походження, яке не по своїй волі було насильницьки переселене зі своїх

домівок окупаційною владою та передбачив реабілітацію цієї категорії громадян.

Використанні джерела та література:

1. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/ УРСР 1924-1940 [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL. http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.
2. Костюк М. П. Пулинський німецький національний район на Волині. В кн.: Вопросы германской истории: Сборник научных трудов. Дніпропетровськ, 2002.
3. Оперативный приказ НКВД СССР № 00439 «Об операции по репрессированию германских подданных, подозреваемых в шпионаже против СССР». 25 июля 1937 г. АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 253. Л. 143-146.
4. «Заповідний ліс» поплічника Гітлера під Житомиром. URL. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2889688-zapovidnij-lis-poplicnika-gitlera-pid-zitomirom.html>.
5. Поновлення у громадянстві Німеччини осіб, переслідуваних режимом націонал-соціалізму, та їхніх нащадків. Посольство Федеративної Республіки Німеччина Київ. URL. <https://kiew.diplo.de/ua-uk/service/-/2370610>.

Костюк Михайло

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЦІВ СХІДНОЇ ВОЛИНИ ДО КАЗАХСТАНУ В 1936 РОЦІ

У статті зроблено джерелознавчий аналіз кількох груп архівних документів, які зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області і мають відношення до акції примусового переселення німців із прикордонних з Польщею районів Східної Волині до Казахстану в 1936 р.

Основна увага приділена документам, які дають можливість простежити процес підготовки, сам хід переселення та його наслідки. Аналізується також роль партійних і радянських органів та структур НКВС у підготовці та проведенні акції переселення.

Ключові слова: Державний архів Житомирської області, архів, архівні документи, Східна Волинь, Казахстан, німці, виселення.

Источниковедческий обзор документов Государственного архива Житомирской области о переселении немцев Восточной Волыни в Казахстан в 1936 году

В статье сделан источниковедческий анализ нескольких групп архивных документов, хранящихся в фондах Государственного архива Житомирской области и имеющих отношение к акции принудительного переселения немцев из приграничных с Польшей районов Восточной Волыни в Казахстан в 1936 году.

Основное внимание уделено документам, которые позволяют проследить процесс подготовки, сам ход переселения и его последствия. Анализируется также роль партийных и советских органов и структур НКВД в подготовке и проведении акции переселения.

Ключевые слова: Государственный архив Житомирской области, архивные документы, Восточная Волинь, Казахстан, немцы, переселения.

Documents Source Studying Review of the State Archives of Zhytomyr Region on Deportation of East Volhynian Germans to Kazakhstan in 1936

The article deals with the source studying analysis of several groups of archive documents from the funds of the State Archives of Zhytomyr Region concerning the act of forced deportation of Germans from the parts of East Volhyn bordering Poland to Kazakhstan in 1936.

The main attention is paid to the documents that make it possible to trace the preparation process, the course of resettlement and its consequences. The role of party and Soviet authorities and structures of the NKVD in the preparation and conduct of the deportation campaign is also analyzed.

Key words: *State Archives of Zhytomyr Region, archive documents, East Volhyn, Kazakhstan, Germans, deportation.*

Примусове виселення німців Східної Волині до Північного Казахстану, проведене органами радянської влади у 1936 р., здійснювалось згідно положень постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення в Казахстан» від 15 березня 1936 р. Більшою чи меншою мірою ця акція вже знаходила своє відображення у окремих працях українських [1; 2; 3; 4], німецьких [5], російських [6; 7] та казахських [8; 9] дослідників, а також у колективних виданнях істориків кількох країн [10]. Ці публікації містять як аналітичний, так і документальний матеріал. Але, слід зазначити, що джерельна база депортації 1936 р. ще не достатньо досліджена і використана істориками.

В архівах м. Житомира міститься багато цікавих та різноманітних за змістом і характером документальних матеріалів, які дають можливість прослідкувати різні аспекти кампанії примусового виселення німців Східної Волині до Казахстану у 1936 р. Саме цьому й буде присвячена дана публікація.

Основна увага приділена архівним матеріалам колишнього партійного архіву, які зберігаються нині у фонді П-87 Державного архіву Житомирської області. Аналіз відповідних документів за формами і видами дає підстави об'єднати їх у такі групи:

- 1) доповідні записки, довідки і спецзведення;
- 2) інформації і матеріали про хід переселення;
- 3) протоколи засідань районних, обласних і окружних комітетів КП(б)У.

Найбільш цікаві документи містяться у перших двох групах.

Якщо ж згрупувати архівні матеріали за періодами проведення самої акції примусового виселення, то можна виділити наступні групи:

1) Документи про підготовку до переселення (постанова ЦК КП/б/У, відповідні рішення обласного, окружного та районних комітетів більшовицької партії, відомості про підготовку і проведення конкретних заходів різними органами влади).

2) Матеріали про хід самого переселення (пропагандистська підготовка акції переселення, механізм її здійснення, чисельність виселених, регіони виселення та розселення, питання виплати грошової та матеріальної компенсації, умови і тривалість переїзду, харчування та медичне забезпечення, санітарно-гігієнічні умови під час переїзду та інше).

3) Інформація про наслідки переселення (катастрофічний стан зі збором врожаю влітку і восени 1936 р., затягування і навіть зриви збиральної кампанії, пригнічений морально-психологічний стан і небажання німців якісно працювати або й взагалі не виходити на роботу у зв'язку з побоюваннями майбутнього виселення).

Розпочнемо наш джерелознавчий огляд з аналізу кількох важливих архівних документів підготовчого періоду до виселення. Одним із них є довідка «Про стан підготовчої роботи до переселення по Новоград-Волинському округу», підготовлена Новоград-Волинським окружним відділом НКВС станом на 12 травня 1936 р. [11, арк. 25–32]. Цей документ має гриф «цілком таємно» і засвідчує, що впродовж двох місяців після прийняття постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення в Казахстан» органами НКВС велася різнопланова робота, спрямована на її виконання. Зокрема, було визначено загальну кількість майбутніх переселенців. Вона складала 2450 сімей, з яких 627 були сім'ї німців. Щоправда, згодом ці цифри зросли відповідно до 2767 і 760. Акцією переселення мали бути охоплені 4 райони Новоград-Волинського округу (Баранівський, Городницький, Новоград-Волинський і Яруньський), 80 населених пунктів і 84 колгоспи на території 63 сільських рад [11, арк.25].

Зміст цієї довідки демонструє, що основними напрямками організаційної роботи Новоград-Волинського окружного відділу НКВС з підготовки переселення були наступні:

- складання, перевірка і затвердження списків переселенців;
- підготовка особових справ на кожну сім'ю переселенців. Для цього в друкарні були надруковані спеціально підготовлені працівниками НКВС різного роду бланки (листки переселенців, довідки сільрад, повагонні списки та ін.) і надіслані у райони;

- відпрацювання оперативних планів;
- проведення розрахунків щодо необхідної кількості транспорту, продуктів, фуражу, вагонів та ін.;
- надання практичної допомоги районам, шляхом виїзду на місця оперативних працівників і навіть представників керівного складу окружного відділу НКВС [11, арк. 26–27].

Що ж до мети, яка мала бути досягнута внаслідок проведення підготовчої роботи і самого переселення, то в документі вона була сформульована так: «Эти мероприятия дадут возможность очистить территорию военно-оборонительных сооружений от польско-немецкого контрреволюционного националистического элемента» [11, арк. 28].

Слід додати, що зміст цієї довідки засвідчує, що Новоград-Волинський окружний відділ НКВС для проведення підготовчих заходів до переселення, відповідної політроботи і здійснення самої акції переселення мобілізував не лише відповідний штат свої співробітників, а й залучив чекістів-оперативників з районних відділів НКВС, обласного управління НКВС і навіть зі складу центрального апарату НКВС УРСР. Крім того, для допомоги працівникам НКВС за домовленістю з окружним партійним комітетом було мобілізовано 333 працівники з числа партійного і 467 – комсомольського активу округу. А на додачу до цієї чисельної партійно-комсомольської команди у всіх районах залучався до роботи перевірений безпартійний актив з числа кращих колгоспників-стаханівців і активісти з числа осіб, переселених в округ з інших областей, яких називали «доприселенцями» [11, арк. 27–28]. Залучення до акції переселення такого значного числа оперативників НКВС, партійно-комсомольського та безпартійного активу може небезпідставно свідчити, що каральні органи побоювались масового силового опору з боку польського і німецького населення. Хоча в реальності цього не було, якщо не брати до уваги фактів словесних висловлювань невдоволення і подекуди випадків саботажу окремих організаційних заходів з боку владних органів.

З тексту довідки маємо й іншу цікаву і важливу інформацію. Зокрема, у ній ідеться й про фінансові витрати на проведення переселення. Загальна їх сума для всіх чотирьох районів складала 173 176 крб. Розподіл цих коштів по районах передбачався такий: Баранівський – 40 230 крб., Городницький – 47 120 крб., Новоград-Волинський – 41 000 крб. і Ярунський – 44 780 крб. Тут же знаходимо й визначені для посадки людей і завантаження худоби населені пункти: Новоград-Волинський, Городниця, ст. Липине і ст. Радуліно [11, арк.30].

В останній частині довідки наведені факти, які переконливо свідчать про проблеми, що виникли у питанні проведення розрахунків з тими, хто був визначений для переселення. Через катастрофічний фінансовий і матеріальний стан колгоспів у більшості з них були відсутні кошти для проведення розрахунків за трудові як грошми, так і зерном. З тієї ж причини не відбувалися розрахунки й з одноосібниками за посіви, які вони передавали до колгоспів, і з колгоспниками, які туди ж передавали свої городи [11, арк. 31–32].

Заслуговує на увагу ще один документ ДАЖО, що стосується підготовчого періоду до переселення. Це довідка «О подготовительной работе по переселению польского и немецкого населения по Новоград-Волинскому округу», підготовлена тим же Новоград-Волинським окружним відділом НКВС у серпні 1936 року [12, арк. 1–4]. Беручи до уваги матеріали, вміщені у цій довідці, слід зауважити, що до неї з незрозумілих причин не включені дані по Яруньському району. Мова йде про переселення з територій 40 сілрад, розташованих у трьох районах Новоград-Волинського округу: Червоноармійського, Новоград-Волинського та Баранівського. Акція мала на меті виселення «польсько-німецького контрреволюційного націоналістичного елементу». Всього із цих трьох районів планувалося виселити 2050 сімей, що складало 9503 особи, з яких 1051 були німцями. У документі окремо подана статистика виселенців за національним складом та соціальними ознаками (куркулів, одноосібників та колгоспників). Слід зауважити, що перебування в соціальній категорії колгоспників не рятувало від переселення. Більше того, кількість колгоспників більше ніж вдвічі переважала сумарну кількість куркулів та одноосібників – 1426 проти 634 [12, арк. 1–2].

Цікавою частиною цього документу є принципи, сформульовані окружним відділом НКВС, якими він керувався, визначаючи населені пункти у кожному районі, які планувалися для очистки від «польсько-німецького контрреволюційного елементу»:

«1. По Н-Волинскому району:

а) очистка населенных пунктов, непосредственно прилегающих к оборонительным объектам;

б) очистка сел, засоренных польско-немецким к-р националистическим элементом и зарубежными связями.

2. По Барановскому району:

а) очистка населенных пунктов, находящихся в близости от военно-оборонительных объектов;

б) очистка сел бывшего Мархлевского района, чрезмерно насыщенных к-р элементом;

3. По Красноармейскому району:

очистка населенных пунктов от к-р элемента – главным образом немецкого – связанного с зарубежными к-р организациями» [12, арк.3, 5].

У довідці подано також дві таблиці. У першій з них вміщено статистику наявної худоби в сім'ях, визначених для переселення у селах Новоград-Волинського району, а в другій – кількість худоби, яку виселенці всіх трьох, згаданих вище районів, мали право взяти у колгоспах і вивезти з собою. Окрім цього, у тексті наведені приклади поширення у деяких селах слухів про акцію майбутнього переселення, що розцінювалось працівниками каральних органів як спроби її зриву [12, арк. 4].

Особливий інтерес у цьому документі являє собою таблиця під грифом «совершенно секретно», у якій представлені відомості про підготовку до переселення польського та німецького контрреволюційного елементу по Новоград-Волинському району Київської області. Статистичні матеріали, вміщені у ній, стосуються 11-ти сіл. По кожному з них можемо побачити кількість сімей, які мали бути виселені, їх поділ за національною та соціальною ознакою, а також категорії обліку, до яких належали виселенці. Таких категорій було визначено 10:

- колишні контрабандисти;
- сім'ї засуджених за контрреволюційну та шпигунську діяльність;
- ті, хто мав зв'язки за кордоном;
- ті, хто мав шпигунські та терористичні зв'язки;
- ті, що мали зв'язок з німецьким консульством та закордонними антирадянськими організаціями;
- релігійний актив;
- виключені із лав більшовицької партії;
- колишні дворяни;
- колишні петлюрівський елемент;
- інший антирадянський елемент [12, арк.6].

Зміст документу свідчить про те, що на всіх, визначених до переселення, були складені списки, затверджені відповідними районними комісіями з переселення. Крім того, було створено також досить чисельний переселенський резерв. Він складав 922 сім'ї у трьох районах, що становило 45% від кількості тих, хто мав бути переселеним [12, арк. 3]. На жаль, самих списків у архівному документі не виявлено.

Ряд важливих фактів про переселення волинських німців до Казахстану у 1936 р. міститься ще в одному документі ДАЖО під назвою «О

политсостоянии Новоград-Волынского округа и ходе уборочной кампании» [11, арк. 60– 63]. Це довідка від 20 серпня 1936 р., підготовлена Новоград-Волинським окружним відділом НКВС і за підписом його начальника Александрова. Поряд із даними про хід збирання врожаю, у ній під заголовком «Чистка Новоград-Волынского округа от контрреволюционных элементов» вміщена інформація про результати першої черги переселення, яка здійснювалась впродовж 20.05.-05.06.1936. з чотирьох районів Новоград-Волинського округу. Її результатом стало переселення 2767 сімей, з яких 989 (або ж 35,7%) були німецькими. Тут же є таблиця, у якій подано статистику переселених за національною та соціальною ознакою як в цілому по окрузі, так і по кожному району. Загальна кількість переселених складала 13 760 осіб. Відзначалось, що «переселение прошло без каких-либо эксцессов и открытых антисоветских выступлений и проведено, по оценке областных организаций и НКВД УССР, – хорошо [11, арк. 60– 61].

Далі начальник Новоград-Волинського окружного відділу НКВС повідомляв про те, що вже проведена підготовча робота до переселення контрреволюційного елементу другої черги, списки вже складені і надіслані на затвердження. Слід зауважити, що в переліку районів, з яких передбачалося переселення другої черги, відсутні Городницький та Яруньський район, а залишились Баранівський, Новоград-Волинський і Червоноармійський. З цих районів планувалось виселення ще 2050 сімей. Відсутність додаткової кількості переселенців із Городницького та Яруньського районів начальник окрвідділу НКВС пояснював тим, що «они почти полностью очищены от поляков и немцев при предыдущем переселении и в них осталось незначительное количество семейств, не имеющих трудоспособных мужчин». Проведення другої черги переселення планувалося з 1 вересня 1936 р. [11, арк. 61, 63].

У завершальній частині документа вміщена інформація, які засвідчує проведення органами НКВС репресивних заходів проти окремих представників німецького і польського населення, що проживали в районах, з яких відбувалося переселення до Казахстану. Зокрема, йдеться про ліквідацію трьох польсько-німецьких груп у складі 13 осіб, які вже були засуджені на різні терміни ув'язнення спеціальною колегією обласного суду. Їх звинувачували у «контрреволюційній фашистській діяльності, орієнтації на Німеччину як на батьківщину німців та іншому» [11, арк. 63]. Не виключено, що такі репресивні акції мали на меті посіяти страх серед потенційних переселенців і упередити спроби вчинення опору чи протидії переселенню.

Хотілося б також звернути увагу й на окремі архівні справи фонду П-87, які містять інформацію про хід самої акції переселення німецького та польського населення до Казахстану та її підсумки і оцінки. У цьому плані інтерес представляє доповідна за підписом секретаря Червоноармійським райкому більшовицької партії «Про підсумки переселення з Червоноармійського району», надіслана секретарю Новоград-Волинського окружному КП/б/У А. П. Абашу [12, арк. 8–14].

У першому ж абзаці документа наголошується на вагомості проведеної акції та головній меті, яку вона переслідувала: «Переселення з Червоноармійського району націоналістичних та контрреволюційних елементів з німців та поляків з'явилося важливішим міроприємством партії та уряду по дальнішому господарчо-політичному зміцненню колгоспів району» [12, арк. 8]. А далі наголошується, що підготовка і саме переселення проводились у складних умовах, спричинених тим, що рештки куркульських, націоналістичних і фашистських елементів намагалися поширювати свою підливну агітацію серед деякої частини населення. Наводяться цікаві факти про розмах мобілізаційної роботи, яка була проведена районною партійною організацією для успішного проведення переселення. Зокрема, для роботи у сільрадах і колгоспах, визначених для переселення, було мобілізовано 121 особу з числа районного партійного, радянського та комсомольського активу і 900 осіб позапартійного сільського колгоспного активу. Крім того, Новоград-Волинський окружком КП/б/У направив на допомогу до Червоноармійська 15 членів і кандидатів партії, мобілізованих з Яруньської та Городницької районних партійних організацій. Не забуло Червоноармійське районне партійне керівництво відзначити «заслуги» у забезпеченні успішності проведення акції переселення й вищих партійних органів – Київського обкому та Новоград-Волинського окружного КП/б/У, які надавали допомогу і здійснювали безпосереднє оперативне керівництво. З документа дізнаємося також, що переселення з Червоноармійського району здійснювалося до Карагандинської області Казахської АСРР [12, арк. 8–9].

Наступна інформація, викладена в документі, свідчить про те, що проблемними під час переселення для районної влади були питання транспорту. Наявна у районі тяглова сила не могла вчасно доставити вантажі переселенців на станції, враховуючи графіки відправки ешелонів. Проблему вдалося вирішити з допомогою Київського обкому КП/б/У, який направив у район 27 автомашин на весь термін проведення переселення. Вказувалось також, що всього було переселено 900 сімей із 14 сіл району, в яких компактно проживали поляки і німці. Причому,

ці загальні цифри деталізуються по кожному селу у формі чотирьох таблиць, що є особливо цінним статистичним матеріалом для дослідників. У першій з них зроблено розподіл виселених до Карагандинської області поляків і німців за національною ознакою та соціальним станом. Друга і третя містять інформацію про кількість худоби та мертвого реманенту, яку змогли вивезти з собою виселенці. І в четвертій вміщено дані про переселених із кожного села за категоріями обліку НКВС, перелік яких наведено нами вище. Хочемо звернути увагу на те, після цієї таблиці автори доповідної, аргументуючи підсумковими цифрами по кожній категорії обліку, наголошують на необхідності проведеної насильницької акції переселення і в дещо піднесеному тоні роблять наступний висновок про її важливість: «Цілком ясно, що без такого рішучого, нищівного вдару по цих ворожих елементах неможливо говорити про серйозні заходи щодо політично-господарчого зміцнення колгоспів, не можна вести серйозної боротьби зі всілякими спробами використати територію району як плацдарм для загарбницьких цілей німецького та польського фашизму». [12, арк. 8–12].

Для ілюстрації так званої «підривної роботи агентів фашизму» у документі наведені й приклади поширення ними «провокаційних чуток». Причому, наголошується, що цей «метод» використовується вже протягом тривалого часу, в тому числі й під час переселення весною 1935 р. Серед інших наводяться приклади висловлювань німців з колонії Березова Гать Венцлера Ю.Г., Штреплінга Г., Фельске А.Я., Мільхета Е., Шмідта Р., Кренца Ф.Г. Привертає увагу суперечливість цих висловлювань. Наприклад, Р. Шмідт стверджував: «У Казахській АСРР, куди нас переселяють, був великий голод, від якого вимерло все населення». І далі виражав побоювання в тому, що «і нас всіх німців висилають туди, щоб нас знищити». А його односельчанин Ф.Г. Кренц наївно висловлював доволі оптимістичні сподівання щодо майбутнього життя після переселення: «Я дуже радий, що мене переселяють. Я позбавлюсь від цього колгоспу, одержу 25 га землі, куплю коня і буду господарювати одноосібно. Колгосп – це тільки мучіння для народу, скільки не працюй, все одно нічого ніколи мати не будеш» [12, арк. 14]. Поширення цих та інших висловлювань у доповідній записці розцінюються партійним керівництвом району як «факти контрреволюційної роботи», якою «ворог намагається підняти проти партії та радянської влади деяку частину населення, сільської інтелігенції та робити безглуздий наклеп на нашу Червону Армію». Але тут же слідує запевнення вищих партійних органів у тому, що «політмасовою роботою, яка була проведена уповноваженими РПК

[районного партійного комітету – М.К.] і активістами, підризна агітація фашистських елементів поширення не мала» [12, арк.14].

Ще один аспект акції переселення, який простежується в архівних справах фонду П-87 і на який хотілося б звернути увагу, стосується її наслідків. Привертає увагу те, що звіти партійних чиновників районного рівня про наслідки переселення були за характером дещо пафосними. Але реальна картина у колгоспах, з яких проводилось виселення німців і поляків, була далекою від пафосу партійних документів і зовсім не втішною. І це чітко видно із змісту доповідних записок, довідок і спеціальних зведень органів НКВС. Значне скорочення чисельності колгоспників негативно відобразилось на роботі колгоспів вже через 1–2 місяці, хоча влада намагалася завезти на місце переселенців колгоспників з інших областей України. Особливо гостро це стало проявилися з початком збору врожаю. Інформація про суттєві проблеми в цьому напрямку в документах чекістів зустрічаються досить часто. Так, у першому ж абзаці довідки Новоград-Волинського окружного відділу НКВС від 17 серпня 1936 р. констатується наступне: «Уборочная кампания по Округу проходит явно неудовлетворительно и в целом ряде колхозов имеется угроза срыва уборочной кампании, особенно по зерновым культурам. В отношении же льна, то если с уборкой его дело обстоит сравнительно благополучно, так как в основном она заканчивается, то обмолот и переработка льна срывается. К скирдованию зерновых почти совершенно не приступлено...» [11, арк.56]. В інших фрагментах цього ж документу не лише констатація загрозливого становища у окремих колгоспах, а й пояснення його причини: «Особенно угрожающее положение с уборкой в Барановском районе мы имели в сёлах Погорелое и Юзефовка, откуда большинство населения переселено.

Такое же положение мы имеем в Городницком районе....

Такое же положение имеет место в селе Берёзовой Гати того же района, в колхозах «Юнгштурм» и «Новое життя» [11, арк. 58].

Подібні повідомлення зустрічаються і в інших документах місцевих органів НКВС. Крім цього, в них відзначені й інші факти негативних наслідків кампанії примусового переселення. Зокрема, це стосувалося небажання колгоспників виходити на роботу. У цитованому нами вище документі наведені приклади проявів такої поведінки німців. Так, у німецькій колонії Максимівка Несолоньської сільради голова колгоспу Густав Гекендорф і бригадир Евальд Крепс повільні темпи збору врожаю пояснювали тим, що колгоспники-німці очікують переселення і на заклики до виходу на роботу відповідають: «Мы всё равно не сидим на

твёрдом месте. Нас скоро вышлют и поэтому работать не хотим» [11, арк. 40]. Ще в одній довідці Новоград-Волинського окружного відділу НКВС від 3 серпня 1936 р. у селах Дермань Червоноармійського, Майстрів та Нова Романівка Новоград-Волинського районів зафіксовані факти поширення серед німецького населення слухів про нову хвилю переселення, яка супроводжувалася порушеннями трудової дисципліни і загрожувала зривом збирання врожаю [11, арк. 52–54].

Не кращою була ситуація і восени. Показовою у цьому плані є доповідна записка того ж Новоград-Волинського окружного відділу НКВС секретарю окружного парткому КП/б/У від 23 вересня 1936 р. «О гибели хлеба в ряде колхозов Новоград-Волынского района, затяжке и плохом качестве сева, упадке труддисциплины и бездеятельности руководящего состава колхозов». Вже навіть її назва свідчила про катастрофічний стан справ у деяких колгоспах Новоград-Волинського району, з яких проводилось виселення. А перші два абзаци документу, як і в подібному від 17 серпня 1936 р., зустрічаємо нові свідчення подальшого погіршення ситуації в окремих господарствах: «В целом ряде колхозов Новоград-Волынского района гибнет хлеб урожая 1935 года, который погнил и продолжает гнить в скирдах, а часть и на покосах. Также подвергается гниению в ряде колхозов горох, клевер, соломка льна и пр.

Многие колхозы затянули осенний сев, который выполнили только на 50%, причём, имеют место случаи недоброкачественно обработанной земли и произведение посева недоброкачественным и неочищенным зерном» [11, арк. 72]. А ось у наступному абзаци читаємо логічне пояснення, чому це відбувалося: «Такое положение с выполнением осенних сельхозработ в колхозах объясняется *отчасти* (виділення – М.К.) отсутствием в достаточном количестве рабочей силы в ряде колхозов района, в связи с проведённым переселением значительного количества семейств. Однако, *главные причины* (виділення – М.К.) заключаются в том, что целый ряд руководителей колхозов вместо энергичной работы, – бездействуют, пьянствуют и относятся совершенно безразлично к тому факту, что на их глазах погибает урожай – результат годичной работы колхозов.

Следует также отметить абсолютное бездействие Новоград-Волынского Горземотдела и обеих МТС – Новоград-Волынской и Броницкой и работающего в них агроперсонала. Как руководители этих организаций, так и агроперсонал этих организаций вместо конкретного руководства колхозами и оказания им практической помощи, – занимаются только собиранием всевозможных сводок по телефону, а если и выезжают в сёла, то эти выезды носят характер гастролёрства» [11, арк. 72–73]. Думаємо,

слово «отчасти» вжито в документі радянського карального органу не випадково. Адже саме він був безпосереднім виконавцем акції примусового виселення і, закономірно, став ключовим винуватцем наслідків своєї діяльності, зафіксованих його ж співробітниками. Але, вживши це слово, чекісти намагалися применшити свою роль у наслідках проведеної ними акції. Цим же пояснюється і довгий перелік інших причин невтішної картини в колгоспних господарствах, які, на їхню думку, саме й були головними.

У цій же доповідній записці зафіксовані й факти негативних наслідків та реакції німців, які не були переселені і далі проживали у німецьких поселеннях Новоград-Волинського району, на акцію примусового переселення частини своїх односельчан. Наприклад, у колгоспі «Новий шлях» колонії Миколаївка, звідки 13 вересня 1936 р. було переселено до Казахстану 97 німецьких сімей, німці-колгоспники, які залишились, на роботу майже не виходили, заявляючи: «Зачем нам работать в колхозе, когда так или иначе нас отсюда вышлют и труд пропадёт даром» [11, арк. 73].

Падіння трудової дисципліни, неякісні роботи на посівній і висловлювання подібного характеру чекісти зафіксували і в колгоспі «Вперед» колонії Марушівка, де німці ухиляння від роботи в колгоспі обґрунтовували так: «Работать в колхозе нам никакого расчёта, ибо после 26 сентября нас всех отсюда вышлют» [11, арк. 74]. Більше того, вони вже не вірили запевненням влади про те, що їх не будуть виселяти і реально готувались до майбутнього від'їзду. У документі наведені прізвища німців-колгоспників Августа Фішера, Райнгольда Раста, Фріберта Фельдбеля, Олександра Граффа та інших, які не виходили на роботу, а виготовляли скрині і ящики для пакування речей [11, арк. 74].

Показове спостереження було зафіксоване і в колгоспі ім. Тельмана села Наталівка. Поряд із фактами неякісного скиртування гороху, що привело до того, що половина його згнила, а також втрати 10% обмолоченого зерна селекційного льону констатувалось, що небажання німців виходити на роботу негативним чином вплинуло й на привезених колгоспників з інших областей УСРР, які мали компенсувати нестачу робочих рук у колгоспах, з яких відбувалось переселення до Казахстану: «...труддисциплина сильно упала и не только местные немцы, но даже и доприселенцы не хотят выходить на работу» [11, арк. 76].

Подібного роду факти і агентурні свідчення, зібрані співробітниками НКВС, фіксувались у багатьох інших колоніях, селах і колгоспах, з яких були виселені німці й поляки. Слід зазначити, що вони дають мож-

ливість зрозуміти й ту морально-психологічну атмосферу, яка панувала серед німців і поляків, які ще залишались у своїх домівках, але побоювались можливості або ж знали про невідворотність свого переселення в найближчій перспективі. Деякі з них змогли отримати правдиву інформацію від своїх родичів чи сусідів, вивезених у першу хвилю переселення, про їхнє катастрофічне становище у казахських степах. Ця інформація швидко поширювалася серед тих, що залишалися, і створювала негативну атмосферу пригніченого морально-психологічного стану, невпевненості у завтрашньому дні, тривоги і страху. І це був ще один із негативних наслідків акції депортації. Під впливом цієї гнітючої атмосфери вони відмовлялися виходити на роботу, а якщо і виходили, то створювали лише її видимість, працювали недбало або й не працювали взагалі. Фактично це були відверті форми саботажу.

У цілому документи, взяті нами для аналізу в статті, та інші архівні матеріали ДАЖО містять різнопланову інформацію, яка допомагає глибше зрозуміти, які організаційні заходи проводились у підготовчий до переселення період, яку роль у його підготовці та проведенні відігравали партійні, радянські органи та структури НКВС, які території воно охоплювало, як проходив сам процес переселення, якими були його масштаби і наслідки, якою була реакція населення та інше. Такий широкий спектр тематики архівних матеріалів відкриває перед дослідниками можливості ґрунтовніше дослідити тему переселення німців та поляків до Казахстану у 1936 р. І хоча ряд фактів із окремих архівних документів ДАЖО вже використовувались у деяких публікаціях, комплексного і глибокого їх аналізу та широкого використання в дослідженнях цієї теми вони ще не знайшли.

Використані джерела та література:

1. Кокін С. Виселення німців з території України у 1934-1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР за документами ГДУ СБУ. *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С.111-122.
2. Бажан О.Г. Депортации населения Украины в Казахстан в 1930-1940-е годы в документах советских спецслужб. *Материалы круглого стола в рамках Международной научно-практической конференции «Депортация народов в эпоху тоталитаризма: исторические уроки»*. Караганды: «Болашак-Баспа», 2017. С.18-29.
3. Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Шлях до Казахстану. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Кн.7. Частина друга*. Житомир: «Полісся», 2015. С.9-21. URL: http://www.reabit.org.ua/files/store/Zhitom.7_2.pdf (дата звернення: 10.10.2021).

4. Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Реабілітовані історією. Як це було: шлях до Казахстану. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/reabilitovani-istorieyu-yak-tse-bulo-shlyah-do-kazahstanu-11137996.html> (дата звернення: 10.10.2021).
5. Дённыйхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / В. Дённыйхаус; [пер. с нем. В. Дённыйхауса; науч. ред. А.И. Савин]. М., 2011.
6. Бугай Н.Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию... М.: «АИРО- XX», 1995.
7. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М., 2001. URL: <http://old.memo.ru/history/deport/> (дата звернення: 10.10.2021).
8. Из истории депортаций. Казахстан. 1935-1939 гг. Сборник документов. Т.2. Алматы: ЛЕМ, 2014.
9. Сактаганова З. Г. Депортации народов в Казахстан: этапы истории. *Материалы круглого стола в рамках Международной научно-практической конференции «Депортация народов в эпоху тоталитаризма: исторические уроки»*. Караганды: «Боллашак-Баспа», 2017. С.111-120.
10. История и культура немцев Казахстана = Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan / Отв. редактор А. Айсфельд, научн. ред. О. Айсфельд. Гёттинген, Алматы, 2017. 524 с., ил. - рус., нем.
11. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). Ф.П-87. Оп.1. Спр.40.
12. ДАЖО. Ф.П-87. Оп.1. Спр.111.

Подопригора Юлия

«ЗА 24 ЧАСА МЫ ДОЛЖНЫ БЫЛИ СОБРАТЬСЯ, А КУДА – НЕИЗВЕСТНО...». ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ И СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ

В статье исследуются вопросы насильственного переселения этнических немцев в Казахстан в 1930-х – начале 1940-х гг. Рассматриваются нормативные документы, в соответствии с которыми происходило выселение немцев из мест их компактного проживания в Казахскую ССР, взятии их на учет спецпоселения, а также, в последующем снятие со спецучета и освобождение из спецпоселения. Помимо этого, излагаются проблемы расселения, хозяйственного обустройства депортированного немецкого населения в областях Казахстана и надзора в местах спецпоселений. Анализируется степень изученности проблематики депортации и спецпоселения немцев в Казахстане.

Ключевые слова: насильственное переселение, размещение переселенцев, надзор в местах спецпоселений, спецпоселенцы, этнические немцы Казахстана, историческая память.

«За 24 години ми повинні були зібратися, а куди – невідомо...». Із історії депортації та спецпоселення німців у Казахстані

У статті досліджуються питання насильницького переселення етнічних німців до Казахстану в 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглядаються нормативні документи, відповідно до яких відбувалося виселення німців з місць їх компактного проживання в Казахську РСР, взяття їх на облік спецпоселення, а також, у подальшому зняття зі спецобліку та звільнення зі спецпоселення. Крім цього, розглядаються проблеми розселення, господарського облаштування депортованого німецького населення в областях Казахстану та нагляду у місцях спецпоселень. Аналізується ступінь вивченості проблематики депортації та спецпоселення німців у Казахстані.

Ключові слова: насильницьке переселення, розміщення переселенців, нагляд у місцях спецпоселень, спецпоселенці, етнічні німці Казахстану, історична пам'ять.

**«We Had 24 Hours to Pack Up, but Nobody Knew Where».
From the History of Deportation and Special Settlements
of Germans in Kazakhstan**

The article examines the issues of ethnic Germans forced resettlement in Kazakhstan during the 1930s - early 1940s. The regulations on displacement from the areas with high concentration of Germans to the Kazakh SSR are considered, as well as the the rules of their registration for special settlement and possible further de-registration and liberation. In addition, the study covers the problems of resettling, domestic conveniences of deported to Kazakhstan's regions German people and the special settlements supervision of them. The level of knowledge about the Germans' deportation and special settlements in Kazakhstan is analyzed

Key words: *forced resettlement, accommodation of displaced persons, special settlements supervision, residents of special settlements, ethnic Germans of Kazakhstan, historical memory.*

Одной из трагических страниц в истории Казахстана является насильственное переселение на его территорию различных категорий социальных групп, а также целых народов, практически, из всех регионов бывшего Советского Союза. По мнению казахстанских исследователей «...Казахстану была уготована судьба испытательного полигона и ресурсной базы для социалистического эксперимента, республики лагерей и спецпоселений, конечного пункта выселения депортированных народов...» [1, с. 351].

С началом 1930-х гг., здесь, в Казахстане, создается, формируется и укрепляется режим спецпоселений, а местное руководство и контрольно-надзорные органы сталкиваются с огромной проблемой хозяйственно-бытового обустройства высланных, ссыльных, спецпереселенцев, административно ссыльных, депортированных, спецпоселенцев в Казахскую ССР (далее – КазССР), изменения их правового статуса, с вопросами взятия на спецучет, а в последующем – освобождения из спецпоселения и снятия со спецучета и др. Принудительное перемещение различных категорий немецкого населения СССР (раскулаченных, административно высланных, спецпереселенцев и др.) на территорию КазССР происходило с начала 1930-х гг. Стоит отметить, что в 1930-е гг. Казахстан остро нуждался в рабочей силе для наращивания сельскохозяйственного и промышленного производства. Репрессивная по-

литика советского государства, в том числе депортация по социальному и национальному признаку, способствовала массовому принудительному переселению больших по численности групп граждан, лишению их гражданских права и использования их труда.

В июле-августе 1931 г. из Автономной Советской Социалистической Республике Немцев Поволжья (далее – АССР Немцев Поволжья) было выселено в КазССР 2.443 семьи немцев-кулаков, или 11.285 человек [2, с. 286]. В 1934 г. в служебной записке УНКВД по Казахской Автономной Социалистической Советской Республики в Казахский Краевой комитет ВКП(б) «О немцах» сообщалось, что в результате обследования в 23 районах Казахстана выявлено 96 поселков, где существуют 5.867 немецких хозяйств. Помимо этого, насчитывалось около 2.000 семей немецких спецпереселенцев, из них 1.308 семей были расселены в 5 спецпоселках Карагандинского района [3, с. 653]. В постановлении Южно-Казахстанского обкома ВКП(б) в ноябре 1934 г., а также в записке секретаря Южно-Казахстанского обкома ВКП(б) (далее – Казкрайком ВКП(б)) в январе 1935 г. встречаются сведения о спецпоселке Государственного политического управления при НКВД (далее – ГПУ НКВД) Джувалы, где размещалось 50 хозяйств немцев-спецпереселенцев [4, с. 79–81].

В 1936 г. немцы и поляки, вследствие огульных обвинений в «политической неблагонадежности», были депортированы в Казахстан из Киевской, Винницкой, Харьковской и других областей Украинской ССР. Следует отметить, что еще до депортации в Казахстан, в феврале 1935 г. в Украинской ССР немцы (615 семей), наряду с украинцами, поляками, молдованами, евреями др., обвиненные в кулачестве, были выселены из пограничных районов и отправлены в спецпоселки Беломоро-Балтийского комбината. Помимо этого, в феврале-марте этого же года 1.903 семьи немцев, среди других «ненадежных элементов», были переселены из 23 погранрайонов Киевской и Винницкой областей в восточные районы Украины. Летом 1935 г. были ликвидированы польский и немецкий национальные районы [5, с. 154].

17 января 1936 г. ЦК ВКП(б) принимает постановление «О переселении в Казахстан», а в постановлении Совета народных комиссаров СС-СР (далее – СНК СССР) от 23 января 1936 г. определяется, что из пограничных районов Украинской ССР необходимо выселить 15.000 польских и немецких хозяйств [5, с. 152–166]. В свою очередь, Казкрайком ВКП(б) разрабатывает проект постановления «О переселенцах из Украины» и докладную записку «О переселении 15 тыс. хозяйств», а позже, 16 февраля выходит постановление Казкрайкома ВКП(б) и СНК КАССР «О пе-

реселенцах из Украины» [6, с. 47–55], где детально прописывается план принятия, география расселения и организация хозяйственной жизни будущих спецпоселенцев трудовых поселков. Руководство принимающих казахстанских областей в своих постановлениях постоянно подчеркивало важность и срочность предстоящих работ по подготовке к приему переселяемого контингента. Тем не менее, очевидно, что в кратчайшие сроки это было сделать проблематично.

В Постановлении СНК СССР № 776-120 СС «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской обл. КАССР 15 тыс. польских и немецких хозяйств» от 28 апреля 1936 г. указывалось, что переселение и хозяйственное устройство немцев и поляков было возложено на органы НКВД СССР, которым необходимо было переселить 45.000 чел. и организовать их расселение в поселениях по типу существующих сельскохозяйственных трудпоселков НКВД [6, с. 59–62]. Хозяйства выселенцев из Украины расселяли либо на свободных земельных фондах и образовывали новые поселки, либо происходило доселение в существующие колхозы и трудпоселки.

К середине октября 1936 г. руководство ГУЛАГа отчитывалось о том, что в Северо-Казахстанской, Карагандинской и Южно-Казахстанской областях было размещено 15.000 хозяйств польских и немецких спецпереселенцев в количестве 69.283 человека [6, с. 77–78], т.е. итоговое количество спецпереселенцев оказалось выше намеченного по плану и создало проблемы в расселении, трудоустройстве, обеспечении продуктами и пр., которые будут актуальны и насущны для спецпереселенцев из Украины вплоть до конца 1938 г.

По национальному составу спецпереселенцев преобладали поляки – 75,7%, немцы – 23,4%, украинцы – 0,8% и прочие – 0,1% [4, с. 85]. Так, к примеру, на ст. Таинчи Северо-Казахстанской обл. в течение июня 1936 г. прибыли эшелоны с немецкими и польскими переселенцами из Киевской обл. (со ст. Липино, Новоград-Волынский, Олевск, Городница и др.), Харьковской обл. (со ст. Мираполь и др.), Винницкой обл. (со ст. Войтовцы, Майдан-Вила, Изяславль, Войтовцы и др.) в количестве 5.615 семей, или 26.778 человек. В отчетах УНКВД по Северо-Казахстанской обл. на январь 1938 г. указывается, что среди прочих переселенцев в области насчитывается 10.736 немцев [7, с. 15–18].

И если в отчетах НКВД СССР лица, ответственные за переселение и обустройство спецпереселенцев из Украины, рапортовали о выполненных в срок поставленных задачах «по приему и устройству огромного количества хозяйств» [4, с. 87], то в реальной жизни тысячи немецких и

польских спецпереселенцев, насильственно выселенных из украинских поселений, ещё несколько лет сталкивались с голодом, отсутствием жилья и средств к существованию, невозможностью устроиться на работу, обзавестись хозяйством и пр. К примеру, в феврале 1938 г. в секретной докладной записке УНКВД и УГБ по Северо-Казахстанской обл. сообщалось о массовых фактах опухания и физического истощения семей переселенцев в районах области, а также указывалось, что «...население в поселках, ввиду неурожая, находится без средств, на которые оно могло бы приобрести продукты питания...» [7, с. 24]. Помимо этого, в районах свирепствовала цинга, а в райбольницах кроме шиповника никаких других средств борьбы с цингой не было. В апреле 1938 г. руководство Северо-Казахстанского облисполкома в письме на имя председателя СНК СССР т. Молотова сообщало, что в 30 переселенческих поселках не все дети охвачены школьным образованием, «...для остающихся вне школы 5.295 детей необходимо строительство 68 классов...» [7, с. 19–20].

Весной-летом 1938 г. насильственное выселение крестьянских хозяйств, в том числе немецких, из приграничных западных областей Украинской ССР в Казахстан продолжилось [5, с. 152–166].

После расселения в местах поселений в Казахстане, спецпереселенцы рассматриваемого периода были взяты на учет и под надзор органов МВД. В первой половине 1940-х гг. большинство из них были освобождены из спецпоселений, но вновь взяты на учет и под надзор спецучета уже по национальному признаку.

Самое массовое насильственное выселение этнических немцев из различных регионов их компактного и дисперсного проживания в СССР в КазССР произошло в период с августа 1941 г. по конец 1942 г. Многочисленное насильственное переселение немцев в данный период и в последующем, жизнь в условиях надзора и режима спецпоселения, вплоть до середины 1950-х гг., в корне изменили ход этнической истории немцев в СССР и трагическим образом повлияли на сокращение численности этноса, утрату родного языка, культуры, религии и пр.

С августа 1941 по январь 1942 гг., в начальный период Великой Отечественной войны (ВОВ), советскими властями было осуществлено насильственное переселение немцев из европейской части СССР в Казахстан и Сибирь. При этом необходимо отметить, что еще до указанного периода, а именно с 22 июня по конец августа 1941 г., уже происходило переселение немецкого населения с территории Украинской ССР, где происходили боевые действия и которая вскоре попала под оккупацию [8, с. 65–70]. В августе же 1941 г. правительство СССР, обвинив уже всех

советских немцев в коллаборационизме, принимает ряд нормативных документов, в соответствии с которыми началась их массовая депортация. Так, 26 августа 1941 г. вышло постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП (б) «О переселении немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей в другие края и области» [9, с. 19], а 28 августа 1941 г. Указ Президиума Верховного Совета СССР от № 21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». До конца сентября 1941 г. из Поволжья, где немцы проживали более 180 лет и с 1918 г. существовала Автономная область немцев Поволжья, а с 1923 г. – АССР Немцев Поволжья, в Казахстан и Сибирь было выселено более 450.000 немцев. Практически сразу же после депортации немцев Поволжья принимаются постановления и указы СНК СССР, ЦК ВКП(б), Государственного Комитета Обороны СССР (далее – ГКО СССР) о насильственном переселении немецкого населения из Запорожской, Сталинской, Ворошиловградской обл. Украинской ССР, Краснодарского и Ставропольского краев, Ростовской, Тульской, Воронежской, Куйбышевской обл., г. Ленинграда и Ленинградской обл., г. Москвы и Московской обл., а также Армении, Грузии, Азербайджана и др.

Так, например, в октябре 1941 г. в Казахскую ССР было насильственно выселено все немецкое население Азербайджана. Решение о депортации немецкого населения из Азербайджанской ССР в Казахстан было принято ГКО СССР, в постановлениях которого прописывался механизм проведения переселения, а исполнение возлагалось на органы НКВД.

По планам советского правительства в Казахстан предусматривалось переселение более 23.000 немцев из Азербайджанской ССР. Постановлением ГКО СССР от сентября 1941 г. «О переселении немцев из Азербайджанской, Грузинской, Армянской, Туркменской, Таджикской...» и других советских республик и областей всего предполагалось переселить в Казахскую ССР 302.288 немцев, из них 23.133 немца из Азербайджанской ССР. В Постановлении указывалось, что переселение должно быть осуществлено в срок с 20 сентября по 10 октября 1941 г. органами НКВД СССР [9, с. 23–26]. В Казахстане переселяемых предписывалось расселять «...путем вселения в существующие колхозы и совхозы...с использованием всех существующих строений в сельских местностях и путем уплотнения населения...городских жителей расселить в районных центрах и других городах, кроме республиканских и областных...» [9]. Более подробно о депортации кавказских немцев говорится в Постановлении № ГКО-744 сс от 8 октября 1941 г. «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР» [9, с. 37–38]. В нем, в частности, речь идет о переселении нем-

ногим меньшего количества немцев из Азербайджана – 22.741 человека, чем в предыдущем постановлении. Указанная разница, возможно, связана с уточненными данными текущей статистики за прошедший между постановлениями период. В данном Постановлении органам НКВД СССР предписывалось осуществить перевозку немцев из Закавказья в Казахстан в срок с 15 и по 30 октября 1941 г. по железной дороге и морским путем до Красноводска и т.д. Через несколько дней выходит Постановление Совнаркома КазССР и ЦК КП (б) К № 804 от 13 октября 1941 г. «О мероприятиях по реализации постановления ГКО от 8 октября 1941 г. за № 744 сс «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР». В данном документе указывалось о расселении по 5.000 немцев в Алма-Атинской, Акмолинской, Джамбульской, Карагандинской, Кустанайской, Павлодарской, Северо-Казахстанской, Семипалатинской, Южно-Казахстанской областях и 2.000 человек – в Восточно-Казахстанской области. Руководство переселением возлагалось на НКВД КазССР, а организация приема, расселения и хозяйственного устройства переселяемых немцев – на председателей облсоветов, секретарей обкомов КП(б) К указанных областей [4, с. 105–106].

Подобные постановления и другие нормативные правовые акты принимались и по отношению к выселяемым немцам из других мест проживания. Но сухие и юридически четкие формулировки в правовых актах не всегда позволяют увидеть весь ужас и оценить масштаб трагедии депортации, насильственного переселения, немцев из Поволжья, Центральных районов РСФСР, Украины, Кавказа и др. в Казахстан и Сибирь. На другой, нечитаемой, стороне подобных документов навсегда остались сотни тысяч сломанных человеческих судеб конкретных людей.

Из воспоминаний Э. Ф. Самсоновой: «...28 августа 1941 г. стало роковым днём для всех советских немцев, проживавших на Волге... за 24 часа мы должны были собраться, а куда – неизвестно. Нас в семье было семеро детей... Погрузили нас 29 августа на телеги, в которые были запряжены волы (быки), и ночью вывезли в г. Энгельс от нашего с. Шталь. Там под открытым небом лежали где-то до 10–12 сентября на железнодорожном вокзале, жуть, кругом стоны, плач, крики... Ужасная картина. Еды почти никакой, только давали кипяток, потом посадили в скотские вагоны и повезли, куда – никто не знал. По дороге люди умирали от голода, холода... И только через две недели мы оказались в Казахстане, в городе Кокчетаве...» [10, с. 253–256].

Насильственное переселение немцев продолжилось и в последующие годы. В июне 1944 г. немцев выселили из Крыма вместе с греками,

болгарами, армянами. В 1945 г. более 40.000 немцев-репатриантов были выселены в Казахстан и размещены в Алма-Атинской, Карагандинской и других областях [11, с. 34–35].

Относительно численности депортированных немцев в Казахстан нет единого мнения, исследователи приводят разные данные. Так, например, К. С. Алдажуманов, на основании архивных данных, считает, что за период ВОВ в Казахстан было выселено свыше 462.000 немцев, а к концу 1945 г. в Республике осталось 300.600 немцев [12, с. 113–119]. Ю. Романов приводит данные о 400,3 тыс. человек, депортированных немцев [2, с. 281]. Н. Ф. Бугай сообщает, что всего в Казахстане было расселено 432.872 немца. В справке НКВД КазССР значится, что за весь период войны в Казахстан прибыло 393.711 немцев, убыло 95.705. Все убывшие были мобилизованы в промышленность и на стройки за пределы Казахской ССР [9, с. 12]. При этом, следует учесть, что здесь, к началу 1940-х г. уже проживало около 90.000 чел., так называемых, местных казахстанских немцев (немцы-аграрные переселенцы конца XIX – начала XX вв., спецпереселенцы 1930-х гг., политические ссыльные и др.).

Депортированных немцев разместили на территории 12 областей КазССР. Наибольшее количество, свыше 70.000 чел., было расселено в Акмолинской области, по 50.000 чел. – в Павлодарской и Северо-Казахстанской областях и т. д. 25.000 немцев из Азербайджана в октябре 1941 г. попали в основном в Акмолинскую, Карагандинскую, Кустанайскую, Северо- и Восточно-Казахстанские области; из Грузии – в Джамбулскую, Алма-Атинскую, Павлодарскую, Семипалатинскую и Южно-Казахстанскую области; из Армении все были направлены в Павлодарскую обл.; из Москвы и Московской обл. – в Карагандинскую и Кзыл-Ординскую области и др. [11, с. 35]. Например, к концу 1941 г. в Карагандинскую обл. было переселено 20.564 немца, а в Восточно-Казахстанскую обл., согласно подсчетам исследователей, депортировали около 28.000 немцев [13].

С осени 1941 г. запрещалось проживание немцев в областных городах Казахстана и уже в ноябре, практически, все немецкое население, проживавшее в больших и малых областных городах Казахстана, было выселено из них и расселено в сельских населенных пунктах (МТС, совхозах, колхозах, аулах и др.).

Депортированное немецкое население оказалось не только в новых природно-климатических условиях, но и в тяжелом социально-экономическом положении: катастрофическая нехватка продовольствия, голод, исключительно тяжелое положение переселенцев-немцев, смертность среди них на почве истощения, особенно среди детей. С этими и многие другие факта-

ми можно ознакомиться как в воспоминаниях очевидцев этой трагической истории, так и в опубликованных архивных документах данного периода. Местные органы власти обязаны были подготовиться к приему и размещению переселенцев, но «масштабы вселяемого контингента и сжатые сроки не давали выполнить все взятые обязательства» [11, с. 43]. Уже осенью 1941 г. в своих официальных запросах некоторые руководители регионов КазССР писали, что «учитывая исключительно тяжелое положение в области с продовольствием, считаем целесообразным воздержаться от дальнейшего вселения в нашу область переселенцев...» [11, с. 197].

Одной из главных проблем, которая «приобретала характер катастрофы», была проблема продовольственного обеспечения депортированных немцев [10, с. 224]. Так, например, руководство Семипалатинской области докладывало председателю СНК КазССР о том, что на 10 ноября 1941 г. «...в область прибыло и расселено 34.141 человек переселенцев-немцев... По квартирам они все размещены. Исключительно тревожное положение создалось с питанием переселенцев... в результате низкого урожая в прошлом, в этом году большинство колхозов совершенно не имеют хлеба, остаются без семян, почти ничего не дают на трудодни... Ясно, что при таком положении эти колхозы не могут выделить переселенцам на 1-го кг хлеба... Проверкой установлено, что во многих колхозах этих районов уже сейчас часть прибывших переселенцев-немцев буквально голодают, нищенствуют, обивают пороги правления колхоза, районных организаций с требованием хлеба...» [11, с. 196].

В этих же числах ноября руководство Южно-Казахстанского региона сообщало об исключительно тяжелом положении переселенцев-немцев, о смертности среди них на почве истощения, «...по Фрунзенскому сельсовету Кировского района за этот период умерло 84 человека, особенно большая смертность среди детей...» [4, с. 109]. Спустя несколько лет продовольственное положение немцев-переселенцев не изменилось. В 1943 г. руководство Калининского совхоза Кагановичевского района Павлодарской обл. докладывало, что «...немецкое население в количестве 298 человек, из них 166 детей в возрасте от 3 до 12 лет находится в чрезвычайно тяжёлом состоянии, многие семьи абсолютно лежат пухлые с детьми из-за неимения хлеба и других видов питания, то, что они имели из вещей личного пользования для того, чтобы обменять на продукты питания в колхозах, в течение полутора лет всё вышло, люди питаются только шестьюстами граммами пайка, да и то только те, что работают. Большая часть людей уже вышла из строя по слабости из-за недоедания...» [10, с. 223]. Помимо этого, вплоть до конца 1940-х г. крайне не хватало жилого фо-

нда, остро стояли вопросы медицинского и бытового обслуживания, а также трудоустройства депортированных немцев. Показателен пример с В. А. Эйфертом. Осенью 1941 г. из Москвы в Караганду был депортирован немецкий художник, педагог, искусствовед Владимир Александрович Эйферт (1884–1960). В 1936 г. он занимал должность директора Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, а в сентябре 1941 г. 57 летний В.А. Эйферт оказался на спецпоселении в отдаленном карагандинском селе имени А. С. Пушкина, где ещё вчера москвич, признанный эксперт по антиквариату, талантливый художник, был вынужден выпрашивать работу сторожем, учетчиком горючего, бухгалтером в сельпо. В 1944 г., когда было получено особое разрешение о переселении в Караганду, он возвращается к творчеству и, фактически, становится одним из основателей карагандинской школы живописи.

В период с зимы 1942 г. по 1946 г. немцы, проживавшие до начала военных действий в Казахстане, и немцы, депортированные на данную территорию, мобилизовались в рабочие колонны в различные отрасли промышленности, где их труд использовался для экономических потребностей государства в период военного времени. Большинство из них было направлено за пределы Казахстана для работы на предприятиях оборонной, угольной, лесной промышленности, на объектах/лагерях ГУЛАГа НКВД. В КазССР взрослые мужчины, женщины и подростки (14-16 лет) немецкой национальности были мобилизованы и призваны военкоматами выполнять принудительную трудовую повинность в составе рабочих отрядов и колонн в горнодобывающей и нефтеперерабатывающей промышленности, строительстве железных дорог (Акмолинск – Павлодар, Акмолинск – Карталы), заводов (Алтайсвицецстрой в г. Усть-Каменогрск и др.), трестов, на объектах/лагерях ГУЛАГа НКВД (в Актюбинской области размещались Кимперсайский ИТЛ и Актюбинлаг, в Карагандинской области – Карагандинский ИТЛ, Карлаг, Песчанлаг, Степной, Особый лагерь, Саранский ИТЛ, в Павлодарской области – Павлодарлаг, Майкаинское лагерное отделение и др.) [14]. Привлекались немцы на работу и в рыбные – нетрадиционные для них – промыслы. По воспоминаниям Таирова М., главного инженера, управляющего Балхашского госрыбтреста: «На рыбокомбинате работала целая группа механиков-немцев, много было рабочих немецкой национальности – мужчин и женщин. Можно сказать, вся механизация рыбокомбината держалась на немцах» [11, с. 39]. Несмотря на лагерные условия содержания, тяжелейшие бытовые условия, голод, болезни, мобилизованные немцы на стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири, Казахстана

выполняли и перевыполняли производственные планы и внесли значительный вклад в развитие экономики СССР в период ВОВ.

Окончание ВОВ не принесло ожидаемого смягчения правового режима, ослабления и снятия надзора со стороны государственных органов. Напротив, депортированные народы и спецпереселенцы различных категорий оказались в более жестких ограничительных условиях режима спецпоселения.

Ещё до завершения ВОВ, в 1944 г., была реформирована система контроля за соблюдением режима спецпоселений и начался процесс юридического закрепления сложившегося положения / статуса различных категорий граждан, находившихся на спецпоселении. В марте 1944 г. был образован Отдел спецпоселений НКВД СССР, как самостоятельный отдел НКВД, созданный для учета и контроля соблюдения режима спецпоселений, а также приняты ряд положений и постановлений о спецкомендатурах и правах спецпоселенцев. В частности, Постановление СНК СССР № 35 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев», которое обязало соблюдать устанавливаемый комендантский режим и по которому самовольная отлучка за пределы района расселения рассматривалась как побег и влекла за собой ответственность в уголовном порядке [15, с. 186]. А по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны» немцы, а также другие депортированные народы, были оставлены навечно в местах обязательного поселения выселенцев без права возврата к прежнему месту жительства. За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения спецпоселенцы подлежали привлечению к уголовной ответственности и осуждению к 20 годам каторжных работ.

На примере личных дел из архивного фонда Управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по г. Алматы [16] можно увидеть, как спецпоселенцев, при постановке на учет в спецкомендатурах, обязывали давать расписки о том, что вышеобозначенные Постановление и Указ им были объявлены. Помимо этого, в делах содержатся анкетные данные, контрольные и регистрационные листы для отметок в спецкомендатурах, а также заявления, справки, характеристики, просьбы, жалобы и пр. информация, которая позволяла надзорным органам контролировать жизнь спецпоселенцев. На персональный учет спецпоселения брались дети, достигшие 16 лет, до этого находившиеся на посемейном учете (как

правило, в данных на главу семьи). В этой связи, контролирующие органы отмечали, что «несмотря на то, что направление на спецпоселение новых контингентов сокращается, количество спецпоселенцев с каждым годом возрастает за счет взятия на учет их детей» [17, с. 7].

По статистическим данным органов МГБ КазССР следует, что на 1950 г. в Казахстане было расселено 250.897 семей выселенцев, или 895.109 чел., что составляло 13% население Казахской ССР и примерно одну треть всех выселенцев в СССР. Из них немцев насчитывалось 264.395 чел. Выселенцы были расселены во всех 16 областях республики, в том числе в Алма-Ате и Алма-Атинской области – 45.338 чел., в 173 районах, 5029 населенных пунктах и находились на учете в 878 спецкомендатурах. Следует обратить внимание на тот факт, что столица КазССР, Алма-Ата, являлась городом всесоюзного значения и не была объектом первоначального размещения спецпоселенцев. Местные немцы, проживавшие в Алма-Ате до начала ВОВ, осенью 1941 г. были выселены в сельские районы Алма-Атинской обл. Исключением является размещение в г. Алма-Ате в 1944 г. 4,5 тыс. чеченцев и ингушей. И только с 1948 г. было разрешено размещать, направлять в г. Алма-Ату и других спецпоселенцев по причине воссоединения семей, трудоустройства и пр. В тот период в Алма-Ате оказался востребован высококвалифицированный труд немцев-спецпоселенцев, представителей научной и творческой интеллигенции (например, П.Я. Зальцмана, художника и писателя, И.И. Вестафаль, полковника, бывшего командира артиллерийской дивизии, старшего преподавателя военной кафедры Казахского Государственного университета и многих др.), архитекторов (например, И.И. Бреннера, который принимал участие в проектировании и постройке ряда правительственных учреждений, в том числе, Дома Правительств КазССР) и др. Но подобная ситуация занятости немцев в столичном городе была тоже, своего рода, исключением, т.к. в целом в послевоенное время получила продолжение циничная политика использования немцев и других депортированных народов, в качестве бесконечных трудовых ресурсов в промышленном и сельскохозяйственном секторах экономики на периферии. В справке Отдела спецпоселений МВД СССР за 10 апреля 1953 г. «О работе среди спецпоселенцев» указывалось, что на 1 июля 1948 г. все спецпоселенцы были переданы для трудового устройства в сельском хозяйстве, в угольной и лесной, золотоплатиновой и алмазной промышленности и др. предприятия. 269.092 чел. немцев-спецпоселенцев, или 47,6% трудоспособного немецкого населения СССР должны были быть трудоустроены в сельском хозяйстве [17, с. 6]. Так, например, в

Карагандинской обл. в 1952 г. из 45.282 немцев-спецпоселенцев, 36.044 были заняты на промышленных предприятиях, стройках, транспорте, а 9.238 немцев в колхозах и совхозах области [17, с. 203].

Несмотря на то, что проблемой депортации немцев и режимом спецпоселения немцев в Казахской ССР исследователи занимаются уже более тридцати лет и изучены общие вопросы данной проблематики, открытыми остаются многие вопросы. Так, например, изучение и введение в научный оборот данных из списков эшелонов, в которых перевозили депортированных, выделение категорий учета депортированных граждан, количество жертв и бежавших с мест поселения и др. Сложным остается анализ документов на умерших в период спецпоселения. Открытым остается вопрос о жертвах репрессий, которые не входили в списки, но были депортированы, а также бежавшие с мест поселения и детей до 16-летнего возраста. Малоизученной является проблематика репатриированных немцев.

Отмена режима спецпоселения в отношении немцев и ликвидация системы спецпоселений произошли лишь в 1954–1956 гг., а восстановление в политических правах – в 1964 г. В последующем юридическая реабилитация и восстановление прав этнических немцев Казахстана происходили путем принятия следующих актов: Указа Президиума Верховного Совета СССР от 3 ноября 1972 г. «О снятии ограничений в выборе места жительства, предусмотренного в прошлом для отдельных категорий граждан», Декларации Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 г. «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав», Закона Республики Казахстан от 14 апреля 1993 г. «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

Несмотря на принятие указанных нормативных правовых актов, оставались проблемы в реабилитации, а также проблемы сохранности, хранения архивным материалов по теме репрессий 1930 – 1950-х гг. и доступа к ним. 24 ноября 2020 г. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев подписал Указ «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий».

Главной задачей Государственной комиссии является восстановление исторической справедливости в отношении всех категорий жертв политических репрессий советского периода. И работа в этом направлении уже ведется, она многоплановая и весьма значима.

Источники и литература:

1. Козыбаев И. «Большой террор» в Казахстане. Алматы: Раритет, 2019. 368 с.
2. Романов Ю. И. История политических репрессий и депортации немцев в Казахстан в исторических исследованиях. *История немцев Центральной Азии: Материалы Международной научной конференции* (Алматы, 10 октября, 1997). Алматы, 1998.
3. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2012. 772 с.
4. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / отв. ред. Г. А. Карпыкова. Алматы – Москва: Готика, 1997. 376 с.
5. Айсфельд А.С. Депортация немцев и поляков из Западной Украины в Казахстан в 1934-1936. *История и культура немцев Казахстана = Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan.* / Отв. ред. А.Айсфельд; науч. ред. О. Айсфельд. Алматы. 2017.
6. Из истории депортаций. Казахстан 1935-1939 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2014. 740 с.
7. Насильственное переселение народов в Северный Казахстан 1936-1944 гг.: Сборник документов. Северо-Казахстанский государственный архив. С.З. Маликова, Г.И. Багенова, М.И. Баймуканов, З.К. Закирина, В.Б. Приказчиков. Петропавловск, 2019. 251 с.
8. Депортация немцев Украины 1941-1946 гг. Сборник документов / Составители А. Айсфельд, О. Айсфельд; Предисловие А. Кудряченко; Вступление А. Кудряченко и А. Айсфельд – ГУ «Институт всемирной истории НАН Украины». Киев: Феникс, 2021. 280 с.
9. «Мобилизовать немцев в рабочие колонны...И. Сталин»: сб. док. (1940-е гг.) / Сост., предисл., коммент. д-ра ист. наук, проф. Н.Ф. Бугая. М., 2000. 352 с.
10. Из истории немцев Павлодарского Прииртышья. Составители: Болтина В.Д., Покидаева Т.Е., Шевелёва Л.В. Павлодар: ЭКО, 2015. 784 с.
11. Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2019. 708 с.
12. Алдажуманов К.С. Расселение депортированных немцев в Казахстане в 1941–1945 гг. *История немцев Центральной Азии: Материалы Международной научной конференции.* (Алматы, 10 октября, 1997). Алматы: ТОО «Комплекс», 1998.
13. Бургарт Л.А. Немцы в Восточном-Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения. Конспект лекций. Усть-Каменогорск, 1997. С. 31; Немцы в Карагандинской области (конец XIX – 90-е гг. XX века). Сборник документов и материалов. Часть I // Составители Л.В. Кулакова (отв.), О.А. Яковенко // Под ред. У.А. Амантаева. Караганда, 2011. С. 9.
14. Айсфельд А., Бургарт Л. Годы безмолвия и пробуждения (1941 - 1964). Трудовые колонны и ИТЛ ГУЛАГа. *История и культура немцев Казахстана = Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan.* / Отв. ред. А.Айсфельд; науч. ред. О. Айсфельд. Алматы. 2017. С. 218-226; 2. «Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин»: сб. док. (1940-е гг.) / Сост., предисл., коммент. д-ра ист. наук, проф. Н.Ф. Бугая. М., 2000. 352 с.; 3. Формирование рабочих колонн. *Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.* Сборник документов. Алматы: LEM, 2019. С. 226-292. и др.
15. Немцы в Карагандинской области (конец XIX – 90-е гг. XX века) Сборник документов и материалов. Часть I // Составители Л.В. Кулакова (отв.), О.А. Яковенко // Под ред. У.А. Амантаева. Караганда, 2011. 248 с.
16. Ф.9 «Коллекция контрольно-наблюдательных дел, направленных на спецпоселение» в архиве Управления Комитета по правовой статистики и специальным учетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по г. Алматы».
17. Немцы в Карагандинской области (конец XIX – 90-е гг. XX века) Сборник документов и материалов. Часть II // Составители Л.В. Кулакова (отв.), О.А. Яковенко // Под ред. У.А. Амантаева. Караганда, 2011. 240 с.

Джафарли Маммад

ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ИЗ ЮЖНОГО КАВКАЗА В 1941 Г. (ПО ДОКУМЕНТАМ НКВД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР)

В статье исследована депортация немецкого населения из Южного Кавказа в 1941 г. по документам НКВД Азербайджанской ССР. На основе широкого круга источников представлены статистические данные, проанализированы предпосылки и детали процесса депортации кавказских немцев в 1941 г. Указано на тяжелейшие условия, в которых находились люди во время насильственного переселения. Отмечено, что депортация кавказских немцев по их этническому происхождению нанесла поистине трагический удар не только по невинным немецким семьям, но и по экономическому и культурному потенциалу Кавказа.

Ключевые слова: немецкое население, Южный Кавказ, депортация, НКВД, эшелон.

Депортація німецького населення з Південного Кавказу в 1941 р. (за документами НКВС Азербайджанської РСР)

В статті досліджено депортацію німецького населення з Південного Кавказу в 1941 р. за документами НКВС Азербайджанської РСР. На основі широкого кола джерел наведено статистичні дані, проаналізовано передумови і деталі процесу депортації кавказьких німців в 1941 р. Вказано на надскладні умови, в яких перебували люди під час насильницького переселення. Зазначено, що депортація кавказьких німців за їх етнічним походженням завдала справді трагічного удару не тільки по безневинним німецьким сім'ям, але й по економічному та культурному потенціалу Кавказу.

Ключові слова: німецьке населення, Південний Кавказ, депортація, НКВС, ешелон.

Deportation of the German Population from the South Caucasus in 1941 (According to the Documents of the Azerbaijan SSR's NKVD)

The article examines the deportation of the German population from the South Caucasus in 1941 (according to the documents of the Azerbaijan SSR's

NKVD). Based on the wide circle of sources, the study gives the statistical data and analyzes the preconditions and details of the deportation process of Caucasian Germans in 1941. The extremely difficult conditions in which people found themselves during the forced resettlement are pointed out. The author claims that the Caucasian Germans deportation caused a truly tragic impact only on innocent German families, but also on the economic and cultural potential of the Caucasus.

Key words: *German population, the South Caucasus, deportation, NKVD, echelon.*

Насыщенный бурными политическими событиями Кавказ XX века, войдет в историю и как век насильственных переселений людей по их этническому происхождению. Среди таких народов стали и кавказские немцы, имевшие на этой земле до их изгнания, более вековую историю.

Процессу депортации немцев с Кавказа, в годы Второй мировой войны посвящены десятки публикаций, которые в основном написаны на основе воспоминаний самих депортированных. В настоящей работе мы осветим эту историю на основе документов местных органов НКВД, которые принимали непосредственное участие в исполнении решения политического руководства СССР.

К началу Второй мировой войны, среди кавказских немцев усилились эмиграционные настроения. Политический террор в отношении немцев-колонистов в предвоенные годы достиг своей высшей точки. По состоянию на 1938 год в немецких колониях было уничтожено около 10 процентов мужского населения, независимо от их социального происхождения.

Ликвидация хозяйств основанных на немецком порядке, в лице «Конкордии», запрещение религии, упразднение национальных школ, массовые репрессии, бедственное положение вынуждают людей думать о физическом самосохранении, путем эмиграции из родных мест на историческую родину в Германию. После начала Второй мировой войны, желание покинуть обжитые места усиливаются также, в связи с сообщениями о переселении немцев с территорий перешедших в состав СССР. Среди колонистов распространяются различного рода листовки с призывом о необходимости переселения в Германию. Немецкие семьи настолько были уверены в предстоящем переселении, что начинают закупать в Баку и Гяндже чемоданы, занимаются распродажей личного имущества, происходит процесс абсолютного безразличия к сельскохозяй-

ственным работам. Органы НКВД фиксируют факты составления списков лиц, желающих выехать в Германию. Вера в возможность выезда настолько увлекает жителей, что они ожидают приезда в колонии официальных лиц для оценки недвижимого имущества записывающихся на выезд.

Перед началом советско-германской войны азербайджанские немцы под риском ареста нелегально делегировали своих представителей в посольство Германии в Москве и германское консульство в Грузии (диппредставительство Германии в Баку было закрыто в 1926 г.) с просьбой к германскому правительству о содействии переселения их в Германию.

Вопрос о переселении кавказских немцев стал реальностью, только в противоположном направлении на Восток, который стал разрабатываться советской властью, после начала военной кампании Гитлера против СССР. Уже в период депортации немцев из Поволжья и других территорий Европейской части СССР, органы власти проводили подготовительную работу по соответствующей операции на Кавказе.

Еще до правительственного решения о депортации кавказских немцев, в республиканские органы НКВД были направлены директивные указания, которые сразу же стали выполняться. Так, 21 сентября 1941 г. из бакинского центрального аппарата НКВД в районные отделы направляется ориентировка о необходимости выявления и составления списков на проживающих в районах немцев, а также усиления наблюдения за ними.

8 октября 1941 г. ГКО принимает постановление за № 744сс «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР». 11 октября нарком НКВД СССР Л.Берия издает Приказ №001487 о переселении лиц немецкой национальности из Азербайджана, Грузии и Армении, согласно которому срок реализации операции по депортации был установлен с 15 по 30 октября. Согласно этому же приказу из Москвы в Грузию командированы заместитель 3-го Управления НКВД СССР капитан Дроздетский, в Азербайджан - начальник отдела ЭКУ НКВД СССР Ткаченко. В этот же день Л.Берия утверждает Инструкцию «По переселению немцев, проживающих в Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР». В документе говорится: «Немцы, проживающие в Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР выселяются в Казахстанскую ССР... Члены ВКП(о) и ВЛКСМ переселяются одновременно вместе с остальными».

Документы НКВД свидетельствуют, что к началу операции органы власти не обладали точными данными по количеству лиц подлежащих де-

портации. Это является и причиной расхождений в статистических данных по населению взятых исследователями из различных источников. Согласно переписи населения 1939 г. в СССР немецкое население в трех республиках насчитывало: в Азербайджане -23.133 чел., в Грузии – 20.527 и в Армении – 433. В работе А.Айсфельда и В.Гердт количество планируемых к депортации немецкого населения указано следующим образом: 22.741 чел. из Азербайджана, 23.580 из Грузии и 212 из Армении. В работе П.Б.Ремпель немецкое население выглядит следующим образом: 25.625 чел. – в Азербайджане, 20.423 – в Грузии и 212 – в Армении. Приводимые нами данные из источников местных НКВД также отличаются от предыдущих.

Органами власти параллельно проводилась работа по выявлению количества немецкого населения по республикам. По Азербайджанской ССР к началу операции было выявлено 15521 человек (10298 человек в районах республики и 5223 чел. в г. Баку и пригородах).

В телефонном докладе наркома НКВД Азербайджанской ССР Емельянова ответственному по делам переселения граждан НКВД СССР Серову отмечалось, что «по состоянию на 16 октября 1941 г. по Азербайджанской ССР учтено немцев, подлежащих переселению 4.861 семья – 15835 чел.». 22 октября 1941 г. Емельянов сообщает в своем очередном сообщении в Москву на имя Кобулова, что «по состоянию на 22 октября 1941 г. по Азерб.ССР учтено немцев, подлежащих переселению 6.040 семей – 20907 чел.». Среди них члены ВКП(б) составляли всего лишь 70 человек.

Анализ архивных материалов, в частности даты подписания документов, говорят о спешности их подготовки. Так, согласно приказу, подписанным Берия, на подготовку операции о депортации около 50 тысяч человек, проживавших практически во многих районах трех советских республик, давалось всего трое суток. План войскового обеспечения, составленный 14 октября 1941 г. начальником пограничных войск НКВД Азербайджанского округа и начальником оперативного штаба НКВД республики, утверждается Наркомом внутренних дел Азербайджанской ССР Якубовым в день начала операции.

В этот же день, т.е. 15 октября 1941 г., под грифом «Совсекретно» подписывается Приказ № 349 «О создании оперативного штаба НКВД и оперативных участков по организации переселения лиц немецкой национальности за пределы Азербайджанской ССР». Согласно приказу по районам Азербайджанской ССР было создано 17 оперативных участков. Для руководства работой оперативных участков был создан оперативный штаб НКВД с местопребыванием в Баку.

Согласно приказу был разработан план перевозки «переселяемых к пунктам погрузки», в котором отмечалось, что доставку людей на станции необходимо осуществить «на 10–12 часов раньше времени подачи вагонов».

В день начала операции утверждается также: «План войскового обеспечения проводимой операции НКВД АзССР на территории Азербайджанской ССР с 15 по 30 октября 1941 г.». Для проведения операции по выселению немцев из районов Азербайджана привлекались следующие силы: от 30-го полка НКВД – 350 чел., 161-го полка НКВД – 150, 209-го полка НКВД – 100, 173-го батальона НКВД – 80, 42-го погранотряда – 12. Для депортации немцев, проживающих в Баку и пригородах, к операции был привлечен 48-й полк МПВО (всего 547 чел.). Всего в операции было задействовано 1240 солдат и офицеров, не считая оперативных сотрудников НКВД и милиции.

Начало операции по депортации немцев на территории Азербайджана началось согласно графику, 15 октября. Войска были разделены на 15 групп по районам республики и 16 групп по районам г. Баку и пригороду. Каждая из групп в 15 часов 10 минут одновременно прибыли к месту операции в каждом районе. Войсковые группы по прибытию поступили в распоряжение старших оперативных начальников и действовали по их указанию.

В бакинский порт начали поступать эшелоны с людьми из районов Азербайджана, а также Грузии и Армении. Основная их часть поступала на железнодорожном транспорте по маршруту Тбилиси – Джандар – Акстафа – Кировабад – Баку.

В местах компактного проживания немцев в Ханларском, Шамхорском, Товузском и Акстафинском районах населенные пункты брались в кольцевое окружение. Войска НКВД покидали свои места только лишь после отправки эшелонов. Так в Анненфельде окружение длилось около 5 суток, т.е. до 21 октября, когда полностью были выселены люди из своих домов. В других районах, где немцы проживали в «разброс», войсковые группы направлялись по заранее составленным адресам, в которых были указаны названия населенного пункта и номер дома подлежащих депортации.

Выполнение операции в Баку была несколько затруднена, поскольку часть немцев, особенно из колоний проживали в городе без прописки. Для выявления таких граждан, войсковым группам в помощь были прикреплены городские и районные аппараты милиции. В связи с этим, заместителем начальника Управления милиции НКВД Азербайджанской

ССР капитаном Аксеновым был составлен «План мероприятий по милиции г.Баку, в связи с переселением немцев», утвержденный 16 октября 1941 г. Якубовым. В этом документе говорилось: «Для оказания практической помощи районным тройкам по переселению немцев, переключить аппарат отделений милиции г.Баку на реализацию общеоперативного плана по переселению». В документе требовалось от всего личного состава городской милиции «принять меры для выявления немцев возможно проживающих без прописки, озадачив доверенных лиц и агентурно-осведомительную сеть оперативных отделов».

На основных дорогах въезда-выезда в город были поставлены КПП. В документе обозначив эти пункты, говорится: «Для пресечения возможных попыток бегства из пределов г.Баку лиц переселяемого контингента, выставить конные и пешие заслоны». В помощь личному составу городской милиции в качестве резерва были привлечены также 70 курсантов из Бакинской школы милиции и 50 всадников из кавалерийского эскадрона.

После окончания операции, войсковые группы сопровождавшие переселенцев до морского порта Баку, передавали переселенцев начальникам эшелонов, выделенных от 231 полка конвойных войск НКВД.

Из Баку по Каспийскому морю – на пароходах, теплоходах и баржах до Красноводска с 18 октября началась отправка эшелонов. Для их сопровождения было выделено 210 военных командного и рядового состава 231 полка конвойных войск НКВД СССР. В Красноводске людей переселяли на железнодорожные вагоны-товарняки и дальше их везли к местам расселения в Казахстане. В связи с решением ГКО СССР о размещении депортируемых на территории Казахстана 13 октября 1941 г. Совнаркомом Казахской ССР и ЦК КП(б)К было принято Постановление «О мероприятиях по реализации Постановления ГКО от 8 октября 1941 г. за № 744сс «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР», в котором в частности названы были десять областей куда планировалось расселить южнокавказских немцев (Алма-Атинской – 5000 чел., Акмолинской – 5000, Восточно-Казахстанской – 2000, Джамбульской – 5000, Карагандинской – 5000, Кустанайской – 5000, Павлодарской – 5000, Северо-Казахстанской – 5000, Семипалатинской – 5000, Южно-Казахстанской – 5000).

К 22 октября 1941 г. из Баку в Красноводск было отправлено «на 15 пароходах 18834 немца, из них: по АзССР – 10269 чел., по ГрССР – 8565 чел.». К 25 октября количество отправленных по сводкам НКВД было следующим: «всего 8214 семей – 31171 чел., из них: по АзССР – 5051 се-

мей – 16504 чел., по ГрССР – 3035 семей – 14330 чел., по Арм.ССР – 128 семей – 337 чел.».

29 октября в телефонограмме Якубова на имя Кобулова в Москву сообщалось: «Переселение по Азербайджанской, Грузинской и Армянской ССР закончено 28 октября». В телефонограмме говорится, что всего было отправлено из Баку в Красноводск на 29 пароходах 21 эшелон, 10647 семей – 39760 человек. Из них по АзССР – 6170 семей – 20070 чел., по ГрССР – 4349 семей – 19353 чел., по Арм.ССР – 128 семей – 337 чел. Однако простое сравнение количества «выявленных» немцев и отправленных, показывает, что и после 28 октября с южного Кавказа продолжалась депортация немцев. Так, по Азербайджану эта цифра превышала 837 человек. Частично причины такого расхождения мы находим в донесении отправленной из Баку в Москву: «оставшиеся по различным причинам одиночки и демобилизуемые из Красной Армии будут направляться группами в сопровождении оперработников».

Причины количественных расхождении необходимо объяснить и очередными массовыми арестами немцев произведенными в 1940 – 1941 годах. Среди них студенты, обучавшиеся в среднеспециальных и высших учебных заведениях Баку и Гянджи, а также специалисты работавшие на заводах и фабриках, в нефтяной отрасли, медицинских учреждениях. По отчетным докладом НКВД и следственным делам общее количество арестованных по данной категории граждан только в Азербайджане составляло более 110 человек. Следующий этап массовых арестов относится непосредственно во время проведения операции по депортации. Согласно Приказу №349, начальникам отделов НКВД и оперучастков было поручено, «до начала операции по переселению, арестовать всех лиц немецкой национальности, активно проходящих по оперативным материалам». Количество арестованных в период депортации мы находим в отчетах республиканского НКВД, согласно которым с начала операции органами НКВД только в Азербайджане на 17 октября 1941 г. было арестовано 42 чел., на 22 октября 1941 г. - 98 чел., на 25 октября – 183 105 чел. Большинство из них были расстреляны, а оставшиеся в последующие месяцы после завершения операции по депортации этапированы в распоряжение НКВД Казахской ССР.

Несмотря на то, что в докладных записках на имя руководства НКВД СССР (например от 22 и 25 октября 1941 г.) отмечалось, что в процессе осуществления операции «происшествий нет», во внутренних переписках между руководствами НКВД Азербайджана и Грузии, а так же в различных рапортах сотрудииков мы находим десятки фактов недостатков

в организации операции. Так, о неразберихе в эшелонах и документации на переселенцев сообщают в своих донесениях руководству НКВД Азербайджанской ССР ответственные лица по приему эшелонов в Баку: «Повагонные списки составлены небрежно, много вычерков и исправлений. Количество следуемых в эшелоне семей начальникам эшелонов и сопровождающим оперработникам – неизвестно». В шифртелеграмме из Баку в Тбилиси говорится: «На прибывших в Баку 23 октября эшелоном № 233/611 из Сандара немцев, отсутствуют учетные карточки. Списки находятся в критическом состоянии. Количество семей начальнику эшелона и оперработнику неизвестно...».

Прибывающие в Баку немцы из Грузии брали с собой большое количество багажа, запрещенные инструкцией. Это в основном громоздкие вещи: пружинные матрацы, кровати, кушетки, стулья, бочонки с вином. 22 октября 1941 г. в телефонограмме из Баку в Тбилиси органы НКВД просят «запретить погрузку громоздких вещей и вина», а также уменьшить количество багажа. 23 октября опят в сообщении из Баку в Тбилиси указывается: «Багажа по прежнему много. Просим организовать переселение в соответствии с Инструкцией НКВД СССР».

Медицинское обслуживание переселенцев-немцев поручалось Наркомам Здравоохранения республик. Из телефонограмм, происходящих между руководством НКВД Азербайджана и Грузии можно привести примеры с положением в этой области. После опроса врачей, которые сопровождали эшелоны с немцами по прибытию в Баку 22 октября 1941 г. в телефонограмме Емельянова и Ткаченко на имя Рапава и Дроздецкого (НКВД Грузинской ССР) говорится: «Врачи с эшелона № 778/267 не обеспечены деньгами и медикаментами. По заявлению врачей им при инструктаже якобы объявлено, что деньги и медикаменты они должны получить в Баку». В этой же телефонограмме, ответственные за прием эшелоны просят отправляемую сторону обеспечивать врачей медикаментами, так как никаких фондов у принимающей стороны не имеется. После прибытия в Баку очередного эшелона, в Грузию направляется шифртеллеграмма в котором указывается: «Врачи этого эшелона одеты по-летнему, продуктов не имеют. При инструктаже им объявлено, что едут в командировку на 2–3 дня».

Документы республиканского НКВД свидетельствуют, что сразу же после завершения операции по Азербайджанской, Грузинской и Армянской ССР началась депортация немцев из Дагестанской и Чечено-Ингушской автономных республик. Так, 17 октября по указанию Кобулова в Баку был вызван нарком НКВД Дагестанской АССР Медведев. Ему было

поручено руководство по переселению из Дагестана «4–5 тысяч немцев». Операцию по переселению немцев из Дагестана планировалось завершить 30 октября 1941 г. 22 октября Емельянов передает телефонограмму в Москву: «В Дагестанской и Чечено-Ингушской АССР созданы оперативные участки, приступлено к учету немцев. Просим дать указание о направлении в Махач-Кала конвойных войск НКВД для сопровождения двух эшелонов и переводе необходимых денежных средств для переселения». К 28 октября было учтено и подлежало переселению: по Дагестанской АССР – 1435 семей – 5205 чел., по Чечено-Ингушской АССР – 320 семей – 990 чел. В этот же день из Махач-Кала в Красноводск был отправлен пароход с 720 семей – 2400 чел. Остальные были отправлены 29 и 30 октября. Депортация сопровождалась увольнением последних военно-служащих-немцев. Так, 22 октября Емельянов направляет в Москву телефонограмму, в котором в частности говорится: «В Военно-морской школе НКВМФ в Махач-Кала работают преподавателями два офицера-немца. Просим дать указание НКВМФ об их увольнении, после чего они будут переселены».

Таким образом к 30 октября 1941 г. была завершена отправка эшелонов из портов Баку и Махачкала в Красноводск.

Согласно Инструкции по сопровождению немцев-переселенцев, утвержденный заместителем наркома НКВД СССР, начальниками эшелонов назначались лица из числа командиров конвойных войск НКВД. Его заместителями являлись сотрудники из числа оперативного состава органов НКВД. После возвращения в Баку, заместители начальников эшелонов, оперативные работники НКВД составляли рапорты на имя начальника оперативного штаба по переселению немцев. В этих рапортах оперработники сообщали о событиях, происходящих во время следования эшелонов из Баку в места назначения в Казахстане.

Анализ содержания ряда рапортов, показывает, что не только сами переселенцы, но и руководители эшелонов от НКВД во время сопровождения не знали точные адреса конечных остановок. Все это им становилось известным во время прогона поездов из одной станции в другую. Приведем фрагмент из сообщения заместителя начальника эшелона № 587, оперуполномоченного НКВД сержанта Котонина, в котором находились немцы в количестве 1979 человек из Агдашского, Товузского, Ленкоранского и др. районов Азербайджана: «Первое назначение эшелона было на ст.Кустанай Кустанайской области, но в дороге направление изменили и место выгрузки произвели на ст.Тобол Кустанайской области». А это сообщение из рапорта заместителя начальника другого эше-

лона, сержанта ГБ В.Т. Пашина: «Станция назначения переселяемых немцев нам была указана – Арысь Туркестанско-Сибирской желдороги, по приезде нас переадресовали до станции Семипалатинск с последующей переадресовкой до станции Предгорная Томской желдороги». В рапорте заместителя начальника эшелона Сапожкова с бывшими жителями г. Баку отмечается: «Первоначальное назначение эшелона было ст.Арысь – Казахской ССР, но по прибытии на указанную станцию эшелон указанием наркома НКВД Казахской ССР, согласованным с отделом спецпереселения при НКВД СССР получил новое назначение – ст.Матагай, затем дополнительным указанием ст.Тугачин, Тугачинского района».

Время следования эшелонов из Баку в места назначения, также можно определить из рапортов замначальников эшелонов. Так эшелон № 587 из Баку до ст. Тобол Кустанайской области добирался 14 суток. Другой эшелон из Баку отправленный 22 октября 1941 г. до станции Предгорная Томской желдороги добирался 12 суток. Эшелон с немцами, ранее проживающими в г. Баку добирался до ст. Тугачин одноименного района 11 суток. Это без учета времени переезда до Баку из районов Азербайджана, Грузии и Армении, которое длилось от 10 часов до 2-х суток, плюс доставка людей к станциям за 10–12 часов.

Содержания рапортов указывают на тяжелейшие условия в которых находились люди во время переезда, о фактах болезни и смерти людей, среди которых были в основном старики, женщины, новорожденные. Фрагмент рапорта: «Новорожденных детей было 5 человек, двое взрослых умерли - один от менингита, другой от дизентерии, на что был составлен акт, подлинник был оставлен на ст.Эмба, где умерших сдали, а копия передана начальнику Тарановского РО НКВД Кустанайской области. На станции Самарканд оставили одного больного – в больнице, т.к. у него были признаки столбняка, на что был составлен акт». В другом рапорте говорится: «В пути следования имело место заболевание дизентерией 7 душ детей и один взрослый в возрасте 65 лет, которые скончались от болезни». В следующем рапорте написано: «Имел место случай когда на ст.Алма-Ата три женщины из эшелона при остановке состава залезли под вагон (по естественным надобностям). Когда состав тронулся попали под колеса, в результате двум отрезало ноги, а одну задавило вовсе. В г.Красноводске нами была оставлена в больнице одна женщина, которая по мнению врача должна была через 2-3 часа родить. Указанная была сдана под росписку оперуполномоченному Транспортного отдела НКВД ст.Красноводск для направления ее со следующим эшелоном».

Документы свидетельствуют о нехватках продовольствия и воды из-за которых люди вынуждены были во время остановки эшелонов выходить под риском оказаться наказанным на поиски продуктов питания. Фрагмент рапорта: «В дороге отстали 11 человек, все из них имели семьи в эшелоне. Причина отставания - уход за продуктами на станциях». Фрагмент рапорта замначальника другого эшелона: «Пункты питания, согласно инструкции, были нарушены из-за сокращения стоянок эшелона на крупных станциях».

Согласно данным переписи населения 1939 г. в СССР проживало 1 млн. 427 тыс. 232 немца. Немецкое население Азербайджана к периоду начала Второй мировой войны, занимало третье место в СССР после России (7СЮ.231) и Украины (392.458) и первое место на Южном Кавказе (Грузия - 20.527, Армения - 433). Решение о депортации немцев из Кавказа, стало одним из первых постановлений подобного рода политического руководства СССР по Кавказу. В годы войны из Кавказа были депортированы десятки тысяч людей по их этнической принадлежности. Насильственные этнические переселения со стороны государства продолжались и после войны. Одна из таких крупных депортаций было реализовано на основе Постановлений Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 г. и № 754 от 10 марта 1948 г. «О переселении азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР». Исследование истории депортаций и репрессий народов Кавказа представляют важное значение для более объективного понимания и осмысления истории Кавказа в XX веке.

Неисследованной темой является также и вопросы связанные с переселением гражданского населения в населенные пункты, откуда депортировались коренные жители. В этой связи советско-партийными органами принимались соответствующие постановления. В связи с освобождением десятков немецких населенных пунктов на южном Кавказе, органы власти поспешно принимали решения по их расселению другими гражданами. Так, в Азербайджане, еще до завершения операции по депортации немцев 19 октября 1941 г. бюро ЦК КПА (б) утверждает постановление СНК АзССР и ЦК КПА(б) «О вселении в колхозы, освобождаемые от немецкого населения». В этом документе указано, что «в пятидневный срок вселить в колхозы 4360 человек трудоспособного колхозного населения, со всеми членами семей и хозяйствами».

Вторая мировая война нанесла поистине трагический удар по немецкому населению Кавказа. Но это был удар не только по безвинным немецким семьям. Выселение немецкого населения нанесло удар по эко-

номическому и культурному потенциалу Кавказа, которая потеряла золотых тружеников, специалистов считавших эту землю своей Родиной.

Источники и литература:

1. Государственный архив Азербайджанской Республики, фонд 1, опись 153, дело 174.
2. Архив министерства внутренних дел Азербайджанской Республики, фонд 27, дело 13.
3. Aldashumanov, K.S.: Geschichte der Deutschen in Zentralasien. «Ansiedlung der deportierten Deutschen in Kasachstan 1941 – 1945», Almaty, 1998.
4. Eisfeld, A., Herdt, V. (Hrsg.): Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee. Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956. 1996.
5. Ремпель П.Б. Депортация немцев из европейской части СССР и трудармия по «совершенно секретным» документам НКВД СССР 1941-1944 гг.; в кн. Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения: Материалы международной научной конференции. Анапа, 20-25 сентября 1995 г. Москва. 1996.
6. Джафарли М.Ш. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Баку. 2003.
7. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) : Сборник документов : Архив Президента Республики Казахстан / Сост.: И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская. 2-е изд. Алматы-М.: Готика. 2000. 376 с.
8. Всесоюзная перепись 1939 г. Москва. 1993 г.

Кокін Сергій

ДЕПОРТАЦІЇ ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1939-1941 рр. ЯК СКЛАДОВА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Застосування більшовицьким режимом масових репресій в УСРР-УРСР у попередні роки було поширене у 1939–1941 рр. на населення Західної України. Головними складовими репресивного інструментарію були арешти, кримінальне покарання та масові депортації окремих осіб і певних цільових груп населення за відповідними ознаками без будь-яких демографічних обмежень. Метою репресій було «очищення» регіону від «антирадянських елементів», які стояли на заваді його інкорпорації в СРСР («радянізації»).

Ключові слова: НКВС, арешти, група, виселення, депортація.

Депортации из Западной Украины 1939–1941 гг. как составляющая инструментария политики сталинского режима

Применение большевистским режимом массовых репрессий в УССР в предыдущие годы было распространено в 1939–1941 гг. на население Западной Украины. Главными составными частями репрессивного инструментария были аресты, уголовное наказание и массовые депортации отдельных людей и определённых целевых групп населения по соответствующим признакам без каких-либо демографических ограничений. Целью репрессий было «очищение» региона от «антисоветских элементов», которые препятствовали его инкорпорации в состав СРСР («советизации»).

Ключевые слова: НКВД, аресты, группа, выселение, депортация.

Deportations from Western Ukraine in 1939-1941 as a Part of the Stalinist Regime's Policy Tools

Mass repressions conducted by the Bolshevik regime in the Ukrainian SSR in previous years were applied against the population of Western Ukraine in 1939-1941. The main components of the repressive toolkit were arrests, criminal punishment and mass deportations of individuals and defined target groups of the population, based on relevant characteristics, without any demographic

restriction. The aim of the repression was to “clean the region out” from “anti-Soviet elements” considered as the obstacles to the incorporation of the region into the USSR (the so-called Sovietization).

Key words: NKVD, arrest, group, eviction, deportation.

Характерною рисою внутрішньої політики більшовицького режиму в СРСР у 1920-ті–1940-ві роки було широке застосування адміністративного виселення і заслання та масових депортації населення за соціальними і національними ознаками. Одним із головних об'єктів, стосовно якого найактивніше вживалися такі заходи в масштабах СРСР, була Українська СРР (з січня 1937 р. – УРСР).

Достатньо згадати виселення і депортації польського та німецького населення УСРР за «класовою» ознакою під час розкуркулення і колективізації (1929–1933 рр.) та за національною ознакою у 1934–1936 рр. [1] До цього слід додати приховану депортацію «інонаціонального» населення УРСР під час Великого терору 1937–1938 рр., коли після засудження судовими органами до різних видів кримінального покарання людей-«нацменів» як «ворогів народу», а також репресування позасудовими органами цільових контингентів «куркульської» та національних операцій НКВС (головним чином, чоловіків), різних видів покарань також зазнали члени їхніх родин – від кримінального покарання дружин та дорослих членів родин до розпорошення по дитячих будинках та інших місцях малолітніх дітей «ворогів народу».

Отже, ще до початку Другої світової війни в СРСР виселення і депортації стали частиною іструментарія сталінського режиму у внутрішній політиці. Згадки в сучасній історіографії про зовнішні чинники, що обумовили депортації 1934–1936 рр., справедливі, підтверджуються архівними документами, однак не пояснюють логіку подальших подій, коли під час Великого терору було завдано нового репресивного удару фактично по тій самій цільовій категорії, у тому числі і по німцям, депортованим раніше із західних областей до центральних і східних областей УРСР [2, 3]. Це не можна пояснити близькістю цих областей до західного кордону СРСР: де, наприклад, Донбас, а де західний кордон і прилегла до нього територія вірогідних противників, що мала стати театром воєнних дій у контексті тогочасної наступальної доктрини Червоної армії.

Навіть на початковому етапі Другої світової війни, принаймні у 1939–1940 рр., коли зазнали військової поразки Польща, Франція, інші країни Європи та розгорнулася битва за Англію, зовнішній чинник не

набув настільки великого значення, аби змушувати сталінське керівництво на подальше використання депортацій.

Те, що відбувалося на захоплених СРСР у 1939–1940 рр. територіях, було інкорпорацією цих територій, передусім їх політичною та економічною радянізацією. На заваді цьому стояли «залишки» в західноукраїнському регіоні польських «старих» державних і політичних інституцій, представники «експлуаторських класів», церкви різних конфесій та інший «контрреволюційний елемент». (Ми розглянемо ситуацію лише в колишніх східних кресах Другої Речі Посполитої).

Цільові контингенти репресій органів НКВС на нових землях були визначені в нормативній базі радянських органів держбезпеки. Згідно з наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 001064 від 8 вересня 1939 р. у Київському особливому військовому окрузі (управління КОВО 11 вересня було перетворено на Український фронт), було створено 5 оперативно-чекістських груп, що були розподілені по чотирьох армійських групах РСЧА – головним силам вторгнення на територію Польщі. Зазначимо, що проблему польських військовополонених ми залишаємо поза дужками, оскільки це – окрема тема (станом на 2 жовтня 1939 р. війська Українського фронту взяли у полон 392,3 тис. військовослужбовців Війська Польського).

Відповідно до директиви Л. Берії № 720 від 15 вересня 1939 р. серед першочергових завдань оперативно-чекістських груп було здійснення арештів і оголошення заручниками «крупнейших» представників з поміщиків, князів, дворян і капіталістів; арешт «найреакційніших» представників польських урядових структур і керівників «контрреволюційних партій» – польських, українських, білоруських, російських білогвардійських. Але арешти духовенства, особливо католиків, було наказано поки що не здійснювати [4, с. 42–45, 46–47].

Так само обережно підійшли до питання про німецьких колоністів на Волині. Згідно з директивою Л. Берії від 20 вересня 1939 р. йшлося про те, щоб «серед них арештів не проводити, крім випадків, коли злочинці будуть застигнуті на місці злочину» [5].

Списки осіб, які підлягали арешту, частково були складені заздалегідь у попередні роки. Зокрема, у центральному апараті НКВС УРСР багато років вели літерну справу «Галичани», до якої долучали інформацію з відкритих і оперативних джерел про об'єкти оперативного інтересу органів НКВС. З використанням цієї інформації і складали списки.

Керівники оперативних груп, що прибули на територію Західної України, мали на руках поіменний «Список офіційних працівників, інформаторів і провокаторів польської розвідки та політичної поліції» на

356-ти машинописних сторінках, що містив дані про 4600 осіб. Зміст списку виходив далеко за його назву. В ньому були представлені й українська «контрреволюційна еміграція різного політичного забарвлення», й біла контрреволюційна еміграція тощо. Особи, які фігурували в списку, підлягали негайному арешту [6, с. 87–88]. У цьому і полягав сенс складання таких списків, тобто в їх подальшій «оперативній реалізації» – встановленні, арешті та кримінальному покаранні фігурантів списків.

На 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб [7, с. 174]. На першому етапі розгортання діяльності органів НКВС у Західній Україні у вересні–листопаді 1939 р. можна говорити скоріше про персональні арешти, а не про адресні репресії проти певних категорій осіб.

Розширенню переліку цих категорій сприяв наказ НКВС СРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. «Про оперативні заходи по Західній Україні та Західній Білорусії». У преамбулі наказу була зазначена його мета, цитуємо мовою оригіналу: «В целях быстрейшего очищения территории Западной Украины и Западной Белоруссии от враждебных элементов...». Отже, виразно пролунало: якнайшвидше здійснити очищення території від «ворожих елементів». Це вже був звичний сленг і масштаб оперативних наказів НКВС СРСР 1937–1938 рр.

Формально в наказі йшлося про виявлення двох категорій серед місцевого населення: 1) учасники троцькістських, білоемігрантських, націоналістичних, терористичних та інших контр-революційних організацій та 2) секретні агенти іноземних розвідок, провокатори, резиденти, утримувачі конспіративних квартир, диверсанти, контрабандисти, працівники польських розвідувальних і контррозвідувальних органів жандармерії і поліції. На виявлених осіб належало скласти нові списки встановленого зразка і надіслати ці списки для оперативного використання наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР [4, с. 72].

Ця, здавалось би, суто бюрократична процедура мала своїм наслідком запуск репресивно-каральної машини на повну потужність. Сенс наказу був не в його букві, а в його дусі – ідеології масових репресій. Вихід з Великого терору на знекровлений «старій» території УРСР супроводжувався одночасним розгортанням масових репресій на нових землях із застосуванням всього відпрацьованого раніше інструментарію. Масштаби і темпи репресій залежали виключно від фізичної спроможності органів НКВС та допоміжних структур, що були створені на «нових» землях, охопити своєю агентурно-оперативною та «слідчою» діяльністю все нові і нові контингенти населення.

Станом на кінець листопада 1939 р. ця спроможність органів НКВС була ще недостатньою. Цим пояснювались ще досить «скромні» показники їхньої репресивної діяльності. На 27 листопада загальна кількість заарештованих становила 5972 особи, з них у Львівській області було заарештовано 1482, у Тернопільській – 580, у Станіславській – 2372, у Луцькій – 1538 осіб. Із загальної кількості заарештованих (5972 особи) органи НКВС завершили слідство і передали справи на розгляд військових трибуналів лише на 389 осіб, а з цих справ було заслухано всього 156 [7, с. 246–248].

Звернімо увагу на те, що серед заарештованих з'явилась нова цільова група репресій – перебіжчики (1014 осіб), яка не була передбачена нормативними документами НКВС. Так само не були визначені судові інстанції, які мали розглядати справи на перебіжчиків (на інших заарештованих справи мали розглядати обласні суди і військові трибунали).

Тим часом на виконання наказу НКВС СРСР № 001353 до керівництва НКВС УРСР надходили нові списки осіб, стосовно яких треба було вижити негайних заходів для розшуку їх та арешту: із супровідним листом НКВС СРСР від 19 листопада надійшли списки на 170 осіб, із листом від 23 листопада – на 116 осіб [8, С. 38-40, 52–68], а у подальшому такі списки надходили від багатьох територіальних органів НКВС СРСР.

Німецька лінія у діяльності органів НКВС УРСР тоді перебувала у затінку. Так, 9 грудня 1939 р. з'явилася вказівка заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського про те, що в захоплених матеріалах польської розвідки знайдено список німецьких розвідників на 359 осіб, які були заарештовані і засуджені у Польщі. Необхідно було здійснити енергійний їх розшук і арешт [4, с. 84]. За тих історичних умов виконати таке завдання класичними методами роботи спецслужб навряд чи було можливим, а за допомогою широких репресій потрібні цифрові показники ставали цілком реальними.

Додатковою так би мовити правовою базою для виправдання застосування всіх видів репресій проти місцевого населення було вирішення питання щодо його громадянства. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 29 листопада 1939 р. радянське громадянство одержали «колишні польські громадяни, що знаходилися на території західних областей України і Білорусії на момент входження цих областей до складу Союзу РСР (1–2 листопада 1939 року)», а також особи, «що, прибули в СРСР на основі угоди між Урядом Союзу РСР і Урядом Німеччини від 16 листопада 1939 року» [6, с. 74].

Такі «правові підстави» давали можливість поширювати репресії на всі верстви населення, зокрема польських військовослужбовців, які не

потрапили до радянського полону під час військової кампанії. Раніше їх заарештовували як «учасників різних контр-революційних організацій» (загалом 487 осіб). А, 10 грудня органи НКВС провели спеціальну операцію з арештів офіцерів Війська Польського. За її результатами заарештували ще 570 осіб у званнях від підпоручика до генерала [8, с. 136–138].

Після цього кількість заарештованих офіцерів і генералів Війська Польського досягла 1057 осіб на додаток до 3878, яких було взято в полон під час воєнних дій і які тоді утримувались у Старобільському таборі НКВС (Ворошиловградська, нині – Луганська область).

Ще однієї категорією, стосовно якої активізували діяльність органи НКВС, були «релігійники». Зафіксувавши активізацію «організаційної антирадянської діяльності» з боку «церковників і сектантів всіх течій», керівництво НКВС УРСР 22 грудня 1939 р. видало директиву, яка передбачала передусім насаджування агентури органів НКВС у релігійному середовищі. Йшлося про необхідність виявити і швидко ліквідувати «організуючи вогнища контрреволюційної діяльності», запобігти використанню «релігійниками» легальних можливостей для проведення «антирадянської роботи» тощо. Крім цього, було наказано виявити за архівами польської розвідки і політичної поліції їхніх агентів серед «духовенства і релігійного активу» та заарештувати їх.

Таким чином, у грудні 1939 р. діяльність органів НКВС продовжувала набирати репресивних рис, зокрема і за рахунок збільшення кількості цільових груп репресій. Зростали і кількісні показники. Станом на 1 січня 1940 р. обласні управління НКВС на Західній Україні заарештували вже 9286 осіб (з них поляків – 4744, українців – 2651, євреїв – 1397, росіян – 272, німців – 57, білорусів – 38 тощо) [9, спр. 41, арк. 85]. Судячи з усього, до цього числа не входили перебіжчики, про яких буде сказано далі.

Із загальної кількості заарештованих (9286) стосовно 732 осіб слідство завершило передаванням справ через органи прокуратури до суду, і 305 осіб вже були засуджені (62 особи – до розстрілу). Стосовно 333 осіб під час слідства справи були припинені, а заарештовані звільнені. Здійснили втечу з-під варти троє в'язнів, а двоє померло в ув'язненні. Найбільшу групу серед заарештованих склали ті, хто був направлений до інших органів НКВС або таборів військовополонених – 824 особи [8, с. 214–216].

Через небажання радянської сторони приймати біженців з території Польщі, окупованої Німеччиною, зазначена вище нова цільова група репресій органів НКВС – порушники державного кордону – кількісно

швидко зросла. Ця група стала однією з найпроблемніших для НКВС. Станом на 25 грудня 1939 р. лише з двох тюрем у м. Станіславі (нині – Івано-Франківськ) і Перемишлі до тюрем у «тилових» областях УРСР слідували ешелони, що перевозили 4282 в'язня-перебіжчика (порушників кордону), у камерах прикордонних загонів НКВС утримували ще 5 тис. осіб, яких тюрми органів НКВС фізично не могли вмістити, а прикордонники щоденно затримували сотні нових перебіжчиків. Тобто масштаб проблеми вимірювався тисячами людей.

Згідно з угодою між Урядом СРСР і Урядом Німеччини від 16 листопада 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) 27 грудня 1939 р. дало дозвіл на «пропуск на територію німецьких інтересів до 60 тис. біженців» та дозволило пропустити «з німецького боку на територію Західної України і Західної Білорусії до 14 тисяч біженців» [6, с. 80].

Про деякі деталі виконання угоди і рішення Політбюро можна судити з інформації штабу прикордонних військ НКВС Київського округу про те, що 29 грудня 1939 р. через контрольно-пропускний пункт Перемишль поїздом було евакуйовано на Захід 1685 осіб (чоловіків – 482, жінок – 626, дітей – 577). За національним складом 1286 з них були німцями, 314 – поляками, 84 – українцями та 1 – чехом. Під час огляду цих людей радянські прикордонники вилучили у них дві золоті обручки, 1335 радянських карбованців, 20 103 польських злотих, 1 американський долар та польських облігацій на 700 злотих [10, спр. 382, арк. 397]. І такі вилучення мали місце кожного разу.

Проте, навіть за таких умов евакуації, станом на 10 січня 1940 р. на виїзд до Німеччини записалося 28 121 родина німецьких колоністів (110 656 осіб). З них вже було відправлено 65 997 осіб, та кількість бажуючих виїхати продовжувала збільшуватися. За даними НКВС УРСР, станом на 3 лютого 1940 р. у західному напрямку виїхало вдвічі більше людей, ніж це було означено радянським лімітом – 124 684 осіб. 4 лютого 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповів наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про те, що, за попередніми даними, німецькі колоністи залишили у західних областях УРСР 18 844 будівлі [6, с. 79, 366–367. Архівні пошукові дані документів, на які посилаються автори видання, після науково-технічного опрацювання співробітниками ГДА СБУ фонду № 16 змінилися. Автор даної статті також опрацьовував ці документи і викладає фактичний матеріал за першоджерелами з деякими уточненнями і доповненнями. [Нові архівні пошукові дані документів: ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр. 395, арк. 40, 51, 108]. З огляду на репресивну практику стосовно німецького населення в УРСР у попередні роки

дещо парадоксальним виглядає перешкоджання радянською стороною виїздові етнічних німців аж до фактів розлучення родин.

Водночас радянська сторона вкрай неохоче займалася організацією прийому біженців на своїй території, зокрема переміщуваних осіб – представників єврейської національності, яких німецька сторона витісняла через кордон. При встановленому 27 грудня Політбюро ЦК ВКП(б) ліміті в 14 тис. осіб, яких можна було прийняти, кількість біженців стрімко зростала і значно перевищила ліміт. Органи НКВС робили все, що могли, аби взяти під контроль цей процес. Лише в Західній Україні станом на 25 грудня 1939 р. органи НКВС (у тому числі і прикордонники) вже заарештували понад 9200 перебіжчиків. Керівництво СРСР прийняло рішення про передавання слідчих справ на них, закінчених провадженням органами НКВС, на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР для визначення біженцям міри покарання.

У наказі НКВС УРСР № 0025 від 22 лютого 1940 р. було констатовано, що управліннями НКВС західних областей УРСР було представлено на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР 4300 слідчих справ на «порушників державного кордону», але через грубі порушення співробітниками НКВС нормативних правових і відомчих актів при арешті і провадженні слідства справи на 1300 осіб, тобто 25%, були повернуті на досліджування [4, с. 107–108].

Це свідчить про хаос, що утворився тоді внаслідок переміщення значних мас людей через так зв. німецько-радянський кордон. Згідно з повідомленням НКВС УРСР до НКВС СРСР від 21 січня 1940 р. у шести областях Західної України на той момент вже налічувалося 101 337 біженців [7, с. 254]. Цю проблему радянська сторона вирішувала у притаманній їй репресивний спосіб, який стосовно певної частини біженців не набув навіть вигляду «гуманної» депортації їх вглиб радянської території або за межі СРСР. І це відбувалося на тлі зустрічного руху мас людей – виїзду на підконтрольну Німеччині територію громадян Польщі – мешканців Західної України німецького походження і не лише їх.

Вимушена, але добровільна міграція (або еміграція) частини населення на Захід, а іншої частини – на Схід перетворилася на різний за наслідками для біженців обмін населенням. В історичній перспективі це стало лише першим кроком у подальших депортаціях населення у східно-центральноевропейському регіоні.

Першою цільовою групою депортацій з території Західної України вглиб території СРСР стали польські осадники і службовці польської державної лісової сторожової охорони [Див. про це: 6, с. 279–293]. Відпо-

відне рішення було прийняте Радою Народних Комісарів СРСР 5 грудня 1939 р., а постановою РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. була затверджена Інструкція НКВС СРСР про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і Білоруської РСР.

Перед цим органи НКВС ретельно вивчили кількість, соціальний склад, територіальне розміщення, стан господарств осадників, вплив їх на місцеве населення. Чисельність осадників була визначена у близько 9 тис. осіб.

Під час підготовки до операції з переселення цільову групу розширили за рахунок службовців польської державної лісової охорони, а загальну кількість господарств, що виселяли, визначили у 17 671. При цьому кількість взятих на облік осадників і членів їхніх родин становила 70 255 осіб, а службовців лісової сторожової охорони – 11 790. У подальшому в документах НКВС фігурували наступні узагальнюючі цифри: 17 670 родин і 93 324 особи, які підлягали виселенню.

Відповідно до плану операцію мали розпочати 8 лютого 1940 р. і закінчити упродовж наступних 5–6 днів. Але, у доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії про підсумки проведення операції від 19 лютого 1940 р. було сказано, що вона розпочалася на світанку 10 лютого. Хоча станом на 9 лютого 1940 р. на залізничних станціях завантаження переселенців в ешелони вже було зібрано 95 193 особи.

Не всі з них тоді були вивезені. В ешелони були завантажені 17 203 родини (89 079 осіб). Частину людей залишили через хвороби (1474 особи), частина втекла. У подальшому органи НКВС продовжували відправляти ешелони з переселенцями. Так, 3 березня 1940 р. зі Львова до РРФСР був відправлений ешелон з 4-х вагонів з додатково «вилученими» родинами осадників і лісовиків (96 осіб), 13 березня – ще один ешелон з 4-х вагонів (102 особи), а 21 березня – ешелон з 5-ти вагонів (111 осіб). Зі станції Здолбунів (Рівненська обл.) 21/22 березня був відправлений ешелон з 53-ма родинами осадників і лісовиків (238 осіб).

Ці дані у сукупності (мінімум 89 626 осіб) не збігаються з подальшими цифрами у відомчій статистиці НКВС УРСР. Так, разом із супровідним листом 1-го спецвідділу НКВС УРСР від 15 жовтня 1940 р. до Москви були надіслані статистичні зведення, в яких загальна кількість висланих осадників і лісовиків з членами їхніх родин була зазначена у 83 584 особи [9, спр. 41, додаток 3, арк. 7–8], тобто на понад 6 тис. менше, ніж це впливало з попередніх даних. Отже це питання потребує свого подальшого ретельного вивчення.

Зворотним боком операції у подальшому стала антирадянська діяльність частини осадників, які уникнули виселення, переховувалися і мали всі підстави чинити спротив радянському режиму. Але на них чекали пастки агентурно-оперативних заходів з арсеналу органів НКВС.

Наступним етапом стала підготовка нових контингентів для депортацій з числа спочатку дружин кадрових офіцерів Війська Польського, а потім сімей усіх осіб, репресованих (заарештованих) органами НКВС, а також повій та біженців. Відповідне рішення 2 березня 1940 р. прийняло Політбюро ЦК ВКП(б), яке три дні потому (5 березня) прийняло ще одне рішення – про розстріл польських громадян, що утримувалися в таборах для військовополонених офіцерів (в УРСР – у Старобільському таборі НКВС), і в тюрмах НКВС у західних областях. Виконання органами НКВС у квітні–травні 1940 р. останнього рішення (зокрема у період з 5 квітня по 12 травня 1940 р. у Харкові були розстріляні 3820 в'язнів Старобільського табору) увійшло в історію як Катинський злочин.

За неповними даними НКВС УРСР, нараховувалось до 5370 дружин кадрових офіцерів Війська Польського. Це були дружини 1181 офіцерів, заарештованих органами НКВС у західних областях УРСР, та 8378 військовополонених, які перебували у Старобільському та Козельському таборах НКВС. Проте до 50% дружин військовополонених мешкали на території Польщі, окупованій Німеччиною. З іншого боку, не були враховані дружини офіцерів, які загинули під час бойових дій. Тому в НКВС УРСР вважали орієнтовною цифрою у 5300 родин кадрових офіцерів, які опинилися на радянській території.

А, за даними органів міліції, у західних областях було обліковано до 2755 жінок, які раніше цілком офіційно займалися проституцією. Навіть з урахуванням переміщень восени 1939 р. великої кількості людей, зокрема і повій, в НКВС УРСР вважали, що до зазначеної цифри слід додати певне число нових повій [11, арк. 48–49].

Окремим контингентом стали біженці, які хотіли виїхати на територію Польщі, окуповану Німеччиною, але не були прийняті німецькою стороною. Станом на березень 1940 р. органами НКВС було обліковано 44 908 таких родин із загальною кількістю їх членів 107 924. Абсолютну більшість з них складали ті, хто хотіли виїхати до Німеччини – 35 753 родини (85 396 осіб). При цьому дещо парадоксальним виглядає той факт, що серед тих, хто хотів виїхати за кордон, 35 969 осіб (43%) були за національністю євреями, але лише 139 біженців бажали виїхати до Палестини, 130 – до Америки, 44 – до Литви, 43 – до Франції, 34 – до Румунії, 18 – до Чехословаччини, 10 – до Угорщини та 6 – до Англії (разом – 424 особи)

[12, арк. 153]. Отже більшість євреїв, які прагнули потрапити на територію, окуповану Німеччиною, ще не відчувала небезпеку Голокосту.

Один з контингентів депортацій від самого початку мали скласти й так зв. куркулі з їхніми родинами. Станом на 21 лютого 1940 р., за попередніми даними НКВС УРСР, у Західній Україні проживало до 17 тис. родин куркулів, які використовували найману робочу силу (від однієї до п'яти осіб) та мали до 30 десятин землі. Під час виселення осадників деякі з них зрозуміли, що на них також може чекати виселення, і продавали скот, реманент, іноді кидали свої господарства і тікали до інших населених пунктів і навіть були затримані радянськими прикордонниками при спробі втекти за кордон цілими родинами [11, арк. 48].

Водночас в НКВС деякий час розмірковували про подальші дії стосовно колишніх співробітників (мовою документів НКВС – чинів) польської поліції та жандармерії. За архівними матеріалами і матеріалами слідства у справах заарештованих осіб, зокрема «висших чинів» поліції та жандармерії, налічувалось до 5 тис. таких колишніх співробітників [11, арк. 49].

Стосовно куркулів і службовців поліції та жандармерії згодом вирішили піти перевіреним шляхом здійснення арештів. У поєднанні з арештами осіб з інших цільових груп репресій органів НКВС це призвело до швидкого формування нової групи з членів родин осіб, репресованих радянськими органами. Ця група стала одним із основних контингентів подальших депортацій.

У березні 1940 р. органи НКВС здійснили облік наявних на той момент родин репресованих та їх членів, а також родин тих, хто емігрував або переховувався. Родин, що підлягали виселенню, нарахували 11 672 (35 326 осіб). Безпосередньо перед виселенням додатково заарештували ще 2846 осіб – голів частини цих родин [12, арк. 155].

Другою за хронологією (після депортації осадників і лісовиків) була депортація 9 квітня повій та 13 квітня 1940 р. членів родин репресованих. Про її результати ми скажемо далі, а тут доцільно буде згадати про хід виконання наказу НКВС СРСР № 001353 від 5 листопада 1939 р. У доповідній наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 5 квітня 1940 р. йшлося про те, що в НКВС УРСР надійшли від органів НКВС списки, які разом з наявними у Києві містили дані про 55 548 осіб [8, с. 300], частина з яких вже була заарештована. Таким був на той момент кількісний вимір виконання наказу НКВС СРСР № 001353 у частині складання списків. Списки продовжували складати і надсилати в НКВС УРСР і надалі.

Станом на 1 липня 1940 р. кількість заарештованих у західних областях України становила 30 153 особи. З них 10 557 були перебіжчиками, 3478 – учасниками польських «військово-фашистських і націоналістичних контрреволюційних організацій», 2595 – особами, які офіційно служили у польських розвідувальних, поліцейських і охоронних органах, плюс 1536 осіб, які були секретними агентами цих органів; 1919 – членами українських, єврейських та інших «контрреволюційних націоналістичних організацій»; 1565 – офіцерами Війська Польського (до них слід додати 46 полковників та 15 генералів, яких в НКВС УРСР рахували окремо), 1152 – осадниками тощо. Національний склад заарештованих був таким: 15 284 – поляки, 8323 – українці, 4334 – євреї, 904 – росіяни, 156 – німці, 92 – білоруси тощо [8, с. 340–342].

Німецька і радянська сторони постійно контактували з приводу розшуку і обміну окремими людьми. Так, у липні 1940 р. Посольство Німеччині звернулося через Наркомат закордонних справ СРСР з проханням здійснити розшук і передати німецькій стороні 26 осіб німецької національності, яких у різний час було заарештовано на території Західної України. 20 липня керівництво НКВС УРСР надіслало обласним УНКВС в регіоні вказівку терміново встановити місцезнаходження цих осіб та їхніх родин, повідомити про їхню національність, підданство, матеріали обвинувачення і власні міркування щодо можливості передавання цих осіб німецькій стороні [11, спр. 34, арк. 227].

Однак виконання таких вказівок часто затягувалось на кілька місяців, а якість виконання була низкою. На початку 1941 р. такі випадки почастишали, і керівництво НКДБ УРСР 15 квітня 1941 р. надало вказівку начальникам обласних УНКДБ вжити заходів для покращення роботи з пошуку осіб німецької національності за запитами НКЗС СРСР [11, спр. 43, арк. 60–62].

Проте цей чинник майже не впливав на загальні статистичні показники репресій органів НКВС у Західній Україні. На початку 1941 р. 1-й спецвідділ НКВС УРСР підготував довідку щодо цих показників у частині арештів і подальшого «руху заарештованих» за результатами 1940 р. З неї видно, що на 1 січня 1940 р. за органами НКВС числилося 8520 заарештованих осіб, тобто тих, які перебували під слідством, або очікували вирішення своєї долі судовими інстанціями та Особливою нарадою при НКВС СРСР.

Упродовж 1940 р. було заарештовано ще 41 271 особу, і загальна кількість людей, стосовно яких треба було відстежувати їхній «рух», становила 49 791. З цієї кількості більшість заарештованих (40 823) вибула із

Західної України. Серед них найбільшою групою були в'язні, слідчі справи на яких були передані в інші органи НКВС (19 557). Далі йшли особи, слідчі справи на яких були передані на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР (10 016) та в органи прокуратури для подальшого суду над обвинуваченими (5445). Частина заарештованих (3859) були звільнені з-під варти з припиненням справ у процесі слідства, а 166 осіб померли в ув'язненні.

Із загальної кількості справ, переданих на розгляд Особливої наради і в органи прокуратури (на 15 461 особу), були винесені рішення Особливої наради і вироки судових органів у справах стосовно 5131 особи, найбільше – Особливою нарадою – стосовно 3421 особи. До вищої міри покарання (розстрілу) були засуджені 236 осіб (пізніше у статистичних документах НКДБ УРСР кількість осіб, засуджених у 1939-1940 рр. до розстрілу, була збільшена на 8 осіб – 244), до позбавлення волі на строк понад 10 років – 18 осіб, на строк від 5 до 10 років – 1467, на строк від 3 до 5 років – 3126, а виправдано – 85 осіб. Слідчі справи на 2482 особи були повернуті на дослідження до органів НКВС у західних областях [9, спр. 44, додаток 8, арк. 1-2; спр. 46, арк. 8].

У 1941 р. збільшилась кількість вироків до розстрілу у справах на осіб, заарештованих на території Західної України. Лише у 1-му кварталі 1941 р. таких вироків було 221, причому найбільше – стосовно учасників українських і польських «контрреволюційних націоналістичних організацій» (відповідно 106 і 72) [8, с. 370–372].

Такими були статистичні, соціальні і кримінально-каральні параметри арештів органами НКВС у Західній Україні. Вони значною мірою впливали і на депортації, про які йшлося вище. Ми згадали про статистичні зведення НКВС УРСР, що 15 жовтня 1940 р. були надіслані до Москви, у частині виселення осадників і лісовиків та членів їхніх родин (16 466 сімей, 83 584 осіб).

У цих зведеннях повідомлялося також, що другу за чисельністю цільову групу депортацій склали біженці, яких не прийняла німецька сторона (16 047 сімей, 53 378 осіб, без даних про кількість сімей, але із врахуванням кількості осіб по Дрогобицькій області). Акція органів НКВС з їх депортації відбулася 29 червня 1940 р.

Третьою за чисельністю групою депортованих були члени родин репресованих – «контингенти антирадянського елементу». Основна маса цих людей була депортована 13 квітня 1940 р. (10 475 сімей, 32 076 осіб). За національним складом ці депортовані розподілялися наступним чином: поляків – 24 039, українців – 6256, євреїв – 1311, росіян – 234, всіх інших національностей – 236. Пізніше у відомчий статистиці НКВС фі-

гурували цифри про 10 555 депортованих сімей та 32 007 осіб [10, спр. 395, арк. 160, 196, 214], а станом на 15 жовтня 1940 р. йшлося про 10 486 родин, а загальна кількість їхніх членів зменшилась до 31 432 осіб.

Зазначена кількість родин (10 486) майже удвічі перевищувала орієнтовну цифру у 5300 сімей польських офіцерів, що намічали для депортації у першу чергу (фактично 13 квітня 1940 р. депортували 3191 родину офіцерів [10, спр. 395, арк. 213]), але була меншою за планові показники від березня 1940 р. (11 672 родин, 35 326 осіб).

До четвертої групи висланих віднесли новий контингент, про який не йшлося на початку депортацій. Це були особи, яких завербували (з якими уклали угоди) на роботу на виробництві в інших регіонах УРСР (12 981 особа, без даних по Львівській, Дрогобицькій і Волинській областях). Починався цей захід у жовтні 1939 р. як організований набір робочої сили серед місцевих селян і безробітних для вугільної промисловості Донбасу, з листопада 1939 р. він поширився й на біженців, але згодом став розглядатися як складова депортацій.

Адже велика кількість цих людей, зіткнувшись з радянською реальністю, зокрема з безладом в їхньому облаштуванні на нових місцях, поверталася назад. У період з 20 грудня 1939 р. і до початку червня 1940 р. частина цих людей (41 320 осіб) отримали в органах міліції перепустки для в'їзду у західні області УРСР [10, спр. 454, арк. 54]. Депортація основної частини із зазначеної кількості осіб (12 981) відбулася 29 червня 1940 р. одночасно з депортацією біженців.

І, нарешті, п'ята група – повії – за своєю чисельністю значно не дотягувала до планових показників (858 осіб проти очікуваних спочатку 2755, зменшених пізніше до 916) [9, спр. 41, додаток 3, арк. 7–8]. Основну їх масу (737 осіб) було депортовано 9 квітня 1940 р. [10, спр. 395, арк. 123].

Завершальною фазою цих депортацій стала депортація 22 травня 1941 р. членів родин нелегалів – членів українського «націоналістичного» та польського «контр-революційного» рухів, а також осіб, головним чином української, польської та єврейської національності, які були засуджені до розстрілу і розстріляні (нагадаємо, що лише у 1-му кварталі 1941 р. було засуджено до розстрілу 221 особу). Тоді було депортовано 11 100 осіб. Довиселення окремих родин цих категорій відбувалося практично до нападу Німеччини на СРСР. Загалом, за даними НКВС УРСР, у січні–червні 1941 р. із західних областей України було депортовано 3079 сімей (11 329 осіб) як «соціально-небезпечного елементу» [12, с. 234].

Таким чином, депортації слід розглядати у нерозривному зв'язку з арештами і кримінальним покаранням позасудовими і судовими органа-

ми представників різних верств населення Західної України. Поєднання арештів і кримінального покарання певних цільових груп репресій органів НКВС з депортаціями вглиб території СРСР значно більшої кількості людей були двома головними складовими інструментарію політики сталінського режиму щодо «очищення» захоплених територій від «небажаного елементу».

Це свідчило про універсалізм цих інструментів здійснення державної політики режиму за різних історичних обставин і в різні періоди – від кінця 1920-х років і до початку 1940-х років, а також і в наступні роки (депортація німців з України у серпні 1941 р., депортація певних етнічних груп населення з Криму, депортація кримських татар у травні 1944 р. тощо).

Використані джерела та література:

1. Кокін С. Виселення німців з території України у 1934-1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР за документами ГДА СБУ. *Історія німців України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 111–122.
2. Кокін С. Німецька операція НКВС у сучасній історіографії. «Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 років. *Збірник документів*. К., 2018. С. 42–80.
3. Айсфельд А. «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 рр. *Великий терор» в Україні: німецька операція 1937–1938 років. Збірник документів*. К., 2018. С. 122–210.
4. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / передмова Вас. Даниленко, В. Баран; упорядкування Вас. Даниленко, С. Кокін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.
5. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. Т. I: Накануне. Кн. 1: Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. М.: А/О «Книга и бизнес», 1995. 465 с.
6. Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.
7. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. [В 2-х част.]. Варшава–Москва, 2001. Ч. 1. 724 с.
8. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 10: Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Інститут національної пам'яті. Комісія з переслідування за злочини проти польського народу, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Варшава–Київ, 2020. 494 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 42, спр. 41, 44, 46.
10. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 382, 395, 435, 454.
11. ГДА СБУ, ф. 9, спр. 34, 43.
12. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / вступна стаття В. Сергійчук, упорядкування В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. [У 2-х т.] Т. I. К.: ІПі Сергійчук М.І., 2007. 640 с.

Гаврилов Владислав

УСТРІЙ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ТА ОСВІТИ БЕССАРАБСЬКИХ НІМЦІВ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ СМТ. САРАТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано особливості устрою релігійного життя німецького етносу на теренах Бессарабії, окреслено основні етапи розвитку освітніх установ, охарактеризовано систему підготовки учнів на шкільному, гімназійному та підвищеному рівні. Зроблено акцент на визначальній організаційній ролі лютеранської громади Саратовської кірхи у цих процесах. Важливим у цьому зв'язку є усвідомлення центральної ролі німецького населення у створенні та підтриманні високого рівня релігійної та освітньої організації на цих землях.

Ключові слова: Бессарабія, саратські німці, кірха, церковна освіта, школа Вернера.

Устройство религиозной жизни и просвещения бессарабских немцев в канун Второй мировой войны (на примере пгт. Сарата Одесской области)

В статье проанализированы особенности устройства религиозной жизни немецкого этноса в Бессарабии, очерчены основные этапы развития образовательных учреждений, охарактеризована система подготовки учащихся на школьном, гимназическом и повышенном уровне. Сделан акцент на определяющей организационной роли лютеранской общины Саратовской кирхи в этих процессах. Важным в этой связи является осознание центральной роли немецкого населения в создании и поддержании высокого уровня религиозной и образовательной организации на этих землях.

Ключевые слова: Бессарабия, саратские немцы, кирха, церковное образование, школа Вернера.

Religious Life and Education Organization of the Bessarabian Germans on the Eve of the World War II (on the Example of the Town of Sarat, Odesa Region)

The article analyzes the features of the religious life organization of the German ethnos in Bessarabia, outlines the main stages in the development of educational

institutions, characterizes the system of training students at the school, gymnasium, and at advanced levels. The author emphasizes the decisive organizational role of the Sarata church Lutheran community in these processes. In this regard, it is important to realize the central role of the German population in creating and maintaining a high level of religious and educational organization in these lands.

Key words: Bessarabia, Saratian Germans, temple, church education, Werner's school.

Історія проживання німецького народу на території України у XIX на початку XX століття досить широко висвітлена в українській історіографії. Зокрема, їй присвячено декілька кандидатських та докторських дисертацій В. Васильчука «Німці України: суспільний та національний аспекти. XX – початок XXI ст.». У цій роботі автор ґрунтовно розглянув «німецьке питання» у роки Другої світової війни. [1, с. 80]. Найбільший інтерес у дослідників викликали події, які стосувалися етнічних німців України та відбувалися у період 20–80-х років XX століття. Долі німців у цей час розглядалася у публікаціях: М. Панчука, Ю. Левенця, М. Журби, Л. Польового, В. Мазура [2, с. 231].

Історія проживання та виселення етнічних німців з території України під час Другої світової війни висвітлюється у працях А. Кудряченко [3], А. і О. Айсфельдів [4, с. 12], В. Солошенко [5].

Активні дослідження з історії та культури німців в Україні здійснюються також і в Німеччині. Одним із наукових закладів ФРН, який плідно вивчає цю тему, є Інститут германських східноєвропейських досліджень, заснований у 1987 р. у м. Гьоттінген. На його базі відбуваються наукові конференції та зустрічі за участі вчених колишнього СНД. У м. Штуттґарті Комітетом допомоги галицьким німцям видається збірник “Zeitweiser der Galiziendeutschen” (“Хроніка німців Галичини”), а також часопис “Heimatbuch” (“Краєзнавча книга”) [2, с. 234].

Підсумовуючи стислий історіографічний огляд, варто зазначити, що тематичне поле дослідження потребує подальших ретельних напрацювань вітчизняної та зарубіжної історіографії, що й охоплюють узагальнений огляд, і описують регіональні особливості проживання німців на теренах України. Цією статтею автор робить спробу на прикладі Бессарабії висвітлити релігійне життя у смт. Сарата Одеської області у 1930–40-х рр. XX століття.

На особливу увагу заслуговує опис релігійного життя саратських німців. Варто окреслити основні риси церковного устрою в цьому посе-

ленні. Отже, на початок 30-х років XIX ст. саратська община остаточно обрала лютеранське віросповідання. Цьому слугували як проповіді одного з засновників міста Ігнація Ліндла, так і приклад старости Сарати Готліба Фейгеля, який сповідував лютеранство. Зазначимо, що в період з 1822 до 1940-го року в саратській кірсі здійснювало служіння 14 пасторів [6, с 102].

Саратська кірха, яка була збудована протягом 1838–1840-х років, виступала центральною церквою лютеранської єпархії. До адміністративного складу єпархії також входило ще 8 малих церков – станом на 1936 р. – 6.000 прихожан. Сама будівля була збудована в класичному романському стилі, з блокового каменю. Товщина стін досягала 1 метра, мала 28 вікон [6, с 108]. У кірхи було два входи - центральний та західний, центральний фасад підтримували чотири колони, зверху розміщувалась висока куполоподібна дзвіниця.

У самому залі молитовного місця розміщувався перший у німецьких колоніях Бессарабії орган, також розташовувались 155 місць для сидіння. Права сторона залу традиційно вважалася чоловічою, на ній сиділи переважно глави сімей та шановані чоловіки поселення. Також з правої сторони від органіста розташовувався церковний хор. У лівій стороні сиділи жінки, а також неодружена молодь.

Вшановуючи з подякою благоустроїтелів кірхи, у верхніх бокових частинах вітваря розташовувались пам'ятні дошки на честь Крістіана Фрідріха Вернера – мецената, за чий кошти була побудована кірха, та Готліба Фейгеля – старости саратської німецької общини [6, с 110]. Радянський час негативним чином відобразився на життєдіяльності кірхи. Богослужіння були припинені, у молитовному місці спочатку розташовувався склад, потім Будинок культури. Друге народження кірхи відбулося на початку 1990-х років стараннями спільноти Бессарабських німців та їх очільника Едвіна Кельма. Сьогодні кірха є діючою церквою євангельських християн баптистів на чолі з пастором Василем Івановичем Георгієвим. Визначний пласт наукових розвідок з історії саратської кірхи, німецького населення Бессарабії, належить перу Узунова Петра Івановича, знаного дослідника та педагога, члена союзу християнських письменників України [7].

З метою розуміння внутрішнього церковного життя німецької общини Сарати варто описати систему церковних священнодійств у лютеранській церкві. Отже, долучення людини до лютеранської громади розпочиналося з хрещення. Хрещені батьки виконували обов'язки духовного та освітнього просвітництва дитини, закріплювали дружні стосунки між

сім'ями та слідували за дотриманням церковної традиції виховання. Кожної неділі, о 8-й годині ранку у кірсі проводилось богослужіння для дітей, де в присутності церковного старости вони навчались церковним псалмам, співам та читанню. Особливим моментом у церковному житті колонії була щорічна конфірмація (буквально-становлення членами конфесії) юнаків та дівчат, що досягнули 14-річного віку. Акт конфірмації проводився на базі Саратської кірхи для всіх кандидатів з єпархії. Термін підготовки до прийняття цього чину займав 14 днів стаціонарного навчання, претенденти ретельно вивчали тексти Біблії, катехизис Мартіна Лютера, фінальним етапом конкурсу був публічний іспит у присутності комісії та лютеранської спільноти [6, с 110]. Урочистості прийняття конфірмації відбувалися, як правило, на Вербну неділю. Під час посвячення молодь залучалася до Таїнства Євхаристії, та отримувала настанови від пастора та общини, пам'ятні подарунки у вигляді дорогих екземплярів Святого Писання та інших цінних подарунків.

Система церковної освіти не обмежувалася лише релігійними заняттями у кірсі, а й продовжувалася шкільною програмою. З плином часу, коли населення Сарати збільшувалося, розбудовувалися й шкільні приміщення для навчання дітей. Перша школа з'явилася у 1823 р., головним її викладачем був Якоб Фрідріх Зессле, унтер-офіцер у відставці, родом з Баварії. До навчальної програми входили: читання, рахування, основи правопису, вивчення Біблії та спів [6, с 114]. У 1855 р. було збудоване нове приміщення школи, у ній навчалася вже понад 200 дітей. До 1909 р. кількість дітей, що бажали здобувати освіту збільшилася, а тому було прийнято рішення про будівництво нової школи. У ній розміщувалося 6 великих навчальних класів, обсяг навчальної програми на тиждень був 29–32 години. До предметів, що вивчалися раніше, також були додані основи релігії, німецька та російська мови. Навчання в школі завершувалося двома випускними іспитами за присутності інспектора з Міністерства Просвіти. Випускникам видавалися два типи свідоцтв про завершення: “про закінчення школи” та “про закінчення школи з відзнакою”, що надавало пільги для вступу в школу Вернера, або при розподілі на військову службу в російській імператорській армії [6, с 116].

Система освіти у Сараті не обмежувалась виключно шкільним курсом, але продовжувалася у закладі гімназійної і підвищеної освіти, яким була школа Вернера. Витоки заснування такої школи беруть свій початок від заповіту Крістіана Вернера, який бажав створити місіонерську школу за прототипом семінарії для лютеранських служителів Бессарабії. З 1869 р., згідно статуту, школа виконувала функцію учительської семінарії та

мала назву “Русское центральное Вернерское училище”. Курс навчання був розрахований на чотири роки – підготовчі та фінальні курси. До предметів, що вивчалися, входили: 1) курс євангельського-лютеранського сповідування віри; 2) читання німецьких та російських текстів, граматики, каліграфічне письмо, переклад на обох мовах; 3) арифметика; 4) риторика німецькою та російською мовою; 5) курс всесвітньої історії; 6) курс історії Російської імперії; 7) курс географії світу та Російської імперії; 8) церковна музика: хоровий спів, гра на фортепіано та органі.

У 1936 році школу реорганізовано за 2-х ступеневим принципом навчання, нижня ступінь була гімназійного типу, а верхня – отримала статус учительського інституту (семінарії) [6, с 116]. За роки свого існування, до 1940 р., останнього року існування школи, вона випустила 2217 спеціалістів, які були вихідцями з німецьких колоній Бессарабії. Зокрема, Сарата – 619, Ліхтенталь – 128, Гнаденталь – 116, Арциз – 86, Нов-Постгаль – 73, Тепліц – 63, Фрієденсталь – 43 та інші. Загалом, вихідці школи Вернера були уродженцями з понад 80-ти населених пунктів Бессарабії та інших областей [6, с 116].

1940 рік став трагічною сторінкою для німців Бессарабії. 15 вересня 1940 р. до Сарати прибула спільна радянсько-німецька комісія з переселення. До населення було надруковано офіційне звернення німецькою та російською мовами, де було вказано, що всі німці, починаючи з 14-річного віку підлягають виселенню на територію Німеччини [6, с 148]. У неділю, 22 вересня 1940 р. відбулося останнє прощальне богослужіння в кірсі.

Переселення відбувалося в чотири етапи. 24 вересня 1940 року перший поїзд вивіз пацієнтів “Приюту Олександра”, а також частину населення з Арцизу, Березино та Лейпцигу. Далі цих людей спрямовували у Галац, потім у табір для біженців у Камніц і на окуповану німцями територію Польщі. Інші колони переселенців були відправлені 27 вересня, спрямовані до Кілії, далі пароплавами у табір для біженців. Остання колони виїхала з Сарати 9 жовтня 1940 року [6, с 151].

Підсумовуючи вищезазначене, варто підкреслити, що німецький етнос Бессарабії, зокрема у смт. Сарата Одеської області відіграв дуже важливу роль у релігійно-просвітницькому, індустріальному та аграрному розвитку цього краю. Саме нащадки німецьких колоністів сформували на невідомих для них теренах кваліфіковану систему освіти, промисловість, впорядкували аграрні території цих земель. Аналогів рівня такого успіху було важко досягнути навіть після кількох десятиліть після того, як німці покинули територію Бессарабської землі, а тому важливо до-

сліджувати та усвідомлювати значущу роль кожного етносу, що проживав на українських теренах, і розвивав їх і служив на їх благо у славетному минулому.

Використані джерела та література:

1. Фильтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 2 (35). С. 79–164.
2. Васильчук В. Німці в Україні: Історіографія проблеми. *Наукові записки*. Вип.34. С.231-236. URL:<http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/1271>.
3. Кудряченко А., І. Кулініч, В. Хохлачов. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. К.: Наукова думка, 1995. 72 с.
4. Айсфельд А., О. Айсфельд. Депортація німців України 1941-1946 рр. Збірник документів / Передмова А.Кудряченка; Вступ А. Кудряченка і А. Айсфельда. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Фенікс, 2021. 280 с.
5. Soloschenko V. Deutsche Spuren im Kulturerbe Kiews. Jahrbuchder Deutschen aus Bessarabienn. 73.Jahrgang. Heimatkalender 2022. Stuttgart, 2021. С.135-142.
6. Узунов П. У истоков Сараты. Издание 2-е. Арциз: ФОП Петров О.С., 2012. 214 с.
7. Історія Саратської церкви ЄХБ-кірхи. URL:<http://odessabaptist.info/ru/2013-01-31-08-29-25/656>.

Айсфельд Ольга

МАТЕРИАЛЫ КОМАНДЫ Д-РА ШТУМППА КАК ИСТОЧНИК ПО ДЕПОРТАЦИИ НЕМЦЕВ ИЗ УКРАИНЫ В 1941 г.

В статье проанализированы хронология, география и основные этапы депортации немцев из Украины в первые месяцы немецко-советской войны. За основу анализа были взяты материалы команды Штумппа, которая после оккупации территории Украины войсками Вермахта занималась идентификацией населенных пунктов с немецким населением. На основе собранных материалов членами команды составлялись так называемые «дорфберихты». «Дорфберихты» – это сведения о селах с немецким населением в виде детальной анкеты, которую можно назвать «паспортом» населенного пункта. Данные из этих «дорфберихтов» позволяют пролить свет на многие ранее неизвестные аспекты депортации немцев из Украины в 1941 г.

Ключевые слова: депортация, немцы, доктор Карл Штумпп, «дорфберихты».

Матеріали команди д-ра Штумппа як джерело з депортації німців з України у 1941 р.

У статті проаналізовано хронологію, географію та основні етапи депортації німців з України в перші місяці німецько-радянської війни. За основу аналізу було взято матеріали команди Штумппа, яка, після окупації території України військами Вермахту займалася ідентифікацією населених пунктів з німецьким населенням. На основі зібраних матеріалів членами команди склалися так звані «дорфберіхти». «Дорфберіхти» – це відомості про села з німецьким населенням у вигляді детальної анкети, яку можна назвати «паспортом» населеного пункту. Дані з цих «дорфберіхтів» дозволяють пролити світло на чимало досі невідомих аспектів депортації німців з України в 1941 р.

Ключові слова: депортація, німці, доктор Карл Штумпп, «дорфберіхти».

The Materials of Dr Stumpp's Team as a Source for the Study of the Germans of Ukraine Deportation in 1941

The article analyzes the chronology, geography, and main stages of deportation of Germans of Ukraine in the first months of the German-Soviet war. The analysis was based on the materials of the Stumpp's team, which after the occupation of the Ukrainian territory by the Wehrmacht troops, was engaged in the identification of settlements with the German population. Based on the collected materials, the crew members compiled the so-called «dorfberichts». «Dorfberichts» is information about villages with a German population in the form of a detailed questionnaire, which can be called a «passport» of a settlement. Data from these «dorfberichts» allow shedding light on many previously unknown aspects of the Germans of Ukraine deportation in 1941.

Key words: *deportation, Germans, Dr Karl Stumpp, «dorfberichts».*

Проблема недостатка источников по депортации немцев в 1941 г. хорошо известна. Отсутствие их в областных архивах объясняется утратой военного времени. Партийные и отдельные ведомственные архивы в Украине на этот предмет не исследованы. Архив СБУ таковыми не располагает. Опубликованные воспоминания лишь частью восполняют пробелы. В этой связи интерес представляет массив документов, созданных на территории Украины в период оккупации в результате деятельности команды Штумппа. На Западе они давно известны и активно изучались в различных аспектах, в большей мере это коснулось личности Штумппа [1]. Некоторые сообщения д-ра Штумппа использованы И. Фляшхауэр в статье о насильственном переселении немцев в СССР, и в т.ч. из УССР [2]. В украинской историографии попытки осветить деятельность команды фрагментарны и поверхностны [3]. В целом, этот комплекс документов не рассматривался как источник для оценки масштабов, географии и хронологии депортации немецкого населения Украины после начала войны против СССР 1941 г.

Речь идет о материалах команды, в частности, «дорфберихтах», которые хранятся в Берлине. В конце войны они попали к союзникам-американцам и осели в Национальном архиве США, в 50-е гг. были микрофильмированы (микрофильмы доступны в Библиотеке Конгресса США). После падения Берлинской стены оригиналы переданы Германии и сегодня находятся в Федеральном архиве, в фонде рейхсминистра Розенберга (R6) и Германского института зарубежья (R57).

Доктор Карл Штумпп (1896–1982), географ и историк. Уроженец немецкой колонии возле Одессы. В 1918 г. он оказался в Германии. В 1922 г. окончил университет в Тюбингене, как результат тогда же вышло его исследование о немецких колониях в Причерноморье. С 1938 г. руководил отделением Германского института зарубежья (Deutsches Ausland-Institut, Берлин) по изучению немцев России. В 1939–1940 гг. принимал участие в переселении этнических немцев из Бессарабии и Галиции в Германию. В 1941 г. зондерфюрер Штумпп возглавил отдельную команду (зондерфюрер – офицерская должность без офицерской подготовки).

Зондеркоманда, а затем просто команда, создана 7 ноября 1941, но фактически ее работа началась с 1942 г. Функционировала до 31 мая 1943 г. Она не была структурой СС, а подчинялась Восточному министерству (Имперскому министерству восточных оккупированных территорий). Деятельность команды осуществлялась на территории Рейхскомиссарита Украина (она не распространялась на территории под военным управлением, в т. ч. в Транснистрии). Штаб-квартира размещалась в Днепропетровске. В разгар деятельности в команду входили 50 чел., по большей части – этнические немцы, знавшие русский язык, которые после развала Российской империи оказались в Германии.

В задачу команды входило выявление архивных источников генеалогического характера, в частности, церковных книг и метрических книг ЗАГСов, имевших отношение к немцам, проживавшим на оккупированной территории Украины, для установления их этнической принадлежности. Она занималась идентификацией населенных пунктов с немецким населением (бывшие колонии), принимала участие в составлении так называемых «дорфберихтов» и различных списков, курировала всю работу по регионам, в т. ч. анкетирование глав семей. Полученные генеалогические сведения ложились в основу Реестра «Этнические немцы Украины». Кроме этого, задачей команды было обеспечение сохранности всего генеалогического материала, сбор имеющегося песенного репертуара. Различные статистические данные демографического характера обрабатывались и систематизировались. В задачи команды не входило управление населенными пунктами, их самооборона, национал-социалистическая благотворительная работа (NSV-Arbeit) [4]. От каждого сотрудника команды требовалось четкое понимание всех указаний с целью добиваться добросовестного ответа на все вопросы. Вопросники «являлись материалами для научного анализа, поэтому грубых ошибок не допускалось» [5].

«Дорфберихты» – это не «сельские журналы» как их окрестили некоторые исследователи. Это сведения о селах с немецким населением в виде развернутой, очень подробной, анкеты, которую можно назвать «паспортом» населенного пункта (*Илл. 1*). «Дорфберихт» имеет второе название – вопросник № 4 (Fragebogen No. 4). На 10 страницах единого формуляра, отпечатанного типографским способом, в 11 разделах, которые в свою очередь разделены на множество пунктов и подпунктов, сосредоточена информация о демографическом, экономическом, социальном, образовательном, религиозном, культурном состоянии конкретного населенного пункта в межвоенный период исторического и актуального содержания. Среди прочего, включены цифровые данные о демографических потерях немецкого населения в результате бандитизма в Гражданскую войну, голода 1921/22 гг. и Голодомора, политических репрессий вплоть до начала войны 1941 г. и ее первых месяцев. Среди характеристик о потерях отдельно показано число жителей (мужчин, женщин и детей), насильно перемещенных после 22 июня 1941 г. (*Илл. 2*) Эти данные сопровождаются текстовыми пояснениями, которые не так сухи, как цифровые выкладки.

Подписывал «дорфберихт» не только представитель команды Штумппа, но и все, кто принимал участие в его заполнении: учитель, бургомистр, др. лица [6]. Время составления варьирует: февраль 1942 – май 1943 г., некоторые пересоставлялись. Составлению «дорфберихтов» предшествовало анкетирование каждой семьи. Затем составлялись именные списки нескольких видов. Весь этот «пакет» готовился на основе делопроизводства сельсовета (его архива), метрических книг, свидетельств жителей. Третий экземпляр «дорфберихта» – должен был оставаться в населенном пункте «как важнейший документ, на все времена» [7]. Все анкеты и списки, если это не оговаривалось специально, готовились в двух экземплярах и отсылались в Днепропетровск [6].

К сожалению, не все «дорфберихты» сохранились, причиной тому война, частые перемещения. Имеющиеся охватывают территорию между Ингульцом и Днепром, а также на Левобережье, близ Днепропетровска и Синельниково, где компактно и дисперсно проживали немцы.

Данные «дорфберихтов» подкреплены поименными списками арестованных и насильно перемещенных (Verschleppte) немцев с указанием возраста, профессии и, часто, с точной датой события. (*Илл. 3*) Они дают возможность установить хронологию выселения и половозрастной состав выселенных. Например, Нижнюю Хортицу 289 меннонитов покинули в один день – 17 августа [8].

Как уже было сказано выше, статистические данные сопровождаются текстовыми пояснениями, в частности, о событиях после начала войны. Самые информативные из них содержатся в «дорфберихтах» хортицких сел. Меннониты традиционно были склонны подробнее описывать пережитые события.

На основании порядка сотни «дорфберихтов» события развивались следующим образом.

Общеизвестно, что мирные жители привлекались на сооружение оборонительных рубежей – рытье окопов, траншей, противотанковых рвов и пр. Это касалось и всего трудоспособного немецкого населения, которое отправляли, в том числе, за много километров от дома в разгар уборочной. Именно с этих работ часть мужчин не вернулась. Каждый обязан был выработать свою норму в кубометрах земли под строгим надзором [9]. В районе с. Широкое (Нейендорф) на оборонительных работах были задействованы 6 тыс. чел. из различных районов с другого берега Днепра [10]. В Бабурке окопы приказано было рыть и старым, и малым якобы для защиты ГЭС, в т. ч. ночью. Старые женщины носили землю в передниках [11]. Работы длились до 5 недель, питание было за свой счет. 30 человек из Мюльхазендорфа в течение месяца копали противотанковые рвы в районе с. Калининдорф, все в середине августа сбежали и скрывались на одном из днепровских островов [12].

Также известно, что колхозный скот надлежало эвакуировать на восток [13]. Для его отгона вынуждали и колхозников-немцев, из них далеко не все вернулись назад. Свидетельства погонщиков, которым удалось вернуться, проливают свет на эти акции. Участница отгона скота Анна Браун из с. Ново-Хортица (р-н Фризендорф округ Пятихатки) вместе с шестью мужчинами и тремя женщинами должны были отогнать 700 голов. Это была гонка. У моста и на мосту – ужасающая картина. Бежавшие «комиссары» въезжали в стада, разгоняя скот. Его много упало с моста в Днепр. С большим трудом удалось переправить оставшийся на другой берег. Но на следующий день мост был взорван, вернуться они уже не могли и двигались дальше. В немецкие села заходить было нельзя. Из них скот был уже отогнан. А. Браун удалось вернуться гораздо позже, побывав на ст. Молочная в числе подготовленных к депортации [14].

Эвакуации также подлежали трактора и другие сельскохозяйственные машины. Недостаток людей, рабочего скота и техники не позволял полноценно и быстро проводить уборку урожая, во многих селах уборочные работы не велись.

Из колоний в районах Кронау и Орлов на Николаевщине с приближением фронта мужское население 16–60 лет регистрировали и пешком под конвоем отправляли в сторону Днепра. Это происходило 12 и 13 августа. Характерной особенностью является то, что многим из них в суматохе и неразберихе при переправе на левый берег Днепра удалось сбежать, спрятаться, а затем вернуться в свои села [15]. Так, 167 мужчин из Кочубеевки (Тиге) конвоировали односельчане-коммунисты. На полпути 125 чел. скрылись [16]. В с. Старозаводское (Штейнау) приказ от 15 августа об отправке в Никополь всех мужчин возрастом до 50 лет выполнен не был, т. к. многие исчезли в кукурузных полях [17].

Занятие германскими войсками сел восточнее Ингульца и до Днепра происходило с 13-го по 19 августа. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что 16 августа в Запорожском сельском районе, где находились меннонитские поселения хортицкой группы, активизируется выселение немцев, причем, не только мужчин. Именно в этот день было оповещено большинство сел. Однако в «дорфберихте» с. Бабурка (Бурвальде) сказано, что туда с приказом прибыли два представителя района еще 15 августа [18]. Наиболее полная информация об этом приказе содержится в сообщении Д. Пеннера¹⁵ (Долиновка/Адельстейм):

«16 августа в 9 часов утра пришла убийственная новость. По приказу верховного командования, все население должно было покинуть правый берег Днепра, поскольку он предположительно станет ареной решающей битвы большого масштаба» [19].

Интерпретация этого «категорического приказа» с упоминанием «страшной битвы» содержится во многих «дорфберихтах». Однако такое объяснение было воспринято как ложь: все знали, что русские и украинцы остаются, непонятным было выселение одних немцев, это настораживало, власть «странным образом о русских соседях так не заботилась, они оставались» [20].

Приказ объявлялся сельсоветам, в других случаях в правлении колхоза появлялся представитель партии в сопровождении сотрудников НКВД.

Выселению подлежало поголовно все немецкое население, «в другой район и другие колхозы на том берегу», но в большинстве случаев – неизвестно куда. Очистить села должны были в спешном порядке.

В сёла прибыла милиция или сотрудники НКВД. В с. Павловка (Остервик) двор сельсовета 16 августа был переполнен милицией и «крас-

15 Пеннер Давид (19.10.1898–12.11.1995) – проповедник в с. Адельстейм.

ными комиссарами». В с. Долинск (Кронсталь) прибыли 17 хорошо вооруженных милиционеров [21].

На сборы отводилось несколько часов.

Багаж был ограничен. Брать с собой разрешалось только продовольствие и самое необходимое. Уводили остававшийся личный скот.

Акция носила принудительный характер. Тех, кто противились, не желая покидать село, принуждали оружием, угрожая расстрелом или тем, что отберут детей. С непокорными обходились жестко и силой [22].

На 5-7-8 семей полагалась 1 повозка. Только больные, немощные и дети могли ехать в них, остальные шли пешком.

Обозы сопровождали милиция, комсомольцы, отдельные руководители сельсоветов или колхозов. Двигались в направлении о. Хортица, где находились мосты через Днепр.

Однако акция проходила не везде одинаково. В одних селах милиция шла от дома к дому и выгоняла людей (Бабурка), в других – все организованно собирались в месте сбора. В Розенгарте после ухода большей части населения НКВД все еще добивалось, чтобы последние жители покинули село. В отдельных случаях удавалось спрятаться, увезти семьи в соседние немемецкие села или скрыться в полях. Рискнули бежать в соседние хутора или спрятаться в кукурузных и подсолнечных полях отдельные немецкие семьи из Павловки. Некоторых из них поймали и сильно над ними издевались [23]. В той же Бабурке после действий милиции секретарь сельсовета смог договориться с ней не выселять женщин и детей. Он дал милиционерам «чаевые», выделил повозку, и они уехали к мосту. Женщины остались в домах, мужчины купались в Днепре, из села выехал только председатель колхоза [24]. В некоторых селах милиционеры были пассивны, то уезжали, то возвращались, немцы оставались в своих домах. Сил милиции и НКВД явно было недостаточно. Видно, что в проведении операции не было согласованности, многое зависело от действий сельского руководства и милиции, которые в какой-то момент просто исчезали. Сказывалось приближение фронта и всеобщее движение на восток.

Чтобы представить ситуацию, сложившуюся в этом регионе незадолго до оккупации, обратимся к свидетельствам меннонитов, включенным в «дорфберихты». Через ряд хортицких сел проходила железная дорога Апостолово-Никополь-Запорожье, с. Хортица – центр района с ж. д. станцией, находившейся на ветке к конечной станции Днепрострой I. Учитывая, что днепровские мосты (так называемые мосты Стрелецкого) были важнейшими двухуровневыми сооруже-

ями, по которым осуществлялось железнодорожное и автомобильное сообщение через Днепр в районе г. Запорожье, а также наличие плотины ГЭС, по которой шла автомобильная дорога, к ним стекались эвакуационные потоки и отступающие войска. Вся местность была наводнена военными, различным военным и гражданским транспортом, эвакуируемыми и беженцами, среди которых находилось много евреев. Через села Хортицу, Бабурку, Долинск и др. шли необозримые стада скота, колонны машин, тракторов, комбайнов, снова скот¹⁶ [25]. Все пути запружены, всё в движении, люди на дороге не помещались. Все окрестности Бабурки были забиты красноармейцами, на окраинах других сел – большие скопления беженцев. У плотины – столпотворение. У моста скапливалось так много скота и машин, что приходилось ждать 3 дня, чтобы переправиться. Всё перемещалось сломя голову [26]. В этих условиях началось выселение немцев.

По признанию многих общин, меннониты не горели желанием оказаться на том берегу Днепра, понимая, что это в корне изменит их судьбу. Поэтому они не спешили, в пути создавали множество искусственных препятствий, чтобы двигаться медленнее (разные поломки, непредвиденности и пр.). Так, обоз из Розенбаха в первый день преодолел 500 м. [27]. Выселенцы из Варваровки (Францфельд) «могли создавать столько помех, что за 36-40 часов продвинулись только на 20-25 км. Ночью то тут, то там отпадали колеса, [...] коровы не желали доиться, у кого-то внезапно ломалось дышло. Словом, „при всем желании“ мы не могли дойти до Днепра. [...] Большую услугу нам оказали евреи, которые постоянно оттесняли нас с дороги, которую мы им охотно уступали» [28]. Поскольку обозы были длинными, многие могли исчезнуть с пути незамеченными. Отдельные группы, улучив момент, скрывались в какой-нибудь балке [29]. Переправившиеся через первый мост жители с. Капустянка (Блюменгарт), несмотря на понуждения сотрудников НКВД, продолжали медлить перед вторым мостом: «Мы, немцы, были единственными в этом хаосе, кто не стремился вперед, а стояли в ожидании...» [30].

18 августа на о. Хортица под градом огня находились немцы из 6 сел [31]. По утверждению учителя Генриха Фризена, немцев из Павловки на-чисто ограбили украинцы – жители острова. До 13 часов этого дня мост заполняли евреи. Паника была уже столь велика, что многим немцам удалось скрыться [32].

16 После взрыва моста и плотины в с. Хортица скопилось невероятное число тракторов, жаток, машин и др. техники. По улицам блуждали коровы, овцы, свиньи, которых погонщики бросили. Частью они были из сел западнее этих мест, порой за 300 км. Все это превратило дороги в непроходимые.

Однако операция по выселению была прервана. 18 августа в 21 час 30 мин. советские подрывники взорвали большой днепровский мост, соединявший остров и левый берег (*Илл. 4*), а 10 минут спустя – выше по течению плотину ГЭС¹⁷ [33], [25, С.79]. 19 августа остров занял Вермахт, почти в полном составе находившиеся в окрестностях переселяемые были отправлены в свои села. Шокирующим последствием недолгого отсутствия немцев стало разграбление их домов соседним населением [34].

На примере жителей с. Ново-Слободка (Розенгарт), которые все-таки переправились, можно увидеть, что с ними происходило дальше. Оказавшись 18 августа на о. Хортица перед вторым мостом под разрывами снарядов, «в потоке беженцев невозможно было повернуть назад, тем более, что у моста шли приготовления к его взрыву. Он мог в любой момент взлететь на воздух». Меннониты двигались в предусмотренный для них колхоз вместе с председателем Хортицкого райисполкома, который постоянно подгонял. 12 сентября добрались до места назначения.¹⁸ На новом месте все повторилось заново: регистрация в сельсовете, «мобилизация» (как это называли) военнообязанных мужчин 16–60 неизвестно куда (которых, на самом же деле, доставили к железной дороге, погрузили в эшелон и отправили на восток), попытка отправить оставшихся женщин и детей следом, отгон скота в направлении Ростова. Скот передвигался очень медленно, из-за ящура вообще остановились. 11 октября их нагнали немецкие войска, выселение женщин не увенчалось успехом. В скором времени всех отправили в родное село [35].

В конечном итоге основная масса немцев хортицкого региона вернулась. В 19 селах, где накануне войны проживало около 14 тыс. немцев, зафиксировано выселение 1 281 чел., из которых позже смогли вернуться еще 450, не досчитались 831 чел. [36].

По-иному складывалась ситуация на левом берегу Днепра. Днепропетровск пал 25 августа, но противоположный берег сопротивлялся до начала октября. Это время позволило проводить многократные акции. В Днепропетровском районе, на примере Рыбальска (Фишердорфа) видно, что 50 мужчин были арестованы еще 16 августа и отправлены на восток. С приближением фронта, 24 сентября, арестовали еще 40 мужчин и тоже куда-то отправили, но намерение выселить оставшихся немцев так и осталось намерением [37]. В Александровке (Биллерсфельд) 123-х мужчин арестовали 25 августа. Их погнали в сторону с. Петропавловка (близ ж. д.

17 Тысячи голов рогатого скота находились в пойме Днепра южнее Хортицы. После взрыва плотины они были смыты водой, многие погибли. Люди также стали жертвами потока.

18 К сожалению, ни название села, ни регион не указаны.

станции Брагиновка). В с. Подпольное ночью держали в свинарнике, без питания. Когда они прибыли в Петропавловку, там уже находились около 3 тыс. немцев из разных сел. Их под охраной, в сопровождении броневиков, погнали в сторону Харькова [38].

Юго-восточнее Днепропетровска, в районах Синельниково и Васильковка, ситуация складывалась еще трагичнее.

27 и 28 сентября, за несколько дней до прихода немцев (3 октября), из Эттингерфельда (Николаевка, Васильковский р-н) НКВД вывезло 75% немецкого населения (368 чел.), в большинстве своем женщин и детей [39], с хутора Майергоф (Землероб, Синельниковский р-н) – 59% (115 чел.) [40], из Кильмансталя – 37% (244 чел.) [41]. В Мариентале (Марьевка) еще 4 сентября все мужчины 15–60 лет (115 чел.) были собраны и отправлены на работы. 28 сентября НКВД оцепил село, и началось выселение оставшихся. Действовали беспощадно, женщин и девушек избивали, беременную женщину связали и бросили на телегу. Однако нехватка повозок и подход германских войск не позволили осуществить выселение полностью [42].

Перспектива попасть в руки НКВД заставляла искать способы избежать участи родственников и односельчан, уведенных в неизвестном направлении. Еще оставшиеся в Йозефстале мужчины попросту попрятались. Одни вырыли ямы в хлевах и сараях, хорошо замаскировав их, и выходили только ночью. Другие «закопались» в огородах (видимо, в замаскированных ямах). Третьи замуrowались в дымоходах и вынуждены были оставаться в них даже тогда, когда красноармейцы разводили огонь для приготовления пищи [43]. Сбежавшие из Петропавловки несколько десятков мужчин, вернувшись в Биллерсфельд, также вынуждены были прятаться – их разыскивали. На сеновалах и погребях, в ямах, вырытых в сараях и покрытых досками, на которых стояли коровы и свиньи, они скрывались 3 недели, пока село не было оккупировано [44].

Статистические данные из «дорфберихтов» сводились командой Штумппа в ведомости по районам (с разбивкой по колониям). Это обширные таблицы с множеством колонок. На их основе составлялись генеральные ведомости, охватывавшие округа (с разбивкой на районы). Во всех видах ведомостей есть сведения о принудительно перемещенных. Если даже «дорфберихтов» не сохранилось, содержащиеся в этих таблицах количественные показатели убыли населения, восполняют их данные. Сведения команды Штумппа по районам Кронау, Орлов и Хортица с таблицами и картами были опубликованы в 1943 г. под грифом «только для служебного пользования» [45].

На основе ведомостей, а там, где их нет, «дорфберихтов», складывается следующая картина изъятия немецкого населения после 22 июня: с Волыни, Херсонщины, Николаевщины и Днепропетровщины изъяти 5 110 немцев разного пола и возраста.

<i>Генеральный округ¹⁹</i>	<i>Округ</i>	<i>Кол-во населен-ных пунктов</i>	<i>Кол-во немцев (чел.)²⁰</i>	<i>Кол-во нем. семей</i>	<i>Выселе-ны с начала войны (чел.)</i>	<i>Верну-лись (чел.)</i>	<i>Не верну-лись (чел.)</i>
Житомир [46]	Эмильчино	34					
	Коростень	35					
	Житомир	28					
	Чуднов	4					
	Радомышль	12					
	Коростышев	8					
	Олевск	4					
	Овруч	1					
	Звягель	51					
		177	22595	6162	733	64	669
Киев	Умань	5	–	–	28	2	26
Луцк	Шепетовка	4	–	–	36		36
Ровно	Дубно	10	–	–	26		26
города ²¹		4	–	–	78		78
Николаев	Велико-Александровка	27	11513	2710	1356	743	613
	Первомайск				25		25
	Херсон ²²	10					280
Всего:							918

19 Территориальное деление оккупационного периода.

20 Дано по состоянию на 1 июня 1941 г.

Днепро-петровск	Запорожье	19	13965	3458	1281	450	831
	Днепропетровск [47]	6	3666	1007	394	7	387
	Верхне-Днепровск	3	1094	247	81	52	29
	Петриковка	1	212	58	22	–	22
	Никополь [48]	5	940 ²³	269 ²⁴	66	–	66
	Пятихатки [49]	23	?		309		309
	Синельниково [50]	7	2338 ²⁵		1641	1	1640
	Кривой Рог ²⁶	12			73		73
Всего:							3357
Итого:							5110

Чем дальше на восток и на юг, к Азовскому морю, тем больше немецкого населения было советскими органами вывезено. Ни одного «дорфберихта» населенных пунктов Запорожской, Сталинской и др. областей обнаружить не удалось. Предполагаю, что составлять их не имело смысла, т.к. села опустели, регистрировать и опрашивать было некого.

Отдельного комментария заслуживают материалы самого д-ра Штумппа, которого интересовало принудительное выселение немцев из различных регионов Левобережья и Крыма. Сведения получены им во время многочисленных поездок по Украине от военнопленных и гражданских лиц (местного населения и беженцев), частично – от представителей Volksdeutsche Mittelstelle (Управления по делам этнических немцев, VoMi), а также из адресованных ему писем и сообщений.

Немецкое население в Запорожской области в полной мере ощутило на себе депортационные мероприятия НКВД.

Штумпп сообщал, что «восточнее Днепра почти всего мужского населения 16–60 лет уже нет. В большинстве сел также нет женщин и детей». Так, из половины меннонитских сел на Молочной (всего 52) вывезли все население. В Пришибском округе также обезлюдела половина сел (21) [51]. Мужчин в возрасте 16–70 лет с Молочной забирали с период с 5-го по 26 сентября [52].

Беата Клюдт²¹, депортируемая из Крыма, рискнула без дозволения уйти со станции Гальбштадт (Полугород), где люди первый раз

21 Клюдт Беата (1873–1960) – дочь пастора Х. Баумана, жена пастора Р. Клюдта.

смогли выйти из вагонов. Через месяц процедура переселения для нее повторилась. В Гальбштадте НКВД не удалось отправить состав. Шесть суток 5 тыс. человек находились возле станции под усиленной охраной. Везде была расстелена солома, «чтобы было удобно», у ворот стояли пожарные насосы, заправленные керосином, большое здание рядом заминировано. Меннониты начали потихоньку петь, затем религиозное песнопение усилилось. «Они уже поют гитлеровские песни» – сказал один из чинов НКВД. Наутро НКВД исчез. 5 октября все разошлись [53].

Анна Браун из с. Ней-Хортица при отгоне скота оказалась в немецком селе на Молочной. По ее свидетельству, вскоре там появились машины с милиционерами, которые оцепили село и приказали готовиться к транспортировке, куда – неизвестно. Некоторые женщины и дети спрятались в поле. Постовые из оцепления ее все же задержали, других женщин и детей тоже вытащили с кукурузного поля и погрузили в машину, где уже лежали немцы со связанными руками. Доставили на ст. Молочная, откуда они подлежали отправке. Трем женщинам удалось сбежать, в т. ч. и Браун [54].

Д-р Штумпп установил, что немцев из «канкриновских колоний», восточнее г. Запорожье (Шенфельд, Фриденталь, Блюменгейм), и сел близ Синельниково выселили 28 сентября. 4 октября под Купянском, восточнее Харькова, этот эшелон бомбила германская авиация [55]. В Сталинской и Харьковской областях: 7 октября выселены все немцы из ряда сел западнее Горловки – Леонидовка, Нью-Йорк, Романовка, Екатериновка, Игнатово [56]. 8 октября такая же участь постигла немцев из сел Ново-Бахметьевка, Лачиново, Шостаково, Гудиха (№ 3), западнее ст. Барвенково. Из Гороховки 12 семей выселили 19 октября [57].

Всех мужчин 16-60 лет из четырех из сел под Бердянском (где жили потомки швабов), также забрали. Остальных жителей подготовили к транспортировке, но только часть их – из с. Ней-Гофнунг – удалось погрузить на судно и отправить морем²² [58], [59].

Из 23 немецких и других сел между Мариуполем и Таганрогом вывезли 2 480 немцев. 6 сел были очищены полностью. В 1942 г. в них проживали 242 мужчин из Ростовской области и вернувшихся из плена [60].

Не менее тяжелой была ситуация в 43 колониях грунауэской группы, лежащих севернее Мариуполя. Из 12 сел немцев вывезли полностью. Из 18 тыс. в 1942 г. их оставалось 8 тыс. [61].

22 По данным НКВД, 6 октября из г. Осипенко (Бердянск) пароходом по Азовскому морю были доставлены в г. Ейск 700 чел. немцев, без оформления карточек и списков.

Что касается Крыма, Штумпп констатирует депортацию немцев с его территории и датой ее начала называет 16 августа.²³ На сборы дали 3–4 часа. Каждый мог взять 50 кг багажа. До станций люди добирались на повозках. Наплыв был столь велик, особенно на узловой станции Джанкой, что царил неимоверный хаос. Повозки некому было отправить обратно, повсюду бродили оставленные лошади. Далее путь лежал на Северный и Южный Кавказ в эшелонах. До Ворошиловска (Ставрополь) он длился 6 дней. Часть немцев в окрестностях города распределили по колхозам, они сразу приступили к работе. Мужчин 17–55 лет отправили под Полтаву, где они использовались на сооружении противотанковых рвов и окопов [62].

Другие сведения очевидцев дополняют эту картину.

По сообщению Б. Клюдт, жившей в Крыму, 17 августа они получили приказ быть через 3 часа на ст. Сарыголь. Разрешили брать одежду и постельные принадлежности. Ночью их погрузили в вагоны по 50 чел. Эшелон состоял из 70 вагонов. Позже в этот же состав загрузили немцев из Феодосии, Цюрихталя, Старого Крыма. До них уже проследовали немцы из Керчи, Симферополя, Карамина, после них следовали из Ички, Джанкоя, Евпатории. По словам Клюдт, всего было 9 эшелонов. В Мелитополе люди поняли, что находятся на фронте. У Федоровки состав повернул на восток и остановился на ст. Гальбштадт [63].

Положение выселяемых в пути было тяжелым из-за недостатка запасов продовольствия, которое в сильную жару испортилось и было выброшено. Местное население на станциях было предупреждено – продукты продавать только раненым красноармейцам. На ст. Батайск патрули красноармейцев заходили в вагоны, их интересовали вещи военного предназначения: кухонная посуда, компасы, фотоаппараты, карты и др. [64].

Один из эшелонов, следовавших из Крыма на Запорожье, попал под обстрел германских военных. Все спаслись. Людей собрали и отправили в Сталино. 96 человек из с. Чонграв спрятались, тем самым избежали депортации, и позже поселились в с. Тиге на Молочной [65].

Весьма примитивное объяснение выселения немцев из Крыма содержится в одном сообщении. В Джанкое на вопрос выселяемого Генриха Тилля «Почему выселяют только немцев?» сотрудник НКВД ответил: «Гитлер ожидал от крымских немцев помощи – организованного выступления в тылу Советского Союза. Поскольку этого не случилось, он приказал не щадить немцев и расстреливать. Чтобы их

23 На основании свидетельства Томаса Антони из Розенталя (Крым).

спасти добросердечное правительство решило переправить всех в безопасное место» [66].

Повторная зачистка в Крыму была проведена 9 сентября, когда выловили уклонившихся от переселения²⁴ [67]. В июле 1942 г. в селах проживало 250–300 местных немцев. Частью это были мужчины, отправленные в начале войны на фронт, которые попали в плен. Освобожденные, они были отпущены по домам. Только в Симферополе находились еще около 400 немцев, которые полностью обрусели [68].

Зафиксированные командой Штумппа сведения в период, максимально приближенный к интересующим нас событиям, дают новый импульс для анализа, позволяют фрагментарно реконструировать операции по депортации немецкого населения по обе стороны Днепра и сделать выводы:

- На начальном этапе проявляется избирательность в изъятии немецкого населения. Больше внимания уделялось эвакуации ресурсов, забирали работоспособных мужчин 16–60.

- 16 августа началось выселение немцев не только из Крыма. 13 тыс. хортицких меннонитов почти одновременно (с разницей в несколько часов), под угрозой оружия, в сопровождении милиции двинулись в сторону Днепра по и без того запруженным дорогам. Однако реализовать эту акцию было не суждено. Только небольшая часть успевших переправиться через реку следовала дальше на восток. Но и из них некоторое количество позже вернулось. Памятуя директиву Ставки Верховного главнокомандования № 00931 от 14 августа 1941 г. о формировании 51-й отдельной армии в Крыму, адресованную главнокомандующему войсками Юго-Западного направления и командующему войсками Южного фронта, ставшую прологом выселения крымских немцев, напрашивается мысль о существовании директивного указания относительно немецкого населения на остатке неоккупированной территории Правобережья в зоне действий Южного фронта, которое должно было быть сигналом для начала выселения [69]. За такой директивой должны были последовать указания со стороны партийного руководства и НКВД.

- После отступления Красной Армии на левый берег, полномасштабного выселения немцев там сразу не последовало. Людские ресурсы необходимы были на месте. Но селективно, небольшими группами мужчин забирали. Здесь можно говорить о действии приказа от 31 августа 1941 г. (о мобилизации в стройбаты) [70]. А выселение после 24 сентября явно шло на основании Постановления ГКО № 702сс от 22 сентября («О

²⁴ Это согласуется с данными НКВД: после 1 сентября из Крыма дополнительно депортировано 1900 чел.

переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей»). Показатели этой операции имеются в документах НКВД СССР. Так, в течение последней трети 1941 г. из областей УССР было депортировано 79 733 немцев: из Запорожской – 31 320 чел. (14 эшелонов), Сталинской – 35 925 чел. (16 эшелонов), Ворошиловградской – 12 48 чел. (4 эшелона), Днепропетровской – 3 250 чел. (1 эшелон) [71].

Источники и литература:

1. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – S. 97–100; Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges – ein Fall doppelter Loyalität? – Gerlinger: Bleicher, 1984. – S. 21, 243, 250–254, 325; Walt R. Strandgut der Weltgeschichte: Die Rußlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen: Klartext Verlag, 1994; Sinner S. Sonderkommando Dr. Stumpp // Handbuch der völkischen Wissenschaften: Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen / Hrsg. I. Haar, M. Fahlbusch, unter Mitarbeit v. M. Berg. – München: K.G. Saur Verlag, 2008. – S. 647–651.
2. Fleischhauer I. „Unternehmer Barbarossa“ und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Jahrgang 30 (1982). H. 2. S. 304–308.
3. Клець В. Діяльність команди К. Штумпа на території окупованої України. Друга світова війна і доля народів України: 3-я Всеукраїнська наукова конференція. Київ, 27–28 жовтня 2008 р. Тези доповідей. К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. С. 77–79; Клець В. Дослідження німецьких поселень Дніпропетровщини в період нацистської окупації. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». Вип. 23. № 1. 2015. С. 152–160.
4. Bundesarchiv, Berlin (далее – BAB). – R 6/616. – Bl. 7–8.
5. BAB. – R 6/616. – Bl. 5.
6. BAB. – R 6/616. – Bl. 16.
7. BAB. – R 6/616. – Bl. 14.
8. Dorfbericht Nieder Chortitza // BAB. – R 6/705. – Bl. 4–6, 20–22 (Rückseite).
9. Dorfbericht Gnadenfeld, Dorfbericht Einlage // BAB. – R 6/621. – Bl. 197(Rückseite), 423 (Rückseite).
10. Dorfbericht Neuendorf // BAB. – R 6/622. – Bl. 94 (Rückseite).
11. Dorfbericht Burwalde // BAB. – R 6/622. – Bl. 419 (Rückseite).
12. Dorfbericht Mühlhausendorf // BAB. – R 6/627. – Bl. 73 (Rückseite).
13. Постановление ГКО № 413сс от 7 августа 1941 г. об эвакуации скота. Приложение 1: Перечень районов Николаевской обл., из которых надлежит эвакуировать скот и имущество колхозов, совхозов, МТС и МТМ; Постановление ГКО № 432сс от 8 августа 1941 г. [Об эвакуации скота из южных районов Украины]. Докладная записка Н. Шверника В. Молотову (см.: Государственный комитет обороны СССР. Постановления и деятельность. 1941–1945 гг. Аннотированный каталог: В 2 т. – Т. 1: 1941–1943 / Редкол.: М.С. Астахова, Г.В. Горская и др. – М.: РОССПЭН, 2015. – С. 100, 103).
14. Dorfbericht Neu-Chortitza // BAB. – R 6/623. – Bl. 249 (Rückseite) – 250.
15. BAB. – R 6/621. – Bl. 103 (Rückseite), 128 (Rückseite), 179 (Rückseite), 197 (Rückseite), 215 (Rückseite), 262 (Rückseite), 291 (Rückseite).
16. Dorfbericht Tiege // BAB. – R 6/621. – Bl. 291, 291 (Rückseite).
17. Dorfbericht Steinau // BAB. – R 6/622. – Bl. 264 (Rückseite).
18. Dorfbericht Burwalde // BAB. – R 6/622. – Bl. 419 (Rückseite).

19. Penner D. Bericht über Adelsheim // BAB. – R 6/621. – Bl. 371.
20. Dorfbericht Neuendorf // BAB. – R 6/622. – Bl. 94 (Rückseite); Dorfbericht Neuhorst // BAB. – R 6/622. – Bl. 146 (Rückseite).
21. Dorfbericht Osterwick, Dorfbericht Kronstal // BAB. – R 6/622. – Bl. 195, 447.
22. Dorfbericht Schöneberg, Dorfbericht Schönhorst, Dorfbericht Kronstal // BAB. – R 6/622. – Bl. 37 (Rückseite), 163 (Rückseite), 447; Dorfbericht Nieder Chortitza, Dorfbericht Rosenbach // BAB. – R 6/705. – Bl. 37, 93 (Rückseite).
23. Dorfbericht Osterwick // BAB. – R 6/622. – Bl. 195.
24. Dorfbericht Burwalde // BAB. – R 6/622. – Bl. 419 (Rückseite).
25. Epp J. Erinnerung an meine „besten Jahre“ unter Stalin und Hitler. – Heimatbuch der Deutschen aus Rußland 1990/1991. Stuttgart, [1992]. S. 78–79.
26. Dorfbericht Chortitza // BAB. R 6/621. – Bl. 20; Dorfbericht Burwalde, Dorfbericht Kronstal // BAB. – R 6/622. – Bl. 419–419 (Rückseite), 447.
27. Dorfbericht Rosenbach // BAB. – R 6/705. – Bl. 93 (Rückseite).
28. Dorfbericht Franzfeld // BAB. – R 6/621. – Bl. 384.
29. Dorfbericht Schönhorst // BAB. – R 6/622. – Bl. 163 (Rückseite).
30. Dorfbericht Blumengart // BAB. – R 6/622. – Bl. 389.
31. Dorfbericht Schöneberg // BAB. – R 6/622. – Bl. 37 (Rückseite).
32. Dorfbericht Osterwick // BAB. – R 6/622. – Bl. 195.
33. Dorfbericht Osterwick, Dorfbericht Kronstal // BAB. – R 6/622. – Bl. 195, 448.
34. Dorfbericht Einlage // BAB. – R 6/621. – Bl. 423 (Rückseite).
35. Dorfbericht Rosengart // BAB. – R 6/622. – Bl. 274–474 (Rückseite).
36. Stumpp K. Bericht über das Gebiet Chortitza im Generalbezirk Dnjepropetrowsk. Nur für den Dienstgebrauch. Berichte der Sammlung Leibbrandt. – Berlin: Publikationsstelle Ost, 1943. – S. 11 (Tafel A).
37. Dorfbericht Fischerdorf // BAB. – R 6/623. – Bl. 318 (Rückseite).
38. Dorfbericht Billersfeld // BAB. – R 6/703. – Bl. 16 (Rückseite).
39. Dorfbericht Ettingerfeld // BAB. – R 6/624. – Bl. 459–459 (Rückseite).
40. Dorfbericht Maierhof // BAB. – R 6/625. – Bl. 49.
41. Dorfbericht Killmannstal // BAB. – R 6/625. – Bl. 11.
42. Dorfbericht Mariental // BAB. – R 6/625. – Bl. 74 (Rückseite).
43. Dorfbericht Josefstal // BAB. – R 6/703. – Bl. 63 (Rückseite).
44. Dorfbericht Billersfeld // BAB. – R 6/703. – Bl. 17.
45. Stumpp K. Bericht über das Gebiet Kronau-Orloff (Orloff jetzt Marienburg). Nur für den Dienstgebrauch. Berichte der Sammlung Leibbrandt. Berlin: Publikationsstelle Ost, 1943. 20 S.; Stumpp K. Bericht über das Gebiet Chortitza im Generalbezirk Dnjepropetrowsk. Nur für den Dienstgebrauch. Berichte der Sammlung Leibbrandt. Berlin: Publikationsstelle Ost, 1943. 22 S.
46. BAB. – R 6/709. – Bl. 3, 5.; R 6/628. – Bl. 96.
47. BAB. – R 6/626. – Bl. 374.
48. BAB. – R 6/706. Tab. A.
49. BAB. – R 6/627. – Bl. 128.
50. BAB. – R 6/625. – Bl. 181.
51. National Archives and Records Administration (далее – NARA). – Microfilm T-81/606/5396859.
52. Kludt B. Bericht. [1942] // NARA. – Microfilm T-81/606/5396807.
53. Kludt B. Bericht. [1942] // NARA. – Microfilm T-81/606/5396806–5396807.
54. Dorfbericht Neu-Chortitza // BAB. – R 6/623. – Bl. 249 (Rückseite) – 250.
55. 9. Bericht v. Dr. Stumpp. **25.2.42 // BAB. – R57/1541 (Ohne Paginierung).**
56. 8. Bericht // BAB. – R57/1541 (Ohne Paginierung).
57. 9. Bericht v. Dr. Stumpp. **25.2.42 // BAB. – R57/1541 (Ohne Paginierung).**

-
58. NARA. – Microfilm T-81/606/5396858.
 59. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГА РФ). – Ф. 9479. – Оп. 1. – Д. 86. – Л. 137–138.
 60. NARA. – Microfilm T-81/606/5396858, 5396862.
 61. NARA. – Microfilm T-81/606/5396858-5396859, 5396863-5396864.
 62. 7. Bericht v. Dr. St[umpp] // BAB. – R57/1541 (Ohne Paginierung).
 63. Kludt B. Bericht. [1942] // NARA. – Microfilm T-81/606/5396806.
 64. NARA. – Microfilm T-81/606/5396704–5396705.
 65. NARA. – Microfilm T-81/606/5396859.
 66. NARA. – Microfilm T-81/606/5396704.
 67. ГА РФ. – Ф.Р-9479. – Оп. 1. – Д. 83. – Л. 203.
 68. NARA. – Microfilm T-81/606/5396857–5396858.
 69. Великая Отечественная. Т. 16 (5-1). Ставка ВГК, 1941 г.: Док. и материалы / Сост. А.М. Соколов и др. М.: ТЕРРА, 1996. С. 115.
 70. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946: Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. М.: МФД: Материк, 2006. С. 314.
 71. ГА РФ. – Ф. Р-9479. – Оп. 1. – Д. 83. – Л. 203.
 72. BAB. – R 6/625. – Bl. 2.
 73. BAB. – R 6/625. – Bl. 6.
 74. BAB. – R 6/621. – Bl. 304.
 75. Alle Bilder zum Thema Reichsbahn im Krieg - Seite 1 von 3. URL: <http://www.eisenbahnstiftung.de/bildergalerie/Reichsbahn%20im%20Krieg>

Volksdeutschen erakuvety

Der Reichsminister
für die besetzten Ostgebiete. Fragebogen Nr. 4

DORFBERICHT
(abgefaßt im Monat *Februar* 1943)

I. Genaue Name des Dorfes: deutsch *Killmannstal*
russisch *Killmanstal*
zur Bolschewistenzeit

Reyon: *Smolenskowo* 25 klm
Kreisgebiet: 25 klm Generalbezirk: *Dnepropetrowsk* 75 klm
Post: 25 klm Bahnstation: *Pismenaja* 1 klm
Beilagen: Kartenskizze. Dorfplan: *anbei* Gründungsjahr: *1894*

II. Einwohnerzahl:

	Deutsche		Ukrainer ^a		Russen		Juden		Andere		Insgesamt	
	a ¹	b ²	a ¹	b ²	a ¹	b ²	a ¹	b ²	a ¹	b ²	a ¹	b ²
Persoenen	785	416	915	876	-	-	-	-	-	-	1700	(433) 1392
Familien	185	139	218	-	-	-	-	-	-	-	(130)	-

Wieviele von den deutschen Familien sind ohne Oberhaupt? *8079*

Zahl der Deutschen in den Jahren: 1918 *100* 1921 *-*
1928 *836* 1933 *820* 1938 *750* 1940 *750*

III. Zahl der gemischten Ehen: *28*
Davon: a) fremdstämmige Männer: *11*
b) Frauen: *8*
c) jüdische Ehepartner: *-*
d) Anzahl der Kinder aus den Mischehen: *29* *kuram 2. mital' über 18 Jahre.*
(Diese Kinder sollen in der Zahl bei IIb enthalten sein).

VI. Aufteilung der Deutschen:

a) Zahl der deutschen Männer: ^{a)} *40* *50*
b) Frauen: ^{b)} *134* *136*
c) Jugendlichen: (bis 18 Jahre) ^{a)} *210* *203*

a 1): = vor dem jetzigen Krieg (Juni 1941)
b 2) = heute
3) Bei Mischehen zählt der deutsche Ehepartner zu IVa, bzw. IVb, die Kinder zu III d
4) Alle über 18 Jahre alten zählen zu den Männern oder Frauen, auch wenn sie unverheiratet sind.

Илл. 1. Первый лист «дорфберихта» с. Кильмансталь [72].

- 9 -

6

XI. Wirtschaftliche und politische Nöte unter dem Bolschewismus.

1. Verhungert sind:

	1921/22	1933/34	Zusammen
Männer	3		3
Frauen	3		3
Jugendliche (bis 18 Jahre)			
Zusammen	6		6

2. Verbannt bzw. ausgewiesen wurden:

	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	Zusammen
Männer	-	-	-	-	-	-	1	3	3	53	-	10	-	70
Frauen	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jugendliche (bis 18 J.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zusammen	-	-	-	-	-	-	1	3	3	53	-	10	-	70

3. Ermordet wurden:

	Männer	Frauen	Jugendliche	Zusammen
a) durch die Banden Machnos 1918 u. später (bis Juni 1941)	2	-	-	2
b) im jetzigen Krieg	-	-	-	-

4. Im jetzigen Krieg (angefangen von Juni 1941) wurden verschleppt

In der Roten Armee

	Männer	Frauen	Jugendliche	Zusammen
	96	130	118	344
<i>Wovon von den letzteren sind zurückgekehrt</i>	5			

5. Schilderung über Verhaftungen, Einkerkierungen, Mißhandlungen, Verfolgungen und dergl. (zahlenmäßige Angaben sehr erwünscht!)

Илл. 2. Лист «дорфберихта» с. Кильмансталь со сведениями о высленных после начала войны [73].

Verzeichnis						
der Verbannten (Vertriebenen) im Dorfe Tige						
Kreisgebiet Bolschaja Alexandrowska						
Generalbezirk Nikolajew						
Aufgestellt am: 30. 1. 1942						
R.Nr.	Name und Vorname	Alter u. d. Verbannung	Beruf	Verbannt		Bemerkungen
				Wann	Woher	
1.	Borowsky Johann	14.	Landwirt	13. 8. 1941.	?	Verheiratet
1.	Martens Franz	29.	—	13. 8. 1941.	?	
3.	Jaki Gottfried	49.	—	13. 8. 1941.	?	
4.	Loit Hennrich	27.	—	13. 8. 1941.	?	
5.	Holke Edmund	32.	—	13. 8. 1941.	?	
6.	Hubert Isaak	49.	—	13. 8. 1941.	?	
7.	Harms Isaak	39.	—	13. 8. 1941.	?	
8.	Isaak Wilhelm	21.	Diener	13. 8. 1941.	?	
9.	Kennemann Emil	29.	Fischer	13. 8. 1941.	?	
10.	Liebfried Lorenz	28.	Landwirt	13. 8. 1941.	?	
11.	Fricks Johann	35.	—	13. 8. 1941.	?	
12.	Hlussen Abram	42.	—	13. 8. 1941.	?	
13.	Dick Anton	24.	—	13. 8. 1941.	?	
14.	Fricks Andreas	59.	Lehrer	13. 8. 1941.	?	
15.	Japp Jakob	21.	Landwirt	13. 8. 1941.	?	
16.	Holke Leo	29.	—	13. 8. 1941.	?	
17.	Pempel Peter	34.	—	13. 8. 1941.	?	
18.	Quisbrecht Johann	23.	—	13. 8. 1941.	?	

Илл. 3. Список выселенных из с. Тиге [74].

Илл. 4. Взорванный мост. 1942 г. [75].

Мартиненко Владимир

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ НЕМЦЕВ ИЗ ЮЖНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В ТРЕТИЙ РЕЙХ В 1943-1944 гг. (НА ПРИМЕРЕ МЕННОНИТСКОЙ ОБЩИНЫ)

В статье рассмотрены основные особенности организации и хода эвакуации немецко-меннонитского населения Юга Украины на территорию Третьего рейха в 1943–1944 гг. Также показана эволюция планов нацистского руководства по использованию административных переселенцев в захваченных регионах СССР и Польши. Отдельно затронут вопрос об отношении большинства меннонитов к эвакуации, что позволило точнее определить характер изучаемых миграционных процессов. В заключительной части статьи освещено положение переселенцев на аннексированных нацистской Германией польских землях в конце Второй мировой войны.

Ключевые слова: меннонитские беженцы, эвакуация, Украина, Третий рейх, Вартегау.

Адміністративне переселення етнічних німців з південного регіону України до Третього рейху в 1943–1944 рр. (на прикладі менонітської громади)

У статті розглянуто основні особливості організації та перебігу евакуації німецько-менонітського населення Півдня України на територію Третього рейху в 1943–1944 рр. Також показано еволюцію планів нацистського керівництва щодо використання адміністративних переселенців у захоплених регіонах СРСР та Польщі. Окремо порушено питання про ставлення більшості менонітів до евакуації, що дозволило точніше визначити характер описуваних міграційних процесів. У заключній частині статті висвітлено становище переселенців на анексованих нацистською Німеччиною польських землях в кінці Другої світової війни.

Ключові слова: менонітські біженці, евакуація, Україна, Третій рейх, Вартегау.

Administrative Resettlement of Ethnic Germans from the Southern Region of Ukraine to the Third Reich in 1943–1944 (on the Example of the Mennonite Community)

The article examines the main features of the organization and course of the evacuation of the German-Mennonite population of the South of Ukraine to the territory of the Third Reich in 1943–1944. It also shows the evolution of the plans of the Nazi leadership for the use of administrative settlers in the captured regions of the USSR and Poland. Separately, the issue of the attitude of most Mennonites to evacuation is raised, which made it possible to determine the nature of the studied migration processes more accurately. In the final part of the article, the situation of immigrants in the Polish lands annexed by Nazi Germany at the end of World War II is highlighted.

Key words: *Mennonite Refugees, Evacuation, Ukraine, Third Reich, Warthegau.*

Активное отступление войск Германии и ее союзников на Восточном фронте в 1943–1944 гг. сопровождалось отходом значительной части гражданского населения из оккупированных регионов СССР. Многие из этих перемещений были осуществлены под сильным административным давлением со стороны оккупационных структур, стремившихся таким образом получить дополнительные трудовые ресурсы для экономики Третьего рейха. При этом фактический угон местного населения сами нацисты нередко именовали «эвакуацией».

В то же время в западном направлении устремилось множество советских граждан, которые решили покинуть пределы своей страны добровольно, руководствуясь исключительно инстинктом самосохранения: прежде всего коллаборационисты и те, на ком, по словам российского историка П. Поляна, «греха пособничества не было, но кто уже хлебнул или пригубил из чаши сталинских репрессий» [5, с. 134].

Такой же характер приобрела и массовая эвакуация этнических немцев, хорошо помнивших «Большой террор» 1937–1938 гг. и депортации в первые месяцы войны. Отдельную, достаточно многочисленную, группу среди немецких беженцев составляли меннониты, члены одной из наиболее известных протестантских деноминаций, чьи предки переселились на Юг Украины из Пруссии еще в конце XVIII – начале XIX вв. По подсчетам германских властей, в ходе так называемых «административных переселений» 1943–1944 гг. пределы СССР покинуло более 300000

этнических немцев, однако именно в исторической памяти украинских меннонитов эти события отчеканились с особенной глубиной, о чем в первую очередь свидетельствуют многочисленные мемуарные источники. Рассмотрение особенностей их эвакуационной эпопеи одновременно позволяет детальнее реконструировать ряд ключевых аспектов (включая стратегии выживания в экстремальных условиях войны), имеющих отношение к процессу перемещения всего немецкого населения из рейхскомиссариата «Украина» (Reichskommissariat Ukraine, RKU; далее – РКУ) на территорию Третьего рейха.

О проведении масштабных переселений этнических немцев из отдельных регионов Украины нацистское руководство впервые всерьез задумалось после катастрофы под Сталинградом. В конце февраля 1943 г. активные контрнаступательные действия советских войск на юго-западном направлении побудили рейхсфюрера СС Г. Гиммлера одобрить план эвакуации меннонитов из Гальбштадта (Молочанска) и прилегающих к нему местностей в Галицию. Авторы документа полагали, что для более успешной хозяйственной адаптации переселенцев лучше всего подойдут районы Тернополя, Зборова, Трембовли и Скалата. В качестве альтернативы также рассматривался вариант их размещения в селах, которые до 1939 г. являлись немецкими. Логика плана подразумевала проведение локальных депортаций украинского и польского населения. Однако, благодаря стабилизации южного участка фронта вследствие успешных контрударов вермахта, с эвакуацией меннонитов с левобережья Днестра было решено повременить.

После летнего поражения немецких армий в битве под Курском и окончательной утраты стратегической инициативы на Восточном фронте военно-политическое руководство Германии было вынуждено продолжить тактику «выжженной земли». 8 июля 1943 г. вышла очередная директива А. Гитлера, предписывавшая проведение «тотальной мобилизации» всего работоспособного населения оккупированных территорий. Более жесткий характер носил приказ рейхсфюрера СС Г. Гиммлера от 8 сентября 1943 г., в котором тот потребовал, чтобы «при отходе из Украины не оставалось ни одного человека, ни одной головы скота, ни одного центнера зерна, ни одного рельса...» [5, с. 197]. Впрочем, обеспечить выполнение этих указаний в полном объеме удавалось не всегда из-за скорости продвижения частей Красной армии, действий партизан в тылу, транспортных проблем и активного саботажа со стороны местных жителей.

С этого времени эвакуации немецкого населения оккупированных областей Украины постепенно начинает приобретать планомерный и

всеохватывающий характер. Согласно распоряжению Г. Гиммлера, основная ответственность за их проведение была возложена на местное бюро Главного управления по делам этнических немцев (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi; далее – ФоМи), которое возглавлял оберфюрер СС Х. Гоффмейер.

Однако руководство СС не сразу оценило всю степень серьезности ситуации на фронте и потому решило ограничиться эвакуацией немецкого населения только с территорий, которые в ближайшие недели-месяцы могли попасть под удар Красной армии. Так, из отчета Х. Гоффмейера от 5 августа 1943 г. известно, что осенью оккупационные власти намеревались осуществить переселение жителей немецких колоний из районов Грунау и Мелитополя в район Гальбштадта [9, Bl. 9139]. Однако дальнейший ход военных событий внес в данный план серьезные коррективы.

В сентябре 1943 г. одними из первых на правый берег Днепра были вывезены жители молочанских колоний Запорожской области, образовавших крупный немецкий анклав на Юге Украины. Несмотря на стремительное приближение советских войск, их переселение происходило более или менее организованно и без серьезных эксцессов. 9–10 сентября старосты немецких сел получили приказ германских властей о подготовке к срочной эвакуации, которая должна была осуществляться в основном гужевым транспортом. Нехватку повозок у меннонитов иногда приходилось компенсировать за счет украинских крестьян. Впрочем, несмотря на это, обеспечить каждую семью тележным транспортом так и не удалось. Поэтому нередкими были случаи, когда две или более семьи грузили самое ценное и необходимое имущество на одну повозку [28, с. 8]. Особое внимание накануне эвакуации уделялось заготовке провизии. На подготовку к эвакуации отводилось в общей сложности три дня [29, с. 238].

Архивные документы вкупе с мемуарными источниками свидетельствуют о том, что подавляющее большинство меннонитов согласилось покинуть свои села и устремиться навстречу судьбе без какого-либо принуждения. Но время от времени оккупантам все же приходилось прибегать к административному давлению в отношении отдельных лиц, пытавшихся по тем или иным причинам уклониться от эвакуации. «Можно ли было не ехать? Нельзя: расстреляли бы за невыполнение приказа», – вспоминала Г. Гальблауб, уроженка колонии Вейнау [4, с. 124]. Правда, по ее же словам, оккупанты порой делали исключения и позволяли оставаться женщинам-немкам, которые состояли в браке с мужчинами иных национальностей. Но,

«если муж был немец, женщина носила немецкую фамилию, то отказаться она не могла» [4, с. 124].

12 сентября 1943 г. группы молочанских переселенцев на крытых повозках выступили в направлении Днепра. План германских властей также предполагал эвакуацию жителей городов или урбанизированных населенных пунктов железнодорожным транспортом. Из Гальбштадта и некоторых других крупных колоний подобным образом, например, были частично вывезены люди пожилого возраста, больные, пациенты госпиталей, а также женщины с маленькими детьми. Однако из-за нехватки мест в поездах многим из них пришлось эвакуироваться в составе обозов. Шансы стариков и тяжелобольных выдержать все тяготы длительного перехода, разумеется, были не высоки [29, с. 239].

Иногда в ходе отступления беженцы полностью или частично уничтожали свои села. Порой это делалось по прямому указанию оккупантов. Именно таким образом, например, была полностью сожжена меннонитская колония Хиршау [27, с. 329]. Но сказать, что подобные случаи носили повсеместный характер, нельзя (хотя они и соответствовали тактике «выжженной земли»). Согласно некоторым, пока неподтвержденным данным, в разрушении опустевших немецких колоний были частично задействованы армейские части [21, с. 239]. Порой инициаторами уничтожения домов выступали сами меннониты, пытавшиеся, вероятно, так укрепить психологическую готовность к эвакуации [3, с. 193].

Обоз молочанских меннонитов состоял из пяти колонн. Ответственность за их организацию и общее руководство во время движения была возложена на районные команды ФоМи (Bereichskommando). Одна колонна, как правило, включала 15 или более многочисленных групп, каждая из которых, в свою очередь, объединяла жителей одной колонии. Во главе групп односельчан находились старосты, несшие свою долю ответственности. Медицинское обслуживание беженцев обеспечивал персонал Немецкого Красного Креста (Deutsches Rotes Kreuz) [29, с. 239-240]. Медсестры, которые сопровождали обозы, как правило, имели при себе сумки с перевязочными материалами и медикаментами и потому могли оказать лишь первую помощь. Поскольку большинство врачей было откомандировано в вермахт, то медсестрам не раз приходилось брать на себя смелость помогать в случаях, требовавших более высокого уровня квалификации: в частности, накладывать шины при переломах или осуществлять хирургическое вмешательство [30, с. 163].

Переход молочанцев на правый берег Днепра происходил по двум понтонным переправам, которые были оборудованы немецкими вое-

нными между Каховкой и Бериславом. После этого вереницы повозок двинулись на север [28, с. 9–10]. По решению оккупационной администрации весь контингент подлежал расселению вокруг Нового Буга и Большой Александровки [17]. Нельзя не отметить, что в составе обоза находилось и представители иных этнических групп (например, русских, украинцев, туркмен и т. д.). Отдельную категорию в нем составляли советские военнопленные, чей труд нередко использовался в хозяйствах немцев-колонистов [29, с. 249].

После перехода через Днепр все обозы сначала направлялись в спешно оборудованные сборные пункты (Treckstationen), откуда происходило их дальнейшее распределение по окрестным селам. Один из первых таких пунктов появился на территории машинно-тракторной станции села Владимировка. Прибывавшие туда беженцы получали горячее питание и медицинскую помощь. Их дальнейшее размещение в украинских селах осуществлялось путем уплотнения местных жителей. То есть во всех населенных пунктах, куда направлялись эвакуированные меннониты, оккупационные власти требовали от украинских крестьян полностью освободить примерно половину домов и переехать к соседям. Уплотнение следовало проводить так, чтобы эвакуированные немцы жили обособленно. В то же время немецкие чиновники явно не желали сильно обострять отношения с украинскими крестьянами и потому позволяли им забирать из своих домов все имущество, включая мебель. Таким образом, беженцам зачастую доставались абсолютно пустые жилища. Условия проживания многих из них были весьма стесненными. В небольших крестьянских домах обычно ютилось по две немецких семьи [17].

Значительная часть меннонитов находилась в весьма подавленном моральном состоянии, поскольку не чувствовала себя в полной безопасности. Заверениям со стороны оккупационных властей, что они окончательно будут расселены в этой местности, многие из них отказывались верить, и открыто заявляли о желании продолжить отход в западном направлении, как можно ближе к границам Германии [17].

Ввиду неблагоприятного развития событий на фронте оккупационные власти были вынуждены 24 сентября 1943 г. оповестить жителей хортицких колоний о подготовке к эвакуации. Данная акция длилась около двух недель. Ее отличительной чертой стало активное использование железнодорожного транспорта, благодаря чему значительная часть местных колонистов смогла достаточно быстро и относительно безопасно покинуть пределы своего региона. Эшелоны, как правило, на-

правлялись не в ближайший тыл, а прямо на территорию Вартегау (часть западно-польских земель, включенных в состав Германии в 1939 г.). Данный способ эвакуации стал вынужденной мерой, поскольку едва ли не у большинства хортицких меннонитов отсутствовал собственный гужевой транспорт [12].

Множество других хортицких переселенцев, подобно своим единомерцам с левобережья Днепра, были вынуждены эвакуироваться на крытых подводах. Путь их обозов, которые состояли в основном из мужчин, лежал в направлении Проскурова [25, с. 106].

Вопросы будущего расселения эвакуированных колонистов предметно обсуждались 13 октября 1943 г. на заседании аппарата главного фюрера СС и полиции «Россия-Юг» Г. Прютцмана. Всего по итогам совещания предполагалось сформировать три крупных немецких анклава: первый – в районе Проскурова, второй – по линии Умань-Первомайск-Вознесенск и третий – в районе Кировограда. Территорию вокруг Проскурова предполагалось заселить хортицкими колонистами. Те из них, которые уже находились в Вартегау, подлежали реэвакуации. Остальные анклавы были закреплены за меннонитами из районов Грунау и Гальбштадта [8, bl. 9120]. Хотя рейхскомиссар Э. Кох настойчиво предлагал сконцентрировать эти контингенты вокруг Александерштадта (Большая Александровка) [26, с. 214–215]. В ходе совещания было решено, что административный контроль над новыми немецкими районами получит глава Управления делами этнических немцев (Volksdeutsche Leitstelle), который входил в непосредственное подчинение Г. Прютцмана [8, bl. 9121].

Однако из-за стремительного ухудшения ситуации на южном участке фронта этот план буквально через несколько дней практически утратил свою актуальность. У властей Германии не оставалось иного выхода, как продолжить эвакуацию немецкого населения. Решение о подготовке к очередной фазе операции было озвучено 21 октября 1943 г. оберфюрером СС Х. Гоффмейером после проведения предварительных консультаций с генерал-фельдмаршалом Э. фон Клейстом. На сей раз эвакуация охватила не только меннонитских беженцев, выехавших в сентябре 1943 г. из отдельных районов Запорожской области, но и значительную часть немецкого населения, которое проживало по правую сторону Днепра. Весь контингент планировалось передислоцировать на территорию генерального округа «Волынь – Подолье» [11, bl. 0274].

Вопреки оптимистическим ожиданиям Х. Гоффмейера, уже в первые дни отхода многие административные переселенцы столкнулись с целым

рядом сложностей, одной из которых являлась нехватка хлеба. В значительной мере она стала следствием того, что часть запасов зерна незадолго до начала акции пошла на нужды вермахта. Поэтому оккупационная администрация в очередной раз решилась на непопулярные меры, обязав украинское население печь хлеб. К тому же, из-за движения военного автотранспорта отступление многих обозов нередко задерживалось на несколько часов [10, бл. 0198-0199].

Меннонитские беженцы с левобережья Днестра начали испытывать нехватку продовольствия. Продуктовые запасы многих семей постепенно истощались. Порции горячего питания, раздаваемые в придорожных пунктах, были, как правило, небольшими. Но и их не всегда хватало для проходящих мимо обозов. Из-за страха перед авианалетами беженцы нередко опасались готовить пищу на кострах в вечернее время [23, с. 62]. Некоторые участники перехода пытались раздобыть продовольствие у украинских крестьян, предлагая им что-то взамен [4, с. 125]. Параллельно они были вынуждены думать про лошадей и крупный рогатый скот, выискивая для них корм на придорожных полях [23, с. 62].

Тяготы этой фазы эвакуации, проходившей в условиях осенней распутицы, оставили глубокий след в памяти многих участников трека и в дальнейшем стали, по выражению Г. Вольтера, «неизменным мотивом» их устных и письменных свидетельств. Так, уроженец Запорожской области К. Байер вспоминал: «В начале ноября 1943 года [...] начались дожди. С середины месяца – вперемешку со снегом. Дорога, разбитая тысячами колес, превратилась в непролазное месиво. Сочувствовавшим людям было невыносимо тяжело видеть мучения лошадей, которые из последних сил тянули по глубоким рытвинам тяжелые фуры. [...] Мучаясь угрызениями совести, сердобольная семья слезала с повозки и по колени в грязи помогала лошадям вытягивать телегу из очередной колдобины. [...] С помощью всех, кто еще держался на ногах, повозка метр за метром продвигалась вперед. Более 10-ти километров в сутки обоз в такую непогоду преодолеть не мог» [2, с. 96-97].

Особенно сложно приходилось меннонитам с левобережья Днестра, поскольку едва ли не большинство их семей состояло из женщин, детей и стариков. Взрослых мужчин, способных выполнять тяжелую физическую работу, осталось очень мало. Поэтому многие беженцы стремились объединяться в группы для совместного преодоления временных трудностей. Практически каждый член семьи выполнял те или иные обязанности, связанные с повседневным выживанием. Например, детям обычно приходилось собирать дрова, ухаживать за лошадьми или блуждать

по придорожным полям в поисках неубранных овощей [23, с. 63–64]. Однако высокий уровень сплоченности и взаимовыручки наблюдался далеко не во всех меннонитских общинах. Часть беженцев предпочитала действовать по принципу «выживает только сильнейший». По мнению Я. Нойфельда, чьи дневниковые записи часто пропитаны религиозностью, проявления равнодушия, подлости и озлобленности среди его единоверцев стали следствием пагубного влияния советской системы [29, с. 285–286]. В то же время он отмечал, что меннониты с левобережья Днепра по сравнению с другими группами немецких беженцев имели одно несомненное преимущество – морально они были лучше подготовлены к длительному переходу [29, с. 260].

Из-за приближения линии фронта многие обозы не могли останавливаться на длительный привал в отведенных для этого пунктах. Один из участников перехода, спустя многие годы, вспоминал: «Ночью нас разбудили солдаты и сообщили, что русские находятся в 12 км отсюда. Мы были вынуждены вставать, запрягать лошадей и вновь ехать по проселочным дорогам... Мы почти не спали» [32, с. 112]. Угрозу представляли и отряды советских партизан, чья активность на правом берегу Днепра благодаря наступлению Красной армии заметно возросла. Обозы без вооруженного сопровождения могли легко подвергнуться нападению.

Поначалу нацистские власти намеревались сконцентрировать всех немецких беженцев с Юга Украины на территории генеральных округов «Житомир» и «Волынь-Подолье». Например, район Немирова рассматривался в качестве потенциального пристанища для колонистов из Пришиба и Грунау. Однако из-за близости фронта или партизанской активности, эта идея была вскоре отброшена [18]. Также руководство СС зондировало возможность передислокации части беженцев (в основном хортицких меннонитов) на территорию дистрикта «Галиция». Но губернатор О. Вехтер отреагировал на это без энтузиазма, сославшись в первую очередь на аграрную перенаселенность региона, где к тому же расквартировалось немало эвакуированных военных учреждений [7, bl. 9118–9119].

К концу 1943 г. большая часть эвакуированных немцев (общей численностью 123536 чел.) была расквартирована на территории генерального округа «Волынь-Подолье». Благодаря архивным документам известно, что район Каменца-Подольского на некоторое время стал пристанищем для беженцев из Гальбштадта (7000 чел.), Вальдгейма (3400 чел.), Гнаденфельда (6000 чел.) и Орлова (6000 чел.). Остальные группы меннонитов были расселены вокруг Ярмолинцев и Проскурова [19, bl. 13].

Размещение контингента в генеральном округе «Волынь-Подолье» оккупационные власти старались проводить по уже отработанной схеме. То есть, в каждом украинском селе, куда направлялись беженцы, местные жители должны были освободить половину домов. Выполнение распоряжений оккупационной администрации контролировали сельские старосты. При этом, немецкие чиновники старались успокоить украинских крестьян, сообщив, что беженцы побудут в их домах временно и не станут претендовать на их землю, скот и запасы продовольствия [18].

Реакция местных крестьян на временное расселение немецких беженцев в их домах была неоднозначной. Она варьировалась от дружелюбия до нескрываемой враждебности. Как правило, наибольшее возмущение наблюдалось со стороны украинских многодетных семей [29, с. 284].

Снабжение контингента продовольствием происходило относительно стабильно. Многие продукты поставлялись с большого склада в Каменец-Подольском. Оттуда беженцы периодически получали картофель, мясо, варенье, масло и сахар [29, с. 284]. Как и до этого достаточно остро ощущалась нехватка хлеба, который многие колонисты старались выменивать у местных крестьян на свой скот. Намного серьезнее обстояло дело с поставками одежды, обуви и лекарств. И причина не всегда была обусловлена лишь дефицитом ресурсов. Немало проблем создавали также различные бюрократические проволочки [30, с. 165–166].

В отдельных районах генерального округа наблюдалась достаточно высокая партизанская активность. Опасность беженцам могла грозить как от советских партизан, так и от отрядов украинских националистов. В связи с этим в конце октября 1943 г. на уровне Министерства восточных оккупированных территорий был поставлен вопрос о формировании из числа колонистов дополнительных отрядов самообороны [13, бл. 10]. Впрочем, частых и целенаправленных нападений партизан на эвакуированных немцев в период их кратковременного пребывания в округе «Волынь-Подолье» все же не происходило.

Уже к концу 1943 г. стало очевидно, что ситуация на фронте для войск Германии в ближайшие месяцы будет лишь ухудшаться. В декабре советские войска возобновили активные наступательные действия на житомирском направлении. Поэтому вопрос о дальнейшей судьбе немецких беженцев, размещенных в западном регионе Украины, вскоре вновь вышел на первый план.

Сами же колонисты были практически уверены в продолжении эвакуации. Хотя открыто старались это не обсуждать. Несмотря на попытки

оккупационных органов утаить информацию об истинном положении дел на фронте, колонны отступающих немецких войск вызывали среди беженцев тревогу [29, с. 289].

Наконец, в начале января 1944 г. последовал приказ бригадефюрера СС Х. Гоффмейера о перемещении контингента в Германию. Активную помощь при подготовке к эвакуации немцев оказывало командование группы армий «Юг», поручившее своим транспортным службам заняться погрузкой и отправкой эшелонов. Сотрудничество между представителями СС и гражданскими чиновниками носило зачастую формальный характер и, по словам Г. Прютцмана, обычно сводилось к долгим прениям о взаимных полномочиях. Поэтому из-за фактического саботажа со стороны администрации РКУ снабжение беженцев продовольственными пайками согласился взять на себя вермахт [6, bl. 9087].

Как и планировалось, подавляющее большинство немецких беженцев (114490 чел.) было вывезено на территорию Вартегау железнодорожным транспортом. Всего для осуществления этой акции понадобилось 127 составов. Из основного имущества колонистов властям Германии удалось также вывезти 30198 голов крупного рогатого скота и 8962 повозки. 29 марта 1944 г. было официально объявлено о полном завершении эвакуации этнических немцев из РКУ [19, bl. 13–14].

Станцией назначения для всех поездов, которые направлялись в Вартегау, стал Лицманштадт (Лодзь). Именно там, в январе 1944 г. был развернут штаб связи, контролировавший начальную фазу операции: разгрузку эшелонов, медицинский осмотр, дезинсекцию и дальнейшую отправку беженцев в сборные лагеря, находившиеся в различных районах округа [15, bl. 17].

Поначалу германские власти не имели возможности равномерно снабжать продовольствием такой большой контингент, численность которого постоянно росла. В первые недели пребывания в Вартегау пищевой рацион немецких беженцев был недостаточным. Я. Нойфельд писал: «Один небольшой кусок хлеба в день, еда скудная. К счастью, большинство наших людей все еще имеют небольшие запасы из дома, чтобы обеспечить свои потребности» [29, с. 297]. В тех случаях, когда речь шла о более крупных запасах, местная администрация имела право изымать часть привезенного продовольствия за денежную плату для распределения среди других переселенцев [16, bl. 30]. В более или менее стабильном положении оказались беженцы, успевшие получить продуктовые карточки [21, с. 304].

После прибытия на территорию Третьего рейха все советские немцы подлежали обязательной регистрации по линии Центрального бюро по делам иммиграции (Einwanderungszentralstelle). Данная процедура представляла собой поэтапную комплексную процедуру, позволявшую определить как уровень этнокультурной идентичности, так и расовые характеристики каждого лица немецкой национальности. По ее итогам принималось решение о натурализации.

В обозримом будущем немецким колонистам из СССР отводилась роль местных поселенцев, что способствовало бы дальнейшей германизации аннексированных территорий. Однако из-за нехватки свободного земельного фонда большинство из них стало батраками в аграрном секторе Вартегау. Гауляйтер А. Грейзер категорически запретил местным чиновникам вести с советскими немцами, которые, по его словам, достаточно долго находились в «самых примитивных жизненных условиях», какие-либо обнадеживающие разговоры о наделении их в будущем земель. Поэтому перед органами нацистской партии была поставлена задача убедить переселенцев в том, что на данном этапе им необходимо думать не о собственных интересах, а о работе на благо Германии, поскольку от ее победы зависела их дальнейшая судьба [14, bl. 9–10].

Меннонитские беженцы из Украины в социально-правовом плане почти не выделялись на фоне остальных немецких переселенцев. Пожалуй, единственной их привилегией стало лишь разрешение на беспрепятственное проведение молитвенных собраний. Данная уступка со стороны нацистской администрации стала возможной благодаря напористости Б. Унру, влиятельного меннонитского общественного деятеля, заручившегося поддержкой рейхсфюрера СС Г. Гиммлера. В марте 1944 г. Унру объездил несколько сборных лагерей в Вартегау, в которых находились его единоверцы. Также ему удалось встретиться с несколькими влиятельными представителями окружной администрации. Последние продемонстрировали весьма лояльное отношение к меннонитской общине. Правда, это расположение имело ярко выраженный политический подтекст. Например, участвовавший в переговорах штурмбанфюрер СС Р. Хепнер, глава филиала СД в Позене (Познань), заявил, что ему импонирует подкрепленное религией трудолюбие меннонитов [33, с. 418–420].

После получения германского гражданства многие мужчины из числа советских немцев автоматически превращались в военнообязанных. Согласно архивным документам, уже начиная с весны 1944 г. в сборных лагерях, где были размещены немецкие беженцы из СССР, проходил

учет потенциальных рекрутов для войск СС. Однако мотивация переселенцев к воинской службе зачастую была на довольно низком уровне. Отсутствие энтузиазма обычно подогревалось не только внутренним инстинктом самосохранения, но и негативной реакцией со стороны членов семей, боявшихся потерять своих кормильцев. Так, уроженец Запорожской области П. Эпп вспоминал, что полученная им в июне 1944 г. после прохождения призывной комиссии кратковременная отсрочка особенно обрадовала его жену, «поскольку оставаться с пятью детьми в польской деревне и смотреть в неопределенное будущее, было для нее нелегко» [24, с. 34].

Для многих меннонитов, имевших стойкие религиозные убеждения, мобилизация в вооруженные силы Германии становилась сложным морально-психологическим испытанием. Но даже они, так или иначе, были вынуждены приспосабливаться к непростым и зачастую безальтернативным условиям военного времени. При этом стоит заметить, что для определенной части меннонитов (особенно тех, кто больше всего пострадал от политики большевиков) постулат ненасилия практически утратил свою былую значимость. Участие некоторых из них в войне на стороне нацистской Германии стало вполне осознанным выбором и актом личной мести советскому государству. Иногда решение записаться в армию могло быть своеобразным элементом стратегии выживания. В этом смысле весьма показателен случай меннонита П. Дерксена, который, чтобы не попасть в начале 1945 г. в фольксштурм (из-за высоких шансов оказаться сразу на фронте), пошел добровольцем в вермахт. Расчет был прост: предчувствуя скорое поражение Третьего рейха, он надеялся встретить конец войны на каком-нибудь учебном полигоне [31, с. 116].

В конце 1944 г. у нацистских властей уже не оставалось иных инструментов влияния на переселенцев, кроме пропаганды. Общий посыл администрации Вартегау был таков: этнические немцы из СССР через некоторое время обязательно станут собственниками хозяйств, но сейчас им следует «работать с максимальной отдачей и требовать от отчизны лишь то, что она в состоянии дать» [20]. На первом же месте могли находиться только интересы вооруженных сил Германии и ее оборонительные усилия в целом. Однако в ситуации, когда войска Красной армии почти вплотную подошли к восточным границам Рейха, вряд ли можно было рассчитывать на какой-либо серьезный пропагандистский эффект, поскольку среди всего немецкого населения Вартегау уже давно нарастали тревожные настроения.

В январе 1945 г. большая часть советских немцев была застигнута врасплох стремительным наступлением Красной армии и потому не смогла своевременно покинуть пределы Вартегау. Около 210000 бывших административных переселенцев в скором времени было вывезено на спецпоселение в восточные регионы СССР [1, с. 83]. В это число входило и 23000 украинских меннонитов. Избежать принудительной репатриации смогло только 12000 их единоверцев. Им удалось перебраться в зону оккупации западных союзников, а затем при активной поддержке Меннонитского центрального комитета (Mennonite Central Committee) эмигрировать во второй половине 1940-х гг. в Канаду и Парагвай [22, с. 114–115].

Организованное нацистскими властями массовое переселение этнических немцев подвело черту в полуторавековой истории многочисленных немецких колоний, вносящих заметное своеобразие в этнокультурный ландшафт и хозяйственный уклад ряда регионов Украины. Как уже говорилось, для немецких крестьян исход на родину предков был непростым выбором. Однако именно он давал многим из них хоть какую-то надежду на спасение. Данный мотив достаточно четко прослеживается в документах германских органов власти, мемуарных источниках и устных свидетельствах. В то же время, гитлеровская Германия, прячась за пропагандистским пафосом о спасении своих соплеменников, так и не смогла стать для переселенцев из СССР второй родиной. Нацистское государство рассматривало советских немцев как в целом лояльный контингент и в перспективе намеревалось его использовать для утверждения своего господства на аннексированных польских землях. Но, находясь в предагонизирующем состоянии, оно оказалось объективно не способно в силу ограниченности ресурсных возможностей и стратегических соображений сделать их полноправными бауэрами. На настроениях переселенцев крайне негативно сказывалось и высокомерное поведение многих рядовых чиновников. Последние, невзирая на полученные инструкции, не раз демонстрировали советским немцам свое пренебрежение. Вышестоящие инстанции, разумеется, пытались на это реагировать, но сгладить растущий антагонизм между переселенцами и так называемыми «имперскими немцами» (который был вызван порой слишком глубокими социокультурными отличиями) им не удалось.

Источники и литература:

1. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона: 1803-2003. Библиографический указатель / сост. В. Самодурова, А. Айсфельд, Н. Шевчук. Одесса, 2003. 312 с.
2. Вольтер Г.А. Зона полного покоя. Российские немцы в годы войны и после неё. Свидетельства очевидцев. Augsburg, 2004. 509 с.
3. Живи и помни...История менонитских колоний Екатеринославщины / под ред. С. И. Бобылевой. Днепропетровск, 2006. 378 с.
4. Логвенова Е. (Blank). Weinau. По следам погибшей цивилизации. Augsburg, 2007. 217 с.
5. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Советские военнопленные и остарбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация. М., 2002. 896 с.
6. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 303. 19. Dezember 1943, Nr. 771, 18/12, 0940, An SS-Obersturmbannführer Brandt, Hochwald, gez. Prützmann, SS-Obergruppenführer. Bl. 9087.
7. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 303. Dringend, 20. Oktober 1943, Nr. 864, Geheim, An den Reichsführer-SS, zu Hd. SS-Obersturmbannführer Brandt, Hochwald, Betr.: Chorsitza-Volksdeutsche, Bezug: Anruf SS-Oberstufab. Brandt bei SS-Ostufab. Ost Lemberg am 20. Oktober 1943, gez. Wächter, Gouverneur und SS-Brigadeführer. Bl. 9118-9119.
8. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 303. Abschrift, Fernschreiben, An den Reichsführer-SS, Hochwald, Geheim! 13.10.43, gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9120-9121.
9. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 303. Bericht Hoffmeyer für RFSS, 05. August 1943. Bl. 9139-9142.
10. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 831. Staub, Berlin, den 27. November 1943, An SS-Brigadeführer Dr. Kinkelin, Führungsstab Politik, im Hause, Bericht über meinen Einsatz als kommissarischer Leiter Abteilung Deutschum im Generalbezirk Nikolajew. Bl. 0197-0205.
11. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München. MA 831. Abschrift, Nikolajew, den 23. Oktober 1943, gez. Staub. Bl. 0274-0277.
12. Bundesarchiv Berlin. R 6/111. 26. Oktober 1943, I/1925/43g, Geheim! Betr.: Benachrichtigung über den Stand der gegenwärtigen Ansiedlung der Volksdeutschen aus dem Schwarzmeergebiet. Bl. 7-9.
13. Bundesarchiv Berlin. R 6/114. RMfdbO, P/1993/43g, Bearb.: Dr. Kinkelin, 29. Oktober 1943, Geheim! An den Herrn Reichskommissar für die Ukraine, Rowno, Betr.: Bewaffnung der Volksdeutschen, Bezug.: Lagebericht des Gen. Kom. Wollhynien-Podolien – P I – vom 31.8.43. Bl. 10.
14. Bundesarchiv Berlin. R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung! a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
15. Bundesarchiv Berlin. R 49/671. Abschrift, Organisationsbefehl Nr. 1, Betr.: Sofortaktion zur Unterbringung von Schwarzmeerdeutschen, Posen, den 15. Jan. 1944, gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 16-17.
16. Bundesarchiv Berlin. R 49/671. Der Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 19. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Vierte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 27-30.

17. Bundesarchiv Berlin. R 57/1660. Abschrift! Aus dem Einsatzbericht cand. Iur. Helene Welke, 1.11.1943 (ohne Paginierung).
18. Bundesarchiv Berlin. R 57/1660. Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, Berlin W 35, den 10. November 43, Kurfürstenstraße 134, Fernsprecher: 21 99 51, Drahtanschrift: Ostministerium, Nr. P 2/2525/43, Dr. Hermann Maurer als Verbindungsmann zwischen Dt. Ausland-Institut, Stuttgart, und Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, An den Präsidenten des Deutschen Ausland-Instituts, Stuttgart, Herrn Oberbürgermeister Dr. Strölin, Stuttgart, Rathaus (ohne Paginierung).
19. Bundesarchiv Berlin. R 59/68. SS-Obersturmführer Brückner, M. d. Bitte um Kenntnisnahme, Templin, den 13. April 1944, Dr. Wo/Ti. VII/G, Monatsbericht März des Amtes VII, Dr. Wolfrum, SS-Obersturmführer. Bl. 13-17.
20. Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. Ostdeutscher Beobachter. 12. Dezember 1944. № 325.
21. Durksen M. Die Krim war unsere Heimat. Winnipeg, 1977. 325 s.
22. Epp G. Mennonite Immigration to Canada after World War II. Journal of Mennonite Studies. 1987. Vol. 5. P. 108-119.
23. Epp M. Moving Forward, Looking Backward: The «Great Trek» from the Soviet Union, 1943-1945. Journal of Mennonite Studies. 1998. Vol. 16. P. 59-75.
24. Epp P. Ob tausend fallen. Bielefeld, 1997. 207 s.
25. Fast G. Das Ende von Chortitza. Winnipeg, 1973. 151 s.
26. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart, 1983. 257 s.
27. Huebert H. Hirschau: An Example of Russian Mennonite Life. Winnipeg, 1986. 404 p.
28. Neufeld J. Die Flucht – 1943-46. Mennonite Life. 1951. January (No.1). P. 8-15.
29. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto, 2014. 476 p.
30. Pfeideler M. Sieger ohne Waffen: das Deutsche Rote Kreuz im Zweiten Weltkrieg. Hannover, 1962. 264 s.
31. Warkentin J. Peter Derksen: Elektriker, Flüchtlingsbetreuer, Oberschulze. Jahrbuch für Geschichte und Kultur der Mennoniten in Paraguay. Oktober 2005 (Jahrgang 6). S. 113-130.
32. Wisotzki E. Die Überlebensstrategien der rußlanddeutschen Mennoniten. Unveröffentlichte Dissertation. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 1992. 227 s.
33. Unruh H. Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881-1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold, 2009. 509 s.

DIE SPÄTAUSSIEDLER ALS EIN OBJEKT DER MODERNEN WISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNGEN IM BEREICH DER MIGRATION, IHRE TYPOLOGIE UND DIE PROBLEME IHRER INTEGRATION IN DEUTSCHLAND

Пізні переселенці як об'єкт сучасних наукових досліджень у галузі міграції, типологія та проблеми їх інтеграції в Німеччині

Робота має міждисциплінарний характер і написана на стику соціології, етнографії, права, а також нової та новітньої історії. Автор подає узагальнену характеристику переселенців як окремої групи іммігрантів з країн Східної Європи та колишнього СРСР до Німеччини. Значна увага приділяється висвітленню причин масової еміграції переселенців, питанням їх типологізації та описові можливих форм подальшої інтеграції у нове суспільство. На закінчення автор подає структуру потреб, у тому числі інформаційних, що виникатимуть в переселенців під час інтеграції.

Ключові слова: німці, переселенці, Німеччина, історія, еміграція, інтеграція, потреби, типологія, комунікації.

Поздние переселенцы как объект современных научных исследований в области миграции, типологии и проблем их интеграции в Германии

Работа носит междисциплинарный характер и написана на стыке социологии, этнографии, права, а также новой и новейшей истории. Автор представляет обобщенную характеристику переселенцев как отдельной группы иммигрантов из стран Восточной Европы и бывшего СССР в Германию. Значительное внимание уделяется освещению причин массовой эмиграции переселенцев, вопросам их типологизации и описанию возможных форм дальнейшей интеграции в новое общество. В заключение автор представляет структуру потребностей, в том числе информационных, возникающих у переселенцев во время интеграции.

Ключевые слова: немцы, переселенцы, Германия, история, эмиграция, интеграция, потребности, типология, коммуникации.

Late Settlers as an Object of Modern Research in the Field of Migration, Typology, and Problems of their Integration in Germany

An article has interdisciplinary character and takes into account sociology, ethnography, law, as well as modern and nowadays history. An author describes the settlers as a separate group of the immigrants from the countries of Eastern Europe and from the former USSR to Germany. A special attention is given to the description of the causes for the emigration of settlers, to the description of problems of their typology and to the forms of their integration into the new society. Finally, the author reveals the structure of the settlers' needs during their integration including the information needs.

Key words: Germans, settler, Germany, history, emigration, integration, needs, typology, communications.

Die Problemstellung

Ein Problem, das im Artikel beleuchtet wird, ist eine kurze Geschichte der Deutschen, die schon in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts nach Russland für die Erschließung der Gebiete eingeladen worden waren, bis ins 21. Jahrhundert, als schon mehr als 2 Millionen Spätaussiedler aus den Ländern Osteuropas nach Deutschland auswanderten. Zu den Problemen, die auch erörtert werden, gehören die Typologie der Spätaussiedler bezüglich ihrer Abstammung und kulturellen Identität und Integration in Deutschland sowie die interkulturelle Kommunikation als ein mögliches Ergebnis des Mitwirkens.

Die Analyse der wissenschaftlichen Tätigkeit und der Veröffentlichungen

Die Fragen der Geschichte der Aussiedler in der UdSSR und in Osteuropa waren bis Ende 1980er Jahre relativ wenig erforscht. Seit dem Beginn der Massenauswanderung nach 1990 werden immer wieder deutsch- und russischsprachige Monographien und Artikelsammlungen in solchen Bereichen wie Politik, Medien, Geschichte und Soziologie erschienen, wo die Aussiedler als eine besondere Gruppe der Einwanderer dargestellt ist.

Das Ziel ist die Spätaussiedler als eine der größten Gruppen der Einwanderer in Deutschland am Ende des 20. und am Anfang des 21. Jahrhunderts darzustellen, die modernen Konzepte der Integration in Deutschland zu analysieren sowie den psychologischen Zustand, der durch die Auswanderung und den Kulturschock verursacht wird, zu schildern.

Zu den Themen, die in den Publikationen der letzten Jahrzehnte intensiv beleuchtet worden waren, gehören die Einwanderung der Urahnen der moderner Deutschen nach der Einladung von Sophie Auguste Friederike

von Anhalt-Zerbst-Dornburg, die mehr als russische Kaiserin Katharina II. bekannt ist. Obwohl eine Menge der wissenschaftlichen und populären Ausgaben innerhalb der letzten 30-35 Jahre erschienen sind, welche die Geschichte der Deutschen im Russischen Reich, in der Sowjetunion und ihren Nachfolgestaaten (in die erste Linie Russland und Kasachstan) beleuchten, gilt das Thema der Spätaussiedler und ihrer Integration in Deutschland immer noch als ein nicht ausreichend erforschter Gebiet. Zu den Aspekten, die im Rahmen der soziologischen Forschungen im Bereich der Aufnahme der (Spät-) Aussiedler und weiterer Integration der Migrantengruppen sowie im Gebiet der interkulturellen Kommunikation, die innerhalb der letzten Jahrzehnte erforscht worden waren, gehörten [2: 4 u.a.]:

- räumliche und geographische Faktoren (Wohnort, Infrastruktur);
- Zeitfaktoren und biologische Faktoren (Kohorten und Generationen, Familienleben, Ausbildung);
- soziale Faktoren (Beruf, praktische Tätigkeit, Stellung in der Sozialstruktur);
- historisch-kulturelle Faktoren (Mentalität, Religion, Kultur, Sprache und Literatur);
- die Versorgung der Migranten mit den Medien im Rahmen der Globalisierung usw.

Im Rahmen der soziologischen, demographischen und anderen wissenschaftlichen Studien werden bis jetzt folgende Fragen mangelhaft erforscht werden [34: 13]:

1. Wer gehört zu den Aussiedlern formal und in der Realität?
2. Wie kann man das Ziel der Integrationsmaßnahmen im Fall der Aussiedler bestimmen und welche Rolle sollte die Sprache dabei spielen?
3. Nach welchen Merkmalen bewertet man die Sprachkompetenz der Aussiedler im Abstammungsland?
4. Wo haben die Aussiedler die Sprache gelernt und auf welche Weise benutzen sie die erworbenen Sprachkenntnisse?
5. Welchen Einfluss übt die Sprache auf die Integration der Spätaussiedler aus?

6. Warum wurde gerade die Sprache eine Basis der Integration?

Die Antwort auf die Frage [1] ist im Grundgesetz zu suchen, nach Art. 116 dessen die **Aussiedler** als deutsche Staatsangehörige gelten, die ihren Wohnsitz vor dem 8. Mai 1945 in den ehemaligen deutschen Ostgebieten, in Albanien, Bulgarien, Danzig, Estland, Jugoslawien, Lettland, Litauen, Polen, Rumänien, der Sowjetunion, der Tschechoslowakei oder Ungarn hatten, sowie als „**deutsche Volkszugehörige**“. Der Begriff „**Aussiedler**“ entstand erst in

den 50er Jahren und bezieht sich auf die Deutschstämmigen, die nach 1945 aus Polen, Rumänien und aus der Sowjetunion nach Deutschland ausreisen wollten. Nach dem Bundesvertriebenengesetz, das erst am 19. Mai 1953 verabschiedet worden war, gehörten zu den „**deutschen Volkszugehörigen**“ jene Personen, die in ihrer Heimat die Zugehörigkeit zum deutschen Volkstum bestimmte Merkmale wie Abstammung, Sprache, Erziehung und Kultur nachweisen konnten (s.u.). Dem Bundesvertriebenengesetz ging aber das Lastenausgleichsgesetz voraus, das noch am 14. August 1952 verabschiedet worden war und nach dem die Deutschen, die infolge des Zweiten Weltkriegs vertrieben worden waren und die Vermögensschäden erlitten hatten sowie die Menschen, die ihre Verluste nach der Währungsreform 1948 erstatten wollten, eine finanzielle Entschädigung beanspruchen konnten.²⁵ Ab 1953 folgt eine Menge der Akten zum Thema der Aufnahme der (Spät-) Aussiedler und ihrer Integration in Deutschland, und zwar [27, 37 u.a.]:²⁶

Tabelle 1

Datum/ Jahr	Die Entwicklung der Gesetzgebung
1969	Auflösung des Bundesvertriebenenministeriums
1989	Eingliederungsanpassungsgesetz
1.7.1990	Aussiedleraufnahmegesetz, nach dem die Steuerung der Zuwanderung nach dem Vertriebenenrecht erlaubt ist. Der Aufnahmeantrag muss im Herkunftsland gestellt werden
1992	Kriegsfolgenbereinigungsgesetz, das einen neuen Rechtsstatus für die Spätaussiedler voraussieht, die vor dem 1.1. 1993 geboren sind. Vertreibungsdruck muss – außer von den Deutschen aus der ehemaligen UdSSR – individuell nachgewiesen werden
26.2.1996	„Gesetz über die Festlegung eines vorläufigen Wohnortes für Spätaussiedler“, nach dem ihre Mobilität in den ersten Aufenthaltsjahren stark begrenzt ist ³³
2005	Verabschiedung des neuen Zuwanderungsgesetzes und Einführung des Terminus „der Migrationshintergrund“. Die Aussiedler und ihre Kinder gehören zu den Personen mit Migrationshintergrund nur im Fall, wenn sie keine eigene Migrationserfahrung haben
2013	Die Novellierung des Gesetzes über die Sprachkenntnisse vor der Einreise

25 Die Entschädigungen nach der Reform 1948 waren aber nur eingeschränkt erstattet.

26 Auswahl.

Nach den Ergebnissen der Untersuchung, die ums Jahr 2000 durchgeführt worden war, rechnete man zu den wichtigsten Gründen für die Auswanderung der Spätaussiedler nach Deutschland die Folgenden zu [35: 85, s.a. 38: 48]:

Tabelle 2

Ausreisegründe	% der Aussiedler
Bessere Zukunft für die Kinder	39,8
Familienzusammenführung	38,4
Rückkehr ins Abstammungsland	37,3
Hoffnung auf materielle Besserung	37,3
Bessere Ausbildung	29,9
Als Deutscher unter Deutschen leben	26,1
Bessere ärztliche Versorgung	21,9
Familienmitglieder, Großeltern wollen ausreisen	20,1
Alle Deutsche reisen aus	19,6
Wunsch, mit deutscher Sprache und Kultur zu leben	12,9
Vermeidung des Armeedienstes	5,2
Krieg im Herkunftsland	2,8

Spätere und ausführlichere Forschungen der Immigration der 2000er und 2010er Jahre nennen solche Gründe für die Ausreise der so gen. „**Russlanddeutschen**“ aus der ehemaligen Sowjetunion nach Deutschland, und zwar [15: 21, s.a. 12: 191, 26: 18-19, 37: 29]:

- historisch bedingte (die Abstammung und der Wunsch, in die historische Heimat zu übersiedeln);
- persönliche (die Beziehungen mit den Verwandten, die schon ausgewandert sind, usw.);
- politische und rechtliche (die Diskriminierung, die Verfolgung und die Repressalien während des 2. Weltkriegs sowie in den 50er Jahren);
- soziokulturelle und gruppenbezogene.

Anders gesagt, kann man solche Argumente für die Übersiedlung der Aussiedler nach Deutschland nennen:²⁸

- wirtschaftliche (niedriger Lebensstandard und Krise, Arbeitslosigkeit im Heimatland usw.);
- Bildung;

²⁷ Das Gesetz war erst Ende 2009 aufgehoben worden.

²⁸ Diese Gründen können auch im Bezug auf die anderen Migranten geeignet sein.

- ökologische Probleme;
- Intoleranz, religiöse Feindlichkeit;
- rein persönliche. Diese Untergruppe kann als ein Hintergrund für die

Entwicklung der **Individualisierung** im psychologischen und soziologischen Sinne des Wortes gelten und beeinflusst die Wahl der Orientierungen und der späteren Integrationsprozesse bei den Aussiedlern, darunter bei der Jugend. Zum Problem der Entwicklung der **Individualisierung** im Rahmen des Lebenswandels aller Immigranten hat sich Hermann Hesse allegorisch in seinem Werk „**Eine Bibliothek der Weltliteratur**“ (1929) geäußert: „*Jeder knüpfe dort an, wo [...] ihm gefallen hat, er suche von dort aus nach Ähnlichem [...]*“ [18: 6]. Als ein positives Ergebnis der Suche nach dem Ähnlichen könnte die Entstehung einer Gruppe gelten, die gleichzeitig als eine Grundlage für die Befriedigung solcher menschlichen Kollektivbedürfnisse gilt [36: 100]:

- die Erwerbung der Kenntnisse;
- der Verlangen der persönlichen Zunahme und Selbstbewertung;
- die soziale Integration;
- das Ablenken von den eigenen Probleme u.a.

2004 zeichnete V. Ždanova die wichtigsten Trends am Beispiel der russischsprachigen Schüler und Studenten aus, die ihre eigene Beziehung auf die Kultur unter dem Einfluss der Eltern ausarbeiten. Die moderne Aussiedler-Forscherin O. Kourilo nennt solche Hauptformen der Übernahme bestimmter Normen und Werte des Aufnahmelandes durch die Aussiedler, und zwar [39: 244, 246, 247, s.a. 25]:

- die Assimilation und die Ablehnung der Vergangenheit. Ein Migrant, darunter ein Aussiedler, strebt dabei nach der Übernahme der neuen Normen, Werte und Sprache, wobei er gleichzeitig auf seine Vergangenheit verzichten will. Dieser Trend oft für die Vertreter der älteren Generationen sowie für ganz jungen Menschen kennzeichnend ist, weil die Älteren gerade die Einstellungen der Jugend beeinflussen können, die oftmals unsicher ist und nicht weiß, wie er sich verhalten soll, um sich zurechtzufinden (E. Crisand, K. Kiepe). Nach Nietzsche kann gerade die Assimilation als beste Lösung für einen Forscher gelten, der erstmals auf die neuen Erscheinungen gestoßen. Als eine Sonderform kann dabei die „**außerordentliche Treue**“ gelten, für die der Verlust der Zugehörigkeit zur bestimmten Kultur und die gleichzeitige Ablehnung der neuen kulturellen Umgebung bezeichnend sind [29: 38 u.a.]. Infolge der Unbestimmtheit kann ein Gefühl der Ungewißheit, des Mangels an dem direkten Weg der weiteren Orientierung (vgl.: Marginalität). Nach Alfred Schütz (1899–1959) ist sie ein kultureller Bastard an der Grenze von zwei verschiedenen Mustern des Kulturlebens;

- die Antiassimilierung, d.h. gleichzeitige Übernahme der neuen Kultur und Bewahrung der Kultur des Abstammungslands, was auch als die Verwirklichung der partiellen Adaptation gilt.

- der Bikulturalismus in Form der Mehrsprachigkeit oder der bikulturellen Familien.

Eine Antwort auf die Frage, nach welchen Merkmalen man die Aussiedler zu einer bestimmten Einwanderergruppe zurechnen darf, kann man in zahlreichen soziologischen Theorien finden, wie z.B. die Migrationssoziologie, die Kinder- und Jugendsoziologie oder die Bildungssoziologie. Die bestimmten Aspekte ihrer Integration sind auch in der Politikwissenschaft, in der angewandten Psychologie sowie in der Linguistik beleuchtet worden. Die moderne Soziologin und Migrationsforscherin L. Herwartz-Emden betont, dass die Aussiedler im Vergleich zu anderen Einwanderern unter einem besonderen Assimilationsdruck stehen, weil sie sich als die Deutschen begreifen und gleichzeitig als fremde Deutsche ausgegrenzt sind [17: 4]. Anderer moderner Migrations- und Aussiedlerforscher M. Kaiser hält die Spätaussiedler für eine große Gruppe der *Transmigranten*, die zu einer translokalen Migrantengemeinschaft angehören und deren Netze zwischen Deutschland und ihren Herkunftsländern verlaufen. Nach dem Ergebnis einer Forschung zum Thema der Integration der so genannten Russlanddeutschen, die am Ende des 20. Jahrhunderts und am Anfang des 21. Jahrhunderts nach Deutschland aus dem Gebiet der ehemaligen UdSSR angekommen sind, lässt man bestimmte Haupttypen der Aussiedler nach ihrer Zugehörigkeit zu den einzelnen Kulturen bestimmen. Ende 1990er Jahre führte U. Kleinknecht-Strähle ca. 70 Interviews mit den Russlanddeutschen, die zu verschiedenen Zeiten eingewandert waren, nach deren Ergebnissen man 3 großen Gruppen der Aussiedler ausgeschieden hat, und zwar [21: 98, s.a. 31: 211, 212, 213, 215, 217]:

1. Die Russlanddeutschen, die vor 1988 eingewandert sind und sich als „echte“ oder „germanische“ Deutschen betrachten. Sie teilen die Ressentiments und Vorurteile der einheimischen Deutschen über die Spätaussiedler und andere Einwanderer.

2. Die Spätaussiedler, die sich für Russlanddeutschen, für Menschen, die gleichzeitig zwei Kulturen, halten, die Mehrheit von ihnen bricht die Kontakte zu den Nachfolgestaaten der UdSSR nicht ab.

3. Die Menschen, die nicht integrieren konnten, sind vom Leben in Deutschland enttäuscht und halten sich weder für Russen noch für Deutschen.

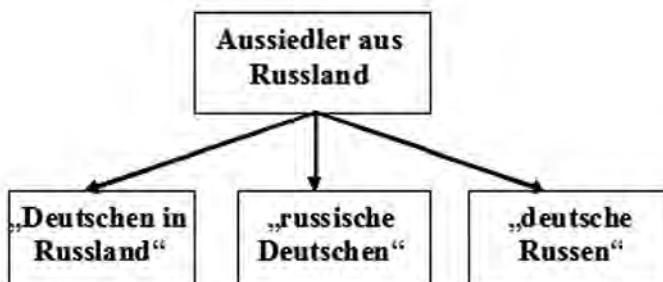
Die moderne Migrationsforscherin S. Ipsen-Pentmeyer ist der Meinung, dass zu den Spätaussiedlern jene Personen gehören müssen, die vor dem 8. Mai

1945 ihren Wohnsitz in den ehemaligen deutschen Ostgebieten in Osteuropa, in der damaligen Sowjetunion sowie in Albanien und China hatten und diese Gebiete nach der Einstellung der Vertreibungsmaßnahmen vor dem 1.7. 1990 oder im Wege des Aufnahmeverfahrens bis zum 31.12. 1992 verlassen haben [20: 11].

Ende 1970er Jahre, als eine Identitätskrise der Russlanddeutschen und gleichzeitig eine rapide Senkung der Aussiedler zu vermerken waren, erwies sich die Patenschaft als ein Hort für die Entscheidungen. Die Paterin Irmgard Stoldt wendet sich an die Probleme der Selbsterkenntnis und der Selbstidentifizierung der Einwanderer deutscher Abstammung aus den Ländern des ehemaligen Ostblocks. In seinem Gedicht „**Wer bin ich?**“ zählt sie eine Menge Begriffe, die mit Vorbehalt als Synonyme oder Oberbegriffe zum Terminus „**Aussiedler**“ dienen können, und zwar: „Auslandsdeutscher“, „Volksdeutscher“, „Rußlanddeutscher“, „Sowjetdeutscher“, „Deutschstämmiger Sowjetbürger“, „Deutschrusse“, „Aussiedler“, „Umsiedler“, „Emigrant“, „Immigrant“, „Auswanderer“, „Einwanderer“, „verschleppte Häftling“, „russischer Bürger deutscher Zunge“, „ein fremder Deutscher“, „Vertriebener“, „Flüchtling“, „Heimkehrer“ [5: 34] (s.u.).

Ab 1990, als das Probleme der kulturellen Identität der deutschen Auswanderer, die aus vielen Ländern der ehemaligen Sowjetunion stammen, sowie die Fragen der Interkulturalität und der interkulturellen Philosophie erneut zu den Objekten der interdisziplinären wissenschaftlichen Forschungen wurden, war eine Menge wissenschaftlicher Arbeiten erschienen. Eine moderne Migrationsforscherin, nämlich O. Kourilo, nennt 3 Type der modernen Russlanddeutschen und benutzt dabei der Begriff „**kulturelle Hybridität**“ [24: 61, 25: 389, s. a. 34: 13, s.a. 31 u.a.]:

Abbildung 1

Alle drei Untergruppen der Aussiedler sind die Objekte der zahlreichen angewandten Forschungsgebieten im Bereich der Soziologie, zu denen man zählt die Soziologie der Migration und interkulturellen Kommunikation, die Gruppensoziologie, die Bildungssoziologie, die Arbeitssoziologie, die Alterssoziologie usw. So fasst die Gruppe „**Deutschen in Russland**“ alle Einwanderer um, die nicht lange in Russland oder in einer anderen kulturellen Gegend in der UdSSR bis zur Ausreise wohnten oder zuvor in die isolierten politischen und kulturellen Gebiete gezwungenermaßen übersiedelt worden waren. Ihre Vorfahren waren die Kriegsgefangenen, die Diplomaten, die Kaufmänner, die Pastoren, aber in die erste Linie waren das die Kolonisten, die im 18. Jahrhundert eine Einladung der russischen Kaiserin Katharina II. (eigentlich: **Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst**) angenommen haben. Seit den 1760er Jahren holten Katharina II. und später der Zar Alexander I. Familien aus Hessen, Baden oder der Pfalz als Kolonisatoren, die eine Menge der Privilegien empfangen konnten, und zwar freie die Religionsausübung, die Befreiung von Steuern, Zöllen und Militärpflicht sowie die Kredite. Eine Assimilation mit der damaligen Bevölkerung Russlands fand aber nicht statt, weil die Kolonisten mit der länger ansässigen russischen, weißrussischen oder ukrainischen Bevölkerung kaum etwas zu tun hatten, Deutsch sprachen und hatten im Sinn, eigene „**sozio-religiöse Gemeinschaften**“ (katholische, evangelisch-lutherische und mennonitische) auszubauen.

Die Immigration der Deutschen nach Russland erreichte bis an die Wolga im Osten, die deutschen Siedlungsgebiete waren u.a. in Neurußland, in Bessarabien, in Wolhynien, im Südkaukasus, auf der Insel Chortiza und im Gebiet um St. Petersburg gegründet. Der Grund der Ansiedlung gerade an der Wolga bis dicht an die Grenze Asiens war die Verstärkung des kaiserlichen Kosakenkordons gegen die Nomaden und die damit verbundene Befriedung ruberischer Horden gewesen [28: 54].

Zu den ersten juristischen Akten aus der Zeit der Einwanderung der Deutschen gehört das Manifest vom 22. Juli 1763. Ende Juni 1764 war allererste deutsche Siedlung Nižnjaja Dobrinka an der Wolga gegründet worden. Innerhalb fast 100 Jahre sind etwa 100.000 deutschen Kolonisten nach Russland ausgewandert, die bis 1862 die mehr als 3000 Kolonien gegründet hatten und in solchen Bereichen wie Bildung, Bergbau, Waffenherstellung oder Handwerk tätig waren. Sie konnten dabei die bestimmten Leistungen genießen und man hat ihnen für das ganze Leben den Militärdienst erlassen. Diese Leistungen waren nach der Aufhebung der Leibeigenschaft abgeschafft worden. Infolge der Mißernte 1891 und 1892 und des Hungers fingen die Deutschen an, Sibirien und die Altai-Region zu erschließen [19: 26, 26: 23, 30: 241, 33: 176, 37: 34].

Als 1897 die erste Volkszählung in Russland stattfand, wohnten im Land schon 1 790 489 Deutschen. Am Vorabend des 1. Weltkrieges waren schon 2,4 Mio. Bewohner deutscher Abstammung, aber schon 1915 hat man begonnen, sie aus Wolhynien sowie aus dem Gebiet ums Asowsche Meer zu deportieren.

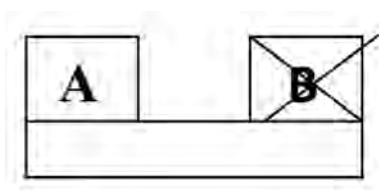
Nach 1917 wohnten sie hauptsächlich an der Wolga, wo am 6. Januar 1924 die „*Autonome Sozialistische Sowjetrepublik der Wolgadeutschen*“ (kurz: ASSRdWD) gegründet worden war, sowie am Schwarzen Meer [4: 137-138, 28: 64]. Nach dem deutschen Einmarsch erfolgte die pauschale Anklage, sie hätten Spione und „Diversanten“ nicht angezeigt. Das führte zur Auflösung der Republik der Wolgadeutschen am 28. August 1941 sowie zu den Repressalien oder den Deportationen von knapp einer Million Menschen, die deutscher Abstammung waren, in den Ural, nach Kasachstan und Ostsibirien. Dort waren sie vor allem in „Arbeitsarmeen“ eingegliedert oder in Lagern und Sondersiedlungen zusammengefasst. Ab 1955 durften sie sich innerhalb der Sowjetunion frei bewegen, aber nicht in ihr ehemaliges Siedlungsgebiet zurückkehren. Das änderte sich auch nicht, als sie 1964 rehabilitiert wurden. Die meisten ließen sich in daraufhin in Kasachstan nieder, wo 1989 etwa die Hälfte der zwei Millionen Russlanddeutschen lebten. Seit den 70er Jahren bemühten sich viele von ihnen um die Ausreise nach Deutschland.

Zu den so genannten „*russischen Deutschen*“ gehören die Personen und ihre Gruppen, die sich unter dem Einfluss der Kultur Russlands und anderer Länder der ehemaligen UdSSR entwickelten und die ganze Menge der kulturellen Bräuche ihrer deutschen Ahnen infolge der Assimilation verlieren lassen. Der in den wissenschaftlichen Kreisen nicht anerkannte Ethnonym „*die russischen Deutschen*“ gilt gleichzeitig als ein Oberbegriff für alle Menschen aus dem deutschsprachigen Raum, die später die osteuropäische Gebiete besiedelt haben. 2016 veröffentlichte die Zeitschrift „*Spiegel Online*“ die Ergebnisse einer Umfrage zum Thema Einwanderung, die von Internationalen Marktforschungsunternehmen *IPSOS* von 8. August bis 2. September im Form des Telefoninterviews durchgeführt worden war und dessen Schwerpunkte waren die Sprache, politische Einstellungen und Medien [16]. Die Respondenten waren 606 „*Russlanddeutschen*“, die überwiegend aus Russland und Kasachstan in den 1990er gekommen sind. Nach der nationalen Zugehörigkeit halten 44% von ihnen sich unmittelbar für die Deutschen, 18% für die Russen, 19% Prozent für die Europäer und noch 19% haben keine Antwort gegeben.

Zur spezifischen Gruppe der „*deutschen Russen*“ gehören die Personen, die sich überwiegend für einen Teil der russischsprachigen Milieu halten sowie die assimilierten Deutschen, die weiter Russisch sprechen, das orthodoxe Christentum

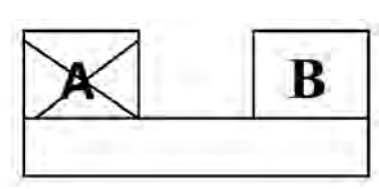
beichten lassen und gleichzeitig ihre deutsche Würzel nicht vergessen. Nach der Meinung von Chr. Hebel ist dieser Begriff irreführend, denn diese Menschen sind als Deutschen anerkannt und gleichzeitig Russisch sprechen [16]. Zu dieser Gruppe gehören auch die jungen Vertreter der so genannten „**mitgenommenen Generation**“, die erhebliche Integrationsprobleme haben und selten über gute deutsche Sprachkenntnisse verfügen. Der Terminus „**mitgenommene Generation**“ war erstmals durch das Amt für die Verhütung des Kriminalis bei Kindern und Jugendlichen angeboten worden. Obwohl manche von ihnen unter dem Motto „[...] Geh' durch die Lappen, es siegt die Lebensgier [...]“ [V. Vysockij, 1968] leben wollen, belegen sie verminderte Chancen in Schule und Beruf sowie die Ausgrenzungs- und Fremdheitserfahrungen infolge der fehlende Sprachkenntnisse usw. Sie haben manchmal eine viel engere Verbundenheit mit der Sprache und Kultur ihrer Herkunftsländer, infolge dessen sie das Risiko haben, sich marginalisieren zu lassen (F. Nuscheler). Solcher psychologische Zustand entspricht der Variante [1] aus dem System der kulturellen (Selbst-) Identifizierung, das durch modernen schweizerischen Sprachwissenschaftler François Grosjean (geb. 1946) ausgearbeitet worden ist [11]:²⁹

Abbildung 2

Im Gegensatz dazu zieht die Variante [2] der kulturellen Identifizierung bei den Vertreter der „**mitgenommenen Generation**“ die engere Verbindung mit der Kultur des Wohnorts in Betracht [11]:

Abbildung 3

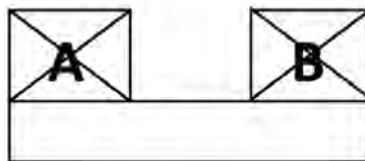
Solchen Ansatz hat ein Nachkommer der jüdischen Auswanderer aus Kiev und später ein der wichtigsten Vertreter der Humanistischen Psychologie

²⁹ Hier und weiter: A – die Kultur des Abstammungslandes, B – die deutsche Kultur

A. H. Maslow (geb. Abram Maslov) (1908-70) in seiner weltweit bekannten Monographie „**Motivation und Persönlichkeit**“ beschrieben.³⁰

Die schon erwähnte Aussage von Maslow könnte auch im Bezug auf die Variante [3] verwendet werden, die eigenartige Urform derer aus dem Ende des 15. Jahrhunderts kommt und ist dem Theologen Martinus von Biberach († etwa 1498) zugeschrieben worden: „[...] *Ich komme, ich weiß nicht woher, // Ich bin, ich weiß nicht wer, // Ich sterb, ich weiß nicht wann [...] Ich geh, ich weiß nicht wohin [...]*“ [22: 717]. Auch J.-J. Rousseau hat seinen Beitrag zur Theorie des psychologischen Zustands bei den Menschen geleistet, die sich im Zustand des Kulturschocks befinden oder unter den äußeren Druck stehen. Nach Rousseau beginnen sie, ihre wahren menschlichen Bedürfnisse zu vergessen und in den Anderen nur diejenigen zu sehen, auf die sie angewiesen sind, die sie aber nicht lieben. Ende des 19. Jahrhunderts hat ein der Väter der Soziologie, nämlich E. Durkheim (1858-1917), in seinem Werk „**Über die soziale Arbeitsteilung**“ (1893) auch diesen Zustand beschrieben. Noch 50 Jahre später hat die jüdische Philosophin H. Arendt (1906-1975), die in die USA ausgewandert war, in seinem Essay „**Wir Flüchtlinge**“ (1943) solche Personen als diejenige kennzeichnet, die „[...] *haben [...] Beruf verloren und [...] das Vertrauen eingebüßt, in dieser Welt [...] von Nutzen zu sein, [...] haben [...] Sprache verloren und mit ihr die Natürlichkeit [...]*“ [1: 7-8].³¹ Die modernen Migrationsforscher R. Giest-Warsewa und W. Vogelgesang haben die Lage der jungen Aussiedler auch pessimistisch interpretiert: „*Viele Aussiedlerjugendliche scheinen mit ihrer Einreise das große Los zu ziehen [...]. Sie sind Sprach-Los, Heimat-Los, Arbeits-Los und Chancen-Los*“ [9: 360, 38: 5]. Anders gesagt, stehen die Aussiedler und andere Einwanderer, besonders die Vertreter der „**mitgenommenen Generation**“, vor dem Nichts, denn sie verneinen das Neue unter dem äußeren Einfluss die Kultur des Abstammungslandes und gleichzeitig können die Kultur der neuen Umgebung psychologisch richtig nicht aufnehmen und infolge dessen lassen Vieles außer Betracht [11]:

Abbildung 4

30 Das Buch wurde erstmals 1954 erschienen

31 Поп.: „[...] Tierspuren, seltsame, erscheinen// Auf fremden, unbetretenem Pfad [...]“ (A. Puškin)

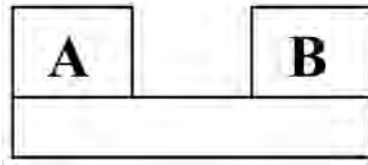
Die Beschreibung dieser Variante der Spaltung eines Immigranten hat kurz und bündig der Soziologe A. Schütz (Österreich/ USA) beschrieben, nach dem jeder Einwanderer ein Marginal wäre, weil er an der Grenze von zwei verschiedenen Mustern des Kulturlebens steht und nicht weiß, wohin er gehen muss. Die Migranten, darunter die Aussiedler aller Altersgruppen, die sich innerhalb längerer Zeit den Kulturschock nicht überwinden konnten und sich selbst überlassen sind, neigen zur Erzeugung eines negativen Verhalten der Stammbevölkerung gegenüber, die seinerseits von allen Migranten fordert, die Prinzipien der einseitigen neuen Moral zu befolgen.

Assimilation als kulturelle Unterdrückung von ethnischen und nationalen Minderheiten und steht oft für gewaltsame Versuche, die Minderheiten in Konformität zur Mehrheit zu zwingen (F. Heckmann). Nach den Ergebnissen einer Studie unter dem Titel „**Polnische Migranten in Potsdam: wie kann Soziale Arbeit Identitätsbildung fördern?**“, die Aneta Szerbak-Zeis in Potsdam Ende 2009 durchführte und deren Ziel war, den positiven bzw. negativen Einfluss der Auswanderung auf die Psychologie und die Selbstwahrnehmung des Menschen zu studieren. Einige der Fragen, die da gestellt worden waren, können gemäß der Einwanderung der Aussiedler und der Vertreter gestellt werden, die einen Kulturschock erlebt hatten, und zwar:

- 1) Wer bin ich jetzt?
- 2) Was für ein Mensch war ich vor der Auswanderung und jetzt, einige Jahre später?
- 3) Kann ich das Leben im Land jetzt begreifen oder fühle ich mich hier weiter als ein Fremde?
- 4) Hat sich die Auswanderung bewährt oder nicht?

Schließlich gibt es noch die liberale Variante [4], wo es um die weitere Annäherung der Vertreter aller Gruppen der Menschen mit dem Migrationshintergrund, darunter der Aussiedler, zum Lebensstil der Stammbevölkerung geht. Solche Form der Integration kann zur Erarbeitung der eigenen Gedanken und Ziele und später zu ihrer Einigkeit nach E. Levinas (1906-1995) beitragen. Die Anhänger dieser Integrationsform dazu neigen, beide Kulturen und ihre Werte in sich zu vereinen und danach die **interkulturelle Kommunikation** in dem Maße auszubauen, in dem sie nicht in Widerspruch zur Umgebung steht [11]:

Abbildung 5

Solche relative psychologische Bilanz lässt den Aussiedlern ihre zahlreichen Bedürfnisse deutlich äußern, wobei alle Bedürfnisse bei jedem Menschen eigene Äußerungsformen haben und die verschiedenen Schwierigkeitsgrade bekommen (können) (vgl.: **Individualisierung**). Zu den Bedürfnissen, die unter solchen Bedingungen entstehen und weiterentwickeln kann man zurechnen [8: 15, 32: 392–393]:

1) Die sozialen Bedürfnisse, z. B. die Bedürfnisse der Anerkennung eigenes Wertesystems, der Selbstidentifizierung und Selbstverwirklichung, der Zugehörigkeit sowie das Bedürfnis, eigene Meinung und Wünsche zu äußern.

2) Das Bedürfnis, einigermaßen die Zeit selbstständig zu strukturieren, einen Weg zur praktischen Adaptation mittels ihrer persönlichen und psychischen Ressourcen zu finden.

3) Die Informationsbedürfnisse der verschiedenen Schwierigkeitsgrade. Nach K. Wulf entstehen solche Bedürfnisse bei einem Subjekt, wenn er zuvor ein primäres Bedürfnis zur Welterkenntnis hatte.

4) Das Bedürfnis nach der Ablenkung von der Realität, nach der Kulturellen und Ästhetischen im Leben usw.

5) Das Bedürfnis, eigene Identität zu erhalten, eine Parität zwischen der Realität und der inneren Welt (Neigungen, Bedürfnisse) zu finden. Solcher Prozess läuft am schwierigsten bei den jungen Menschen der so genannten „**vierten Welle der Migration**“ aus der ehemaligen UdSSR und den Ländern Osteuropas, die meisten Vertreter derer in den 1970er und 1980er gehören sind. Insgesamt hatten da 27,2% der Jugend unter 25 Jahre hatten den Migrationshintergrund, wobei der Anteil der Aussiedler und der 15-jährigen Kinder 40% und der Anteil der Kinder unter 5 Jahre 34,4% ausmacht.³² Infolge einer lokalen Untersuchung zum Thema der Nutzung der Binnenstrukturen wurden 2006 3 Gruppen der Aussiedler ausgezeichnet [31: 216].^{33 34 35}

32 Angaben der 1990er Jahre

33 Der Intensitätsgrad: 1 – niedrige Nutzungsintensität, eher zufällig und sporadisch, 2 – mittlere Nutzungsintensität (oft, aber nicht regelmäßig), 3 – Binnenstrukturen werden regelmäßig bis täglich genutzt

34 Ca. 30 Personen nahmen am Interview teil

35 Am Beispiel des Großraums Nürnberg-Fürth-Erlangen

Tabelle 3

Binnenstrukturen	Gruppen von Aussiedler:		
	Frühaussiedler (bis 1988), die sich für Deutsche halten	Spätaussiedler, die sich für Russland- deutsche halten	Spätaussiedler, die eine Krise der ethnischen Selbstidentifi-kation erleben
Landmannschaft	3	2	-
„Haus der Heimat“	3	2	-
Russlanddeutsche Historische Gesellschaft	3	2	-
Russlanddeutsches Theater	2	2	-
Russlanddeutsche Literaturgesellschaft	2	2	-
Russischsprachige Zeitung in Deutschland	2	3	3
Russlanddeutsche Internetseiten	1	3	2
Russische Geschäfte	1	2	3
Russische Reisebüros	1	3	3
Russische Diskotheken, Bars und Restaurants	-	1	3

Schlussbemerkungen

Das Problem der Einwanderung nach 1945 ist in Deutschland nur vor einigen Jahrzehnten zum Objekt der wissenschaftlichen Forschungen, darunter im Bereich der Migrationsforschung gewesen. Besonders wurde es aktuell nach 1989, als nach dem Fall des eisernen Vorhangs ein Strom der Aussiedler aus den Ländern der ehemaligen UdSSR nach Deutschland sprudelte, die Ahnen derer noch in der zweiten Hälfte des 18. Jh.s ins Russische Reich von der russischen Kaiserin eingeladen worden waren, die auch deutsche Abstammung hatte. Die Einwanderung der deutschen Rückkehr aus Osteuropa sowie anderer Migrantengruppen, darunter der Vertreter der **„mitgenommenen Generationen“**, zieht nach sich die Notwendigkeit ihrer Integration in die neue Gesellschaft, wobei jeder Teilnehmer dieser großen Migrantengruppe nach der Überwindung des Kulturschocks entsprechend seinen Bedürfnissen sowie im Rahmen der **interkulturellen**

Kommunikation einen bestimmten Integrationsweg wählen muss, was im Folgenden gewißmaßen seine Einstellungen beeinflussen kann.³⁶ Die Integration und die Suche nach eigener Identität ist in der Gegenwart viel schwieriger infolge der fehlenden Infrastruktur, darunter am Bildungs- und Arbeitsmarkt. Um 2008 äußerte sich der Aussiedlerbeauftragte aus Rheinland-Pfalz sehr skeptisch über die Integration der zugewanderten Russlanddeutschen: „100 Jahre oder vier Generationen, so lang wird die Integration der Deutschstämmigen aus Russland dauern, wenn sie überhaupt stattfindet“ [38: 21].

Literaturverzeichnis:

1. Arendt H. Wir Flüchtlinge (1943) // Zur Zeit: politische Essays/ Hrsg. u. mit e. Nachw. v. M.L. Knott; Aus dem Amerikan. v. E. Geisel. Aktualis. u. erw. Neuausg. Hamburg: Rotbuch-Verl., 1999. (Rotbuch Zeitgeschehen). S. 7-21.
2. Bango J.F. Soziologie für soziale Berufe/ J.F. Bango. Stuttgart: Enke, 1994. 179, (VII) S.
3. Bloch E. Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel / E. Bloch. Erw. Ausg. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1970. 525 S.
4. Buntz H. Migration in der Geschichte: Ein Arbeitsbuch für den Unterricht/ H. Busch. Schwabach / Ts: Wochenschau, 2014. 190 S.: Abb., Tab., Kt. (Geschichte unterrichten).
5. Christian E. Deutsche Aussiedler: Kriegsfolgeschicksal im Osten/ E. Christian. Nürnberg, 1993. 84 S.: Tab., Kt., dar. farb. (Beiträge zur Südost-Zeitgeschichte; Bd. 4).
6. Crisand E., Kiepe K. Psychologie der Jugendzeit: Eine Einführung: Mit 48 Abb. u. Tab. / E. Crisand, K. Kiepe. 2., überarb. u. erweit. Aufl. Heidelberg: Sauer, 1996. 97 S. (Arbeitshefte Führungspsychologie; Bd. 12).
7. Dietz B. Jugendliche Aussiedler: Ausreise, Aufnahme, Integration/ B. Dietz. Berlin, 1997. 104 S.: graph. Darst. (Schriftenreihe Aussiedlerintegration; Bd. 7).
8. Felfe J. Arbeits- und Organisationspsychologie 1: Arbeitsgestaltung, Motivation und Gesundheit / J. Felfe. Stuttgart: Kohlhammer, 2012. 190 S.: Tab., Zeichn. (Kohlhammer Urban Taschenbücher: Grundriss der Psychologie).
9. Giest-Warsewa R. Junge Spätaussiedler – ihre Lebenswelt und ihre Sichtweisen// DVJJ-Journal. 1998. Heft 4. S. 356-361.
10. Griebhaber W. Zweitspracherwerb // Sprachwissenschaft für das Lehramt/ Hrsg. u. Vorw. v. J. Ossner u. H. Zinsmeister. Paderborn: Schöningh, 2014. – 363 S.: zahlr. Tab., Zeichn. (StandardWissen Lehramt). S. 87-117.
11. Grosjean F. The Bilingual as a Competent but Specific Speaker-Hearer// Educational Linguistics / Hrsg. v. N.H. Hornberger. London; New York: Routledge, 2012. p. 152-163.
12. Hall St. Die Frage des Multikulturalismus // Ausgew. Werke: Bd. 4. Ideologie, Identität, Repräsentation / Hrsg. v. J. Koivisto u. A. Merckens; Aus d. Engl. v. K. Carls u.a. Hamburg: Argument, 2004. S. 188-207.
13. Hamburger Fr. Weiterbildung von Migranten// Handbuch Erwachsenenbildung, Weiterbildung/ Hrsg. u. Vorw. v. R. Tippelt, A. v. Hippel. – 5., durchges. Aufl. Wiesbaden: Verl. f. Sozialwissenschaften, 2011. S. 881-888.
14. Hamburger F. Differenzierung der Migration // Migration und Soziale Arbeit. 2008. Heft 2. S. 92-100.
15. Han P. Soziologie der Migration: Erklärungsmodelle, Fakten, politische Konsequenzen,

36 Die entsprechenden Beispiele sieh im Text

- Perspektiven: Mit 20 Tab. und 9 Übersicht. / P. Han. – 3., überarb. u. aktualis. Aufl. Stuttgart: Lucius & Lucius, 2010. 408, (XIII) S. (UTB; Bd. 2118).
16. Hebel Chr. So denken die Russen in Deutschland // Spiegel online. 2016. 10. Okt.
 17. Herwartz-Emden L. Erziehung und Sozialisation in Aussiedlerfamilien: Einwanderungskontext, familiäre Situation und elterliche Orientierung // Aus Politik und Zeitgeschichte. 1997. Ausg. 7-8. S. 3-9.
 18. Hesse H. Eine Bibliothek der Weltliteratur / H. Hesse. Stuttgart: Reclam, 2011. 45 S. (Reclam-Universal-Bibliothek; Bd. 7003).
 19. Ingenhorst H. Die Rußlanddeutschen: Aussiedler zwischen Tradition und Moderne / H. Ingenhorst. Frankfurt-am-Main; New York, 1997. 240 S. (Campus Forschung; Bd. 747).
 20. Ipsen-Peitzmeier S., Kaiser M. Vorwort: Zuhause fremd – Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland // Zuhause fremd – Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland: Aufsatzsammlung / DAAD; Zentr. f. Deutschland- und Europastudien; Hrsg. v. S. Ipsen-Peitzmeier u. M. Kaiser. Bielefeld: transcript, 2006. (bibliotheca eurasica; Bd. 3). S. 11-16.
 21. Kleinknecht-Strähle U. Deutsche aus der ehemaligen UdSSR: Drei Phasen der Migration und Integration in der Bundesrepublik Deutschland im Vergleich // Wanderer und Wanderinnen zwischen zwei Welten?: Zur kulturellen Integration russlanddeutschen Aussiedlerinnen und Aussiedler in der Bundesrepublik Deutschland: Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts f. ostdeutsche Volkskunde/ Johannes-Künzig-Institut; Hrsg. v. H.-W. Retterath. Freiburg, 1998. S. 39-60.
 22. Kleist H. v. Brief an Heinrich Zschokke vom 1. Ferbruar 1802 // Sämtliche Werke und Briefe: In 4 Bd.: Bd. 4. Briefe / Hrsg. v. H. Sembdner. München; Wien: Hauser, 1982. S. 716-718.
 23. Koller B. Aussiedler in Deutschland: Aspekte ihrer sozialen und beruflichen Eingliederung// Aus Politik und Zeitgeschichte. 1993. Heft 48. S. 12-22.
 24. Kourilo O. Russlanddeutsche als kulturelle Hybride: Schicksal einer Mischkultur im 21. Jahrhundert // Zuhause? Fremd?: Migrations- und Beheimatungsstrategien zwischen Deutschland und Eurasien: Aufsatzsammlung / Forschungszentr. Europa; DFG; Hrsg. v. M. Kaiser u. M. Schönhuth. Bielefeld: transcript, 2015. (bibliotheca eurasica; Bd. 3). S. 53-72.
 25. Kourilo O. Russlanddeutsche als Vermittler im interkulturellen Dialog // Zuhause fremd – Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland: Aufsatzsammlung/ DAAD; Zentr. f. Deutschland- und Europastudien; Hrsg. v. S. Ipsen-Peitzmeier u. M. Kaiser. Bielefeld: transcript, 2006. (bibliotheca eurasica; Bd. 3). S. 381-405.
 26. Koval A. u.a. Migration und Teilhabe: Begriffe – Grundlagen – Praxisrelevanz: Mit 8 Abb. u. 1 Tab. / A. Koval, F. Dieckbreder, T. Zippert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. 180 S.
 27. Krieger V. Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aussiedler: Eine Geschichte der Russlanddeutschen/ BpB; Red. v. H. Bartel u. B. Weiß; Lektorat: G. Gumbel. Bonn: BpB, 2015. 272 S.: Tab., Zeichn., Abb., darunt. farb. (Schriftenreihe BpB; Bd. 1631).
 28. Längin B.G. Die Rußlanddeutschen unter Doppeladler und Sowjetstern: Städte, Landschaften und Menschen auf alten Fotos/ B.G. Längin. Augsburg: Weltbild, 1991. 120 S.: Phot.
 29. Le Bon G. Psychologie der Massen: Monographie/ Aus d. Franz. v. R. Eisler. Köln: Anaconda, 2011. 190 S.
 30. Raeff M. Katharina II // Die russischen Zaren: 1547-1917 / Hrsg. u. Vorw. v. H.-J. Torke. München: Beck, 1995. S. 233-262.
 31. Savoskul M. Russlanddeutsche in Deutschland: Integration und Typen der ethnischen Selbstidentifizierung // Zuhause fremd – Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland: Aufsatzsammlung / DAAD; Zentr. f. Deutschland- und Europastudien; Hrsg. v. S. Ipsen-Peitzmeier u. M. Kaiser. Bielefeld: transcript, 2006. (bibliotheca eurasica; Bd. 3). S. 197-221.

32. Saxer U. Mediengesellschaft: Eine kommunikationssoziologische Perspektive/ U. Saxer. Wiesbaden: Springer, 2012. 968 S.: Tab., Zeichn.
33. Schröder A. Wege der Russlanddeutschen: Auswanderung – Umsiedlung – Rücksiedlung // Migration: Lernchancen für den historisch-politischen Unterricht / Landeszent. f. polit. Bildung Baden-Württemberg; Hrsg. v. K. Pellens. Schwabach: Wochenschau-Verl., 1998. (Didaktische Reihe der Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg). S. 174-191.
34. Steiz D. Vertraute Fremdheit – fremde Heimat: deutsche Sprache und soziale Integration russlanddeutscher Spätaussiedler in Geschichte und Gegenwart / D. Steiz. Marburg: Techum, 2011. 136 S.
35. Strobl R., Kühnel W. Dazugehörig und ausgegrenzt: Analysen zu Integrationschancen junger Aussiedler / R. Strobl, W. Kühnel. – Weinheim; München: Juventa, 2000. 240 S.: graph. Darst. (Konflikt- und Gewaltforschung).
36. Stürmer St., Siem B. Sozialpsychologie der Gruppe: Mit 6 Abb./ St. Stürmer, B. Siem. München; Basel: Reinhardt, 2013. 118 S. (UTB: Psychologie).
37. Treibel A. Migration in modernen Gesellschaften: Soziale Fragen von Einwanderung, Gastarbeit und Flucht / A. Treibler. 5. Aufl. Weinheim; München: Juventa, 2011. 272 S.: Tab., Zeichn.
38. Vogelgesang W. Jugendliche Aussiedler: Zwischen Entwurzelung, Ausgrenzung und Integration/ Unter Mitarb. v. M. Elfert, N. Krämer, Chr. Maas u.a. Weinheim; München: Juventa, 2008. 232 S.: Tab., graph. Darst. (Materialien).
39. Ždanova V. Kommunikatives Verhalten russischsprachiger Emigranten als Indikator ihrer soziokulturellen Orientierungen // Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav): Bd. 7 / Hrsg. v. M. Bayer. München: Sagner, 2004. (Die Welt der Slaven; Bd. 22). S. 244-251.

СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ И СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ

Сентябрь 1941 года. После начала Отечественной войны органы НКВД проводят операции по массовой депортации советских граждан немецкого происхождения с Украины и Крыма на Крайний Север, в Сибирь и Казахстан. Куда бы ни бросали их: в промышленность, строительство, на транспорт, сельское хозяйство – довелось работать в очень тяжёлых условиях. Везде были крайне неудовлетворительные жилищно-бытовые условия, антисанитария. Режим содержания советских немцев регулировался там приказами и инструкциями, идентичными с теми, что регулировали жизнь заключённых.

Рабочие бригады и отряды «Трудармии» в суровых северных широтах направлялись на тяжёлые объекты по добыче алюминиевых руд (бокситов), каменного угля, нефти, золота, а также на лесоповал. Для вывоза продукции строили авто- и железные дороги в самых невиданных местах. Возводили крупные промышленные предприятия, шахты и рудники.

Приход ранней зимы, холода и голода, крепких сибирских морозов, отсутствие тёплой одежды и сносного жилья, крайнее истощение спецпоселенцев безвременно подкашивали здоровье тысяч трудармейцев: отсюда простуда, обморожения, болезни и быстрая смерть. Лекарств и больниц катастрофически не хватало. Потери мобилизованных, утративших трудоспособность, исчислялись десятками тысяч.

Государственная политика сводилась к жёсткому контролю за депортированными. Создавалась густая сеть спецкомендатур, куда регулярно для регистрации должны были являться переселенцы. И хотя после войны в этом не было никакого смысла, с 1948 года коменданты у всех отобрали подписку о невыезде, фактически оставив «навечно» в местах их поселения. Нарушителей ожидало 20 лет «каторжных работ». О жизни и борьбе советских немцев в депортации посвящена настоящая статья.

Ключевые слова: репрессии, массовая депортация, немцы, комендатура лагеря, спецпоселения, холод, голод, болезни, смерть, тяжёлые условия работы, борьба за выезд из страны.

Спецпоселення та спецпереселенці

Вересень 1941 року. Після початку Вітчизняної війни органи НКВС проводять операції з масової депортації радянських громадян німецького походження з України та Криму на Крайню Північ, у Сибір та Казахстан. Хоч би куди кидали їх: у промисловість, будівництво, транспорт, сільське господарство – довелося працювати у дуже важких умовах. Всюди були вкрай незадовільні житлово-побутові умови, антисанітарія. Режим утримання радянських німців регулювався там наказами та інструкціями, ідентичними тим, що регламентували життя ув'язнених.

Робочі бригади та загони «Трудармії» в суворих північних широтах прямували на важкі об'єкти з видобутку алюмінієвих руд (бокситів), кам'яного вугілля, нафти, золота, і навіть на лісоповал. Для вивезення продукції будували авто- та залізничі у найнебаченіших місцях. Зводили великі промислові підприємства, шахти та рудники.

Прихід ранньої зими, холоду та голоду, міцних сибірських морозів, відсутність теплого одягу та стерпного житла, крайнє виснаження спецпоселенців передчасно підкошували здоров'я тисяч трудівників: звідси застуда, обмороження, хвороби та швидка смерть. Ліків та лікарень катастрофічно не вистачало. Втрати мобілізованих, котрі втратили працездатність, обчислювалися десятками тисяч.

Державна політика зводилася до жорсткого контролю над депортованими. Створювалася щільна мережа спецкомендатур, куди регулярно для реєстрації повинні були з'являтися переселенці. І хоча після війни в цьому не було жодного сенсу, з 1948 року коменданти у всіх відібрали підписку про невиїзд, фактично залишивши «навіки» в місцях їх поселення. На порушників чекало 20 років «каторжних робіт». Про життя та боротьбу радянських німців у депортації присвячена дана стаття.

Ключові слова: репресії, масова депортація, німці, комендатура табору, спецпоселення, холод, голод, хвороби, смерть, важкі умови роботи, боротьба за виїзд із країни.

Special Settlements and Special Settlers

September 1941. After the outbreak of World War II, the NKVD authorities carried out operations for the mass deportation of Soviet citizens of German origin from Ukraine and Crimea to the Far North, Siberia and Kazakhstan. Wherever they were thrown: into industry, construction, transport, agriculture – they had a chance to work in very difficult conditions. Everywhere there were

extremely unsatisfactory living conditions, unsanitary conditions. The regime of detention of Soviet Germans was regulated there by orders and instructions identical to those of prisoners.

Workers' brigades and detachments of "Trudarmia" in the harsh northern latitudes were sent to heavy objects for the extraction of aluminum ores (bauxite), coal, oil, gold, as well as for logging. For the export of products, roads and railways were built in the most unprecedented places. They built large industrial enterprises, mines and mines...

The arrival of early winter, cold and hunger, severe Siberian frosts, the lack of warm clothing and tolerable housing, the extreme exhaustion of the special settlers untimely decimated the health of thousands of labor army: hence colds, frostbite, illness and quick death. Medicines and hospitals were sorely lacking. Losses of those mobilized who lost their ability to work were in the tens of thousands!

State policy was reduced to strict control over the deported. A dense network of special commandant's offices was created, where immigrants had to appear regularly for registration. And although after the war there was no point in this, since 1948 the commandants have taken away their recognizance not to leave, leaving them there "forever", otherwise the violators would face 20 years of "hard labor." This article is dedicated to the life and struggle of Soviet Germans in deportation.

Key words: *repression, mass deportation, Germans, commandant's office, camps, special settlements, cold, hunger, disease, death, difficult working conditions, the struggle to leave the country.*

В рамках скорбной даты 80-летия депортации немцев Украины мы попытаемся вскрыть забытые понятия спецпоселений и спецпереселенцев. Тяжкое, несмываемое клеймо «спецпоселенца», «сына или дочери спецпоселенца» вплоть до 1991 года обрекало миллионы людей в Советском Союзе на второсортность, постоянные унижения, ограничения в выборе профессии, в работе и служебной карьере.

Трагичны судьбы миллионов людей и сотен тысяч семей бывших спецпоселенцев. А ведь их численность – и в 1930-е, и в 1940-1950-е годы – примерно равнялась количеству всех заключенных ГУЛАГА. Кнут для целых народов, внедрение страха в гены нации – вот что такое спецпоселения 1940-1950-х годов в СССР.

Из истории вопроса

Свое начало спецпоселение ведёт с 1929–1930 гг. – годов сплошного раскулачивания и коллективизации. Именно тогда насильственное

выселение, как один из многочисленных видов репрессий, приобрело массовый характер. В «отдалённые местности» Советского Союза (на Крайний Север, в Сибирь, Казахстан и другие места) в специальные «трудовые посёлки» направлялись десятки тысяч «кулаков» и «подкулачников» вместе с семьями.

Но уже 28 августа 1941 г. в рамках подготовки к массовым переселениям советских немцев из европейской части СССР в Сибирь и Казахстан приказом наркома внутренних дел Л. Берии в НКВД был создан новый Отдел спецпереселений, подчинявшийся теперь уже не руководству ГУЛАГа, а непосредственно наркому. Отдел организовывал и проводил все депортации советских немцев, проводившиеся с сентября 1941 г. По данным Министерства государственной безопасности (МГБ) СССР, составленным после смерти Сталина, в период с 1936 по 1951 годы более 3 600 000 человек в Советском Союзе были репрессированы по национальному признаку.

То есть люди, не совершившие никаких проступков даже по законодательству той страшной эпохи, были, как тогда говорили, «подвергнуты репрессии» (заметьте: не осуждены, поскольку суда не было) просто из-за принадлежности к какому-то определенному народу.

17 «неблагонадёжных» народов, проживавших в СССР, решением большевистской власти страны были полностью выселены в места принудительного содержания – на спецпоселение. Как правило, это были Архангельская, Вологодская обл., Коми АССР, Урал, Алтай, Сибирь. Огромной резервацией для высланных народов стал в советские годы Казахстан. Основную часть спецпоселенцев составляли немцы. При этом 446 480 из них были выселены в начале войны из АССР немцев Поволжья и соседних областей (Саратовской и Сталинградской).

После войны эту категорию спецпоселенцев значительно пополнили возвращенные в основном из Германии немцы-репатрианты, которых оккупанты эвакуировали при своем отступлении за пределы СССР, а также немцы, ранее мобилизованные в «трудовую армию» и так называемые «местные» немцы, депортированные ранее и постоянно проживающие в регионах Сибири, Урала и Севера.

Таким образом, около 1 250 000 немцев к 1953 году составили почти половину всех спецпоселенцев в СССР. И единственным основанием для применения к ним репрессий стала отметка в паспорте или личном деле – в графе «национальность».

Отметим: если за всю войну (1941–1945 годы) на поселение поступили 949 829 немцев, и здесь сыграли определенную роль военные сообра-

жения, то послевоенное увеличение «немецкого контингента» спецпоселений – целиком и полностью «заслуга» органов НКВД-МВД-МГБ, что несет на себе несмыслимое клеймо произвола и беззакония, геноцида.

Прежде всего, рассмотрим национальный состав взрослых спецпоселенцев (от 17 лет и старше). Итак, на 1 января 1953 года национальный состав 1 810 140 взрослых спецпоселенцев выглядел следующим образом: немцы – 778 975, чеченцы – 183 445, украинцы – 163 653, татары – 111 037, литовцы – 75 024, и т.д.

В списке депортаций – люди 60 национальностей. Самой густой сетью лагерных и спецпоселенческих зон стал степной и малолюдный прежде Казахстан. На втором (после Казахстана) месте из регионов страны по количеству спецпоселенцев – Западная Сибирь. Это шахты Кузбасса, и промышленные предприятия, и леспромхозы, сельское хозяйство.

Статистика, как указывает в своей книге историк и исследователь депортационных процессов Виктор Бердинских, ошеломляет: на учете спецпоселений находилось 641 209 человек (из которых немцев – более 340 000), в том числе: в Кемеровской области – более 153 000, в Красноярском крае – более 108 000, в Алтайском крае – более 105 000, в Новосибирской области – более 92 000, в Томской области – более 67 000, в Омской области – более 61 000, в Тюменской области – более 53 000 человек.

Вот некоторые факты содержания спецпереселенцев, по признанию самих «карающих органов». Проведенное Министерством внутренних дел Коми АССР расследование установило, что спецпереселенцы, работающие на предприятиях лесозаготовительных трестов, находятся в крайне неудовлетворительных жилищно-бытовых условиях. Спецпереселенцы размещены в бараках, оборудованных сплошными нарами, большинство этих бараков требуют капитального ремонта. Из-за отсутствия стекла оконные проемы забиты досками. В бараках недопустимая теснота и антисанитария, на каждого спецпереселенца приходится не более 0,8–1,5 кв. метров жилой площади. Одеждой и обувью (особенно теплой) спецпереселенцы обеспечены крайне неудовлетворительно, вследствие чего среди спецпереселенцев имели место случаи обморожения и в больших количествах простудные заболевания.

Питание спецпереселенцев организовано неудовлетворительно. В большинстве леспромхозов столовые отсутствуют, и спецпереселенцы, работающие в лесу, вынуждены получать положенную им норму продовольствия сухим пайком. Иждивенцы и дети спецпереселенцев, за исключением 300 грамм хлеба, никакими продуктами питания не обеспечиваются.

Среди спецпереселенцев имеется большое количество больных от истощения и утративших трудоспособность людей. Зарплата спецпереселенцам выплачивается несвоевременно, с большими задержками, в результате чего спецпереселенцы вынуждены продавать на рынке свои личные вещи для того, чтобы иметь возможность выкупить положенную им норму продуктов питания. Значительное количество детей спецпереселенцев школьного возраста обучением не охвачено, а дети дошкольного возраста в детские сады и ясли не устроены. Медицинское обслуживание поставлено исключительно плохо, вследствие чего второй год имеют место заболевания сыпным и брюшным тифом.

В результате неудовлетворительных жилищно-бытовых условий, плохого питания и эпидемии сыпного тифа в 1945 году в Коми АССР умерло 1467 человек спецпереселенцев, из них 295 детей до 16-летнего возраста.

Известный украинский писатель Максим Бутченко описал жизнь немецких переселенцев на лесоповале зимой 1942 года в книге «Красный квадрат». События вращаются вокруг мальчишки из немецкой семьи. Вот один эпизод: «10-летний мальчик Йоганн ПЛЕТТ оказался безвинно виноватым – всю его семью выслали из Республики немцев Поволжья в Сибирь, на лесоповал. Отец был коммунистом и глубоко предан делу Партии и Сталина. Но и это не спасло – его загнали ещё глубже, в «Трудармию» на вылов северных рыб на реке Обь. Начальник лагеря неоднократно требовал: КАЖДЫЙ ЁРШ – ПАТРОН ПО ВРАГУ! Вы рыбацкая трудармия, поэтому работайте со всей отдачей, чтоб получить пайку хлеба ...А мать Йоганна с детства была инвалидом: её девочкой ранил штыком член банды, зашедшей в село Херсонской обл. на погром немцев – кулаков. Из раны пошло заражение крови, и чтоб не умерла, ей отрезали ногу. Теперь она была на костылях. Но это не останавливало энкаведистов перед насильственной Депортацией! Безногую женщину отправили вместе с мальчиком на лесоповал, поваром! Он вспоминал: «Тот день был пасмурным. С утра валил снег, с севера дул сильный ветер. Небо заволокло белой пеленой. Приближалось время обеда и на нашу поляну потянулись рабочие люди: через сугробы, потопая в снегу, где до колен, а где и до пояса. Потные, уставшие, они подходили к полевой кухне, брали жестяные миски и кружки, а мама, держась на костылях, насыпала им суп или кашу. Подошло ещё несколько женщин, среди них и Егоровна – та, что вчера цеплялась к председателю колхоза.

– Эй, ты, курва немецкая! Что у нас на обед? – нагло повысила она голос.

- Сейчас принесу, – ответила мать.
- Шевели своей фашистской ж...й! – Егоровна была не в духе...
- Иду, иду. – Я заметил, как мама изменилась в лице.
- И крысёнка своего убери отсюда, смердит.

Настала зловещая тишина. Слышно было, как белка прыгает с ветки на ветку в зимнем лесу, и как трещит хворост в огне.

– Валя, ну чего ты? – к Егоровне обратилась тучная подруга. – Пошли жрать!

– Ты сюда не лезь. Моего мужика забрали на фронт воевать с фашистами, а эта паскуда здесь прохлаждается. Где твой мужик? – скандалистка угрожающе подошла к матери.

– Не знаю, – честно ответила мать.

– А что тут знать? К фрицам перешёл! Бабоньки, гляньте на неё, мужик к гитлеровцам переметнулся, а она здесь нам мозги пудрит! Егоровна подступила ещё на шаг.

– Никуда он не перешёл, – мама прошептала так тихо, что даже я еле слышал её голос.

– Что ты там мелешь? Вы во всём виноваты. Вот газеты писали – «немцы – диверсанты готовили нападение на Советский Союз много лет назад!» – кричала Егоровна, все более распаляясь.

– Я просто жила... – мама стремилась защититься от брошенного ей обвинения.

– Просто? Да вы проклятые гитлеровцы, гады на нашей шее! – злобная женщина приближалась к ней все ближе.

Мама, стоя на костылях, не двигалась. Я подошёл и стал перед ней, чтоб защитить. Но она тихо приказала на немецком, чтоб я отошёл. Егоровну разозлило это ещё больше. Её ругань спугнула лесных птиц, что ютились в верховьях сосен. Ещё немного и злобная женщина набросилась бы на маму. Мне нужно было уйти, бежать, не влезать в спор взрослых. Но, когда скандалистка хотела толкнуть мать, я почувствовал, как душа моя опрокинулась. Я вдруг понял, что никто во всём мире не защитит мою мать – калеку и не защитит за «врага народа», не отвернёт неминуемое. Не было ни единого способа, чтоб предотвратить разнузданный произвол, кроме самого мерзкого и отвратительного для меня... Мой детский разум, так рано научившийся любить, довольно сильно уже умел и ненавидеть. И склоняясь к внутреннему порыву, с наивной смелостью, я выскочил вперёд и бросил палец, будто казачью саблю, способную разрубить аж до сердца:

– Мой отец погиб, защищая великого товарища Берия! – закричал я, и эти мои слова были ложью и правдой одновременно ...Мыслимо, мой отец, преданный коммунист, стал жертвой мании своего вождя? Кто бы мог представить честнейшего работника, чем мой отец, и всю пропасть бедствий, которые нас постигли? Никто из присутствовавших не смог осознать смысла моей фразы, зато, как не удивительно, она подействовала. Егоровна остановилась, ошеломлена таким выпадом, отступила на шаг назад, не понимая, что ей теперь делать. Толпа замолчала. Кто-то потянул скандалистку прочь. Мама устало присела на бревно. А я смотрел вслед горлохватке дикими глазами, злобно ворча себе под нос и видя, как просто передо мной поднимается щит из чёрного потока слов...» [4, С.229–232.].

Трудармия и трудармейцы

Сам термин «Трудовая армия» был заимствован у реально существовавших в годы гражданской войны трудовых армий («революционных армий труда»). Трудармейцами стали называть сами себя те, кто был мобилизован и призван военкоматами выполнять принудительную трудовую повинность в составе рабочих отрядов и колонн.

Начало процессу создания трудармейских формирований положило закрытое постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 31 августа 1941 г. «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР». На его основе в Украине происходит трудовая мобилизация мужчин-немцев в возрасте от 16 до 60 лет.

На начальном этапе было сформировано 13 строительных батальонов, общей численностью 18600 человек, из которых создавали рабочие колонны по 1 тыс. человек в каждой. Несколько колонн объединяли в рабочие отряды. «Трудармия» комплектовалась, прежде всего, из представителей «провинившихся» народов, то есть советских граждан, этнически близких населению воюющих с СССР стран: немцев, финнов, румын, венгров и болгар. Хотя в ней были представлены и другие народы.

Однако, если немцы оказались там уже с конца 1941 – начала 1942 гг., то рабочие отряды и колонны из граждан других отмеченных выше национальностей начали формироваться лишь в конце 1942 года. 7 октября 1942 г. Государственный Комитет Обороны СССР постановил: мобилизовать всех немцев-мужчин в возрасте 15-55 лет включительно и всех женщин-немок в возрасте от 16 до 45 лет (кроме беременных и имеющих детей в возрасте до 3-х лет). Таким образом, все трудоспособное немецкое население СССР было мобилизовано.

Начиная с февраля 1942 г. режим содержания граждан СССР немецкой национальности, мобилизованных в военизированные трудармейские формирования на объекты НКВД, определялся приказами и инструкциями, практически ничем не отличавшимися от условий содержания заключенных. Рабочие отряды, колонны и бригады из мобилизованных немцев использовались на самых тяжелых работах, связанных с большими физическими усилиями.

Они осваивали месторождения руд, угля, нефти, золота, других полезных ископаемых, строили промышленные предприятия – Челябинский металлургический комбинат, Краснотурьинский (Богословский) алюминиевый завод, Соликамский, Карельский целлюлозно-бумажные комбинаты и многие другие предприятия), прокладывали железные и автодороги, изготавливали боеприпасы, производили многое другое.

Речь при этом конечно же идет о восточной части СССР, где было сосредоточено основное промышленное производство.

Фото 2. Спецпоселенки – немки прокладывают узкоколейку для вывоза древесины с лесоповала. Удмуртия, 1952 год. Фото: Собрание Г. Церра

В условиях сурового климата, в нечеловеческих условиях, при плохом питании и обмундировании, отсутствии полноценного отдыха каторжный труд в рабочих отрядах и колоннах приводил к массовому

физическому истощению трудармейцев, влекущему за собой смерть, инвалидность, тяжелые болезни.

Немецкая трудармия в Богословлаге. В годы войны на севере Свердловской области в г. Краснотурьинск сооружался огромный в СС-СР алюминиевый комбинат: страна остро нуждалась в «крылатом металле» для создания самолётов Военно-воздушных сил. Лагерь именовали по-народному «Богослов-лаг». На строительстве комбината работало в среднем 10 200 трудармейцев, из них 9 200 советских немцев. Бесчеловечное отношение, физическое и моральное давление, огульное обвинение надзирателями всех, как виновников войны, многим не давало шансов выжить в тех ужасных условиях. Люди гибли десятками, сотнями в день! Особенно вначале: прибывшие два эшелона немцев-трудармейцев из Украины, уже через полгода почти все оказались на лагерном погосте.

После окончания войны и завершения строительства советских немцев ожидало новое испытание – высылка навечно, а за непокорность – 20 лет каторжных работ! И подписка об отказе от своего дома и возможности возврата туда, откуда были высланы. За годы войны на строительстве комбината погиб 3461 трудармеец, из них 146 киевлян [6], [16].

Этнические немцы, жившие в тот период в Украине, были обречены на трагическую судьбу: результаты депортации, трудармии и спецпоселения таковы, что, во-первых, потери очень высокие – будь то 300 тысяч, которые признают в России, будь то треть всего населения, как считают известные историки, – это очень высокие потери. Но еще важнее то, что из среды этнических немцев вырвали молодое, продуктивное население, которое могло бы иметь детей. То есть, генофонд был необратимо подорван.

Потери населения СССР в 1937–1945 гг.: масштабы и формы.

Точная численность жертв сталинских репрессий все еще вызывает дискуссии, как и вопрос, кто и когда из национальных меньшинств СС-СР первым очутился под молохом репрессий с принудительной депортацией.

В целом, по разным подсчетам, жертвами насильственных переселений в СССР с родных земель, стали от 3,5 до 6 млн чел. При этом свыше 2 млн чел. из них были расселены в Казахстане, более 800 тыс. чел. оказались сосланы в Сибирь. Согласно сведениям, приводимым историком Н. Ф. Бугаев, на спецпоселения в северные и восточные районы страны с 1940 по 1953 гг. «без права возвращения к прежним местам жительства» были выселены из Украинской ССР 570 826 чел. Н. Ф. Бугай считает, что первы-

ми, «кого затронула депортация, были поляки и немцы». В качестве первой этнической депортационной операции он выделяет выселение из прилегавших к польской границе районов УССР 15 тыс. польских и немецких семей (45 тыс. чел.) по постановлению СНК СССР от 28 апреля 1936 г.

Поляки и немцы как политически «неблагонадежные» направлялись в Северо-Казахстанскую и Карагандинскую области. 35 820 поляков и не менее 10 тыс. немцев отселялись из 800-метровой пограничной зоны на территории сооружавшихся укрепрайонов. 35 735 чел. направлялись «по государственному заданию» в Алма-Атинскую, Карагандинскую, Кокчетавскую, Северо-Казахстанскую и Талды-Курганскую области Казахской ССР.

Согласно еще одной точке зрения, первым «наказанным народом» до начала периода массовых политических репрессий в 1937–1938 гг. стали немцы. Исследователь В. Бруль обратил внимание на «печально–трагическое» постановление ЦК ВКП(б) от 5 ноября 1934 г. «О работе среди немецкого населения», обнаруженное в Государственном архиве Новосибирской области. Этот документ позволил ему прийти к выводу о том, что массовый террор начался в 1934–1935 гг.

Историк А. А. Герман также указывает на «жестокие репрессии против советских немцев» в 1934–1935 гг. – так называемую «борьбу против фашистов и их пособников», направленную против получения немцами СССР гуманитарной помощи из Германии во время голодомора.

Спецкомендатуры

8 января 1945 г. Совет Народных Комиссаров СССР принял два закрытых постановления: «Об утверждении положения о спецкомендатурах НКВД» и «О правовом положении спецпереселенцев». В первом постановлении отмечалось, что в целях обеспечения «государственной безопасности, охраны общественного порядка и предотвращения побегов спецпереселенцев с мест их поселения, а также контроля за их хозяйственно-трудовым устройством» в местах спецпоселения НКВД будет создавать спецкомендатуры. Спецкомендатуры подчиняются территориальным органам НКВД.

В обязанности спецкомендантов входили организация учёта и надзора за спецпереселенцами, поиск беглецов, предотвращение и пресечение беспорядков в местах проживания спецпереселенцев. Коменданты должны были осуществлять контроль за хозяйственным и трудовым устройством спецпереселенцев, приём от них жалоб и заявлений и при-

нятие по ним соответствующих мер, выдачу спецпереселенцам, в силу уважительных причин, временных разрешений на выезд за пределы зоны действия комендатуры, без права выезда из района проживания. Комендантам, также, предоставлялось право налагать на провинившихся спецпереселенцев административные взыскания в виде штрафа до 100 руб. и ареста до 5 суток.

Второе постановление Совнаркома обязывало всех спецпереселенцев заниматься общественно-полезным трудом, строго выполнять установленный для них режим и общественный порядок, подчиняться всем распоряжениям спецкомендатур. Запрещалось без разрешения коменданта отлучаться за пределы территории, обслуживаемой комендатурой. Самовольная отлучка приравнивалась к побегу и влекла за собой уголовную ответственность. Главы семей спецпереселенцев должны были в трёхдневный срок сообщать в комендатуру обо всех изменениях, происшедших в семье (рождение ребёнка, смерть или побег кого-либо из членов семьи и т. п.).

На завершающем этапе войны и сразу после её окончания число спецпоселенцев-немцев начало быстро расти, во-первых, за счёт репатриантов (около 200 тыс.) и, во-вторых, за счёт ликвидации «Трудовой армии».

В марте 1946 г. Совнарком СССР дал указание наркоматам, где функционировали трудармейские подразделения, расформировать рабочие отряды и колонны из мобилизованных советских немцев, ликвидировать «зоны», что означало конец «Трудовой армии». Однако все бывшие трудармейцы получали статус спецпоселенцев и, как крепостные, прикреплялись к своим предприятиям, строительствам, лагерям. Им разрешили вызвать и помогли перевезти к себе свои семьи, они получили возможность проживать в общежитиях и на частных квартирах, строить или покупать себе жильё.

В районах проживания бывших трудармейцев и прибывших к ним семей создавались спецкомендатуры. География их размещения была очень широкой. В Акмолинской области создано более 50 спецкомендатур, в т.ч. в Акмолинском районе (с. Садовое и с. Островное), в Атбасарском районе (с. Новосёлки, с. Красная Поляна), Новочеркасском районе (с. Каменка, с. Камышинка, с. Первомайское), а также ряде посёлков в Сталинском, Калининском, Вишнёвском, Шартандинском и Эркентлинском районах. В Кокчетавской области было почти 50 спецкомендатур, в т.ч. в Келлеровском р-н (с. Глубовое, с. Горького, с. Летовочное, с. Красная Каменка, с. Озёрное, с. Подлесное, с. Ростовка и с. Черниговка);

в Чкаловском районе (с. Вишнёвка, с. Донецкое, с. Зелёная Роща, с. Калиновка, с. Ясная Поляна). В Карагандинская область десятки спецкомендатур поселений вокруг промышленных объектов Карагандинского угольного бассейна.

Места депортации немцев Украины в Казахстан и другие местности Российской Федерации:

Пор. №	Республика	Область	Район	Нас. пункт
1	Казахстан	Акмолинская	Акмолинский	
2			Атбасарский	
3			Винновский	
4			Сталинский	
5			Шортандирский	
6		Актюбинская		
7		Алматы-Атнинская	Алматы-Атнинский	
8			Елбекки-Казахский	
9			Етисайский	
10		Средне-Казахстанская	Кировский	
11		Западн-Казахстанская	Чановский	
12		Карагандинская		Караганда
13				Ленинский р-н
14				Сталинский р-н
15				Западный р-н
16				Шахтинский р-н
17				Кировский р-н
18				Кировский р-н
19		Джезказганская		
20		Жезказганская	Айраутский	
21			Арыс-Балкский	
22			Келлеровский	
23			Жезказганский	
24			Красноармейский	
25			Чкаловский	
26			Скальский	
27		Кустанайская		
28		Павлово-Казахстанская	Советский	
29			Соколовский	
30		Семипалатинская	Жарматский	Семипалатинск
31				Калининский р-н
32				Ленинский р-н
33				Октябрьский р-н
34		Талды-Курганская	Талды-Курганский	
35			Кировский	
36			28-гвардейский	
37		Павлово-Казахстанская		
38		ББК	Медведевский Сорокский	Пидущ Тугузда
39	Коми АРСР			
40	КФ АРСР			
41		Мурманская		
42		Новосибирская		
43		Ивановская		
44		Милославская		
45		Кировская		
46		Свердловская		
47		Красноярский край		

Таблица депортации украинских немцев.

Лишь небольшому числу бывших трудармейцев разрешили покинуть свои предприятия и возвратиться в места, откуда их мобилизовали в 1942 г. В это число попали инвалиды, женщины старше 45 лет и матери, у которых остались беспризорные дети, а также мужчины старше 55 лет.

По данным НКВД на 1 октября 1948 г. численность немцев, как самостоятельного контингента спецпоселения, составляла 1012754 человека. Где бы ни проживали советские немцы: в городах и сёлах, где бы ни работали: в промышленности, строительстве, на транспорте или в сельском хозяйстве, их жизнь и труд были чрезвычайно тяжёлыми, что обуславливало низкую рождаемость и высокую смертность.

Так, только в Казахстане с апреля 1944 по июль 1949 гг. умерло 19,5 тыс. человек – около 8% от всех проживавших там немцев. Как следует из документов НКВД (МВД), основная причина всех смертей – тяжёлые материальные и жилищные условия, голод и вспышка тифа в 1944 г. Всего, по данным того же ведомства, очевидно, далеко не полным, с 1 января 1942 г. по 1 октября 1948 г. родилось 25,8 тыс., умерло 45,3 тыс. немцев. Даже эти, далеко не точные данные красноречиво показывают, что уровень смертности немцев в годы войны почти в 2 раза превышал уровень рождаемости. Такое могло происходить только при очень тяжёлых условиях жизни.

Фото 4. Группа трудармейцев немцев – шахтёров на шахте № 36 в Сибири.

В 1949–1953 гг. продолжался рост спецпоселения за счёт включения в него новых групп советских граждан. В 1949 г. были переведены на режим спецпоселения немцы – местные жители Урала, Сибири, дальнего Востока, Средней Азии и некоторых других регионов – всего свыше 100 тыс. человек. Они составляли подконтингент – «местные».

В результате, на 1 января 1953 г. на учёте спецпоселения числилось 2753,4 тыс. человек. Среди них контингент «немцы» составлял 1224,9 тыс. человек, то есть 44,5%. Это был самый крупный контингент спецпоселения.

Все 15 лет существования спецпоселений (1941–1955 гг.) немецкое население СССР, расплывшееся на огромной территории страны, было полностью лишено каких-либо возможностей поддерживать и сохранять свою национальную идентичность. Вокруг него была создана такая морально-психологическая атмосфера, что на работе, в общественных местах немцы вынуждены были говорить на русском языке и только дома, в тесном семейном кругу, они могли позволить себе объясняться по-немецки. Не было возможности ни читать, ни писать на родном языке. Тем более немцы не имели возможность сохранять свои традиции и обычаи, народную культуру (обряды, песни, танцы и т. п.). Фактически под запретом была религиозная жизнь. Особенно отрицательно всё это сказывалось на молодом поколении – детях, родившихся перед войной, в годы войны и в послевоенное время. Они были лишены возможности не только обучаться на родном языке, но даже изучать его.

Тяжёлая жизнь и работа, постоянная борьба за выживание не давали возможности родителям уделять своим детям должное внимание, тем более передавать им традиции национальной культуры. Да и сами взрослые, вынужденные адаптироваться к новым условиям жизни, постепенно теряли многие свои национальные черты, формируя новые привычки, усваивая и перенимая обычаи и нравы, элементы быта и культуры окружающего населения.

Медленнее эти процессы шли в сельской местности, особенно в районах традиционного проживания немцев в Сибири, Казахстане, Средней Азии, быстрее – в городах, рабочих посёлках, там, где немцев было мало. На спецпоселении они подвергались не только национальной дискриминации, они были лишены многих общегражданских прав, их жизнь постоянно наталкивалась на различного рода запреты, часто просто абсурдные.

Это вынужден был признать даже министр внутренних дел СССР С. Круглов в 1953 г.: «На местах зачастую ущемляется правовое положение

спецпоселенцев: без надобности создаётся излишне жестокий режим, запрещается свободное передвижение по жизненно необходимой для спецпоселенцев территории, устанавливается частая регистрация в спецкомендатуре, создаются препятствия к выездам в командировки, на лечение и учёбу, что влечёт за собой подачу ими большого количества жалоб».

Спецпоселенцы не имели паспортов, что фактически делало их изгоями в обществе, затрудняло устройство на работу, получение почтовых отправок и т. п. Кроме того, спецпоселенцы не призывались на военную службу, им не разрешалось работать в милиции и других силовых структурах. Они не могли занимать сколько-нибудь важные посты и должности в государственных органах и учреждениях, в сферах народного хозяйства, здравоохранения, образования, культуры. Дети спецпоселенцев состояли на «посемейном» учёте с момента рождения до исполнения им 16 лет. После этого их ставили на персональный учёт, то есть они становились «полноценными» спецпоселенцами. Хотя формально молодые спецпоселенцы и не были лишены права получать высшее или специальное среднее образование, однако подавляющее большинство их не могло поступать в вузы и техникумы, так как практически все эти учебные заведения находились за пределами зон спецпоселения, а выезд из зон запрещался.

После смерти Сталина многие ожидали перемен. Так, например, планировалось снять с учёта спецпоселения около 2-х млн. человек. Большую часть этого контингента должны были составить советские немцы, выселенные в 1941 г. из европейской части СССР и постоянно проживавшие в других регионах страны.

С учёта спецпоселения предлагалось также снять всех детей, которым к моменту их депортации не исполнилось 18 лет (и в дальнейшем, детей спецпоселенцев на учёт не ставить), коммунистов, комсомольцев, орденосцев с семьями, членов семей погибших при защите Родины, пожилых людей (женщин старше 55, мужчин старше 60 лет), инвалидов.

Руководство МВД предлагало также отменить целый ряд документов, на основании которых все эти люди оказались на спецпоселении. В документе специально оговаривалось, что освобождение со спецпоселения не влечёт за собой возврат бывшим спецпоселенцам их имущества, оставленного при депортации.

Особо следует отметить, что документ МВД не содержал никаких предложений о запрете бывшим спецпоселенцам возвращаться к местам прежнего проживания. Но на паспорте ставили метку «39». Это означало, что они не имели права заезжать в крупные города.

Вместе с тем, органам власти всех уровней предлагалось принять меры к тому, чтобы лица, освобождённые от спецпоселений, оставались жить на прежних местах, в том числе предоставлять бывшим спецпоселенцам долгосрочные (на срок до 10 лет) ссуды на строительство жилья размером до 10 тыс. рублей, распространить на них действие ряда льгот, предусмотренных для районов Крайнего Севера и Сибири.

Последствия спецпереселений

Спецпоселения для немцев были отменены 13 декабря 1955 г., «...учитывая, – как говорилось в Указе Президиума ВС СССР, – что существующие ограничения в правовом положении спецпоселенцев...в дальнейшем не вызываются необходимостью».

Однако, пункт 2 этого Указа гласил, что снятие с немцев ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращения им имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться на места, откуда были выселены. Они не должны были более ежемесячно отмечаться в комендатуре, им разрешили выезд за пределы места жительства, однако обвинение в «измене» тяготело над ними до 29 августа 1964 г., когда оно было формально снято очередным Указом Президиума Верховного Совета СССР, признавшим, что «огульные обвинения» «в активной помощи и пособничестве немецко-фашистским захватчикам», которые были предъявлены советским немцам в Указе от 28 августа 1941 года, «были не обоснованными», Указ 1964 г. свидетельствовал, что «...в действительности в годы Великой Отечественной войны подавляющее большинство немецкого населения вместе со всем советским народом своим трудом способствовало победе Советского Союза над фашистской Германией, а в послевоенные годы активно участвует в коммунистическом строительстве». Но признание несправедливости, совершенной по отношению к немцам, не означало разрешения вернуться на родину.

Относительно немцев было решено, что они «укоренились» на новых местах и должны там оставаться. 2 января 1965 г. в Москву прибыла первая делегация высланных немцев – 13 членов Инициативной группы «коммунистов, комсомольцев и беспартийных». Они привезли письма на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР А.И. Микояна, подписанные в общей сложности 660 немцами. Авторы этих писем выражали благодарность партии и правительству за снятие с «советско-немецкого» народа необоснованных обвинений и заявляли, что

они – не часть немецкого, швейцарского или австрийского народа, а отдельный народ, имеющий родину в России. Они настаивали не только на разрешении вернуться в родные места, но и на восстановлении автономной немецкой республики.

Вопрос о восстановлении автономии для немцев имел особое значение – не только как свидетельство полной реабилитации и даже не только как необходимое условие сохранения и развития национальной культуры, но как единственная возможность создания как бы острова спокойного существования в стране, где ненависть ко всему немецкому, возникшая в годы войны с Германией, не угасла.

Быстрым темпом проходила ассимиляция. Если в 1959 г. 75% немцев считали родным языком немецкий, то в 1970 г. такие немцы составили только 66,8%, а в 1979 г. – 57%.

Многие немецкие семьи стали добиваться разрешения на выезд в ФРГ к родственникам еще в 1950-е годы, а есть и такие, которые начали делать подобные попытки в 1920-е годы. Однако массовым движение за эмиграцию среди немцев стало во второй половине 1960-х годов, после того как пропала надежда на восстановление республики немцев Поволжья.

Конечно, немецкая эмиграция имеет, как и еврейская, не только национальные, но и социальные корни: ведь есть возможность добиваться выезда в ГДР, тоже немецкую страну, но с аналогичным советскому социалистическим строем. Однако немцев, которые просят отпустить их в ГДР, очень мало – подавляющее большинство стремится решить в ФРГ одновременно и национальные и социальные проблемы.

Лишь с 1974 г., после долгих усилий советских немцев, пошло им навстречу и правительство ФРГ, которое тоже стало добиваться разрешения на выезд для советских граждан, имеющих родственников в ФРГ. К этому времени подали заявления на выезд около 40 тысяч немцев. В Эстонии, Латвии, Казахстане и других местах они создали эмиграционные комитеты для коллективных усилий по получению разрешений на выезд.

11. 02. 1974 г. в Москве у здания ЦК КПСС состоялась демонстрация немцев, добивающихся разрешения на выезд. Во время этой демонстрации Людмила Ольденбург со своими малыми сыновьями приковала себя к светофорному столбу около здания ЦК. 17 февраля состоялась аналогичная демонстрация немцев в Таллинне. С тех пор демонстрации стали распространенной формой борьбы немцев за выезд. Чаще всего такие демонстрации проводятся в Москве.

Своеобразный способ протеста, применяемый немцами, добивавшимися выезда в ФРГ, – отказ от гражданства СССР со сдачей советского паспорта. Впервые этот способ применили около 300 немцев Казахстана и Киргизии в конце 1976 г. Одновременно они обратились с письмом о тяжелом положении немцев в СССР в международные правозащитные организации и в Московскую Хельсинкскую группу (Правозащитное движение). Несколько активистов немецкого движения были, в связи с этим, арестованы за нарушение «паспортного режима» и осуждены на лагерные сроки от нескольких месяцев до полутора лет.

С 1976 г. начались обращения немцев в Московскую и Литовскую Хельсинкские группы. Организаторы коллективных жалоб подвергались преследованиям вплоть до осуждения на лагерные сроки – по сфабрикованным уголовным статьям или «за клевету на советский строй» (так обычно квалифицируется указание в коллективных письмах на дискриминацию немцев в СССР). «Клеветнический» характер таких заявлений опровергается на суде выступлениями немцев с благополучными биографиями.

С 1980 г. давление на немцев, добивающихся разрешения на выезд в ФРГ, усилилось, о чем свидетельствует Московская Хельсинкская группа, посвятившая немцам-отказникам четыре своих документа, из них три – в 1980–1981 гг. В заявлении 246 немцев-отказников из Кабардино-Балкарии, направленном в 1980 г. в Президиум Верховного Совета СССР, в немецкий Бундестаг и на Мадридскую конференцию Хельсинкских стран, отказники жалуются на произвол и грубость властей, к которым они обращаются за разрешением на выезд.

Вынужденные обращаться с жалобами на местное начальство в высшие инстанции, немцы-отказники и там наталкиваются на беззакония. В этом же письме 246 немцев сообщается, что 10 ноября 1980 г. за посещение ОВИРа в Москве были задержаны и вывезены на место жительства под конвоем 15 немцев-жалобщиков. Двое из них были сброшены с железнодорожного перрона на рельсы сотрудниками КГБ. Г. Миллер, адрес которого был проставлен в этом письме для ответа, был арестован.

Движение за выезд в ФРГ, особенно после того, как западногерманское правительство стало поддерживать это движение, способствовало преодолению национальных комплексов у советских немцев. Среди них нашлись люди, не ограничивавшиеся жалобами на национальную неприязнь окружающих, но требующие признания заслуг советских немцев.

Немецкая эмиграция из СССР выразилась в следующих цифрах: 1971 г. – 1145 человек, 1972 г. – 3423 человека, 1973 г. – 4494 человека, 1975 г. – 5985 человек, 1976 г. – 9704 человека, 1977 г. – 9274 человека, 1978 г. – 8445 человек, 1979 г. – 7226 человек, 1980 г. – 6650 человек, 1981 г. – 3723 человека, 1982 г. – 1958 человек.

Политика дискриминации немецкого этноса в Советском Союзе, его раскулачивание, насильственные депортации, специальные поселения людей в совершенно не пригодных для проживания местах, их содержание в спецлагерях и «трудовых армиях» с жестоким режимом приводили к неисчислимым жертвам, болезням и массовым смертям. А те, кто сумел выжить в тех невыносимых лагерных условиях, до конца жизни боролись за то, чтоб вырваться из пресловутого «советского лагеря» на свою историческую Родину. Если самим довелось жить не в ту эпоху, то хоть бы детей вывезти, выучить и выпустить в мир свободного демократического европейского общества.

Заключение. Каждая страна стремится к внутреннему спокойствию, сплачивая населяемые народы, нации, культивируя толерантность религиозного многообразия. Мудрые правители не станут провоцировать революцию или контрреволюцию. Те государства, где грубо попирают права народов, право наций, свободу совести – недолговечны. Невзирая на торжественное провозглашение, в СССР так и не был решён национальный вопрос. Отнюдь, реальная политика большевистской партии была нацелена на разобщение народов, классовую борьбу: травлю одних групп другими, бедных на богатых, атеистов на глубоко верующих, разорение храмов, уничтожение национальных элит и священнослужителей, притеснение несогласных, гонения инакомыслящих, изоляция диссидентов...

Насильственные депортации целых народов, покрытие страны густой сетью спецлагерей и трудармии, стимулирую подозрительность и поощряя доноительство, проведение «национальных операций» и, как следствие, разворачивание массовых репрессий – подорвут основы любого государства. Так и произошло с Советским Союзом в декабре 1991 года. Однопартийная, коммунистическая, тоталитарная система прекратила своё существование.

Источники и литература:

1. Бердинских В.А. «Спецпоселенцы. Политическая ссылка народов Советской России». Изд-во Новое литературное обозрение. 2005.
2. Бруль В. И. «Немцы в Западной Сибири». Топчиха. 1995.
3. Бугай Н.Ф. Проблема депортации и реабилитации граждан Советского Союза, России в историографии стран ближнего и дальнего зарубежья. История и историки. *Историографический вестник*, М., 2010.
4. Бутченко М. «Червоний квадрат»: Роман / Переклад з російської Володимира Верховня. Київ, 2020. С.229-232.
5. Герман А.А. Советские немцы в лагерях НКВД в годы Великой Отечественной войны: вклад в победу. *Военно-исторические исследования в Поволжье*. Выпуск 7. Саратов: Научная книга, 2006. С. 278–299.
6. Книга Памяти трудармейцев, погибших в Богословлаге. Составитель И.Ф. Вайс. Издательский дом филиала БАЗ-СУАЛ. 2001.
7. Президиум ВС СССР, Указ от 28 августа 1941 г. «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья».
8. Президиум ВС Союза ССР, Указ от 25 ноября 1948 г. о высылке немцев и других народов навечно.
9. Президиум ВС Союза ССР, Указ от 13 декабря 1955 г. об отмене спец.поселений.
10. Президиум ВС Союза ССР, Указ от 29 августа 1964 г. о снятии «огульных обвинений» в измене немецкого народа.
11. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 31 августа 1941 г. «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР».
12. Постановление Государственного Комитета Обороны СССР от 7 октября 1942 г. о мобилизации всех немцев-мужчин от 15 до 55 лет включительно и всех женщин-немок в возрасте от 16 до 45 лет (кроме беременных и имеющих детей до 3-х лет).
13. Постановление СНК СССР от 8 января 1945 г. «Об утверждении положения о спецкомендатурах НКВД».
14. Постановление СНК СССР от 8 января 1945 г. «О правовом положении спецпереселенцев».
15. Реабілітовані історією. Житомирська область, т. 7; кн. 2. Географія створених комендатур – Таблиця на стор. 18-20.
16. Deutsche Zentrale Zeitung, №5 (11). 2004. Список немцев-трудармейцев – граждан Украины, погибшие в Богословлаге в годы войны. Составитель Александр Дынгес.

Ейхельберг Евгений

Тема депортации этнических немцев из Украины в передвижной выставке по истории российских немцев и в публикациях Землячества российских немцев

Тема депортации немцев Украины во время Великой Отечественной войны, которые были высланы в отдаленные регионы бывшего Советского Союза, отражена в стендах передвижной выставки по истории российских немцев и в публикациях Землячества российских немцев. Передвижная выставка Землячества представляет важную позицию в немецком обществе, препятствует забвению темы депортации и умалению ее роли в сознании общества. Тема полученной в результате депортации межпоколенческой травмы остается актуальной.

Ключевые слова: передвижная выставка, история российских немцев Украины, репатриированные, депортация, землячество российских немцев.

Тема депортації етнічних німців з України у пересувній виставці, присвяченій історії російських німців та у публікаціях Земляцтва російських німців

Тему депортації німців України під час Великої Вітчизняної війни, які були вислані у віддалені регіони колишнього Радянського Союзу, відображено у стендах пересувної виставки з історії російських німців та в публікаціях Земляцтва російських німців. Пересувна виставка Земляцтва представляє важливу позицію в німецькому суспільстві, перешкоджає забуттю теми депортації та применшенню її ролі у свідомості суспільства. Тема отриманої внаслідок депортації міжпоколінської травми залишається актуальною.

Ключові слова: пересувна виставка, історія російських німців України, репатрійовані, депортація, земляцтво російських німців.

The Germans of Ukraine Deportation in the Traveling Exhibition on the History of Russian Germans and in the Publications of the Association of Russian Germans

The topic of the Germans of Ukraine deportation during the Great Patriotic War who were deported to remote regions of the former Soviet Union, is reflected

in the stands of the traveling exhibition on the history of Russian Germans and in the publications of the Association of Russian Germans. The traveling exhibition of the Association represents an important position in German society, prevents the topic of deportation from being forgotten and its role in the consciousness of society being belittled. The topic of intergenerational trauma resulting from deportation remains up to date.

Key words: *the traveling exhibition, the history of Russian Germans of Ukraine, repatriated, deportation, Association of Russian Germans.*

Тема депортации немцев Украины занимает особое место в публикациях землячества российских немцев (Landsmannschaft der Deutschen aus Russland) в Германии, и в проводимых проектах, в частности в передвижной выставке по истории российских немцев. Это объясняется тем, что немцы из Украины играли особую роль в его образовании в 1950 г. Среди основателей землячества были такие выдающиеся выходцы из Украины, как пастор Генрих Реммих (Heinrich Roemmich) и другие. По переписи 1950 г. в Западной Германии насчитывалось 51 тыс. немцев, родившихся в пределах границ Советского Союза до 1939 г. Наиболее активные их представители объединились в рамках Землячества немцев из России, стали добиваться разрешения на переезд в Германию немцев, депортированных в СССР и оставшихся в местах ссылки. Особенно активную роль играли немцы, которые смогли эмигрировать в Германию после революции 1917 г., а также выходцы из черноморского региона, которые были административно переселены в 1943–44 гг. в Германию и смогли укрыться после войны в Германии и уклониться от т.н. репатриации – насильственного возвращения в места ссылки в Советском Союзе. Из 350. 000 немцев, которые были переселены из Украины с целью германизации польских территорий в рамках акции «Heim ins Reich» (Домой в Рейх) были насильственно депортированы на восток в 1945 г. примерно 250.000. Речь идёт о третьем этапе депортации немцев – о депортации выходцев из Украины в Советский Союз в 1945-46 гг. Многие смогли скрыться и уклониться от т.н. репатриации, потому что смогли скрыть свое происхождение и тот факт, что они переселены из бывшего Советского Союза. В первое послевоенное время российские немцы имели большие опасения, что их тоже могут репатриировать, поэтому сначала они называли свое объединение очень осторожно - землячеством переселенцев с востока. Одним из направлений работы Землячества немцев из России стала разработка и исследование истории российских немцев.

Уже из первых публикаций Землячества стало очевидно, что депортации немцев Украины берут свое начало, по сути, в 1930-е годы. Во многих сообщениях, семейных хрониках описываются аресты 1930-х годов и особенно 1937 г. В ежегоднике 1966 г. Карл Штумпп писал о волне массовых ссылок в 1936–38 гг. и вплоть до 1940 гг. [1, с. 11]. Трагическая одиссея берет свое начало в середине августа 1941 г. Трагический путь крымских немцев отображен на карте К. Штумппа в ежегоднике 1966 г. [1, с. 26]. Хотя в некоторых воспоминаниях иногда перенимается советская терминология и говорится, например, об эвакуации немцев из Крыма на Северный Кавказ [1, с. 25], но на самом деле это было насильственное выселение, депортация, как это следует из описаний. Насильственное перемещение – это наиболее распространенный термин, который используется в описаниях. Понятие депортации в отношении российских немцев первоначально не использовалось. Сначала его применяли в научной литературе в пятидесятые годы прежде всего в отношении пограничных народностей, которые были депортированы в Советском Союзе в период Второй мировой войны [2, с. 9]. Несколько позднее это понятие стало применяться и в отношении российских немцев. В ежегоднике 1973–81 гг. первый раз применяется понятие депортации – как в отрывке из работы Б.Пинкуса, так и в воспоминаниях очевидцев, которые были высланы из разных регионов Советского Союза [2]. До этого использовался термин насильственного перемещения (*Verschleppung*). В памятной книге 2011 г., посвященной семидесятилетию депортации, приведён анализ Альфреда Айсфельда – он систематизировал данные по первым военным месяцам. Уже в первый день войны происходили аресты отдельных немцев, но систематическое переселение, выселение начались в августе 1941 г. [3, с. 50]. В актуальной брошюре по депортации немцев в Советском Союзе, которую можно прочитать на интернет-странице землячества, приводятся данные о депортации и на территории Украины. Уже 14 августа 1941 г. по приказу армейского командования была проведена депортация немцев с территории Крыма, депортация проходила также на территории Запорожья [4, с. 37].

Особый этап в истории немцев Украины представляет административное переселение немцев в 1943–44 гг. в Вартеланд, Вартегау, которое отражено во многих публикациях. Иногда переселение в Вартегау рассматривается как депортация, но на самом деле это не так. Это было вынужденное переселение, которому не было альтернативы. В противном случае немцев ожидала трагическая судьба уже депортированных на восток. Например, Юхан Бауэр подробно описывает переселение из

деревни Александрхиль в Одесской области в Вартегау. Органы местного управления получили указание подготовиться к переселению – в течение восьми дней жители должны были подготовить повозки [1, с. 43]. Административное переселение немецкого населения Украины на запад на несколько лет отсрочило депортацию немцев на восток. В многочисленных воспоминаниях об административном переселении немцев в Вартеланд говорится как правило, как о бегстве от Красной Армии и никогда как о депортации.

Начало трагический эпопеи российских немцев отражено и в многочисленных фотографиях, которые опубликованы также в публикациях землячества. Так, например, начало походного эшелона из колонии Глюксталь под Одессой в Вартеланд [5, с. 142]. На фотографиях редко видны мужчины – большинство из них были репрессированы уже в тридцатые годы. В отдельной брошюре землячества, посвящённой истории немцев в причерноморском регионе, также отдельно рассматривается тема депортации. Почетный президент землячества немцев из России Гертруда Браун подробно описывает бегство из Ландау в марте 1944 г., которое отражено и на фотографиях [6, с. 20]. По окончании войны все немцы из бывшего Советского Союза и в особенности Украины должны были быть возвращены в Советский Союз и наказаны как предатели родины. Уже в январе 1944 г. вышел дополнительный приказ об аресте фольксдойче и их выдворение в специальный штрафной лагерь в Черногорске под Красноярском [4, с. 55]. До сих пор точно неизвестно – сколько российских немцев вернули в Советский Союз [4, с. 43]. В воспоминаниях очевидцев подробно описывалась ситуация вокруг репатриации немецких граждан - выходцев из черноморского региона Украины, отмечалось, что с помощью западных военных представителей и немецкой полиции они были советской военной администрацией как правило обманутыми обещаниями и насильственно отправлены в места ссылки – репатриированы. В воспоминаниях подробно описывались методы т.н. репатриации [7, с. 122]. По сути, речь идёт о депортации немцев в отдаленные места Советского Союза.

Уже в первоначальных публикациях тема депортации российских немцев на восток занимала большое место, их судьба была часто неизвестна, отсутствовали какие-либо достоверные сведения о родных и близких людях. До 1956 г. судьба депортированных немцев была неизвестна, люди не знали, где их близкие, братья, сестры. Амнистия в декабре 1955 г. принесла облегчение: режим спецпоселений закончился, немцы могли покинуть отдаленные и неблагоприятные для жизни места, но все нем-

цы должны были подписать соглашение, что они не могут вернуться назад; начались поиски близких, и через эти письма, благодаря этим письмам ситуация прояснялась, стало более понятно, где теперь оказались немцы. Начались миграционные движения. Указы правительства 1956 и 1958 гг. закрепили для Украины положение, что депортированным не полагается возвращение собственности и они не могут возвращаться домой в свои бывшие родные места. В опубликованных воспоминаниях описывается также насильственное удержание немцев, которые были призваны в вермахт, в лагерях до 1964 г. и где они должны были и дальше оставаться в лагерях.

В публикациях 1950-х гг. ещё нет достоверных данных о численности потерь среди немецкого населения, поэтому, исходя из общей трагической в целом ситуации, трагического положения всех российских немцев, авторы настраивались на самое худшее и исходили в своих оценках из более высокого числа потерь. Эта тенденция к завышению потерь была характерна для некоторых публикаций. Показательны оценки в ежегоднике 1958 г. В Вартегау переселилась 295.000, из них 80.000 смогли избежать репатриации и примерно 180.000 были в 1945–46 гг. репатрированы, то есть депортированы на восток. 15% российских немцев погибли в результате переселения в Вартегау [8, с. 93]. Нечеловеческие условия репатриации напоминали депортации 1941 г., приблизительные оценки потерь репатриированных оценивались очень высоко – в 37%. Др. Карл Штумпп, писал о том, что мы вряд ли сможем узнать, сколько на самом деле погибло людей [9, с. 7]. Во многих воспоминаниях подробно описывается, как происходила депортация советских немцев из Германии: сначала их пытались уговорить, потом начинали насильно регистрировать и всегда обещали привезти обратно на родину, в родные места, но оказалось, что везут далеко на восток. В ежегодниках (Heimatbücher) публикуются воспоминания депортированных немцев. Так, депортация из Крыма описывается в ежегоднике 1966 г. Теодор Айзенбраун описывает выселение немцев, начиная с 20 августа 1941 г. в Казахстан [1, с. 24]. В ежегодниках публикуются воспоминания депортированных немцев и последующие переселения украинских немцев. Нелли Дез описывает в своих воспоминаниях, как она смогла вместе с матерью избежать депортации уже в середине 1946 г. из Баварии - американской зоны. Мария Майсам описывает трудности переселения и жизни на оккупированной нацистской Германией польской территории, как они были переселены в Польшу и были рады выбраться оттуда. Но ее семью ожидал тяжелый путь не домой, а в Коми [10, с. 170].

Депортация являлась актом мести тоталитарного режима по отношению ко всем российским немцам, и это было очевидно. Землячество занимало четкую позицию в отношении депортации, её руководители оценивал её последствия как ликвидацию немецкой группы. Спустя более чем десятилетие после войны, когда начались первые реабилитационные процессы, они подчеркивали, что реабилитация немцев не проводится [8, с. 7]. Во многих воспоминаниях российских немцев присутствует тема депортации и преследований. Показательны такие названия статей, как «Семья за колючей проволокой» («Familiengründung hinter Stacheldraht» von Anne Straub), «Большинство никогда не вернулись назад» («Die meisten kamen nie zurück» von Eduard Pfeiffer), «Мертвые из деревни Бергдорф» («Die Toten von Bergedorf» von Wilhelm Obernauer), «Вторая ссылка» («Zweite Verschleppung» von Ilse Dietrich).

Первая памятная книга, полностью посвященная теме депортации, вышла в 1981 г. (Heimatbuch 1973–1981), следующая в 1994 (Heimatbuch 1992–94) и затем в 1998 гг. (Heimatbuch 1997–1998). Книга – Heimatbuch 2001–2002 годов посвящена 60-й годовщине изгнания российских немцев, памятная книга 2016 г. посвящена 75-й годовщине депортации. Большие разделы по депортации содержатся в памятных книгах 2017 г. Большую роль в исследовании темы депортации и трудовой армии сыграли, прежде всего, работы историков Альфреда Айсфельда (Alfred Eisfeld), Аркадия Германа, Виктора Кириллова и Виктора Кригера (Viktor Krieger). С их работ начинается серия больших публикаций о депортации и трудовой армии, основанных на анализе большого количества архивных данных и других документальных источников. Новейшие публикации хорошо известны. Новейшие онлайн-публикации доступны, их можно посмотреть, начиная с 2015 г., и проанализировать, задав в режиме поиска «Украина» или «депортация». На скриншоте сайта lmdr.de показаны 10 поисковых результатов в журнале. В актуальных публикациях используется, как правило, термин депортация, репатриация используется редко и как правило в кавычках. Показателен пример из совмещенного восьмого и девятого номера журнала 2020 г. 28 поисковых результатов по депортации и только два по репатриации, 21 – по Украине.

Публикации землячества: ежегодные издания Heimatbücher, ежемесячные журналы «Volk auf dem Weg» – выступали важным средством коммуникации и объединения разрозненных российских немцев в Германии. Они выступали как собрание воспоминаний, помогали восполнить потерю родины, родных, восполнить образовавшуюся пустоту,

которая образовалась после войны и разрушения всех родственных и социальных связей. Глубоко травмированные, они читали в книгах землячества воспоминания других, могли оценить масштаб исторической трагедии, они обнаруживали, что находятся не в полной изоляции и продолжали искать. Публикации землячества были с самого начала средством, одним из способов найти потерянных родных, пережить страдания, трагические потери. Особое место в деятельности землячества занимали вопросы содействия возвращению российских немцев из мест ссылки и лагерей в Советском Союзе в Германию. Так, в своем традиционном вступительном слове пастор Генрих Реммих в 1965 г. рассматривает правовые вопросы возвращения репатриированных немцев в Германию: «Десятки тысяч немцев ждут возвращения в Германию, они насильственно держатся в местах высылки» [11, с. 5].

В публикациях землячества широко освещаются и работы по теме депортации и трудовой армии писателей, изданные в различных издательствах. Среди них работы писательниц о трудовой армии, насильственном содержании женщин в лагерях, трагические семейные истории времён войны глазами детей. Особенно важно издание произведений писательниц о депортации и насильственном труде в трудармии женщин. Наиболее известны среди них переработанные в литературной форме воспоминания Нелли Косско (Nelli Kossko).

Тема депортации нашла полное выражение и в материалах передвижной выставки «Народ в пути». Передвижная выставка по истории российских немцев и их интеграции в современное общество стала одним из фундаментальных проектов Землячества (руководители этого проекта – Яков Фишер и автор статьи), она показывается при федеральной поддержке по решению немецкого парламента и заказу министерства внутренних дел Германии в парламентах федеральных земель, в ратушах, в церквях и, прежде всего, в школах. В материалах выставки исторического прошлого российских немцев нашла отражение и тема их депортации. С материалами можно подробно ознакомиться на интернетном портале проекта (www.deutschausrussland.de). Она рассчитана на различные аудитории, но задумана в первую очередь как школьный просветительский проект, и подавляющее большинство мероприятий проходит в учебных образовательных учреждениях Германии. Выставку сопровождают брошюры и каталоги [12; 13], другой раздаточный материал для посетителей выставки.

Темы депортации и принудительного, подневольного труда российских немцев в трудовой армии, их насильственного содержания в

местах ссылки рассматриваются в отдельных стендах выставки (всего их 24). Эти темы вызывают особый интерес у посетителей выставки. Несколько стеллажей показывают самый трагический этап – депортацию 1941 г. и последовавшие за ней трудовую армию, спецпоселения, комендатуру, под которой находились немцы, как и другие национальные группы, некоторые – до 1957 г. Так, стенд четвертый и седьмой выставки показывает семейные хроники высланных на примере двух семей из черноморского региона. Ее автор Мета Пфлугфельдер-Баун подробно описывает в своей хронике основные этапы своей жизни: конец немецкой деревни Людвигсталь, депортацию всех мужчин в трудовые лагеря и их гибель, перемещение украинских немцев в Вартеланд и последующую их депортацию в лагеря Сибири, 13 лет, проведённые вальщицей леса и последующий в 1958 г. переезд в Казахстан. Семье Пфлугфельдер-Баун удалось переехать в Германию только в 1992 г. [13, с. 14–15].

Стенд 12 посвящен депортации российских немцев из европейской части СССР, приводятся данные о численности всех депортированных, в особенности, из Украинской ССР 392 458 и из Республики Крым 51 299 человек [13, с. 26]. Стенды 13 и 14 посвящены теме подневольного труда в трудовой армии, показывают ссылку «на вечные времена», подневольное положение российских немцев под комендатурой, показательны иллюстрации Виктора Хура (Viktor Hurr), Михаэля Дистерхефта (Michael Disterheft), изображающие отчаянное положение сосланных немцев, которые были созданы на основе их личных воспоминаний [13, с. 29–30]. Стенд 15 описывает судьбу немцев под немецкой оккупацией, когда почти 350.000 немцев, прежде всего, в Украине смогли избежать депортации из-за быстрого наступления вермахта. Архивные снимки 1943 г. показывают маршруты беженцев из Украины в Вартеланд. После окончания войны они были разысканы, переданы советскому «репатриационному командованию» и депортированы в Советский Союз.

Конечно, кратковременного появления выставки в помещениях земельных парламентов, городских советов, в церквях, школах недостаточно, и эта тема должна войти в школьные планы в Германии. Всего после войны подверглось принудительному выселению из Восточной Европы 14 млн немцев. И сейчас необходимо освещение этой темы в школьных программах – в рамках более общей темы насильственного изгнания людей с их территорий. Российские немцы общей численностью до 4,5 млн человек составляют значительную часть немцев, родители которых или они сами испытали эту судьбу, и знания этой истории образуют важный компонент коллективного самосознания общества.

1 Heimathuch der Deutschen aus Rußland 1966. Herausg. von Landsmannschaft der Deutschen

ДЕПОРТАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ УНИЧТОЖЕНИЯ ЭТНОСА

В статье рассмотрены вопросы депортации германского населения в отдаленные районы СССР. Автор считает, что депортацию немецкого населения можно расценивать как акт мести, элемент геноцида этнических немцев по ложным и фальшивым обвинениям. Приведены примеры и факты того, в каких невыносимо тяжелых условиях приходилось жить немецким семьям в спецпоселениях на бескрайних просторах Казахстана, Сибири, крайнего севера СССР. Рассмотрены также вопросы репатриации этнических немцев в Советский Союз и их дальнейшая судьба в последние годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: депортация, этнические немцы, репатриация, спецпоселение.

Депортація як інструмент знищення етносу

У статті розглянуто питання депортації німецького населення у віддаленні райони СРСР. Автор вважає, що депортацію німецького населення можна розцінювати як акт помсти, елемент геноциду етнічних німців за хибними та фальшивими звинуваченнями. Наведено приклади та факти того, в яких нестерпно важких умовах доводилося жити німецьким сім'ям у спецпоселеннях на безкраїх просторах Казахстану, Сибіру, крайньої півночі СРСР. Розглянуто також питання репатріації етнічних німців у Радянський Союз та їх подальшу долю в останні роки Другої світової війни.

Ключові слова: депортація, етнічні німці, репатріація, спецпоселення.

Deportation as a Tool for the Destruction of an Ethnic Group

The article deals with the issues of deportation of the German population to remote regions of the USSR. The author considers that the deportation of the German population can be regarded as an act of revenge, an element of the ethnic German genocide on false and unfounded charges. The article provides examples and facts of the unbearable and difficult conditions in which German families had to live in special settlements in the vast expanses of Kazakhstan, Siberia,

and the far north of the USSR. The issues of repatriation of the ethnic Germans to the Soviet Union and their further fate in the last years of World War II are also considered

Key words: *deportation, ethnic Germans, repatriation, special settlement.*

«Черная быль и долгая боль»

Уважаемые участники международной научно-практической конференции, позвольте от имени Харьковского областного общества немцев «Видергебурт» сердечно приветствовать вас и в вашем лице всех потомков многострадального народа.

Прежде, чем перейти к теме, внесенной в повестку дня конференции, хочу провести краткий экскурс в вопрос появления немцев в России и их роли в развитии государства. История немцев России и Украины восходит к периоду правления Ивана Грозного, Петра Первого и Екатерины Второй. Наши предки не завоеватели, они пришли на эту землю по приглашению и не с оружием в руках, а с орудиями производства, знаниями и высокой культурой. Им удалось сохранить родной язык, традиционную веру и культурную самобытность, повысить личное благосостояние, внести значительный вклад в развитие региона своего проживания и страны в целом. Достаточно сказать, что на рубеже 19–20 веков до 30% промышленного капитала России и многие отрасли промышленности находились в руках немцев или были немыслимы без их участия. В области сельского хозяйства на территории России успешно функционировало около пяти тысяч колоний, в которых обрабатывалось до 14-миллионов гектаров земли и производилось до 60% зерна на экспорт. В Украине к 1914 году было более 2000 населенных пунктов с преимущественно немецким населением. Немцы считали Россию и Украину своей родиной, добросовестно трудились во всех сферах жизнедеятельности страны.

Однако новая Родина усомнилась в лояльности этнических немцев по отношению к действующей власти и в середине 30-х годов прошлого столетия обрушила репрессии в первую очередь на немецкое население. По данным известного историка доктора А. Айсфельда по состоянию на 15 ноября 1938 года по результатам немецкой операции НКВД число осужденных по всей стране составило 55005 человек, в том числе приговорены к высшей мере наказания – расстрелу 41898 человек. С началом Второй мировой войны этнические немцы беспричинно были обвинены в пособничестве фашистской Германии, антисоветской дея-

тельности, что явилось формальным основанием для осуществления зачистки Украины и западных областей Советского Союза от наших соотечественников путем их депортации.

Прошло 80 лет со дня начала массовой трагедии немцев нашей страны, за это время выросло несколько поколений детей, но до сих пор в памяти свежи боль и страдания безвинных жертв насильственного, порой жестокого по форме, массового переселения по национальному признаку безвинных наших отцов и матерей, братьев и сестер. Эпиграф моего доклада «Черная быль – и долгая боль» я позаимствовал у Александра Фитца – члена Международной ассоциации исследователей истории и культуры этнических немцев, который в полной мере отражает степень и продолжительность страданий переселенцев.

Депортацию немецкого населения, можно расценивать как акт мести, элемент геноцида этнических немцев по безосновательному и абсурдному утверждению, что в районах Поволжья «имеются тысячи, десятки тысяч диверсантов и шпионов, которые по сигналу из Германии должны произвести взрывы в районах, заселенных немцами». Хотя фактов сотрудничества советских немцев с фашистской Германией накануне войны обнаружить не удалось, подобные утверждения явились формальным основанием для принятия Указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья».

Депортация поволжских немцев была осуществлена в период с начала по 20 сентября 1941 года, всего было выселено около 440 тысяч человек. Шестого сентября постановлением Совета народных комиссаров СССР Республика немцев Поволжья была ликвидирована.

Однако еще до депортации поволжских немцев эта мера коснулась немцев Украины. Первой значительной акцией подобного рода стала выселение во второй половине августа около 60 тыс. немцев Крыма в Орджоникидзевский край и Ростовскую область, проведенная поспешно и не продуманно. Эвакуированным не сообщалось, куда они вывозятся, сколько времени будут в пути, какой запас продуктов питания нужно взять с собой. В результате через два-три дня наступал голод, болезни, росло недовольство.

Решение о депортации обычно принимал Государственный Комитет обороны СССР, но нередко эти функции брали на себя руководство НКВД, Военные советы фронтов. Без специального решения ГКО СССР депортация немцев проводилась из Одесской и Днепропетровской областей Украины, а также из ряда западных областей и городов России. По данным НКВД переселению в восточные районы СССР всего подле-

жало немногим более 900 тыс. немцев. Фактически же по состоянию на 1 января 1942 года было погружено и отправлено 856 тысяч, прибыло к новому месту жительства 779,5 тыс. Разница составила более 56000 человек, которые предположительно погибли от бомбежек, смерти от болезней в пути следования, побега на остановках, в пунктах погрузки и выгрузки. Из некоторых областей Украины не успели вывезти все немецкое население ввиду стремительного наступления германских войск. К примеру, из Запорожской области на 15 октября удалось отправить только 32 тыс. человек из 53,5 подготовленных к отправке.

Для организации перевозки депортированных НКВД разработало инструкцию, которой предписывалось выделение 500 грамм хлеба на человека ежедневно и два раза в сутки обеспечивать горячей пищей. Однако данная инструкция в абсолютном большинстве случаев не выполнялась, питание организовывалось с огромными перебоями, антисанитарные условия вагонов дополнялись плохим качеством воды, что приводило к вспышкам инфекционных заболеваний. Люди перевозились в крытых вагонах, куда их набивалось по 40 и более человек с их скудным имуществом. Спали на нарах, а то и просто на полу, постелив солому. С наступлением холодов острой стала проблема отопления вагонов, которая практически не решалась. Больные вынуждены были ехать в общем вагоне со здоровыми, что, естественно, порождало увеличение заболеваемости.

Как показательную, в части условий и жестокости мер, примененных в период депортации этнических немцев, хочу привести в пример судьбу семьи Кликман Владимира Готлибовича, заместителя председателя Харьковского областного общества немцев «Видергебурт». Его родители жили большой семьей вместе с их родителями, бабушкой Владимира Готлибовича, на Северном Кавказе. Примерно через месяц после начала войны к ним в дом пришли оперативники НКВД и предупредили о том, что на следующий день их депортируют в другую местность. Взять можно с собой небольшое количество продуктов питания и носильные вещи. На следующий день их вместе с другими немцами погрузили в вагоны и отправили к берегу Каспийского моря. По прибытии их погрузили на баржу, буксир оттащил ее примерно на 80 километров от берега, отцепил трос и убыл. Баржа с людьми, в том числе детьми, простояла на этом месте, на жаре 22 суток. Отсутствие пищи, воды, туалетов и элементарных санитарных условий привели к смерти многих эвакуируемых, особенно детей. У семьи родителей Владимира Готлибовича на барже умерло трое детей. Сопровождавшие баржу работники НКВД выбрасывали умерших за борт. На двадцать второй день прибыл

буксир и отбуксировал баржу к восточному берегу Каспийского моря. У выхода с баржи конвойный, приложил руку к головке младшего брата Рудольфа и со словами «Это тоже не жилец» вырвал ребенка из рук матери и бросил в кучу мертвых тел. На берегу мужчин отделили от женщин. Мужчин отправили в Трудовые колонны, женщин с выжившими детьми и стариками – в северный Казахстан. Первые два года жили в землянках, впоследствии им предоставили комнатку в бараке без каких-либо удобств. По истечении трех лет мама Владимира Готлибовича обратилась к директору совхоза с просьбой об обращении в соответствующие органы с ходатайством о поиске отца. Директор, узнав, что отец по образованию инженер, обратился в соответствующие органы, его отпустили, и он прибыл к ним больной и истощенный.

Большая часть переселенцев направлялась в сельскохозяйственные районы, и лишь незначительная часть оставалась в городах и районах. Отдельное жилье немецким семьям не выделялось. В большинстве случаев переселенцев расселяли методом «уплотнения» семей местных жителей за счет вселения в их жилье, что крайне негативно отражалось на взаимоотношениях между приезжими и хозяевами и приводило к конфликтам. Там же, где отдельное жилье выделялось, ее качество было ниже всякой критики: более 30 процентов жилой площади, предоставленной переселенцам, не имело застекленных окон и исправных дверей, многим депортированным первые годы приходилось жить в землянках, лишенных самых элементарных удобств.

В Постановлении Совета Народных комиссаров от 26 августа 1941 года и Указе Верховного Совета ССР от 28 августа 1941 года, на основе которых началось переселение немцев, не был указан срок их проживания в новых местах. В связи с этим отдел спецпереселений НКВД направил соответствующее разъяснение, в котором указывалось, что «немцы переселены в места выселения навсегда и на свои старые места жительства они возвращены не будут», что значительно ухудшило их и без того плохое морально-психологическое состояние.

На новых местах переселенцы столкнулись со многими трудностями. Прежде всего, не хватало продуктов питания, что поставило немецкие семьи на грань вымирания. Этому способствовали бездушные, можно сказать, преступные, решения как центральных, так и местных органов власти, а также отдельных руководителей хозяйств и колхозов. К примеру, заготовительное ведомство страны 30 октября 1941 года телеграфно распорядилось «выдачу зерна переселенцам-немцам впредь до особого решения прекратить». В Омском, Якутском, Красноярском

рыбных трестах, где работало 35 тыс. немцев, на одного человека приходилось всего по 1 кв. метру жилой площади, остро не доставало продуктов, медикаментов. В Омской области на Надымском рыбзаводе переселенцы спали на нарах, покрытых грязной соломой по 50-60 человек в темных сырых землянках, которые не освещались и не отапливались. Следствием этого стало массовое заболевание различными болезнями. Ужасные условия существования дополнялись ненавистью к переселенцам руководства хозяйств и бригадиров, о чем докладывали сотрудники НКВД своему руководству. Так, в одной из докладных указывалось: «Бригадир Ананьев при отправке заболевшего на работе переселенца Якоба В. снял с него меховую обувь, передел в резиновую, в результате тот по дороге в больницу отморозил себе ноги, которые в последствии пришлось ампутировать».

Приведенные примеры показывают, в каких трудных, порой невыносимых условиях приходилось жить немецким семьям в условиях спецпоселений на бескрайних просторах Казахстана, Сибири, крайнего севера страны. Естественно, неустроенность быта, существование на грани смерти, сложные взаимоотношения с руководством хозяйств и местным населением порождало недовольство, среди немцев росло отчаяние, а вместе с ним озлобленность и ненависть к режиму. Росло число тех, кто заявлял, что «их привезли сюда специально для того, чтобы они подошли сами». По результатам информации осведомителей органы НКВД заводили «дела», на основании которых производились аресты. По неполным данным к концу 1941 года по политическим мотивам было арестовано более 600 человек. Не трудно себе представить, каким мерам наказания они были подвержены.

К сожалению, трагедия этнических немцев не закончилась их депортацией в отдаленные районы страны. Как уже отмечалось, по различным причинам из многих западных областей СССР, в том числе и Украины, не смогли эвакуировать все немецкое население. С началом контрнаступления советских войск руководство Германии приняло решение о переселении этнических немцев, проживавшее во время войны на оккупированной территории, на Запад. В январе 1942 года началось так называемое «Административное переселение», в результате которого несколько сот тысяч немцев были переселены на территории, включенные в состав Германского рейха. По приблизительным подсчетам, к моменту окончания войны за рубежами Советского союза оказалось около 300 тысяч этнических немцев. В августе 1944 года Государственный Комитет Обороны принял постановление «Об организации приема

возвращающихся на родину советских граждан, насильственно угнанных немцами...». В основе его лежал принцип обязательного возвращения граждан, их тщательной проверки и применения мер репрессий к так называемым «предателям». Репатриации подлежали все этнические немцы, независимо от их нахождения в тех или иных зонах влияния стран антигитлеровской коалиции. В целом, в СССР было возвращено более 200 тысяч немцев-репатриантов, при этом значительная их часть осталась на Западе.

Репатриация стала роковой для судеб репатриантов. В местах спецпоселений немцы-репатрианты попадали под действие тех же законодательных актов, что и ранее высланные немцы, в их документах отмечалось, что они высланы «Без указания сроков». Возвращенные немцы оказались расселены буквально по всей территории Советского Союза. На первое января 1953 года на спецпоселении находилось более 208 тысяч немцев-репатриантов.

Что же представляло собой так называемое «Спецпоселение». Это особый порядок существования для невинных, но с точки зрения руководства государства, «провинившихся» целых народов и групп населения, в основе которого лежало насильственное переселение и размещение в определенных местностях, запрещение покидать населенный пункт проживания, ограничения целого ряда гражданских прав. Свое начало спецпоселение ведет с 1929–1930 годов – периода сплошной коллективизации и раскулачивания. Именно тогда насильственное переселение, как один из видов репрессий, приобрело массовый характер. К началу Второй мировой войны в местах спецпоселений уже находилось более 970 тысяч человек, в число которых входили и этнические немцы.

После окончания войны число спецпоселенцев-немцев начало расти за счет ликвидации так называемой трудовой армии. В марте 1946 года Совет Народных Комиссаров распорядился расформировать рабочие колонны и отряды из мобилизованных немцев. Однако все бывшие трудармейцы получали статус спецпереселенцев и прикреплялись к своим предприятиям и лагерям. В районах их проживания создавались спецкомендатуры, осуществлявшие надзор за соблюдением режима. Разрешили покинуть свои предприятия мужчинам старше 55 лет, женщинам старше 45 лет и матерям, у которых остались дети на прежнем месте жительства.

26 ноября 1948 года Президиум Верховного Совета СССР издал драконовский Указ «Об усилении ответственности за побег из мест постоянно поселения...», который определил для спецпереселенцев меру наказания – 20 лет каторжных работ. Более того, дела должны были

рассматриваться не обычными судами, а внесудебным органом – Особым совещанием при Министерстве внутренних дел, славившееся своей жестокостью. На 1 января 1953 года на учете спецпоселения числилось 2753,4 тысяч человек. Среди них немцы составляли 1224,9 тыс. человек, то есть 44,5%. Это был самый крупный контингент спецпоселения. Только 13 декабря 1955 года со всех немцев спецпоселений были сняты предусмотренные этим режимом ограничения.

Все 15 лет существования спецпоселений немецкое население было полностью лишено возможности сохранять свою национальную идентичность. Полных данных о потерях немецкой этнической группы за предвоенный, военный и послевоенный периоды, к сожалению, нет. Специалисты считают, что эти потери составляют около 30–35% от общего количества репрессированных, то есть около 400 тысяч человек. В одном из своих выступлений доктор Бернд Фабрициус, уполномоченный Федерального правительства Германии по делам переселенцев и национальных меньшинств отметил: «Большая часть этноса не выдержала этих мер; Количество погибших мы оцениваем в 700000 человек. Реабилитация российских немцев до сих пор не состоялась, несмотря на снятие обвинения в сотрудничестве». Вот цена, которую заплатила немецкая этническая группа за военные авантюры диктаторских режимов.

Источники и литература:

1. «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 г. URL. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/181272>.
2. Айсфельд А. Депортация. Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др.]. М.: «ЭРН», 1999. С. 696-703.
3. Айсфельд А. Репатриация на чужбину ... (репатриация советских немцев 1946-1947 гг.). З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 99-119.
4. Кудряченко А. І., Кулінич І. М., Хохлачов В. В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. К.: Наукова думка, 1995. 73 с.
5. Постановление Государственного комитета обороны СССР № 6457 «Об организации приёма возвращающихся на родину советских граждан, насильно утнанных немцами, а также по разным причинам оказавшихся за пограничной линией между СССР и Польшей». Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 9526. Оп. 1. Д. 21. Л. 46-47.
6. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны». 26 ноября 1948 г. // ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 450. Л. 87. URL. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/49491>.

ИСТОРИЯ В НАСЛЕДСТВО: ДЕПОРТАЦИЯ ЭТНИЧЕСКИХ НЕМЦЕВ КАК ТРАНСГЕНЕРАЦИОННАЯ ТРАВМА

Современная цивилизация, к сожалению, имеет большой травматический опыт, т.н. опыт исторической трансгенерационной травмы. Это опыт, связанный с войной, существованием в условиях авторитарных режимов и т.п. Этнические немцы Украины, наши предки, которые переселились в Украину в 19 веке, несут в своей истории как опыт успешной интеграции и экономического развития, сохранения культурной немецкой самобытности и самосознания, так и опыт исторической травмы в результате войны, депортации, десятилетия преследований и дискриминации по национальному признаку. Чувства стыда, вины, которые насаждались, навязывалось этническим немцам, страшный путь самой депортации, когда людей вывозили в вагонах для скота, не обеспечивая элементарные условия выживания, огромное количество смертей по дороге и по прибытию в голые степи, гибель детей и стариков на глазах выживших членов семьи, навсегда впечатались в наш исторический опыт. Длительное замалчивание, невозможность рассказать о пережитом, вытеснение исторических событий государственной идеологией СССР приводит к «застреванию» процессов переработки травмы, формирует условия для усиления невротических процессов в новых поколениях. Целое поколение немцев было вынуждено жить в условиях, когда ему приписывали то, чего оно не совершало, жить в искаженной реальности, не имея возможности это изменить. Как постулировал Сартр, важно не то, что делают с человеком, а то, что он делает с тем, что делают с ним... Публичное объективное обсуждение этой проблемы – важный вклад в процесс исцеления души народа.

Ключевые слова: этнические немцы Украины, трансгенерационная травма, поколение, культура.

Історія у спадщину: депортація етнічних німців як трансгенераційна травма

Сучасна цивілізація, на жаль, має великий травматичний досвід, т.зв. досвід історичної трансгенераційної травми. Це досвід, пов'язаний з війною, існуванням в умовах авторитарних режимів тощо. Ет-

нічні німці України, наші предки, які переселилися в Україну в 19 столітті, несуть у своїй історії як досвід успішної інтеграції та економічного розвитку, збереження культурної німецької самобутності та самосвідомості, так і досвід історичної травми внаслідок війни, депортації, десятиліття переслідувань та дискримінації за національною ознакою. Почуття сорому, провини, які насаджувалися, нав'язувалося етнічним німцям, страшний шлях самої депортації, коли людей вивозили у вагонах для худоби, не забезпечуючи елементарні умови виживання, величезна кількість смертей по дорозі та прибуття в голі степи, загибель дітей та старих людей на очах тих членів сім'ї, що вижили, назавжди закарбувались у наш історичний досвід. Тривале замовчування, неможливість розповісти про пережите, витіснення історичних подій державною ідеологією СРСР призводить до «застрягання» процесів переробки травми, формує умови посилення невротичних процесів у нових поколіннях. Ціле покоління німців було змушене жити в умовах, коли йому приписували те, чого воно не робило, жити у спотвореній реальності, не маючи нагоди це змінити. Як постулював Сартр, важливо не те, що роблять із людиною, а те, що вона робить з тим, що роблять із нею...Публічне об'єктивне обговорення цієї проблеми – важливий внесок у процес лікування душі народу.

Ключові слова: етнічні німці України, трансгенераційні травми, покоління, культура.

History in Inheritance: Deportation of Ethnic Germans as a Transgenerational Trauma

Modern civilization, unfortunately, has a great deal of traumatic experience, the so-called historical transgenic trauma. These are experiences of war, of authoritarian regimes. The ethnic Germans of Ukraine who moved to Ukraine in the 19th century have a history of successful integration and economic development, preservation of German cultural identity and self-consciousness, as well as an experience of historical trauma as a result of the war, Deportation, decades of persecution and discrimination on the basis of nationality. Public and objective discussion of this issue is an important contribution to the process of healing the soul of the people.

Key words: ethnic Germans of Ukraine, transgenic trauma, generation, culture.

Этнические немцы Украины, Поволжья, наши предки, которые в большинстве своем переселились на эту территорию по пригласительному манифесту Екатерины второй от 22 июля 1763 года, несут в своей истории, опыт успешной интеграции и экономического развития, сохранения культурной немецкой самобытности и самосознания. Свидетельством тому служит тот вклад, который они сделали в развитие экономики, науки, образования и искусства. Ими была построена первая железная дорога, открыта первая консерватория, они содействовали открытию университетов, в которых часто преподавали приглашенные из Германии преподаватели. Например, Гете лично подбирал и рекомендовал профессоров из Германии для Харьковского университета.

Революция, раскулачивание, Первая мировая война, и, наконец, Вторая мировая война... Эти события, социальные потрясения, не могли не оставить свой след и на жизни этнических немцев. Есть в нашем прошлом и опыт исторической травмы.

С началом Второй мировой войны этническим немцам пришлось пережить депортацию, десятилетия преследований и дискриминации по национальному признаку, ГУЛАГ, трудармия, унижения, гибель... 28 августа 1941 года был издан указ о депортации немцев. Текст указа является образцом циничности пропаганды: «По достоверным данным, полученным военными властями, среди немецкого населения, проживающего в районах Поволжья, имеются тысячи и десятки тысяч диверсантов и шпионов, которые по сигналу, данному из Германии, должны произвести взрывы в районах, населенных немцами Поволжья». Так тысячи или десятки тысяч? Видно, что текст писали в спешке, выдумывая на ходу, и, конечно, к реальности он не имеет никакого отношения. Как и следующее: «Государственному Комитету Оборона предписано срочно произвести переселение всех немцев Поволжья и наделить переселяемых немцев Поволжья землей и угодьями в новых районах» [10]. Семьи, которые вывозили в Казахстан, были выгружены из вагонов посреди степи, и, если бы не местное население, казахи, которые помогли многим, дали приют, выжить удалось бы гораздо меньшему числу людей. Каждая семья этнических немцев бывшего СССР хранит историю своей семьи, которая вписана в трагедию немецкого народа, отголоски которой мы ощущаем в своей сегодняшней жизни, не всегда понимая, что же с нами происходит на самом деле.

Еще Фрейд говорил о «бессознательном», которое влияет на нашу жизнь, обходя контроль нашей рациональной части сознания, писал о «коллективной душе»: «Чувство как бы передается от поколения к по-

колению в привязке к той или иной ошибке, которую люди больше не держат в сознании и о которой вспоминают меньше всего...». Юнг ввел понятие о «коллективном бессознательном», которое работает в нас, передается в обществе от поколения к поколению, аккумулирует человеческий опыт. Современная цивилизация, где войны, к сожалению, являются постоянной частью истории, имеет большой травматический опыт. Пережитые людьми испытания, как результат влияния опыта предыдущего поколения, влияют на потомков как опыт исторической трансгенерационной травмы.

Война – это ненормальные обстоятельства жизни. Как показали последние исследования нейробиологии, «мозг любит любовь». Социальные связи являются ключевыми при управлении стрессом. Эмоции, которые мы проживаем, тесно связаны с телесными ощущениями. Исследования психотравм показали, что «тело помнит все» [2]. Когда с человеком происходят события, угрожающие его жизни и здоровью, здоровью и жизни его близких, других, даже не знакомых людей, мозг включает адаптивные стратегии. Эти стратегии задействуют те мозговые структуры, которые использует организм при защитно-оборонительных реакциях. Весь организм мозг переводит на иной режим работы, который прописан в нашем мозгу как режим выживания. Полученные в результате происходящих событий эмоции человек перерабатывает в зависимости от своих ресурсов своего организма, работы нервной системы, предыдущей истории жизни. Если фактор негативного воздействия слишком велик, то часть эмоционального опыта остается не переработанной. Все это имеет свои последствия в виде психологической травмы, формирования посттравматического стрессового расстройства. ПТСР, как показывают исследования, может влиять на детей людей, переживших травмирующие события, а также, могут проявляться у внуков тех, кто пережил травмирующие события. Это может быть выражено в паттернах поведения, семейных сценариях жизни, психосоматических проявлениях, что обусловлено наличием т.н. «трансгенерационного поля», которое открыл Рене Лафорг. Полученные травмы продолжают жить не только в памяти человека, их пережившего, но и влияют на всю семейную систему. Так же свидетели событий, не получившие увечий, но близко находящиеся к опасности, могут испытывать психосоматические проявления и передавать их своим потомкам. Этот феномен люди наблюдали давно. Как отмечает в своих исследованиях Анна Анселин Шутцебергер, «хирурги императора Наполеона...отмечали травматический шок у солдат, которые, едва разминувшись со смертью, чувствовали

дуновение ветра от пушечного ядра, убившего или искалечившего находящегося рядом друга или собрата по оружию.... Оказалась, что волна шока, задевшая их самих, передалась и некоторым их потомкам» [1, с. 43]. «В дни празднования пятидесятилетия освобождения узников концлагерей... были услышаны жалобы на ужасные кошмары у маленьких детей» [1, с. 87]. Попытки забыть, не вспоминать о чем-то трагическом могут приводить к тому, что именно вытесненные воспоминания начинают влиять на неосознанное поведение людей.

Страхи, вытесненные родителями, продолжают оказывать влияние на жизни их детей. Приведу один пример из своей жизни, который это демонстрирует. Один из руководителей курсов немецкого языка однажды поделился своим наблюдением. На протяжении ряда лет он наблюдал такую картину. Приходит на курсы семейная пара, один из супругов является потомком этнических немцев. Они начинают ходить на курсы, и успешнее изучение языка дается именно тому, кто не рос в семье этнических немцев. Когда он меня спросил, что я думаю об этом, я уже сама думала об этом феномене какое-то время, т.к. столкнулась в своей жизни с этим проявлением трансгенерационной травмы, связанной с моей мамой. В детстве я слышала, как мама говорила с бабушкой и своими сестрам на немецком языке. Я понимала часть разговора, но в школе я учила английский. И, уже будучи взрослой, хотела улучшить свой немецкий, несколько раз пыталась посещать курсы немецкого языка. Каждый раз это заканчивалось тем, что я ощущала дискомфорт в виде диссоциации, у меня портилось настроение, как будто что-то мешало мне идти на курсы. Заканчивалось это, как правило, простудой или просто «не получалось» больше посещать курсы по каким-то причинам, т.е. явно происходила реакция избегания. Однажды я спросила свою тетю, не было ли у моей мамы какой-то проблемы, связанной с языком. И она рассказала, что, когда их депортировали в Сибирь, они с моей мамой пошли в школу. До депортации они жили в немецком селе. По-русски не говорили. Учительница в сибирской школе стала бить их, оскорбляя и требуя, чтобы они говорили по-русски. Страх и ужас маленькой немецкой девочки, которую бьет взрослая учительница, передался мне как опасность, которую мой организм пытался избежать. После того, как я узнала эту историю, я общалась с психологом, и проблема ушла, учеба стала продвигаться. Сегодня я не только говорю, но и пою на немецком, и чувствую при этом, что открываю в эти моменты себя с другой стороны, спокойной и счастливой, какими были, видимо, наши далекие предки.

Этнические немцы, как и многие представители других национальностей, в полной мере испытали на себе ужасы войны, депортации, лагерей, жизни в спецпоселениях, репрессии государственной машины СССР во всем их многообразии. Это опыт, связанный с войной, депортацией, гибелью огромного количества депортированных по дороге в места депортации, с годами преследований, социальных ограничений по национальному признаку, существованием в условиях авторитарного режима, обесценивающих личность и подавляющих человечность. Страшным был и путь самой депортации, когда людей вывозили в вагонах для скота, не обеспечивая элементарные условия жизни, огромное количество смертей по дороге и по прибытию в голые степи, гибель детей и стариков на глазах выживших членов семьи, навсегда «впечатались» в память наших родных, наш исторический опыт.

Хочу привести свидетельства очевидцев. Одному из них тогда было 4 года: «Я стоял на подоконнике и смотрел, как какие-то огромные мужчины заставляют маму, папу, старших сестер и братьев садиться в сани и увозят их. Я остался один. Помню, как сидел под столом. Было очень страшно. Я чуть не умер. Я был дома один 3 дня. Маленьких детей не разрешали брать с собой. Потом кто-то передал моей тете, и она меня забрала, ее не увезли т.к. она была очень старая. Она жила в конце деревни. Ее семью тоже всю забрали, она осталась с маленькими детьми от 2-х до 5-и лет. Через несколько дней пришла мама. Она сбежала, сумела выскочить из вагона. Наш председатель ее не «сдал». За это она должна была работать с утра до ночи, куда пошлют. Она уходила, и я часто был дома один... Было очень голодно, помню, как собирал подгнившую картошку в замерзшей земле, и мама делала черные оладьи. Ужасные... Отца я больше не видел, его убили в депортации. Братья и сестры, которым тогда было 18-20 лет, выжили...».

«Первый раз о депортации я узнала, когда мне было 12 лет. Ома сказала: «Ты читала книжки про фашистов? Теперь переверни это все, наоборот. Это то, что сделали с нами... Нас погрузили на сани и повезли к железной дороге. С собой можно было взять подушку, чашку и ложку... Маленьких детей и стариков заставляли закрывать в домах. Иногда детям удавалось открыть дверь, и они бежали за санями, в которых увозили их родителей, старших сестер и братьев... Женщины кричали, выли... На крики людей из лесов выходили волки, некоторые дети так и остались там, волки их загрызли на глазах матерей...»

Чувство стыда, вины, которые насаждались, навязывались этническим немцам, депортированным в Сибирь, Казахстан, республики Сред-

ней Азии, травмирующим образом влияют на психику. Советская пропаганда внедряла людям ложный образ «врагов народа», предателей. Дети, попавшие в депортацию, в 16 лет брались на учет в спецпоселениях и получали документ, в котором формулировка звучала так: «Признан(-а) социально опасной по национальному признаку».

Длительное замалчивание, десятилетия лжи, невозможность рассказать о пережитом, вытеснение исторических событий государственной идеологией приводит к «застреванию» процессов переработки травмы, формирует условия для усиления невротических процессов в новых поколениях, которые, в свою очередь, могут вызывать различные последствия, в том числе и психосоматические проявления.

Целое поколение немцев было вынуждено жить в условиях, когда ему приписывали то, чего оно не совершало, заставляя жить в искаженной реальности, не имея возможности это изменить. В психологии это явление носит название Газлайтинг (от английского названия пьесы «Газовый свет» – форма психологического насилия, главная задача которого, заставить человека сомневаться в адекватности своего восприятия окружающей действительности). Психологические манипуляции, призванные выставить человека не соответствующим социальным нормам, приписывание ему ложных качеств, поступков, свойств личности, создание вокруг него обстановки, в которой он как будто находится в искаженной реальности – газлайтинг – становился тяжелым испытанием для многих немцев. Когда человеку не подтверждают его реальность, это самым негативным образом влияет на психику, приводя к затяжным депрессиям и расстройствам. Много тяжелых историй можно услышать от старшего поколения, как их обзывали фашистами, дети в школе забрасывали немецких детей камнями, высмеивали их немецкое имя и фамилию, рассказывали им то, что распространяла пропаганда – о «предательстве» немцами страны и тысячах несуществующих «диверсантах и готовящихся ими диверсиях».

Но психологическая травма – это не приговор, если мы готовы действовать. Как постулировал Сартр, важно не то, что делают с человеком, а то, что он делает с тем, что делают с ним, и в этом есть оптимизм и надежда, что каждый может влиять на свою судьбу, сделать свою жизнь такой, какой человек хочет ее видеть.

Углубленное изучение истории своего рода, немецкого народа, рассказы об истории своей семьи помогают вернуть «украденные» (в результате страха говорить о том, что болит или когда-то представляло угрозу для жизни и здоровья) частички нашей души, души нашего народа.

Доктор Бессел Ван Дер Колк, один из самых известных в мире специалистов по травме, более 30 лет изучал посттравматическое стрессовое расстройство. Он объединил исследования в области травмы, свой опыт и истории пациентов, и в своей известной книге «Тело помнит все» объяснил, как травма буквально меняет тело и мозг, лишая переживших ее нормальной жизни, близких отношений и самоконтроля. Но в этой же работе он рассказывает, как можно активировать естественную нейропластичность мозга и, тем самым, найти путь к выздоровлению и полноценной жизни тем, кто столкнулся с травмой. Один из важнейших факторов – это не замалчивать то, что произошло. Рассказывать о себе, об истории своей семьи, об истории своего народа. Многие наши взрослые люди до сих пор, пройдя ужасы трудармии и лагерей, спецпоселений, не могут говорить об этом публично, и даже в кругу семьи многие из нас знают, что история депортация была под запретом. Родители не рассказывали об этом своим детям. Страх не выжить, подвернуть себя и родных опасности заставлял их порой менять фамилии, многие боялись, что кто-то услышит их немецкую речь, и старались говорить на немецком только в узком кругу семьи. Именно молчание, невозможность рассказать о себе и о чувствах в связи с пережитыми трагедиями способствует сохранению разрушительной силы волны трансгенерационной травмы. Порджес, автор поливагальной теории, отмечал взаимосвязь физиологических реакций и социальной вовлеченности. Разум, мозг и внутренние органы физиологически связаны эмоциональной регуляцией. Люди с хронической психотравмой имеют тенденцию становиться замороженными и отстраненными или тревожными и агрессивными. Нарушается базовое чувство доверия миру и себе. Когда опасность позади, что может помочь людям справиться с последствиями? Как направить травматическую энергию не на разрушение, а на созидание самого себя? В последнее время широкое распространение получила теория травматического роста, которая утверждает, что психологическая травма – не приговор. Если травма проработана, то это может стать, наоборот, огромным ресурсом для личностного роста. Прожитый травматический опыт и способы преодоления его последствий становятся ценным багажом, важным жизненным опытом личности. Именно поэтому многие наши предки смогли не просто восстановиться психологически после войны, но и создавать семьи, родить и воспитать детей, стать для нас примером упорства и стойкости, доброты и человечности, смогли любить жизнь и друг друга. Иногда, узнавая истории их жизни, поражаешься, как им хватил сил не

озлобиться, не закрыться от мира и людей, а стать сердечными, доброжелательными, готовыми прийти на помощь и любящими людей. Очень важна работа немецких обществ и организаций, которая дает возможность создавать среду общения для этнических немцев, где могут встречаться люди, пережившие общую трагедию. Восстановлению доверия, исцелению способствуют различные способы проговаривания пережитого, обсуждение, вербализация чувств, с этим связанных как в круг семьи. В процессе психотерапии очень важны признание и обсуждение трагедии в публичном пространстве: в рамках общественных организаций, посредством фильмов, спектаклей, статей, издания книг, семинаров, научных конференций, где есть возможность говорить о пережитом. В своей работе «Тело помнит все» Бессел Ван Дер Колик приводит пример, как он наблюдал целебную силу театра, когда трое ветеранов с посттравматическим стрессовым расстройством продемонстрировали внезапный прилив жизненных сил и оптимизма, их семейные отношения стали налаживаться после участия в написании сценария и постановки спектакля на основе их пережитого опыта войны. «Возможность выйти на сцену с профессиональными актерами, рассказать про свои воспоминания о войне и прочитать свои стихи была явно куда продуктивнее, чем любая психотерапия», - пишет он [2, с. 370].

Но как травматический опыт семейной истории трансформировать и интегрировать в энергию развития себя, своей семьи, своего народа? По-новому осознать историю своей семьи, получить доступ к возможности интегрировать травматический опыт немецкого народа, помочь осознанию своего места в семейной системе и важности роли каждого человека, как члена семьи, члена своей общины.

Вынесение правдивой информации о том, что произошло с нашими предками, дает осознание и понимание своего места в родовом поле, в своей семье, оно необходимо для формирования своей индивидуальности, своей идентичности, для развития здоровой, полноценной общности этнических немцев Украины.

Более глубокое понимание и признание исторического опыта своей семьи позволяет сделать плоскую картинку фактов и дат многогранной, живой частью своей души, своей личной историей, дать новое понимание того, как негативный, трагический опыт немецкого народа может быть переработан и осознан, а значит, стать почвой для нового витка развития личности этнических немцев Украины. Это улучшает межличностные отношения, помогает лучшему взаимопониманию между членами семьи, общины, разными поколениями.

Переработка травматического трансгенерационного опыта происходит постоянно в жизни разных народов через создание произведений искусства (например, «Скорбящий ангел» - памятник жертвам депортации у входа в лютеранскую церковь святой Екатерины в Киеве), через произведения писателей, художников, поэтов, через создание фильмов, проведение концертов, спектаклей, организацию различных общественных мероприятий. Проведение конференции, в которой есть возможность говорить о депортации этнических немцев, которая произошла 80 лет назад, как нельзя лучше вписывается в общий процесс исцеления и дальнейшего развития немецкого этноса. Это важно для будущих поколений. Это наш долг перед предками. Память о них и знание правды об их жизни – это основа нашей духовной силы, психологического здоровья и будущего процветания.

Источники и литература:

1. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Изд. Института психотерпии. Москва. 2005.
2. Бассел Ван Дер Колк. Тело помнит все. Изд. Бомбора. Киев 2020.
3. Хеллингер Берг. И в середине тебе станет легко. Изд. Институт консультирования и системных решений. Москва. 2008.
4. Вебер Гунтхард. Практика семейной расстановки. Системные решения по Бергу Хеллингеру. Изд. Институт консультирования и системных решений. Москва. 2007.
5. Бріер Джон, Скотт Кетрин. Основи трама-фокусованої психотерпії. Вид. Свічадо, Львів, 2015.
6. Винцент де Гольжак. История в наследство. Изд. Института психотерпии. Москва 2003.
7. Жан-Поль Сартр. Тошнота. Изд. Форс. Киев. 2020.
8. Фрейд Зигмунд. Я и оно. Изд. Аст. Москва. 2018.
9. Порджес Стивен. Поливагальная теория. Изд. Мультиметод. Киев. 2020.
10. Указ Президиума Верховного Совета о переселении немцев Поволжья от 28 августа 1941 года. URL. <https://wolgadeutsche.net/library/item/594>.
11. Шнайдер Якоб Роберт. Семейные расстановки. Изд. Институт консультирования и системных решений. Москва. 2009.

Лиценбергер Ольга

ВЛИЯНИЕ ДЕПОРТАЦИИ НА РЕЛИГИОЗНУЮ ЖИЗНЬ НЕМЦЕВ УКРАИНЫ: ОТ МОНОКОНФЕССИОНАЛЬНОСТИ К РАЗРУШЕНИЮ ЭТНИЧЕСКОГО САМОСОЗНАНИЯ

В статье на основании исторических источников, в том числе материалов из архивов Казахстана рассматриваются влияние депортации на разрушение этноконфессионального жизненного уклада немцев Украины. В работе изучаются особенности религиозной жизни немцев, подвергшихся принудительному выселению, и аспекты ограничения их прав на свободу вероисповедания. Особое внимание уделено также основным историческим фактам из религиозной жизни немцев Украины, предшествовавшим депортации, что позволят раскрыть поставленные задачи на широком историческом фоне.

Ключевые слова: немцы Украины, депортация, религиозная жизнь.

Вплив депортації на релігійне життя німців України: від багатоконфесійності до руйнування етнічної самосвідомості

У статті на основі історичних джерел, у тому числі матеріалів з архівів Казахстану, розглядається вплив депортації на руйнування етноконфесійного життєвого устрою німців України. У роботі вивчаються особливості релігійного життя німців, які зазнали примусового виселення, та аспекти обмеження їх прав на свободу віросповідання. Особлива увага приділена також основним історичним фактам із релігійного життя німців України, що передували депортації, які дозволять розкрити поставлені завдання на широкому історичному тлі.

Ключові слова: німці України, депортація, релігійне життя.

The Deportation Impact on the Religious life of Germans of Ukraine: from Mono-confessionalism to the Destruction of Ethnic Identity

Based on historical sources, including materials from the archives of Kazakhstan, the influence of the deportation on the destruction of the ethno-confessional way of life of the deported Germans is considered in the article. The features of the religious life of the forcibly displaced Germans and aspects of

the restriction of their rights to freedom of religion are investigated. Particular attention is also paid to the basic historical facts of the religious life of the Germans of Ukraine, which preceded the deportation. This allows the disclosure of tasks on a broad historical background.

Key words. *Germans of Ukraine, deportation, religious life.*

Исходным положением данной статьи является тезис о том, что именно вследствие депортации произошла кардинальная трансформация религиозности немцев Украины. Несмотря на то, что в первые десятилетия советской власти религиозной жизни немецкого населения, проживавшего на территории современной Украины, был нанесен серьезный урон, решающий слом религиозного уклада произошёл именно в результате депортации, которая стала последним шагом от присущей немцам Украины моноконфессиональности к разрушению этнического самосознания.

Изучение научной литературы свидетельствует об отсутствии специальных работ, посвящённых влиянию депортации на религиозную жизнь немцев Украины. Однако нельзя обойти вниманием круг исследований по истории религиозной жизни в Российской Империи в целом, и в Украине, в частности. Историография данного вопроса и проблемы, поднимаемые авторами, настолько обширны, что перечислить их здесь, не представляется возможным. История духовной жизни, как и церковная история, привлекают к себе пристальное внимание историков, имеются многочисленные диссертационные исследования, посвящённые различным проблемам истории религиозной жизни в Украине.

Однако обобщающих исследований по вопросу влияния депортации на религиозную жизнь немцев Украины не существует, таким образом, к настоящему времени со всей очевидностью назрела необходимость ликвидации пробелов в изучении данной темы. Открывшийся доступ ко многим архивным фондам и возможность использования широкого круга источников позволяют приступить к изучению данной проблематики.

Несомненную важность имеет обращение к периоду, предшествующему депортации, когда на территории современной Украины сформировались значительные лютеранская, католическая и меннонитская диаспоры. Данные по периоду, предшествующему депортации, могут стать необходимым фундаментом исследования и позволят раскрыть

поставленные задачи на широком историческом фоне. Каковы же были особенности религиозной жизни немцев Украины? Какую роль играли украинские города, священники и церковные общины в истории религиозной жизни немцев Российской Империи?

В 1900 г. в Российской империи проживало 11,5 млн. католиков (около 9% всего населения). Немецких приходов в стране насчитывалось 127, из них 78 располагались в Херсонской (36 приходов), Таврической (22), Екатеринославской (11), Харьковской (2) и Бессарабской (2) губерниях, а также в Области войска Донского (5). В начале XX века по национальному составу 62% католиков (около 200 тысяч человек) Тираспольской римско-католической епархии являлись немцами. Самыми многочисленными городскими католическими приходами Империи в начале XX в. были Одесские приходы Св. Климента (17800 чел.) и Успения Богородицы (вместе с филиальной церковью Св. Петра, 15000 чел.) Более 8000 прихожан насчитывалось также в Екатеринославе и Николаеве [1]. Пребывание в городе Одессе до 1917 г. пяти римско-католических епископов также свидетельствует о значительной роли Украины в истории Римско-католической церкви.

Протестантизм на территории Российской Империи в начале XX века исповедовало около 5% населения страны (около 3,7 млн. чел.). К этому времени в стране имелось 1828 евангелическо-лютеранских церквей и молитвенных домов, из них 1173 в России и Украине. По национальному составу на 1917 г. 72,5% лютеран (более 900 тыс. человек) были немцами. В пятерку крупнейших в стране лютеранских церковных приходов Империи входили украинские приходы Рожище Волынской области (18000 чел.) и Геймталь Житомирской области (17949 чел.) на 1905 год. В Одессе с 1812 г. существовала резиденция суперинтендента лютеранской церкви немецких приходов. В конце XIX в. 3,57% немцев Российской Империи являлись реформатами. К началу XX в. в империи имелось семь крупных реформатских приходов, в том числе в городе Одесса, в колонии Шабо (Бессарабия), Нейдорф (Одесская губерния) и объединенный приход Вормс-Иоганненсталь-Ватерлоо-Рорбах [2].

В конце XIX в. в Российской Империи насчитывалось около 50 тысяч меннонитов, расселенных более чем в 160 колониях: 51 колония располагалась в Екатеринославской губернии, 57 – в Таврической губернии, 16 – в Херсонской, 18 – в Самарской и около 20 – на Кавказе. Крупнейшими немецкими поселениями меннонитов являлись Гальбштадт Молочанского округа, Эйнлаге и Шенгорст Хортицкого округа, Шенталь Мариупольского округа.

Несомненный интерес кроме статистических данных представляют и важнейшие факты из истории немецких религиозных общин Украины. В рамках короткой обзорной статьи остановиться на них подробно не представляется возможным, однако, необходимо особо подчеркнуть некоторые события, связанные с историей религиозной жизни украинских немцев. Так, например, к середине XIX века, когда весьма остро встал вопрос создания в Российской Империи епархии для российских католиков, в 1847 г. была основана Херсонская епархия. Согласно конкордату с Ватиканом, она создавалась для жителей центральных и южных губерний страны. К 1847 г. на территории будущей Херсонской епархии насчитывалось 92 церкви, в которых несло службу более 50 приходских священников.

В силу различных обстоятельств первый епископ Фердинанд Геланус Кан не смог сразу переехать в Херсон. Изучение архива Херсонской римско-католической епархии (который в настоящее время хранится в Государственном архиве Саратовской области, Россия) свидетельствует о том, что резиденция епископа находилась в Одессе, в кафедральном соборе города. Римская курия, учитывая тот факт, что Одесса являлась пограничным городом, в 1852 г. приняла решение выбрать в качестве резиденции епархии иное место – уездный городок Херсонской губернии – Тирасполь. Тогда же епархия получила название Тираспольской. Однако уже в 1856 г. ее центр был перенесен в Саратов [3]. Против существования католической епархии в Саратове протестовали различные структуры губернского правления и Русской Православной церкви. Поэтому во второй половине 19 века министр внутренних дел неоднократно предлагал Новороссийским и Бессарабским губернаторам перенести центр епархии из Саратова снова в Тирасполь или в Одессу, затем даже в Елизаветград (ныне Кировоград, Украина) или в Вознесенск (ныне Николаевская обл., Украина), однако данные проекты осуществлены не были [4].

В результате к Тираспольской римско-католической епархии с центром в г. Саратове относились Екатеринославская, Таврическая и Херсонская губернии, а также Бессарабия, Грузия и немецкие колонии Поволжья. В первую очередь, епархия была основана для 200 тысяч немецких колонистов. Территория епархии занимала площадь 14 тыс. миль² и превосходила по размеру все католические епархии Европы. В начале XX в. Тираспольская насчитывала почти 300 тысяч прихожан и имела 131 священнослужителя [5].

Таких интересных и значимых для религиозной жизни немцев Украины фактов можно привести великое множество. Неоспорима

роль и влияние немцев-лютеран, католиков и меннонитов на социальное, экономическое и цивилизационное развитие Украины. Только среди Екатеринославских губернаторов 10 были выходцами из немецких лютеранских семей. Кроме официальных церквей значительную роль в религиозной жизни немцев Украины играли пиетисты, штундисты и иные мелкие религиозные деноминации. Название учения штундистов происходит от немецкого «Stunde» – «час», «Andachtsstunden» – «час для молитвы». Религиозное движение штундизма (расширительно – штундобаптизма) получило первоначально распространение именно в южных губерниях Российской империи – Херсонской, Екатеринославской, Киевской. Наименование «штундисты» было введено изначально украинскими крестьянами по отношению к немецким колонистам из пиетических братств «штунд». Позднее данный термин использовался для обозначения всех верующих разнообразных позднепротестантских течений в целях унификации для распространения на них карательных уголовных законов за «уклонение в ересь».

Распространение штундизма способствовало обращению в различные протестантские деноминации не только немцев-реформатов юга России. Бесспорно, влияние немецких колонистов-протестантов на появление штундистов среди православного населения. Украинские крестьяне, работавшие у колонистов, массово посещали первые собрания штундистов в колонии Рорбах Одесского уезда и Старый Данциг Елизаветтградского уезда [6]. Реформатская община в Рорбахе приобрела известность благодаря деятельности И. Бонекемпера и его сына К. Бонекемпера, заслуживших репутацию основателей движения «духовного пробуждения» и ставших родоначальниками штундизма. Иоганн Бонекемпер, обслуживавший более 30 немецких поселений, проповедовал идеи строгого благочестия и набожности и считал «немецкий штундизм» одной из форм лютеранства. Его проповеди вызвали недовольство властей, и в 1846 г. по указанию секретной экспедиции III Отделения он был вынужден покинуть Россию, передав миссию просвещения своему сыну Карлу.

Российский и немецкий штундизм не стали единым движением. Российские штундисты выходили из Православной церкви, одновременно не признавая официальных протестантских церквей, которые смогли интегрировать немецких штундистов. Штундизм не нёс в себе элементов, которые бы вели к созданию самостоятельного религиозного движения. 4 июля 1894 г. было издано положение Комитета министров о признании штунды «одной из наиболее опасных в церковном и государ-

ственном отношении сект» и воспрещении её собраний, что в конечном итоге способствовало переходу большинства штундистов в официально признанный правительством баптизм.

Таким образом, всевозможные религиозные организации, от официальных церквей до малочисленных деноминаций выполняли консолидирующую роль в дореволюционной жизни немцев Украины не только в среде колонистов, но и в среде городского немецкого населения. Религия не просто являлась одной из важнейших сторон жизни немцев, но составляла основу групповой этнической идентичности, оказывающую первостепенное влияние на различные стороны их жизни, в том числе социальную и экономическую.

После 1917 г. территория Украины продолжала играть важнейшую роль в церковной истории немцев, проживавших на территории всей Российской Империи. Так, например, когда была реквизирована епископская резиденция в Саратове, римско-католический епископ Иосиф Кесслер тайно бежал в Одессу, которая в то время была оккупирована немецкими войсками. 11 долгих дней беглецы добирались до Одессы [7]. Малая семинария разместилась в здании гимназии в немецком поселении Карлсруэ. После перенесения резиденции епископа в Одессу с августа 1918 г., в городе существовал второй неофициальный центр епархии.

Епископ и его секретарь арендовали отдельный дом на территории францисканского монастыря. Однако и в Одессе епископ и члены консистории не смогли обрести покой. Уже в 1920 г. после взятия города Красной Армией Кесслер был вынужден бежать в Румынию. С этого времени деятельность католических приходов Украинской ССР контролировалась бывшим Тираспольским епископом Антоном Церром, которому Папский Престол первоначально планировал доверить миссию рукоположения новых епископов на территории всего СССР. Однако за пожилым Церром, которому в 1925 г. исполнилось уже 76 лет, было установлено тщательное наблюдение, а Германское консульство в Одессе подозревалось в тайном руководстве бывшим главой епархии [8]. Расстрелы, аресты, бегство за границу стали печальной судьбой многих священнослужителей. В начале 20-х гг. в Советской России насчитывалось около 400 католических священников [9], в 1924 г. – уже 111 [10]. Та же участь постигла лютеранских пасторов и меннонитских проповедников.

Учитывая сложившуюся обстановку и непрекращающиеся аресты духовенства, в ноябре 1931 г. Немецкое посольство в Москве составило подробнейший отчет о состоянии религиозных объединений в СССР.

Посольство констатировало: «Положение Римско-католической церкви в силу различных причин намного тяжелее, чем всех остальных церквей... Католическую церковь в СССР ни в коем случае нельзя рассматривать как чисто Польскую...Польский католицизм спорадически рассеян по всему Советскому Союзу, а католики немецкого происхождения живут главным образом в закрытых поселениях Поволжья и Украины. Аресты католического духовенства были очень многочисленными...В этой связи особую роль играют ограничения в передвижении священнослужителей, так, Апостольской администрации Крыма запретили перенести её резиденцию в Одессу, она должна оставаться в Симферополе, где каждый её шаг подвергается надзору со стороны государственных органов» [11].

Уже через полгода, в начале 1933 г., МИД Германии подготовил новый отчет о положении Тираспольской римско-католической епархии. В отчете сообщалось, что на Украине, на Кавказе и в Крыму работают еще двадцать священников, которые никакой связи с церковным руководством не имеют. МИД Германии делало вывод, что шансов на восстановление иерархической структуры Римско-католической церкви СССР практически не осталось [12].

В ноябре 1933 г. Немецкое консульство в Одессе сообщило о том, что был арестован целый ряд католических священнослужителей, принимавших участие в одном из церковных праздников в Николаеве. 13 декабря 1933 г. консульство направило в Министерство Иностранных Дел Германии телеграмму, что только за последние две недели в области было арестовано 3 католических священников» [13]. Последний Апостольский администратор южной части Тираспольской епархии епископ Фризон был арестован 15 октября 1935 г. 17 марта 1936 г. ему был вынесен смертный приговор, приведенный в исполнение 20 июня 1937 г.

В 1935 г. группа католических священнослужителей Украины была обвинена в проведении активной фашистской работы и в участии в работе «троцкистского центра». Духовенство якобы целенаправленно занималось организацией на Украине антисоветской фашистской деятельности. 21 февраля 1936 г. состоялся групповой процесс над шестью священнослужителями г. Одессы и области. П. Айзенкрайн, Й. Бах, В. Клеппер, И. Нейгум, Й. Нольд, Ц. Райхерт были приговорены к различным срокам ссылки и лагерей. К концу 30-х гг. в стране были ликвидированы все католические приходы и арестованы все священнослужители. В 1939 г. деятельность Католической церкви на территории СССР официально прекратилась. Из 317 католических храмов, существовав-

ших до Октябрьской революции на территории Тираспольской епархии, к началу войны не осталось ни одного открытого. Та же участь постигла и другие религиозные конфессии. Все лютеранские церкви и молитвенные дома меннонитов также были официально закрыты к 1938 г. К началу Второй мировой войны официальные немецкие религиозные организации, имевшие на территории современной Украины многовековые традиции, больше здесь не существовали.

Таким образом, накануне и после депортации немецкие лютеранские, католические, меннонитские общины продолжали существование исключительно не в церковной форме, а в виде молитвенных кружков. В последующем, в первые десятилетия после депортации религиозная жизнь характеризовалась наличием подпольной (т.н. «катакомбной») церкви, общины которой, опасаясь преследований, могли собираться для проведения богослужений только в частных домах [14]. В период спецпоселения депортированные немцы, по их воспоминаниям, собирались на молитвенные собрания за плотно зашторенными окнами. Число верующих резко сокращалось. В одном из писем, написанных депортированным немцем в 1956 г. говорится: «У нас не было Святого Причастия в течение 20 лет. Священника тоже нет, поэтому мы полностью лишены богослужений. У нас есть один старик, который по крайней мере сопровождает наших умерших к месту их упокоения, а по воскресеньям он также читает проповедь... У нас нет церкви, мы ходим из дома в дом, туда, куда нас пригласят, там и проходит служба» [15].

В условиях трудармии любая форма религиозной жизни была абсолютно невозможна. Особое административное регулирование спецпоселения с ограничением свободы передвижения, материальные и социальные проблемы, полный запрет на религиозные службы, сложная морально-психологическая обстановка негативно отразились на демографических процессах в немецком населении, повлияли на религиозную жизнь и национальное самосознание немецкого населения.

Однако репрессивные меры никогда не уничтожали веру. При полном отсутствии священников важную роль в сохранении религиозной жизни играли пожилые женщины, которые сами организовывали молитвенные кружки, крестили детей, руководили молитвенными группами, совершали обряды. В историографии их называют «евхаристическими женщинами» [16]. Так, в 1955 г. в сверхсекретном спецдокладе управления Комитета государственной безопасности Казахской ССР говорилось: «На станции Джалтыр (Новочеркасского района) действует незарегистрированная группа католиков в количестве 15–20 человек...

Обряды богослужений, крещение детей проводит Эйзенмингер Агата, 1893 года рождения, репатриантка из Польши, имеет переписку за границей» [17].

Религиозная жизнь немцев в первые десятилетия после депортации ограничивалась незарегистрированными общинами, объединявшими от 10 до 100 прихожан. Число общин точно назвать невозможно: существовало большое и не поддающееся приблизительному подсчету количество кружков верующих, которые собирались более или менее регулярно, не имея собственных священников. По оценкам современных историков не менее 20% немецкого населения, депортированного в Кемеровскую область, состояло в религиозных общинах и группах, а например, в Ханты-Мансийском автономном округе по состоянию на 1958 г. нелегальные католические общины объединяли 400 немцев-католиков. В Томской области по состоянию на 1 января 1957 г. в 7 районах Томской области действовали незарегистрированные католические общины, насчитывающие более 1500 человек [18].

Гонения касались малочисленных общин, верующих и, конечно же священников, которых и так были единицы. Что касается общин, то они не могли преодолеть порочный круг бюрократии. Для официальной регистрации требовалось церковное здание и священник, без которых невозможно было зарегистрировать религиозное объединение. Но власти отказались регистрировать общины, потому что у них не было культового здания. Верующие подвергались штрафам за проведение молитвенных собраний в частных домах, а священники осуждались за проведение незаконных богослужений без регистрации общин.

Как местные, так и центральные органы власти в подавляющем большинстве случаев знали о существовании незарегистрированных религиозных обществ. Так, в середине 1950-х годов управление КГБ при СМ Казахской ССР сообщало: «Из поступивших в управление агентурных данных видно, что в ряде районов... действует ряд немецких религиозных незарегистрированных общин и групп различных толков и направлений. Деятельность отдельных из этих групп характеризуется усилением активности по вовлечению и обработке неустойчивых лиц в духе религиозного фанатизма. Сектанты и церковники вовлекают в свои общины главным образом молодежь, отдельные религиозные авторитеты призывают верующих к отказу от участия в общественной жизни, уклонению от выборов в органы власти. Имеются такие данные, что отдельные религиозные авторитеты на религиозных собраниях и среди отдельных верующих допускают антисоветские высказывания» [19].

Особую озабоченность властей вызывал тот факт, что религиозные службы отвлекали население от советской идеологии. Уполномоченные Комитета государственной безопасности при Совете Министров Казахской ССР, например, зафиксировали случай, произошедший 4 ноября 1955 года, когда в селе Первомайское было намечено провести воскресник с участием всех жителей села, однако с приездом в этот день католического священника Джепецкого воскресник был сорван, так как большинство взрослого населения, в том числе и молодежь, находились на квартире, которая, согласно сообщению, «была обставлена иконами, а портреты руководителей партии и советского правительства были сняты». Согласно донесению, Джепецкий явился в сельсовет только после второго вызова, «вёл себя вызывающе и заявил, что прошло то время, когда запрещали религию». Сообщение КГБ указывало также, что, «проводя богослужения, Джепецкий в узком кругу верующих высказывался за то, чтобы они вовлекали в число верующих комсомольцев и членов партии» [20].

«Распространение вредного влияния среди колхозников» стало причиной постоянной слежки за католическим священником Брониславом Джепецким, служившим среди депортированных немцев. Об этом свидетельствуют архивы бывшего управления КГБ Казахстана, гриф секретности с которых теперь снят казахской секретной службой. Из рассекреченных документов следует, что Министерство госбезопасности регулярно готовило подробные записки о фактах антисоветской деятельности среди немецких спецпоселенцев.

После 1955 года несколько священников смогли начать свою деятельность в Казахстане, Кыргызстане и Сибири. Это были единицы тех, кто пережил сталинские репрессии и после долгих лет заключения в 1954–1957 гг. возвращались из лагерей. Однако в этот период попытки духовенства и молитвенных кружков выйти из нелегального состояния не давали результата. КГБ был информирован о каждой попытке возрождения религиозной жизни. Например, можно проследить судьбу служившего в немецких общинах католического священника Бронислава Джепецкого с момента освобождения в 1955 г. и до нового ареста в 1959 г. на основании докладной записки начальника УКГБ подполковника Харкина, который писал: «Летом 1955 г. после отбытия срока наказания за антисоветскую деятельность в ссылку на спецпоселение...прибыл бывший католический священник Джепецкий...арестованный и осужденный на 10 лет ИТЛ за связь с разведкой Ватикана, по заданию которой собирал и передавал сведения о положении верующих католиков

в СССР... Джепецкий активизировал деятельность верующих католиков... стал распространять вредное влияние на школьников и молодежь, а также колхозников... В связи с активной религиозной деятельностью Джепецкого... колхозники по религиозным праздникам не выходят на работу... Деятельность Джепецкого оказывает вредное влияние... и вносит дезорганизацию в трудовую дисциплину в колхозах, прошу... разрешения на проведение богослужений Джепецкому не выдавать и запретить ему проводить религиозную деятельность» [21].

Не трудно догадаться, что стало следствием такой докладной записки. В январе 1959 г. Джепецкий был арестован и приговорен к 10 годам заключения. Другой католический священник Владислав Буковинский, также служивший среди депортированных немцев, позже писал: «Божье провидение вело по одному и тому же пути нас – трех священников Бронислава Джепецкого, Иосифа Кучинского и меня... С Брониславом и Иосифом мы находились в одной камере в киевской тюрьме больше года... После освобождения из десятилетнего заключения мы все трое работали среди немцев в Казахстане», а затем снова были арестованы. Описывая судьбу своих братьев, Буковинский приводит печальную статистику: «Иосиф Крушинский держит мировой рекорд среди всех католических священников. Речь идет о лишении свободы на срок более 17 лет.... Второй мировой рекорд принадлежит Брониславу Джепецкому. Он отсидел 15 лет в тюрьме. Я на третьем месте и провел в тюрьме «всего» 13 лет 5 месяцев и 10 дней» [22]. Практически все священники, которые служили среди немцев, были повторно арестованы за незаконную религиозную деятельность уже через три-четыре года после возвращения из лагерей.

После арестов священнослужителей местные власти отклоняли просьбы общин о легализации. Секретное от 22 апреля 1959 г. сообщение гласило: «В связи с арестом Джепецкого деятельность католических общин в Акмолинском и Новочеркасском районе почти прекратилась. Однако совсем недавно прислужники Джепецкого до того обнаглели, что предлагали работникам советских органов взятки, с тем чтобы добиться регистрации общины» [23].

Аналогичная ситуация существовала в азиатских республиках СССР и в Сибири, куда также были депортированы украинские немцы. В 1961 г. крупнейшая в Кыргызстане община немецких католиков в селе Люксембург, которой власти неоднократно отказывали в регистрации, пригрозила властям организовать «марш и восстание». Реакция властей была однозначной: священник был арестован, наиболее активные прихожане были сосланы, а часовня, открытая в одной из деревень, ликви-

дирована. В другом случае, в 1957 г., католический приход из города Томска в Сибири обратился с письмом лично к партийному и государственному лидеру Хрущеву с просьбой вернуть здание церкви, которое было закрыто в 1938 г. и сначала использовалось как конюшня НКВД, а затем было переоборудовано в аэроклуб. Несмотря на то, что под петицией стояло более тысячи подписей, она была отклонена.

Тем временем совершенно секретные сообщения и справки УМГБ отмечали необходимость усиления массово-политической работы среди немецкого населения, депортированного в Казахстан. Так, 22 марта 1958 г. протокол заседания секретариата ЦК Компартии Казахстана констатировал: «В запущенном состоянии находится научно-атеистическая пропаганда, в результате чего значительно активизировали свою деятельность религиозные секты» [24]. А информация отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Казахстана от 13 мая 1968 г. гласила: «Некоторое оживление религиозных чувств среди немецкого населения Советского Союза, в частности среди немцев в Казахстане, объясняется не только пережитыми советскими немцами испытаниями, но и тем, что они длительное время были лишены духовной пищи на родном языке. Этим воспользовались церковники-лютеране, баптисты. К библии часто обращались от скуки, от того, что нечего читать» [24, С. 224].

Даже эти несколько фактов дают понять, какие последствия имела депортация и репрессивные меры на религиозную жизнь немцев. Десятки немецких церковных общин от католических до баптистских нелегально существовали в Казахстане и Сибири. Их регистрация приходится только на 1960-е гг.: в 1964–1975 гг. в стране было официально зарегистрировано около 20 евангелических общин [25]. Их поддерживали заграничные религиозные организации. При отсутствии пасторов богослужения в общинах проводились простыми верующими.

Как справедливо отмечает казахстанский исследователь Людмила Бургардт, в результате депортации был нарушен традиционный принцип моноконфессиональности, сложился преимущественно дисперсный характер размещения различных конфессиональных групп немцев и был кардинально нарушен преобладавший ранее у основной массы немцев религиозно обособленный характер жизни. Разрушение принципа моноконфессиональности немецких поселений, составлявшего основу их этноконфессионального жизненного уклада, стало одним из самых необратимых последствий депортации [26].

Подводя итог проведенному анализу в целом, можно констатировать, что, во-первых, в настоящее время достаточно ясно обозначилась зада-

ча более глубокого и целостного теоретического осмысления влияния депортации на религиозную жизнь немцев Украины, а во-вторых, что именно депортация стала катализатором, ускорившим процесс разрушения и коренной деформации этноконфессиональной жизни немцев Украины.

Источники и литература:

1. Schnurr J. Aus der Geschichte der Diözese Tiraspol (1848-1929). Heimatbuch der Deutschen aus Rußland. 1956. Unveränderter Nachdruck der 1. Auflage. Stuttgart, 1982. S. 94-106; Stasiewski B. Die kirchliche Organization der deutschen katholischen Siedler in Rußland // P. Bang (Hg.). Festschrift für Margarete Woltner. Heidelberg, 1967; Stricker G. Die katholische Kirche auf dem Boden des russischen Reiches, der Sowietunion und ihrer Nachfolgestaaten // Bernard Mensen (Hrsg.) Russland-Politik und Religion in Geschichte und Gegenwart. Nettetal, 1995; Stricker G. Katholizismus in Rußland vor 1917. Religion in der UdSSR. Unbekannte Vielfalt in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. von O. Basse und G. Stricker. Zollikon: G2W-Verlag- Zollikon, 1989.
2. Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI–XX вв.), М., 2004; Amburger E. Geschichte des Protestantismus in Russland, Stuttgart, 1961; Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil. Katholischer Teil. Bearbeitung J. Schnurr. Stuttgart, 1978; Stricker G. Evangelisches Kirchenwesen der Deutschen im russischen Reich in der Sowjetunion und in deren Nachfolgestaaten. // Bernard Mensen (Hrsg.) Russland-Politik und Religion in Geschichte und Gegenwart, Nettetal, 1995.
3. РГИА (далее Российский Государственный Исторический архив). Ф. 821. Оп. 125. Д. 43.
4. ГАОО (далее Государственный архив Одесской области). Ф. 1. Оп. 203. Д. 23.
5. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. С. 211.
6. Евангельское движение в Российской империи (1850–1917). Екатеринославская губерния. Сборник документов и материалов / Сост. и ред. О.В. Безносова. Днепр-пропетровск-Штайнхаген, 2006. С. 284; см. также Безносова О. Екатеринославская губерния: Terra incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.). Steinhagen, 2014; Kröker A. Pfarrer Eduard Wüst, der grosse Erweckungsprediger in den deutschen Kolonien Südrusslands. Spät, Krim. Leipzig, 1903.
7. Kessler J. A. Geschichte der Diözese Tiraspol. Dickinson. N. Dakota, 1930. С. 214.
8. Рублёва Н.С. Особенности существования немецкой католической общности в УС-СР (1920–1930-е гг.). Немцы России и СССР: 1901–1941. Москва, 2000. С. 248.
9. Dzwonkowski Roman SAC. Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologium. Lublin, 1998. S. 119.
10. Gabriel A. Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert. Ferdinand Schöning. Paderborn. München. Wien. Zürich, 1992. S. 19.
11. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Bonn. Deutschland (далее PAAA). Kult. Pol. VI A. Katholische Sachen. R 62247. Bd. 1. Rußland. 1926–1933.
12. Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. С. 287.
13. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Bonn. Deutschland (далее PAAA). Kult. Pol. VI A. Katholische Sachen. R 62247. Bd. 1. Rußland. 1926–1933.

14. Stricker G. Die „Katakombenkirchen“ in Rußland: Versuch einer Bestandsaufnahme. Osteuropa. № 10. 1996. S. 1020.
15. Kahle W. Die lutherischen Kirchen und Gemeinden in der Sowjetunion: seit 1938/1940. Gütersloh 1985. S. 126.
16. Бургарт Л.А. Влияние массовых депортаций и трудовых мобилизаций на формирование Караганды как центра католической веры в СССР. Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сборник научных трудов VIII Международной научно-практической конференции, Усть-Каменогорск, 2-3 февраля 2007 г. С. 59–69; Бургарт Л.А. Религиозная жизнь католиков и положение Католической Церкви в Казахстане в середине 50-х – начале 70-х гг. по «Воспоминаниям о Казахстане» священника Владислава Буковинского. «Мировоззрение народов Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе» (Вып. 1). Барнаул, 2007. С. 231–251.
17. Государственный архив Акмолинской области (далее ГААО). Ф. 1. Оп. 2079. Д. 1. Л. 108–110.
18. Нам И.В. Борьба за выживание: немецкие религиозные общины Томской области в годы «оттепели» и «застоя». Немецкое население в постсталинском СССР, в странах СНГ и Балтии (1956–2000 гг.): Материалы IX международной научной конференции. Москва, 4–7 ноября 2002 г. С. 304.
19. ГААО. Ф. 1. Оп. 2079. Д. 1. Л. 1.
20. ГААО. Ф. 1. Оп. 2079. Д. 1. Л. 34А.
21. ГААО. Ф. 1. Оп. 2079. Д. 1. Л. 108–110.
22. Буковинский В. Воспоминания священника Владислава Буковинского. М., 2000. С. 34.
23. ГААО. Ф. 1. Оп. 2079. Д. 1. Л. 53.
24. Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / Отв. редактор Г.А. Карпыкова. Алматы. Москва: Готика, 1997. С. 225.
25. Stricker G. Evangelisches Kirchenwesen der Deutschen im russischen Reich in der Sowjetunion und in deren Nachfolgestaaten // Bernard Mensen (Hrsg.) Russland-Politik und Religion in Geschichte und Gegenwart, Nettetal, 1995.
26. Бургарт Л.А. Разрушение религиозного уклада жизни немецкого населения вследствие депортации и принципиальные подходы современной отечественной историографии к определению места и роли религии в истории немцев в России и СССР // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляд и оценки через 70 лет: Материалы 3-й междунар. науч.-практ. конференции. Саратов, 26–28 августа 2011 г. С. 220.

ЧАСТИНА II. СПОГАДИ

Шаламов Андрій

ВИСОКОПІЛЬСЬКИЙ НІМЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РАЙОН В 1920-ТІ рр. У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА СЕМЕНА СУМНОГО

До остаточного встановлення тоталітарного сталінського режиму в СРСР радянська влада у 1920-х рр. намагалась проводити помірковану політику щодо багаточисельних національних меншин. У Радянській Україні як однієї з ключових республік СРСР така політика досягла чи не найбільших успіхів.

Велике значення для розвитку національних меншин мало створення окремих адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного поселення неукраїнського населення. Відповідно до постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. «Про виділення національних районів і рад», створювались національні райони та сільради. Вона була затверджена на IV-й сесії ВУЦВК (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет) VIII-го скликання (15-19 лютого 1925 р.), де обговорювалася доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії «Про низове районування». Згідно з рішенням з'їзду: мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала становити не менше 10-ти тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради [1, с.5]. Загалом упродовж 1924-1939 рр. на теренах УСРР/УРСР діяли 32 національних райони і Тельманівський район змішаного типу.

Як зазначає Л. Якубова, «найбільш висвітленою проте й найбільш дискусійною є історія німецьких районів [2, с. 180]. Певною мірою утворенню національних німецьких адміністративно-територіальних одиниць сприяло їх компактне розселення в Україні. Дані щодо чисельності та місць проживання німецького населення були отримані під час все-союзного перепису 1926 р. У цей період в Україні мешкало 393 924 німці (1,36% населення України). З них 360 тисяч – в сільській місцевості (93,2% німецького населення України). На території німецьких сільських рад проживало 317 тисяч жителів, з яких німці становили 261 тисячу (82,3% загальної чисельності їх мешканців) [1, с. 64].

Одним із таких місць компактного проживання німців в Україні була колишня німецька колонія Високопільля (до 1915 р. мала назву Кронау). З 1920 по 1923 р. Високопільля входило в Криворізький повіт Катеринославської губернії, в 1923-1926 рр. – в Апостоловський район Криворізького округу [8]. Згідно вже згаданого розпорядження «Про виділення національних районів і рад», 31 березня 1926 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про утворення на території Херсонської округи Високопільського району з переважною німецькою людністю з центром у с. Високопільля» [3]. На час його утворення там проживало близько 14 тис. осіб, у тому числі 12 410 (89%) німців [4].

Саму у цей період у Високопільський німецький район з Харкова направили журналіста республіканської газети «Комуніст» Семена Сумного (справжнє прізвище Угрюмов). Він поділився з читачами своїми враженнями про новостворений німецький район [5]. На щастя, досить велика та цікава стаття зберіглася до наших днів. Дякувати за це слід харківського історика Едуарда Зуба, який віднайшов цю статтю та надав її мені, знаючи, що я цікавлюся історією німецької меншини. Я гадаю, ця стаття буде цікава не лише жителям Кронау, а й усім, хто цікавитися історією німецьких меншин в Україні.

Ось як описував майбутній український письменник Семен Маркович Сумний побут та життя району¹: «Поїзд № 22 Мерефо-Херсонської залізниці довів нас до станції Високопільля або Кронау – до центру німецького району ім. Петровського. Іду селом, одна довга широка вулиця. З самого краю качкою розклалася кірха, витримана в готичному стилі. Тут же рядом райвик, райсельбуд, а трохи далі школа з колишньою часовенкою – кірхинькою спереду. Зараз без хреста, без верху стоїть вона. Хати великі, двори широкі, колодязь у кожному дворі. Шматок Німеччини на землі українській.

Через дорогу «Bauerheim» – сельбуд відчинений. Зайшов. Очі заболіли від чистоти. У кімнатах вимиті підлоги. В ящиках оббитих червоним, в складках, наче в ніші, стоять Ленін і Маркс, іменем останнього й сельбуд зветься. На стінах гравюри, плакати, портрети. Все в різнобарвистих з паперів рамках, уквітчаних подібними з паперу квітками. На вікнах ситцеві голубим горошком фіранки, зелені вазони в окутаних папером горнятках. Німецький стиль, акуратність, чистота. Любо глядіти. На столах геометрично, акуратними пачками журнали, газети, німецькі, руські та українські. По родах, розміру, віку, підкладені вони. Тут же книга запису, де то латинським, то готичним письмом акуратні підписи відвідувачів.

¹ У тексті збережена орфографія 1920-х рр.

Райвик. Остер, партієць з сусідньої колонії Мангейм, чорнявий німець з блакитними очима, нащадка надрейнського краянина – за голову править. І в райвикуві також чисто, акуратно, як у сельбуді. Засідання райвику «в квадраті» (говорить німецькою, а тоді слово в слово російською чесно перекладають). Розмова з Остером. Виявляється стан району. Велика робота радянського будівництва національного німецького району.

7 сільрад, з них 4 заселені фрідріхами та генрієтами дві – наполовину, з Хведорів та Івг складаються, одна Іванівська сільрада – виключно українська, до серед безлічі Іванів та Марійк, невеличкі групки із Йоганів та Маріан. 70 проц. німців, 30 проц. українців, всього 14 000, і в квітні виріс німецький район з центром в Кронау, або Високопільля (так перейменували були колонію патріотичні царські пристави підчас війни).

Не зовсім удало обрано було час для організації району – так скаржаться всі. В жовтні минулого року – належало. А тут тобі, в квітні, коли бюджет наполовину було виконано, з двох районів Херсонщини й Криворіжжя одірвали по шматку для нового Високопільського району. 41 тисяча склало тоді бюджет нового району. Акуратно, що два тижні нагадували німці з райвику своїм братам з українських районів: «Вертайте, хлопці, гроші, бо в бюджеті вони записані». Акуратно не відповідали сусіди...довелося шукати нових прибутків. З трьома тисячами дефіциту зведуть свій бюджет.

З німців-лютеран і католиків та німців-менонітів складається німецьке населення району. Перші вже розворушені подихом революції. Поколихався вже серед них лютеранський «гер гот» і католицький «домінус деус». Комсомольці, партійці є в тих селах...грунт для юних піонерів закладено.

Значно гірше у менонитів. Дивно, як с.-г. культурне населення так відстало, сліпо за своїми проповідниками йде й «чистоту» крови своєї пильнує. За нащадків голандських виселенців вважають себе менонити. Проте історія перебування та життя їх дідів в Голандії так темна, як історія мідян. Лише під час війни стали вони нащадками голландців. Бо, коли царський пристав фон-Краузе в істинно-руському припадкові, взявся до них, тоді один з менонитів, очевидно, з тих німців, що в «Гамбурзі місяць роблять», поїхав до Херсону. Не одну тисячу карбованців перелічив губернатор барон фон-Гревеніц, після чого привезли грамоту, якою німці- менонити стали нащадками голандських виселенців. (Голандія державою нейтральною була, а звідціля і всі якості). Не тільки укра-

їнців, а й німців-лютеран чи католиків цураються вони. Проте, життя дух сучасного верх бере.

Вже осередок комсомольців в селі менонитів складений. Батьки мовчать. Слова не помагають, а комсомольська бактерія міцна, «молитвеустойчива», не допоможеш молитвами проти неї.

Тягнеться частина менонитів до Канади, Бразилії, на «вільні» землі. Правда остигає зараз гарячість до Америки. В листах з-за океану не один менонит плачеться. Бо як не матимеш 8 або 10 тисяч – фермером не станеш. Хіба-ж такі гроші привезеш, коли за дорогу з сімейством тисяч зо 3 проїдеш? Чимало наймитами, чимало на фабриці з них, і лише поодинокі щасливці тихо сидять. Були-б гроші, то вернувся б. Сидить в Руслянд, – так попереджає свого тестя з колонії Орлофа Фрізен з Канади. Був-би зараз в Руслянд, не поїхав би до Америки, щоб так мучитися і хворіти, хворіти і мучитися – вторить з Аргентини Госен з колонії Тіге. Не один після цих листів розірвав заяву свою за закордонний паспорт. Тим часом радянська йде. Чим скоріше буде переведено землевпорядження, тим швидше припиниться мандрівка менонитів до Америки.

Зараз, бавить в колонії Тіге, зливається окрема кооперація менонитів – з місцевим нормальним кооперативом. Молодий менонит 27 років, з колонії Орлофа, Фрізен Якуб пристрасився до техніки. Вже давно він чув за телеграми, що не дротом, а через повітря передаються. За радіо, що слова й пісню передають, ледве чув, а ніколи ніде й не бачив. Якось в журналі прочитав пораду, як радіо збудувати. З цього почалося. Сам радіо збудував. Чимало з матеріалів сам зробив. Зараз що-вечера в хаті три трубки (ще гучномовця не поставлено), розноситься інтернаціональне «алло, алло, алло».

До того ця радіо-зараза викорінилася, що на проповіді використав її проповідник Готліб, бо за логікою (очевидно, монопольно-поповською) він довів: «В такий спосіб, як можна зв'язок з закордоном мати через радіо, в такий самий спосіб можна зв'язок з богом без дробини, без поїзду, без дроту, мати через мене».

Після врожаю громадою ставити гучномовця обіцялися. А чи давно, коли Фрізен будував радіо, вороже дивилися, і Фрізен єдину коняку свою на радіо загнав. Зараз їде на робфак. В 27 років кинути сите життя – ось де перемага.

І це тоді, коли надто обмежене число культурних радянських активістів з німців, коли ще деяка частина вчителів консервативна, особливо з тих, що довгі роки сполучали вчительство зі «службою божою».

Деякі вчительки до церкви ходять, бо авторитет свій серед німців не хочуть підірвати. А після того, як прийде з церкви, то береться з'ясовувати Жовтневу революцію, як Лангерман з Олександркроне: «...Був час, був царь, за цим переворот, скинули царя, бо всі хотіли царями бути».

Правда, є вже передовий прогресивний учитель – німець. Ті, що в сільбуді, в сільбуді і не поєднують людське з божеським. Чимало їх. Зайдеш хоча-б до Кронауської школи. Видно, що робили діти, і що роботу їх так поєднано з життям, акуратно, хорошо, з соціального і з культурного боку, німецьким стилем.

Той здвиг, що стався років зі 3–4 серед українського вчителства, – тепер тільки починається серед німецького. Час од-часу він поглиблюється. Потрібна велика робота, а найголовніше, потрібні культурні робітники-німці, яких дуже мало в районі.

Не вистає також робітників й для роботи серед українського селянства. Досі ніяк не підберуть українського нацмена при райвику. Роботу ж цю всі визнають за важливу.

З початку організації німецького району навіть чулися деякі ворожі голоси окремих дядьків. Але зараз кого не спитати з українців, чесно відповість: «Хай німецька, аби не совецька», – як каже старий Сухоцький з українського села Наталіна.

А є ще гальми. Окружна експертна комісія для всього району 4,5 бала врожайності ухвалила, а була лише на німецьких степах, де земля краще обробляється. На українських, гірших – не була, а податки одні. Чи, ось хочуть Наталінську змішану сільраду до Орлофа перевести, до німецької колонії. Краще було-б окрему ще одну сільраду українську скласти.

Це майже всі скарги, що з боку українського населення можливо почути. Бо за фактор великого культурного значення вважають вони суспільство культурних німців. Те, чого не добився царат, – вплив на менш культурних хліборобів, через наймицтво, добросусідським життям, вдається зараз. До сім'ї національностей України приєдналася ще одна велика одиниця – Високопільський німецький район. Поширити увагу до нього, зміцнити його – це стає за завдання для всіх».

На жаль, «зміцнити» Високопільський район, як висловився Семен Сумний, не вдалось. По-перше, у 1930-х рр. мешканців району, як і більшість німецького населення СРСР, було піддано репресіям. У 1936 р., за неповними підрахунками, у Високопільському районі репресовано близько 100 осіб, а упродовж 1929–1941 рр. у вислання відправлено 474 особи. Крім того, переслідування відбувались і по релігійній лінії, що свідчило про відхід від принципу віротерпимості, якої радянська влада

намагалась дотримуватись під час політики коренізації. У 1934 р. церковнослужителів німецького району звинувачували у націоналістичній пропаганді, зокрема, були осуджені: лютеранський пастор М. Бауман, кюстер (у протестантів – доглядач молитовних будинків), 4 церковних старости, католицький священник М. Вализер, 9 менонітських проповідників [6].

По-друге, на початку 1930-х рр. партійно-радянське керівництво відійшло від політики коренізації та взяло курс на утвердження тоталітарного режиму. Як зазначає дослідниця Якубова, «з прийняттям Конституції УРСР 1937 р. національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. У ній, на відміну від Конституції УСРР 1929 р., не йшлося про можливість утворення адміністративно-територіальних одиниць національних меншин на рівні районів і сільрад» [6]. Так само централізовано, як національні адміністративно-територіальні одиниці були утворенні, так само централізовано їх було скасовано. У 1939 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України» (5 березня 1939 р.) Високопільський німецький національний район, як і всі решта, було ліквідовано. 7 квітня 1939 р. протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Відтак, сільради Високопільського району були передані до складу Володимирського та Великоолександрівського районів Миколаївської області [6].

У роки Другої світової війни окупаційна влада повернула Високопілью його історичну назву – Кронау, а у 1944 р. навіть відновила свою роботу Високопільська сільська рада. Однак, вже у 1946 р. вийшла Постанова уряду УРСР про виселення абсолютно всіх німців. Цим документом була поставлена крапка в історії німців-колоністів на території Високопілья, яка вела свій початок з 1869 р. [4].

Радянський «експеримент» зі створенням національних адміністративно-територіальних одиниць був позитивно сприйнятий етнічними меншинами, які повірили у добрі наміри керівництва СРСР. Високопільський німецький національний район в Україні, який проіснував, як і більшість йому подібних, 13 років, став одним з небагатьох світлих моментів для німецьких жителів перед «обіймами страху та смерті більшовицького терору» подальших років (назва книги Лариси Якубової та Яни Примаченко) [7]. Стаття Семена Сумного, яка за його ж словами мала «поширити увагу про німецький район Високопілья», є важливим джерелом для висвітлення як життя та побуту німецького населення Ви-

сокопільля, так і в більш ширшому контексті – дослідження локальних прикладів політики СРСР щодо меншин у 1920-х рр. через створення національних районів.

Використанні джерела та література:

1. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М. І. Панчук, О. П. Ковальчук, Б. В. Чирко. Інститут національних відносин і політології НАН України. К., 1995. 104 с.
2. Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УРСР. (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Вип.12. Київ, 2004. С. 176-224.
3. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Укрголовліт, 1926. 430 с. URL. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000333
4. Куцевол Л.І. В пошуках істини. Німці-колоністи в історії Високопільля 1869-2019. URL. http://kronau.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3963:-----1869--2019&catid=11:kat-city&Itemid=30.
5. Сумний Семен. В німецькому районі, Газета «Комуніст». 24 серпня 1926 року.
6. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924-1940 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. URL. http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.
7. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 544 с.
8. Паспорт Високопільської селищної ради Бериславського району Херсонської області. URL. <https://kronau.gov.ua/pasport-gromadi-10-22-55-25-11-2021/>

Церт Анатолій

ІСТОРІЇ РЕПРЕСОВАНИХ СІМЕЙ НІМЦІВ-ПОСЕЛЕНЦІВ ХАРКІВЩИНИ В 1930-і – 1940-і рр.

До 1930-х рр. німці на території України були однією з найчисельніших національних меншин. Вони мали власні колонії та місця компактного розселення. За всесоюзним переписом 1926 р. в Україні на той період проживало 393 924 німці (1,36% населення України). З них 360 тисяч (93,2% німецького населення) – у сільській місцевості [1, с. 64]. Одним із таких місць компактного проживання німців в Україні була територія півдня та південного-сходу Харківської області – Лозівський р-н, Барвінківський р-н та Близнюківський р-н. Короткий історичний огляд дозволить більш предметно зрозуміти розповіді про історії репресованих німецьких сімей Харківщини в ширших рамках.

Як зазначає Михайло Волков «німці почали заселяти Харківщину з 1840-х років і залишили помітний слід у всіх галузях сільського господарства... вони застосовували нові способи обробки землі, виробляли сільськогосподарську продукцію і розвивали скотарство на промисловій основі, впровадили млинову промислову переробку зернових» [2]. Значний відсоток німецького населення Харківщини був за віросповіданням меннонітами, – одною з трьох християнських конфесій (католики, лютерани, менноніти), до яких відносились німці-колоністи. Відносини між імперською владою та етнічними німцями (у тому числі й менонітами) загострилися з початком Першої світової війни. Усі етнічні німці прифронтової зони підлягали переселенню вглиб країни. За словами Мітіна: «... царський уряд розробляв плани переселення всіх німців до Сибіру, але те, що з успіхом зробив Сталін, царський уряд не наважився, а скоріше – не встиг. Так люди, для яких Росія була батьківщиною, але мали нещастя бути «інородцями» та неправославними, стали заручниками ворожнечі між двома країнами [3]. Ситуація для етнічних німців значно погіршилася з приходом до влади більшовиків. Почалися численні «експропріації», а оскільки значний відсоток німців на селі був заможним, то вони підлягали розкуркуленню в першу чергу.

Негативне значення мала ідеологічна політика більшовиків, яка виявлялася насамперед у агресивному атеїзмі. Усі ці обставини спонукали тисячі німецьких сімей виїжджати з Радянського Союзу, тим більше, що влада у 1920-ті роки не лише не перешкоджала виїзду за кордон етніч-

ним німцям, а навпаки, сприяла йому. Оформлення документів на виїзд за значні кошти, продаж нерухомого майна тими, що виїжджають за безцінь – все це на той момент влаштовувало радянську владу.

Масовий виїзд німців із СРСР розпочався в 1923 році, коли повністю завантажені чотири ешелони біженців (близько 4000 тисяч людей) виїхали до портів Прибалтики, щоб потім дістатися Канади. Про масштаби еміграції свідчить той факт, що лише 17 липня 1924 року лише з Григорівки зі станції Барвінкове (Харківська обл.) виїхало 175 осіб. Виїзд німців із СРСР продовжувався до кінця 1920-х років, поки в 1930–1931 рр. кордони тоталітарної країни не були закриті [3]. Небагатьом німцям, що залишилися в СРСР, судилося разом з радянським народом пережити всі кола сталінського пекла, яке почалось в 1937–1938 рр. у вигляді репресій та продовжилось в 1940-і через депортації, спецпоселення, трудові армії та ін. Пропоную розглянути кілька історій репресованих німецьких сімей з Харківщини для наповнення вищесказаного конкретикою.

Сім'я Красса. У с. Семенівка Барвінківського р-ну Харківської області, в тій частині, яка називалась в народі Маргаридовка (насправді Маргарет Таль), проживало 24 сім'ї німців-менонітів. У 1937 р. 18 грудня, в одну ніч разом з моїм дідом Цертом Петером Йозефовичем 1902 р. н. (уродженець хутора Штейн), який жив через луки від хутора Маргарет Таль, було заарештовано громадянина Теодора Красса. Відомо стало мені за певних обставин, що в сім'ї Теодора Красс було два сини: Красс Олександр Теодорович 1920 р.н., старший лейтенант, уродженець с. Семенівка Барвінківського р-ну, призваний Барвінківським РВК. Нагороджений 09.12.1943 р. орденом Червоної Зірки. Загинув 04.07.1944 р. в Білоруській РСР. Другий син – Красс Володимир Теодорович 1922 р.н. рядовий, уродженець с. Семенівка Барвінківського р-ну. Призваний Барвінківським РВК. Поранений 15.04.1945 р. Помер від ран 16.04.1945 року, похований в Німеччині. За злою іронією батька сім'ї радянські спецслужби визнали ворогом народу, а його сини віддали життя за СРСР. Їх подвиг, як і тисячі інших радянських німців у Червоній армії, не було належним чином вшановано.

Сім'я Зелюха. У с. Галич та с. Рудаєво біля Лозової в Харківській області жили нащадки сім'ї Зелюх. Серед відомих мені були сестри – Хельга заміжня за Шаруном Кирилом, Отілія заміжня за Судаком Іллею та брат Густав Зелюх. Всього в сім'ї Зелюх було дев'ять дітей: Роза, Отилія Паоліна, Іда, Густав, на жаль, імена інших мені не відомі. У 1943 р. Лідію Зелюх та її дітей – сина Теодора та доньку Тамару було вивезено до Німеччини.

Густава Зелюха під час війни було призначено німецькою окупаційною владою старостою села. Під час війни він лікував та врятував від полону радянського офіцера Івана Панареця. Коли Іван Панарець повернувся з війни, то хотів зустрітись з Густавом та подякувати йому за свій порятунок, але Густав виїхав до Німеччини перед контрнаступом радянських військ, а потім був вивезений з Німеччини в сталінські табори до Казахстану. У 1970-х рр. з Казахстану виїхав знову до Німеччини.

Одну з сестер Зелюх Ольгу (Хельга) місцеві люди часто просили піти з ними до табору для радянських військовополонених в Ізюмі або в Лозовій, щоб викупити когось зі своїх родичів з табору, бо тоді можна було домовитись виміняти з табору (це незрідка в той час практикувалось) когось з рідні чи знайомих, хто потрапив до полону, на сумку продуктів.

У 1943 р., коли відступали німецькі війська й підійшла радянська армія, то всіх юнаків, кому виповнилось 18 років, забирали до радянського війська, й старшого сина з сім'ї Судак Зелюха, призвали до лав Червоної армії. Меншому синові Федорові було 16 років, й він попрохав свого старшого брата, щоби той підтвердив, що їм обом по 18 років, що вони двійня, й теж в підсумку був призваний до війська. Старший брат Судак загинув в 1944 р. на території Білорусі.

А Федір Судак у званні лейтенанта відзначився при взятті Риги. Його було представлено до високої нагороди за цю операцію. Коли відповідні документи пішли на перевірку в СМЕРШ, там одразу було виявлено, що в нього мама німкеня на прізвище Зелюх. І замість нагороди його було заарештовано й етаповано до Челябінських таборів. Лише по прибутті в табір він отримав змогу подати рапорт на перегляд справи. Після суду його було поновлено в званні лейтенанта, повернуто всі нагороди, яких його позбавили, та відправлено назад на фронт. Закінчив війну він у званні капітана. Після війни Федір займав високі керівні посади, йому було вручено Орден Леніна. При генсеку Брежнєву була чергова перевірка, і за німецьке походження його було знято з посади. Федір Судак влаштувався на службу в Харкові, потім, як він вийшов на пенсію, довго аналізуючи своє життя та життя своєї сім'ї, він перед смертю написав прощального листа, в якому були такі слова: «...якби я знав, що буде така подяка в моєму житті (й тільки тому, що моя мама німкеня Хельга Зелюх), то не пішов би я на фронт в 1943 р. у свої 16 років, а краще би я прострелив собі руку».

На 1948 рік в сім'ї Кирила Шаруна та Хельги (Ольга) Зелюх було двоє дітей: донька Валентина 1940 р.н. та син Микола 1947 р.н. В один з днів прийшов до них в гості кум, який працював в сільраді (хрещений батько

Миколи). Сиділи Кирило та кум за пляшкою, а кум раз-по-раз вставав та йшов в кімнатку, де стояла колиска його похресника Миколи, а коли виходив звідти, то сідав до столу з мокрими очима. Кирило Шарун в нього й запитав, чому у того очі на мокрому місці? Кум йому й каже: «Сьогодні прийшла рознарядка до сільради: німців, які ще тут залишилися, вночі будуть вивозити (мабуть до Казахстану) й Ольгу з дітьми теж». Кирило сказав: «Ну що ж, я сім'ю одну не дам відправляти, я з ними відправлюсь туди, куди й їх повезуть, будемо готуватись в дорогу». До вечора вони вже вирізали всю живність в дворі й залили смальцем, приготувавшись в дорогу, а тут прийшов їх односелець Іван Панарець, який тільки-но приїхав у відпустку до мами в гості. Дізнавшись про грядущі події Іван швидко зібрався й поїхав в Близнюки в райком партії. Він добився відміни виселення Ольги Зелюх з дітьми, і вони залишилися вдома. У Кирила та Ольги народилось ще двоє доньок: в 1951 р. Надія, а в 1954 р. Лідія.

Сім'я Штіллера. З 1926 р по 1941 р. с. Радгоспне (Вишневе зараз) Близнюківського р-ну Харківської області проживала сім'я Штіллера Фрідріха Августовича та Альвіни Карлівни. Діти: Штіллер Іда Фрідріхівна 1918 р.н., Штіллер Ольга Фрідріхівна 1921 р.н., Штіллер Володимир Фрідріхович 1923 р.н., Штіллер Ельза Фрідріхівна 1930 р.н. Ще були два брати, але померли маленькими.

У вересні 1941 р. одного із синів Штіллера Володимира було викликано Близнюківським військкоматом. Але його не відправили на фронт. Його та групу з 1200 чол., таких, як він, молодих людей, співробітники НКВС перевезли з Харківської області на Урал в с. Івдель Свердловської обл. З початку працювали на лісоповалі, потім насипали насип та будували залізничне полотно (все робилося вручну, в жакливих умовах, в холоді), тачками навозили щебінь для насипу вузькоколійки до рудників. Володимир Фрідріхович розповідав, що у них на руках та ногах були кайдани й вони були такі виснажені, що не могли без допомоги рук переставляти ноги через рейки на залізничному полотні. За його розповіддю, через їхній табір пройшло близько 12 тисяч таких, як він, німців

На кінець війни в травні місяці 1945 р. почали говорити про закінчення війни, й ті приблизно 1400 бранців, які залишилися з 12 тисяч (при тому, що за час їхнього перебування в таборі нікого нікуди не вивозили, крім як ночами небіжчиків), пошепки мріяли, що їх відпустять по домівках. Й ось, в один з травневих днів їх вишикували на галявині й заявили, що війна скінчилась: «Но Вас фріцев переводім на ініе ударние Государственние стройки». Й половина з тих, хто був на тій площадці кинулись до лісу й вішалися, а ті, хто більш-менш себе могли тримати в

руках, рятували тих повішенців від смерті. Багато кого не встигли врятувати. Штіллер Володимир залишився живим в тому таборі, дякуючи тому, що, коли він потрапив хворим в тяжкому стані до санітарної частини, то головний лікар Ценер Гаральд Йоганнович, після лікування забрав його санітаром.

У 1946 р. Володимир Штіллер переведений на спецпоселення. Через два роки він прибув в м. Красавіно Великоустюгського р-ну Вологодської області, на з'єднання з родиною (депортованою з Харківщини в тому ж 1941 р.), де вони всі проживали до 1954 р. У 1957 році повернувся в село Радгоспне.

Сім'я Прьошель. Прьошель Валентин Альбертович 1915 р.н., уродженець Криму. У 1938 р. він служив в танковій частині під Чугуєвом. Приблизно в той час його сім'ю спіткали різні нещастя: Батько Альберт Георгійович Прьошель, уродженець Сімферополя, виселений до Німеччини як німецький підданий (разом з ним відправлена менша донька 17 річна Ольга Альбертівна Прьошель). Залишилась мама Ксенія Омелянівна (уродженка Лозової Харківської обл.), через рік померла й похована в м. Харків (кладовища того зараз не існує, воно зруйноване й забудоване, як і весь Радянський Союз, на кістках).

У 1938 р. Валентина Альбертовича було заарештовано та забрано на допити за доносом якогось громадянина, який горів бажанням отримати кімнатку в комунальній квартирі. Протримали його під слідством 9 місяців, потім його та інших його знайомих харківських німців – сім'ї Якоба Вебера, Крігера Евальда Йоганновича, Бергман Андрія Густавовича, Фурмана Фрідріха Генріховича відправили в 1941 р. на марганцеві рудники. Розповідала це все мені донька Валентина Альбертовича Ольга Кочергіна, народжена в жовтні 1945 р. Її маму, Кочергіну Анну Петрівну, після того як вона закінчила Пермський інститут, було відправлено в 1943 р. на територію тих рудників в с. Полуночне, де вона працювала інженером геологом.

У 1956 р. сім'я прибула з Уралу з поселення Полуночного до Харкова, потім переїхали в Марганець, де Валентин Альбертович працював інженером. Ольга Валентинівна зараз живе в Москві, а її донька живе в Америці, а брат Ольги Валентинівни живе в м. Нікополь.

Сім'я Лебтаг (Лебтах). Лебтаг Вільгельм Вільгельмович 1904 р.н., уродженець села Леонова Лозівського р-ну Харківської області. На 1941 р. проживав в м. Лозова вул. Комінтерну 14. Дружина – Цендра Парасковія Юріївна. Знаю про них внаслідок давньої бесіди з їхніми нащадками, в якій виявилось, що їх бабуса Парасковія Юріївна колись в молодості до

заміжжя служила в Лозовій в домі мого прапрадіда Петра Крауза, сім'я якого, окрім моєї прабабці Анни Луїзи Петрівни Крауз, примусово вивезена в 1936 р. в невідомому східному напрямку.

Вільгельм Лебтаг, робітник 8 вагонної дільниці відділення Лозова, заарештований НКВС 6 вересня 1941 р., утримуваний в тюрмі міста Харків. Потім при підході до Харкова німецьких військ, з тюрм Харкова було зібрано велику кількість арештантів (по оповідях близько 3 тисяч). У товарних вагонах їх вивезли з Харкова в напрямку Воронежа. Не доїхавши до місця призначення, потяги загнали в запобіжні тупики біля міста Лиски. Німецька війська вже були зовсім близько й НКВСівці розстріляли всіх арештантів у вагонах. У 1958 р. 18 листопада, сім'я отримала фальшиву посвідку, що Лебтаг (Лебтах) Вільгельм Вільгельмович помер 17 листопада 1941 року від компресійної вади серця.

Сім'я Лендер. Лендер Ойген Мартінович 24 серпня 1924 р.н., місце народження – с. Черноглазівка Катеринославської губернії. У 1941 р. навчався в училищі в Харкові. Заарештований НКВС в серпні 1941 р. Утримуваний у тюрмі Харкова. Перед підходом німецьких військ, його та інших німців, було погружено в товарний потяг під наглядом великої кількості конвоїрів та відправлено на схід. Однак вже на виїзді з Харкова трапився авіанальот люфтваффе. На щастя потяг не постраждав, але так сталося, що навколо потяга були вирви від бомб, й потяг далі не пішов. Потім Ойген Мартінович Лендер був вивезений на територію Польщі й працював креслярем в порту Ной Гафен. Коли прийшли в 1945 р. радянські війська, то Ойген Мартінович пішов з відступаючими німецькими військами на захід. Але їх наздогнали червоноармійці, й Ойген Мартінович з трьома молодими людьми був забраний СМЕРШівцями. Після чого, його було відправлено в сталінські табори, де він відбував в жахливих умовах радянське «покарання». У 1950-х рр. він приїхав після звільнення до м. Лозова Харківської області. Була у нього сім'я, він був талановитим художником, у нього вся квартира була завішана копіями картин видатних художників.

Сім'я менонітів Тіссен. У 1870-х рр. сім'я Тіссен поїхала з Катеринославщини по новозбудованій залізниці до Ізюмського повіту Харківської губернії та й зупинились на станції Гаврилівка. Навколо було багато німецьких поселень – поряд зі станцією та неподалік. Сім'я вирішила долучитись до Катеринославського товариства, яке будувало млини й олійниці. Збудували будинок, контору, 4 поверховий млин, поступово обживались, народили діточок. Та прийшла «велякія революція», й полізли грабіжники усілякого гатунку – від червоних більшовиків до мах-

новців, які грабували німецькі поселення на сході та півдні України. Всім потрібні були їстівні припаси, гроші, та й від різноманітного майна «добродії» не відмовлялись.

16 січня 1918 р. «доброзичливці» побили вікна в житловому будинку та в конторі. Голова сім'ї сказав, що треба звідти втікати, але дехто з рідні переконував, що все буде гаразд. Однак однієї трагічної ночі в дім вдерлися махновці, тягли все, що попадало на очі, вимагали гроші. Ними було вбито п'ять членів сім'ї Тіссен: Анну, Арона, Генріха, Петера, Герхарда. Млин у 1924 р. більшовики підірвали. Після швидкого обряду поховання вся сім'я відбула на Катеринославщину, де вони прожили до літа 1941 р. Звідки їх радянська влада виселили до Казахстану. У 1980-х рр. ті з членів сім'ї, хто вижили, переїхали на постійне місце мешкання в Німеччину.

Один з нащадків сім'ї, Едуард Тіссен, в серпні 2021 р. приїздив до Гаврилівки, і я йому показав, де був млин їхньої родини, руїни якого я пам'ятаю з дитинства, місцеві жителі показали залишок стіни від млина, принесли декілька цеглин з тих стін. Й ми стояли на тій кладці з червоної цегли, а один з місцевих каже Едуардові: «...приїздіть сюди жити, у ваших пращурів тут все добре виходило», а у Едуарда потемніло обличчя, й він поставивши ногу на цегляну кладку, сказав: «Та я бачу, що у вас теж не слабо получалось, ні, вже тепер ніколи й ні за що».

Тяжка доля нащадків менонітських **сімей Классен та Епп** з Барвінківського р-ну та поселень Григорівка та Петрівка (Нойпетерфельд) Харківської області. Одна з доньок Катаріни Классен та Йоганна Еппа, Марія Епп 25.12.1917 р.н. (померла 20 жовтня 2005 року) з Барвінківського р-ну була переселена в 1942 р. німецькою окупаційною владою до Німеччини, де вона працювала перекладачем, бо мала вищу освіту, закінчивши Дніпропетровський інститут. Там вона зійшлася з італійцем Луїджі Джіудічі, у них народився в 1944 р. син Зігфрід.

Після війни, у 1947 р., з Бельгії вона з сином Зігфрідом відправилась до Аргентини, але, не маючи всіх необхідних документів, вони були змушені добиратись спершу до Уругваю, де жив їхній родич священник. Звідти мама з сином прибули в Парагвай і, переправившись вночі через річку, дійшли до Аргентини. Прикордонники тримали їх близько семи діб та відпустили. Марія з сином зупинились в Буенос Айресі. Вона не могла влаштуватись на роботу за фахом перекладача й працювала домопрацівницею 5 років. Потім звернулась в Радянське консульство за допомогою в пошуках чоловіка. У консульстві їй збрехали, що вони знають, що її й сина давно розшукує чоловік Луїджі Джіудічі, й пообіцяли прискорити

возз'єднання їхньої сім'ї. Їх привезли через Чехословаччину в місто Чоп. Тут її з сином закрили в якомусь таборі, де протримали кілька днів. Невдовзі Марію викликали в кабінет, де військовий зачитав постанову про те, що її засуджено на 25 років. Такий суровий вирок Марія отримала за те, що у неї була книга (журнал синього кольору) англійською мовою, де було розміщено анекдот про Сталіна. Військовий повідомив Марії, що вона повинна попроситись з сином Зігфрідом. Марію було відправлено в Карагандинські табори. Зігфріда передали в дитбудинок в Ужгороді, де він був записаний як Федір Епп.

Марії вдалось з табору зв'язатись з сестрою Катериною Епп. Катерина в 1954 р. забрала з дитбудинку Зігфріда до себе. Показово, що коли Катерина приїхала забирати малого Зігфріда з дитбудинку, він спочатку подумав, що за ним приїхала мама, тому відмовлявся йти на зустріч з нею. Хлопчині весь час розповідали, що його мама шпигун та ворог народу, зрадниця СРСР, й тому він не хотів з нею зустрічатись. Зігфрід жив в тітки Катерини в Краснокамську до звільнення мами Марії в 1955 році.

Марія Епп була направлена на роботу в азійські республіки. Вона довго не затримувалась на одному місці тому, що була німкенею, й директори шкіл звільняли її, не даючи допрацювати навіть навчальний рік. На шляху до азійських республік Марія вирішила провідати сестру Мальвіну Попазову (Епп), яка на той час мешкала в Мелітополі. Коли Марія знайшла, де проживає жінка на ім'я Марія з трьома дітьми, й постукала в двері, їй відчинила Мальвіна з переляканим обличчям, вони одразу впізнали одна одну. Хазяйка квартири вхопила перелякано Марію за руку, й та рвонулась в помешкання, де вони палко обнялись. Мальвіна, оглянувшись чи ніхто не бачить та не чує про що вони говорять, сказала: «Ти жива?». І сказала, що боїться за долю своїх дітей, вона взяла Марію за руку, сказала зачекати, й стрімголов кинулась в кімнату, швидко повернувшись і тримала якийсь згорток в руці та сказала, що Марії не можна тут бути. Мальвіна передала їй гроші, які були в домі, та попросила піти, щоби їх ніхто не запримітив. Марія з сином пішли геть.

Потім Марія з сином переїхали до Риги. У 1964 р. вони знайшли батька. Він з 1964 по 1973 рр. шість разів робив запрошення для Зігфріда, але КДБ на всі запити ставило відмову. Врешті в 1973 р. черговий запит на дозвіл виїхати до батька було затверджено. Зігфріда визвали в Ризьке КДБ в травні, на столі у керівника відділу він побачив бланк без відмови. Полковник почав йому показувати листок з адресами дівчат, з якими Зігфрід підтримував стосунки (цілу сторінку перелку дівчат) і сказав: одружуйся на будь-якій з них, нащо тобі той закордон. Але Зігфрід ска-

зав, що він ще не збирається одружуватись. Тоді той полковник сказав: «Готуй 400 рублів на закордонний паспорт». Зателефонували батькові, щоб він надіслав легкі літні речі для Зігфріда. У серпні Зігфрід виїхав до Італії. Зігфрідова мама до Європи виїхала з Риги в 1975 р. після виходу на пенсію.

Сім'я Церт. Користуючись нагодою, я не міг не написати про долю моїх предків з роду Цертів. Подробиці та й взагалі інформацію про наш рід я дізнався в 2019 р. від Ельфріди Ебінгер (уроджена Церт) з міста Любек.

Прибули перші Церти в Україну на початку 1800-х рр. наче б то з Пруссії, можливо пращур того Церта був Каспар Церт, приблизно 1770 р. н., з місцевості Лосина Долина Раутерскірх. Каспар Церт був одружений двічі, всього у нього було вісім дітей. Один з синів виїхав до Америки, а решта розселилась у Російській імперії: Бердянськ (міщанин Георг Церт); хутір Грюнфельд (мельник, міщанин міста Ногайськ Людвіг Церт); Харківська губернія Ізюмський повіт хутір Штейн та поселення Беспальцеве (Йоганн Церт та його нащадки); Ростовський край, хутір Бішлер (Альберт Церт); хутір Фельзенталь (зараз Солнцево Донецької області) Якоб Церт та його нащадки; також Воронежська губернія – поселення Олександрівка Колибельської волості Острогозького повіту, (Мартін Церт), потім ця сім'я знову опинилась у Пруссії.

Гілка роду Церт до якої належу я, мій батько, дід та прадід, пішла від Йоганна Церта з хутора Штейн. Опишу коротко долі нащадків Йоганна Церта.

Сини *Йозефа Йоганновича Церта* 1872 р.н. – Церт Йозеф Йозефович та начебто Якоб Йозефович Церт в 1914 р. втекли з Харківщини до Пруссії з іншими родичами – жителями хутора Штейн, коли з хутора виселяли жителів до Сибіру, відповідно до Царського указу про заборону проживання німців в 100 км. зоні від фронту. Решту сім'ї Йозефа Церта та Анни Луїзи Петрівни Крауз (16 дітей), які на той момент проживали в хуторі, виселили до Сибіру. На шляху до Сибіру в 1914 р. двоє найменших дворічних діточок – Олександр Церт та Фріда Церт померли. У 1919 році частина сім'ї повернулись на Харківщину. Подальша доля їх була трагічною.

Євгенія Йозефівна Церт, 1907 р. н., розстріляна СМЕРШ 06.01.1941 р. в селі Оленівка Перевальського р-ну Луганської області.

Подружжя Густав Йозефович Церт (1907 р. н.) та Гільда (уроджена Цейгер) з села Дубове (колишня німецька колонія Близнюківського р-ну, Харківської обл.). Перед війною у них було четверо дітей – Петро, Роман,

Роза та малий Густав. 16 вересня 1941 р. Густава Церта примусово висла-но без сім'ї в Казахстан. Після війни він намагався знайти сім'ю, але без-результатно, бо на запит отримував відповідь з Семенівської сільради – «зникли невідомо куди». Перша звістка про Густава Церта просочилася з Павлодару (місто в Казахстані), де він відбув два терміни за те, що був німцем. Там він одружився на жінці, яка мала вже п'ять дітей та нажили ще чотирьох (Роза, Неля, Тамара та Петро).

Гільда Церт в 1941 р. залишилась в селі Дубове з чотирма дітьми. Гільду вбив поліцай Іван Черкасов, який, доки стояли німецькі війська, був поліцаєм, а як прийшли радянські війська, то представився парти-заном. В кінці лютого 1942 р. Іван Черкасов штурхонував Гільду на сани (вона з дитинства не ходили ногами, пересувалась тільки на костурах) та вивіз її за село. Потім скинув із саней, розвернув коні й кіньми та саньми переїхав Гільду на смерть.

Дітей Густава та Гільди віддали повитухі Марії Єдеменченко, яка, пославши старшого Петра збирати кіз'як, щоби було чим топити піч, задушила малого Густава й потім вже трьох дітей віддали на виховання в с. Рижове в сім'ю Вундерзее. У серпні 1942 р. всі вони були вивезені в Німеччину. Жили в містечку Еберсвальде, де пережили тяжкі поне-вір'яння. Після війни Петро повіз сестру Розу та брата Романа в СРСР шукати батька Церта Густава, й вони на повну скуштувавши ще раз радянського щастя. Врешті їм вдалось знайти батька в 1960-х рр., сво-їх сестер та брата від другого батькового шлюбу. Після повернення в СРСР вони, не по своїй волі, почали носити прізвище Козаренко й Ко-зиренко. І казав Церт Петро Густавович (Козаренко Петро Іванович) в 2005 р.: «Хіба ж я знав, що така доля буде, якби знав, то послухав би тих діда та бабу, в яких останній час Роза була на вихованні, які прохали мене, щоби я забрав брата Романа та перебирались до них..., а я пішов до Коменданта й той відправив зі мною солдата з гвинтівкою й відібра-ли ми Розу й поїхали на свою голову в Союз...прожити жахливі роки».

Один з синів Церта Йоганна Йозефовича, 1897 р.н., був заарештова-ний тричі: в Лозовій на Залізничному вокзалі в 1928 р. Провів один рік в тюрмі Павлограда; вдома в поселенні Катериненфельд (Дерезове) в 1932 р. Рік під слідством та три роки Карагандинських таборів; в Лозовій на вокзалі в 1937 р., розстріляний в тюрмі міста Ізюм (Харківська область), про що мені в 1986 р. розповіли старі жінки з с. Дубове. Всі три рази заарештований за те, що на міжсільських народних зборах, які організо-вував Союз Голландських нащадків, був вибраний одним з делегатів для поїздки до консулів (Канади, Америки, Німеччини) в Москву. Подробиці

арешту в 1937 р. на вокзалі в Лозовій мені відомі від одного з нащадків Йозефа Пфлюга, який жив в Запорозжчині та був учасником з'їзду та одним з делегатів тієї поїздки.

Вся сім'я Йоганна Церта в 1942 р. була вивезена в Німеччину: дружина Церт Марія Густавівна (уроджена Кругель), доньки Марія, Анна, Елла, менший син Йоган Йоганнович, 1934 р. н., а також старший Михайло Йоганнович, 1921 р.н., та його дружина Єфросинія (уроджена Ситник) та їх малий син Володимир Церт, 1941 р.н. З Німеччини в 1945 р. Марію Густавівну, її трьох доньок та сина Йоганна, совети виселили в Барнаул (місто в Росії, адміністративний центр Алтайського краю).

У 1946 р. Єфросинію з сином Володимиром привезли в Харківську область. НКВСники хотіли їх використати як приманку, щоби спіймати Церта Михайла Йоганновича. Єфросинія з п'ятирічним сином Володимиром дві зими пережили на скиртах сіна, бо з рідні Церта там вже нікого не було.

У 1945 р. Церта Михайла Йоганновича з англо-американської окупаційної зони неподалік від міста Ауріх викупив один з рідних дядьків. Михайло Йоганнович помер у 1993 р. Виявилось, у нього були документи на ім'я Ніколаус Деген, 1916 р.н., під якими він жив у Західній Німеччині. Сліди його нащадків та другу дружину я знайшов в місті Ауріх та в містах Твіштрінген, Бремен. Побував я на могилі у Михайла Йоганновича у 2000 р.

Петро Йозефович Церт, 16.11.1902 р.н., після повернення сім'ї з Сибіру їздив працювати в Європу, заробив грошей, збудував будинок, млин біля с. Семенівка Барвінківського р-ну Харківської області, одружився. У 1934 р. радянська влада забрала млин, а 18 грудня 1937 р. в селі Семенівка він був заарештований та засуджений у тому ж році до позбавлення волі. 10 червня 1942 р. помер в м. Іжевськ (Республіка Удмурдія). Його діти й дружина вдосталь скуштували оспіваного радянською пропагандою щасливого життя в СРСР. Вони були викинуті з будинку як сім'я ворога народу.

Його старший син Церт Петро Петрович 1928 р. н. був вивезений в 1943 р. в Німеччину, звідки в 1945 р. втік до Румунії. Пів року пас овець, заробив грошей та добрався додому в Семенівку, а восени 1946 р. вступив в школу фабрично-заводського учнівства (ФЗУ) в Краматорську. Пізньою осінню група розбіглась, бо був повоєнний голод, й Петро та двоє хлопців приїхали в Семенівку. А через два дні приїхали НКВДисти, добряче провчили тих двох хлопців та змусили їх написати донос, що Церт Петро Петрович зачинщик бунту в групі, й отримав він 10 років таборів.

У 1953 р. вийшов по амністії, але на Харківщину не повернувся. Його з Сибіру відправили в Луганську область, де змусили працювати в шахті. У 1955 р. був страйк на шахті в Перевальську. Через 40 років він розповів мені: «Я там близько не був, але німець, ростом вищий всіх, син ворога народу, й цього вистачило, щоб мене посадити». Дали Цертіві Петрові 17 років таборів, але через півтора роки випустили й привезли знову в Луганську область на шахти.

А батько мій Церт Олексій Петрович, 12.02 1936 р.н., в 4-5 років без трусів та без сорочки пас качок та гусей в Семенівці у Ткаченка. Той давав моєму батькові обрізки та лушпайки з буряків та картоплі, отак мій батько виживав, бо його мати Агафія в 1937 р. кинула дітей та пішла служкою по церквах. Потім мій батько вчився в Краматорську в ФЗУ, де їх з гуртожитку розганяли в п'ятницю ввечері, щоби не годувати в суботу та в неділю. Й ходив він у Слов'янськ 11 км. по залізниці в надії, що мама з сестрою поїсти щось дадуть, а про їжу ніхто й не згадував, доки він не піде від них. Почав він красти на базарах Слов'янська й Краматорська, щоб не голодувати. Помер мій батько Церт Олексій Петрович 7 березня 1973 року в 37 річному віці, дякуючи «щасливому радянському дитинству й юності».

Марія Йозефівна Церт, 1895 р.н., жила в менонітському селі Беззабівка 15 км від Барвінкового р-ну Харківської обл. 16 вересня 1941 р. всіх жителів цього німецького села, вигнали копати окопи для відступаючої Червоної армії, але німецькі війська вже були близько, і по обіді всіх зігнали з окопів та погнали пішки до Ростова. У Ростові тих, хто дійшов, загнали у товарні вагони й повезли в Барнаул. Марію Церт в Барнаулі засудили до 8 років таборів за те, що німкеня, а малу її доньку, 8 річну БERTУ, відправили в Карагандинські табори в Долінку. У таборі для дітей ворогів народу БERTА пробула до 1949 р. Потім донька з мамою жили в Барнаулі. БERTА вийшла заміж за татарина на прізвище Сюрємов. Через переслідування поїхали в Челябінськ, де на бараках їхніх дітей кожного дня били однолітки й трохи старші, бо дільничний інспектор всім по бараках розніс новину: «Приїхали німці».

Катаріна Йозефівна Церт, 1892 р.н., проживала в місті Цітелі-Цкаро в Грузії. Її син Сергій Йозефович Церт, 1924 р.н., був заарештований НКВС, а при звільненні з табору йому написали прізвище Адольфон, бо в таборі його називали не інакше як Адольф. Його нащадки живуть в місті Слов'янськ Донецької області.

Клара Йозефівна Коваль (Церт), 1910 р.н. після початку німецько-радянської війни була з сім'єю переселена до селища Цюрихталь на Хер-

сонщину, дожила до старості. Діти та онуки Клари Йозефівни поселились після війни в Донецьку та на Херсонщині.

Анна Йозефівна Церт вийшла заміж за Якоба Дегена з села Водяне (Харківська обл.). У 1920-х р. вони емігрували до Канади.

Єва Йозефівна Церт вислана та жила в місті Челябінськ, вела переписку з ріднею з Америки.

Елізабетта Йозефівна Церт, 1901 р.н., була заміжня за Арсенієм Петровичем Пучковим (у них було троє дітей). Арсеній Пучков в 1937 р. заарештований, а в 1938 р. розстріляний. У тому ж 1938 р. Елізабета Йозефівна була виселена в Азію, доля не відома.

Гелена Йозефівна Церт, яка проживала в с. Жирове, в 1930 р. за невідомих причин облила себе бензином та підпалила. Її донька Церт Ніна Йозефівна, 1924 р.н., в 1941 р. виїхала з якимось німецьким солдатом зі Сталіно до Австрії. Начебто у неї потім там був син.

Сім'я мого другого прапрадіда Петера Крауза проживала в м. Лозова Павлоградського повіту Катеринославської губернії (де в 1875 році народилась моя прабабуся Анна Луїза Крауз). Сім'ю Крауз було в 1936 р. чи то 1937 р. виселено до Сибіру, доля їх мені не відома.

Підсумовуючи, зазначу, що проблема репресованих сімей є трагічною сторінкою для німецького населення в СРСР, зокрема в Радянській Україні. Цілі поселення німців на території України упродовж 1930-х-1940-х рр. було стерто з лиця землі. Радянська влада доклала великих зусиль, щоб знищити пам'ять про них та дискредитувати їх в очах сучасників. Але, не дивлячись на це, спогади та повсякденне життя надовго вкоренились у побуті тих населених пунктів, де вони колись проживали німці. Топоніміка, прізвища, все носить їх сліди. Подібні розвідки, зокрема генеалогічного типу, є вкрай необхідними та цінними, вони сприяють відновленню історичної справедливості та допомагають нащадкам віднайти інформацію про своїх рідних.

Використані джерела та література:

1. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М. І. Панчук, О. П. Ковальчук, Б. В. Чирко. Інститут національних відносин і політології НАН України. К., 1995. 104 с.
2. Волков Михайло. «Німецькі поселення на Близнюківщині». URL. <https://www.facebook.com/groups/lozova/permalink/1686713834723420/>.
3. Митин Юрий. Роль меннонитской общины в развитии Барвенковщины в конце 19 - первой трети 20 века и ее судьба. URL. <https://chortitza.org/Pis/Mitin.pdf>.

ТРАГЕДІЯ ВЕЛИКОЇ СІМ'Ї ГРОСС У РОКИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ НА ОСНОВІ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

Що спільного може бути між Волинською губернією, Житомирським повітом, Кельном, Бременом і Харковом та Омськом? – Долі німецьких переселенців. Досліджувати матеріали кримінальних справ репресованих громадян німецького походження в роки Великого терору досить важко, бо кожна така справа – це трагедія окремої сім'ї. Але, разом з тим, вивчати та оприлюднювати подібні матеріали вкрай необхідно, оскільки це величезне джерело інформації з генеалогії окремих сімей, з історії німецьких поселень, назв колоній, історії взаємин різних держав у минулому тощо.

Розповім трагічну історію сім'ї Гросс. На жаль, мені не вдалося поки знайти нащадків цієї родини, і деяка інформація може бути моїми домислами, але заснована на фактах, викладених в кримінальних справах.

Герой моєї статті, Гросс Карл Юліусович, народився в с. Золоток або Золочін (Житомирського повіту, Волинської губернії) в 1894 р. у великій лютеранській родині. Як, коли і найголовніше звідки потрапила сім'я його батька Юліуса Гросса на Волинь, достеменно невідомо. Дітей тоді в сім'ях було багато, і ця сім'я не виняток, в ній було 6 синів та 4 дочки: Герман, Карл, Адольф, Отто, Генріх, Петер, Лідія, Олена, Іоганна, Августина. Очевидно, що були інші члени сім'ї, але, на жаль, їх імен у кримінальних справах немає. У 1907 р. сім'я Юліуса виїжджає в Кельн, а в 1909 р. у неповному складі повертається назад на Волинь.

Старший син Герман, був столяром. З початком Першої світової війни пішов у російську армію. У званні молодшого унтер-офіцера саперного батальйону отримує кульове поранення у період боїв з німецькими військами на Риго-Шавельському напрямку. Після демобілізації повертається в с. Гоноріно, де і проживав до моменту свого арешту в 1937 р.

Сини Генріх і Петер зі своєю матусею Рось Кораліною залишились у Кельні. Як склалася їхня подальша доля в Німеччині, невідомо.

Одна з дочок Лідія напевно виходить заміж і переїжджає до Омська, де проживає також до моменту свого арешту в 1937–1938 рр. Дочка Олена проживала у м. Коростень. Іоганна та Августина проживали в Ольхівці на Волині також до моменту свого арешту в 1937–1938 рр.

Карл Юліусович залишається в Німеччині, проживаючи в одного з братів. Там йде на роботу наймитом, а потім слюсарем. У 1911 р. він переїхав до міста Бремен, де працював монтером на установці парових машин до початку Першої світової війни. Потім з 1914 р. по 1917 р. через своє російське громадянство знаходився в концтаборі в м. Менхенгладбах як військовополонений. У 1917 р. повернувся в Кельн, де незабаром одружився. У Німеччині у нього народилися діти Герда, Карл, Отто, Гільгард, Рудольф. У 1924 р. Карл Юліусович вступив до лав німецької компартії. Після того, як в 1927 р. помирає його дружина, він змушений віддати частину дітей на виховання в притулок. У 1929 р. Гросс Карл Юліусович заарештований поліцією за участь в комуністичному русі. Хоча через кілька місяців його випускають, але роботу він втрачає. І, переживаючи через можливі повторні арешти, виходить з компартії й знищує документи про належність до неї. З 1930 р. по 1934 р. Карл є безробітним.

У той час у перші роки радянської влади в Україні ставлення до переселенців трохи слабшають, з'явилися німецькомовні газети та журнали, в місцях проживання колоністів на місці колоній примусово створювалися німецькі колгоспи. Але ця ідилія тривала дуже недовго. До кінця 1920-х років радянська влада почала «закручувати гайки»: заможні селяни були розкуркулені; німецькомовні газети та журнали припиняли виходити через звинувачення у антирадянській агітації; кірхи, костели й молитовні будинки менонітів закривались у рамках масштабної програми «Безвірник». За архівними даними НКВС одними з перших зазнали репресій на початку 1930-х рр. редактори та співробітники німецькомовних газет і журналів, а також церковнослужителі.

Але всього цього Карл Гросс не міг знати. У вересні 1934 р. після довгих митарств він повертається з 5 дітьми на батьківщину, в Радянську Україну. На перший час його прихистив старший брат Герман, який на той момент проживав у селі Гоноріно, Житомирської області і був членом колгоспу імені «Клари Цеткін». Згодом Карл Юліусович знаходить роботу в Харкові, забирає дітей і з 1935 р. до моменту свого арешту в 1937 р. живе в селищі Нова Баварія, станція Хвилинка. Старша дочка Герда знаходить роботу пакувальницею на Харківській кондитерській фабриці. У липні 1937 р. з початком в країні так званої німецької операції Карла Юліусовича в Харкові було заарештовано. У тому ж році, але трохи раніше, в Житомирській області арештовані брати і сестри К. Ю. Гросса.

Карла Юліусовича переводять з Харківської в'язниці в Київську, де йому висувають звинувачення в шпигунській діяльності. Згідно з про-

токолом засідання трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР Гросс К.Ю. 16.09.1937 р. засуджується до найвищої міри покарання – розстрілу, який був виконаний 21.09.1937 р. З матеріалів справи ми дізнаємося також про те, що Карл, його родичі та інші «завербовані» жителі німецької національності (їхні прізвища є в матеріалах справи) проживають в селах Гоноріно, Вільхівка. Вони були звинувачені в шпигунських діях, а саме – збирання інформації по оборонним спорудам «лінії Сталіна» [1].

Трохи пізніше у 1939 р. заарештували в Харкові дочку Карла Юліусовича Гросса – Герду. Як склалася доля Герди та молодших дітей Карла Юліусовича Гільгарда і Рудольфа мені не відомо, а ось доля старших хлопчиків Карла і Отто склалася дуже трагічно. Вони були затримані на станції Київ-Пасажирський для перевірки документів в липні 1938 р. й через кілька місяців розстріляні. На момент розстрілу юнакам ледь виповнилося 18 і 20 років, молоді і не одружені. Все життя ще попереду...

Можливо після арешту свого батька юнаки подалися за допомогою до своїх родичів і поїхали до діда Юліуса, який на той момент був членом колгоспу Міхалінсдорф Барішівського району Київської області. У матеріалах справи зазначено, що: «...в травні 1938 р. з метою переходу радянського кордону ми з братом Отто виїхали з Харкова через Коростень ближче до польського кордону. При спробі перетину кордону поблизу містечка Гонорін ми були затримані колгоспниками і передані на прикордонну заставу» [2]. Під час допиту вони сказали, що заблукали по дорозі до свого діда і після перевірки були відпущені прикордонниками.

Але не довго їм довелося пробути на волі, вже 20 червня 1938 року їх затримали на Київському вокзалі при пересадці на поїзд, який йшов до Харкова. Слідчі намагалися спочатку відкрити справу про їх вербування вигаданим німецьким агентом та зустрічі з німецьким консулом. Але хлопці навіть не знали прізвищ консула і його помічників. Однак, коли під час обшуку було вилучено фотографія дітей з притулку в Німеччині зі свастикою, слідство вирішило звинуватити молодих хлопців у тому, що вони були членами молодіжної гітлерівської організації в Німеччині. Вони начебто приїхали в СРСР спеціально для створення молодіжної групи і проведення антирадянської агітації. За цими звинуваченнями їх і розстріляли. Через півстоліття, у 1989 р., військова прокуратура Києва переглянула цю кримінальну справу та визнала вирок братам Гросс необґрунтованим [3].

У результаті німецької операції 1937-1939 рр. 12 членів великої родини Гросс були розстріляні. Вціліла лише рідня, що залишилась у Німеч-

чині: бабуса Кароліна Рось, два дядьки Генріх і Петер, двоюрідні брати Петер та Гельмут Гросс [3]. Пошуки інформації про подальшу долю членів сім'ї Гросс, які залишилися в живих, тривають, і я дуже сподіваюся, що дана публікація допоможе знайти нащадків цієї родини.

Використані джерела та література:

1. Кримінальна справа за обвинуваченням Гросс Карл Юліусович. ДАХО, ФР-6452. № опису 6. № справи 161. 54 аркуша
2. Кримінальна справа за обвинуваченням Гросс Отто Карлович. ДАХО, ФР-6452. № опису 5. № справи 320. 56 аркушів
3. Трайберт А. Семья Гросс – поиски родных продолжаютс^я. *Новые Земляки*. 2021. №. 04, April. С. 22. URL. <https://www.neue-semljaki.de/images/journal/apr-2021.pdf>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кудряченко Андрій Іванович, член-кореспондент НАН України, д.і.н., професор, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Смолій Валерій Андрійович, академік НАН України, д.і.н., професор, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

Айсфельд Альфред, доктор філософії, виконавчий директор Геттінгенського дослідницького центру (м. Геттінген, Федеративна Республіка Німеччина).

Бертрам фон Мольтке, постійний заступник Надзвичайного і Повноважного Посла Федеративної Республіки Німеччина в Україні.

Ахундова Ельміра Гусейн-кизи, Надзвичайний і Повноважний Посол Азербайджанської Республіки в Україні, доктор філософії з філології.

Солошенко Вікторія Віталіївна, к.і.н., доцент, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Джапаров Борис Алікенович, доктор технічних наук, професор, член Європейської Академії наук та мистецтва (EASA), генеральний директор Асоціації користувачів науково-освітньої мережі Казахстану (KazRENA) (м. Алмати, Республіка Казахстан).

Бабін Борис Володимирович, д.ю.н., професор, головний науковий співробітник відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України, експерт Асоціації Реінтеграції Криму.

Ліценбергер Ольга Андріївна, д.і.н., професор, науковий співробітник Баварського культурного центру німців з Росії (м. Нюрнберг, Федеративна Республіка Німеччина).

Слісаренко Олександр Миколайович, д.і.н., професор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бобилева Світлана Йосипівна, к.і.н., професор, незалежний дослідник.

Джафарлі Маммад, професор Бакинського євразійського університету (Баки Eurasian University) (м. Баку, Азербайджанська Республіка).

Ейхельберг Євген Альбертович, доктор філософії, доцент, керівник проекту Земляцтва німців Росії (м. Штутгарт, Федеративна Республіка Німеччина).

Кокін Сергій Анатолійович, к.і.н., старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Костюк Михайло Петрович, к.і.н., доцент кафедри соціогуманітарних технологій Луцького національного технічного університету.

Мартиненко Володимир Леонідович, к.і.н., викладач Комунального закладу Сумської обласної ради «Сумська обласна гімназія-інтернат для талановитих та творчо обдарованих дітей».

Ходченко Олена Євгенівна, к.і.н., доцент Дніпровського національного університету ім. О. Гончара.

Чирко Богдан Володимирович, к.і.н., доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.

Подопригора Юлія Іванівна, к.і.н., член робочої групи з вивчення, підготовки висновку та рекомендацій щодо реабілітації категорії – спецпоселенці міської комісії з реабілітації жертв політичних репресій (м. Алмати, Республіка Казахстан).

Піньковський Володимир Володимирович, голова Громадської організації «Міжнародне товариство німців України-Відергебурт».

Фукс Андрій Едуардович, член Президії Ради німців України, Голова Харківського обласного товариства німців «Відергебурт».

Айсфельд Ольга Володимирівна, науковий співробітник Геттінгенського дослідницького центру (м. Геттінген, Федеративна Республіка Німеччина).

Амонс Андрій Іванович, колишній начальник відділу ВП ЦР України з реабілітації жертв політичних репресій, полковник юстиції у відставці.

Богданов Георгій Олександрович, бакалавр соціології, здобувач Київського національного університету культури і мистецтв (м. Ерланген, Федеративна Республіка Німеччина).

Гаврилов Владислав Олександрович, аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кехтер Марина Володимирівна, магістр психології, голова Асоціації «Пульс життя – Україна».

Колос Анатолій Сергійович, магістр державного управління, керівник Історичного клубу Центру німецької культури «Widerstrahl».

Ходжабай Мухтар, магістр соціальних наук, директор з міжнародних зв'язків Інституту Інформаційних та Адміністративних Технологій (м. Алмати, Республіка Казахстан).

Чілікова Євгенія Вікторівна, головний експерт Архіву Президента Республіки Казахстан (м. Алмати, Республіка Казахстан).

Церт Анатолій Олексійович, історик у Лозівському міськрайонному товаристві німців «Відергебурт».

Шаламов Андрій Вікторович, член Харківського обласного товариства німців «Відергебурт».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДЕПОРТАЦІЯ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ
У ВІДДАЛЕНІ РАЙОНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ:
ДО 80-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ**

Збірник наукових праць

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., член-кор. НАН України,
д.і.н., проф. (загальна редакція);
Солошенко В.В., к.і.н., доцент (наукова редакція);
Метельова Т.О., к.філос.н., доцент;
Мудрієвська І.І., к.і.н.;
Луцак В.В., м.н.с.

Формат 70х100/16.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.

www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000